

किराताजु नोयम् ।

महाकवि-श्रीभारविप्रणौतम्

महाकवि-श्रीभारविप्रणौतम्-कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया घण्टापथसमाख्यया व्याख्यया

समुद्भासितम्

अन्वय-वाच्यपरिवर्तन-वङ्गभाषानुवाद-हिन्दिभाषानुवाद

श्लोकसूची-विलुप्तभूमिकाप्रश्नादिभिः

समुद्भासितम्

अध्यापक श्रीगुरुनाथविद्यानिधि-भट्टाचार्येण
सम्पादितम्

कलिकाता—निवेदितालेन-स्थित संस्कृतविद्यालयात्

श्रीजानकीनाथ काव्यतीर्थ भट्टाचार्येण

प्रकाशितम् ।

१९१९ वङ्गवर्दे तृतीयावृत्तिः

मूल्यम् मुद्रात्रयम्—३

मिलनेका पत्ता
 कान-पुस्तकालय
 निवेदितालेन
 वाग्वाजार, कलकत्ता ।

१५-४५
 २५-४७
 ३५-४०
 ४५-४६

२२५-६२
 ५२५-४९
 ५२०-९२
 २९५-५०

२५ + ६९२ = ८१७

PRINTED BY—
 HRISHI KESH GHOSE
 AT THE
 RUDRA PRINTING WORKS
 7, Gour Mohan Mukherjee Street,
 Calcutta.

समालोचना ।

दुर्भाग्यवशात् विगतवर्षात् भारतवर्षात् आर्षज्ञानविभाकरे चिराय अस्तं गतेऽपि, तमःसमावृतमानसा भारतवर्षीया आर्थवर्ष्याः कथमिदानीमपि तिरोहितानन्दसन्दोहं सुखस्मृतिमात्रसर्व्वं स्वजीवनं सार्थकमिव मन्यन्ते, मन्यन्ते च केषाञ्चित् सरसवस्तूनां सञ्जीवनमदिरामहिन्ना, इति चेदनुसन्धोयते केनचिदनुसन्धितसुना, तर्हि तन्मनसि एतदेव प्रतिभासते यत् अस्यां विजयवैजयन्तोलाञ्छितभुष्यां साम्प्रतमपि विभासते एवविधाः केषाञ्चित् निखिललोकचेतःसमाकर्षणचतुराणां पदार्थानां गौरवप्रभाः, याभिः सुरञ्जितहृदयाः मन्तः अद्यापि सर्व्वं अस्मिन्नेव भगवच्चरणरेणुपवित्रोक्तते भारतवर्षे जन्मग्रहणेन आत्मानं सफलौक्यं कामयन्ते । महादेशस्यास्य नैसर्गिकशोभागौरवेण, सनातनधर्ममहिम्ना संस्कृतभाषागरिम्ना च, अधुनापि आर्थवर्ष्याणां भारतवर्षीयानामासनं सर्व्वोपरि वरीवर्त्ति ।

यशःशुभाधवलितदिङ्मण्डलानां वाणीचरणकमलमधुपानां व्यास-वाल्मीकिकालिदासभवभूतिप्रभृतीनां भारतीयकविमुख्यानां कवित्व-वीणानिक्तणो यद्यपि अस्माकं भाग्यवैगुण्यात् चिराय विलुप्ततामधिगत-वान्, तथापि पौयूषवर्षिणौ तदनुरणनधारा समीरणसम्पर्के आत्मान-मर्पयन्तीव, स्मारयन्तीव कतिविधा अतीतकथाः, जनयन्तीव विस्मयं वैदेशिकसुधोसमूहानां, मज्जयति विपुलविपुले आनन्दसन्दोहसागरे सहृदयरसिकान् ।

इह खलु जगति कति कति जनाः समुत्पद्यन्ते विलीयन्ते च कालसागरे जलतुङ्गदवत् ; किन्तु “कीर्त्तिर्यस्य स जीवति” इत्यादि सुभाषितं प्रमाणीकृत्युमेव अद्यापि भारविक्रवोर्नां अर्थगौरवपूर्णवचनर-चनपटौयसां प्रसन्नगम्भीरपदायाः (विविक्तवर्णाभरणायाः सरस्वत्याः शान्तमूर्त्तिः शान्तिधारां वितरति प्रशान्तमानसेभ्यः सुमनीभ्यः । यद्यपि अयं कविकुलकरीन्द्रो भारविः कदा कतमं जनपदं जन्मना पवित्रोचकार कमन्वयं वा अलमकार्षीत्, तत् सम्यक् निर्णेतुं शक्तिविरहिता वयं, धारावाहिकेतिहासाभावात् अस्माकमसामर्थ्यं निबन्धनाच्च ; तथापि अत्र सन्धाननैपुण्यवतां प्रवृत्तत्वविदां वदनारविन्दसङ्कोचशङ्कया अस्य कवयितु-राविर्भावकालादिनिरूपणार्थं कथञ्चिद्व्यक्ताश्रयणं न दोषमानहेत् ।

दृश्यते सुखयीमुद्रिकाव्यमाला-ग्रन्थगर्भे प्राचीनलेखमालाशोषक-

परिच्छेदे त्रयोदशप्राचीनलेखे, — “किराताजुनीय पञ्चदश सर्गादिकों-
कारो दुब्बिनोत नामधेय” इति अस्मदालोचनीयेन महाकविना
विरचितस्य किराताजुनीयस्य महाकाव्यस्य नाम ।

तथा तत्रैव षोडशप्राचीनलेखे — “येनायोजि नवेऽश्म स्थिरमर्थ-
विधौ विवेकिना जिनवेश्म । स विजयतां रविकीर्त्तिः कविताश्रित-
कालिदासभारविकीर्त्तिः” इति षट्पञ्चाशदधिकपञ्चशततमे शकसं-
वत्सरे (५५६) राज्ञा पुलकेशिना प्रदत्ते ताम्रशासने उत्कीर्णं
वचनम् । अत्र कालिदासेन सह भारवेर्नामोल्लेखः समुपलभ्यते ।
पूर्वोक्तत्रयोदशलेखस्तु अष्टनवत्युत्तरषट्शततमे शकाब्दे उत्कीर्णो
बभूव । अत एतदेवानुमीयते यत् ख्रिस्ताब्दीय-समयान्तरेऽपि
कालिदासस्यैव भारवेः कीर्त्तिर्दिगन्तव्यापिनी आसीत्, न हि अल्पेन
समयेन केषाञ्चित् कीर्त्तिकौमुदीधारा समस्तानां दिग्बधूनां सुखमा-
वृणोतीति ।

ख्रिस्ताब्दीयषष्ठशतकात् पूर्वतनो भारविरिति निर्विकल्पमनेनै-
वानुमानेन ज्याकविप्रभृतयः शास्त्रेणदेशीयाः पाश्चात्यपण्डिताः भारवे-
राविर्भावकालं ख्रिस्तीयषष्ठशताब्दीमध्यभागात् पूर्वं निर्धारयन्ति । मत-
मिदमस्मभ्यमपि रोचते ।

ये केचित् प्रतत्त्वविदो भारविमाधयोः समकालवर्त्ति त्वमुदघोष-
यन्ति न तेषां साधीयान् पक्षः, (“तावद्भा भारवेर्भाति यावन्माधस्य
नोदयः । ”) इत्याद्यरसिकवचनस्य एकान्ततो नूले एव भ्रमापातस्य
अशुक्तत्वात्, श्लोकोऽयं अवश्यं कविताप्रकर्षानुधावनासमर्थेन नैषधादि-
गुणपक्षपातदोषदूषितेन विरचितः । वयन्तु ब्रूमः—माधकविर्न
अर्वाचीनः, किन्तु भारविस्ततोऽपि प्राचीन इति । माधकविर्भा-
रविकृतं काश्यमनुक्तं स्त्रीयकाव्यं रचितवान् इत्यत्रापि नास्ति सन्देह-
लेशावसरः । शिशुपालवधस्य प्रायेण प्रतिस्थानमेव भारवेरनुकारः
संदृश्यते ; तथाच प्रथमे सर्गे नारदमुखेन प्रतिनायकस्य कृष्णविपक्षस्य
शिशुपालस्य अवस्थावर्णनं तच्छ्रवणेन अनुभूतमहावैरस्य वलदेवस्य
महदौद्धत्यं, तदुपशान्तये च उद्धवस्य शान्तभावेन नीतिगर्भवचनप्रपञ्चेन
तत्सान्त्वनं ; भारवावपि प्रथमतो वर्णिविशधारिणः किरातस्य मुखेन
प्रतिपक्षस्य दुर्योधनस्य अवस्थावर्णनं, तदनन्तरं अनुसृतवैरस्य
गौमादेः समुत्तेजनपूर्णवाक्प्रपञ्चः, तत्सान्त्वनाय च शान्तभावेन
युधिष्ठिरप्रयुक्तं सान्त्वनं, इत्यादिकमारभ्य पर्यालोच्यमाने षपथ्यन्ते
उभयत्रैव सम्यक् परस्परसादृश्यमुपलभ्यते, अतएव यत् परकालीनः
कविः माधः पूर्वकालीनस्य भारवेरनुकरणं चकारेति सुव्यवस्थितं,

एवं यथा विषयाणां साम्यं तथा श्लोकगतानां भावानामपि मिथस्तथा, यथा केवलमेकस्य श्लोकस्य अपरः श्लोकः अनुवादकतामिवात्मनः प्रत्याययति, तन्न आलोचनाविधौ केषाञ्चिदपि चेतसि अप्रतिभातं अतो न तद्विषये विस्तरः क्रियते ।

इदानीं कवेर्जन्मभूमिमधिकृत्य किञ्चिदालोचयामः । महाराष्ट्रदेश-वास्तव्येन राजारामरामकृष्णभागवतपण्डितेन “मर्हाट्यां चासंवधाने चार उद्गार” इति नामधेये महाराष्ट्रभाषाग्रथितप्रबन्धे उद्धृतं— भारविः स्वाविर्भावेन महाराष्ट्रप्रदेशं द्राविडदेशं वा भूषितवान् । ‘उरसि शुलभृतः प्रहिता सुहुः, प्रतिहतिं ययुरज्जुं नमुष्टयः । भृशरया इव सह्यमहोभृतः, पृथुनि रोधसि सिन्धुमहोर्मयः” । इति किराताज्जु-नौयस्य अष्टादशसर्गस्थपञ्चमश्लोकसमालोचनेन स्थिरीक्रियते यत्— सह्यपर्वतमाला महाराष्ट्रदेशे विराजते, तत्रैव कवेर्जन्मभूमिरिति । मतमिदं सुनिपुणं विचार्य कृतः कटाक्षपातः श्रीमता महामहोपाध्यायेन दुर्गाप्रसादेन, यथा सह्याद्रिनामोल्लेखमात्रेण यदि तत्-सन्निहितं किमपि स्थानं कवेर्जन्मभूमितया निर्दिश्येत, तदा दक्षिण-दिक्प्रसिद्धानां मलयसह्यसुवेलालदिपर्वतानां कावेरौगोदावरोतास्रपर्णी-भौमावेनादिनदीनाञ्च वर्णयिता हरविजयकाव्यप्रणेता काश्मीररत्नाकरोऽपि किमिति न दक्षिणापथवासीति निश्चीयताम् ? अपिच बिन्ध्यारण्य-वर्णननिपुणः कविर्वाणोऽपि बिन्ध्यवासी कश्चित् भिक्षो भवितुमर्हति । नहि कवयः स्वर्गपातालाद्यनधिगतलोकवर्णनचतुराः तत्तद्देशवासिनो भवन्ति, अपि तु मर्त्या एव । अतएव केवलं तामेव युक्तिमवलम्ब्य नास्य कवेः महाराष्ट्रीयता शक्यते व्यवस्थापयितुमिति ।

केचित्तु दक्षिणादिगेव प्रायेण पण्डितान् प्रसूते, अतः सुपण्डितो भारविस्तस्या एव दिशः प्रसव इति व्याचक्षते, तन्न समीचीनं, तथा-भूतानामपि पण्डितप्रकर्षवतां कालिदासकल्हनादीनां दक्षिणदिग्जा-तत्वाभावात् पाण्डित्यरूपस्य च हेतोर्व्यभिचारात् । अतो नेयमपि युक्तिस्तन्निश्चयमनुकूलयति ।

अपरे ये च केचिद् विद्वांसः किराताज्जु-नौये प्रभूतहिमवद्विभूति-वर्णनमवलोक्य हिमगिरिसन्निहितं कमपि जनपदं श्रीमतः कविव-रस्यास्य निवासस्थानमिति समामनन्ति, विलसति अस्मिन्नेवानुमाने कथञ्चित् अस्माकमास्था, यतः अद्यापि विद्यते “सिकिम्” इत्यभिधेयस्य जनपदस्य उत्तरदिगुपान्ते इन्द्रकीलनामको हिमवदंशविशेषः, एतान-मिदं महाकविः स्वग्रन्थे सविस्तरं वर्णितवान् । तत् उपत्यकायां अधित्य-कायाञ्च अनार्याः किरातजातीयः निवसन्ति, एतेषामेव पूर्वपुरुषाः स्वीकृतकिरातवेशस्य विरूपाक्षस्य पञ्चाश्रिताः सन्तः पार्थेन सह

अष्टमोऽस्म—इत्येतत् सर्वं समालोच्य वयन्तु ब्रूमः, यत्—कविशिरो-
मणिरयं उत्तरदिग्वास्तव्य एव, अपरिज्ञात-महिम्ना दूरस्थेन न केनापि
तथा छिन्मवदैश्वर्यवर्णेनचातुर्यं प्रकाशयितुं शक्यते । निम्नस्था
किंवदन्तिकापि मतमेतत् सप्रमाणो करोति,—

यथा अध्ययनसमये गुरुगृहमधिवसतो गोचारणच्छलेन हिमा-
लयोत्सङ्गदेशं परिभ्रमतस्तत्रत्यनैसर्गिकसौन्दर्यसन्दर्शनेन भारवेर्भारती-
लीलाप्रकटनचातुरो स्फुरिताभूत् । ततश्च स महाभारतीय-वनपर्वस्थ-
षड्विंशाध्यायादेकचत्वारिंशदध्यायपर्यन्तां घटनावलीमवलम्ब्य विर-
चय्य च प्रतिदिनमेकैकं श्लोकं भूर्जपत्रे लिलेख । ततः समयेन तानिव
श्लोकनिवहान् एकत्र संगृह्य किराताज्जुनीयमिति नाम्ना प्रकाश्य
जनसमाजे परां प्रतिष्ठामलभत । परञ्चैतस्य ग्रन्थस्य भारविरचित्यपरमभि-
धानमपि “कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा” इत्यादि
शास्त्रप्रमाणतः प्रचरतिराम् ।

किराताज्जुनीयं विना अस्य महाकवेर्नान्यत् किमपि काव्यादिक-
मस्माकं लोचनपथे मनोमार्गं वा पान्यायते, अयमेकमिदमेव कथं
किराताज्जुनीयं निम्नाय महाकविसंज्ञया सुधीसमाजे प्रख्यातो जातः ।

(रामायणमहाभारतादिनिवद्धं वस्तुजातमवलम्ब्य ये कवयः काव्यं
निर्मितवन्तः तेषु कालिदासभवभूतिभारविमाघश्रीहर्षभट्टनारायणादय
एव उल्लेखयोग्याः, अपरेषां कवितावली सामाजिकानां मानसं तथा न
समाकष्टुं शक्नोति ।

यद्यपि कविर्भारविः कविकुलशिरोमणिकालिदासभवभूतिवत्
वाग्देवतायाः पवित्रचरणामृतं निषेय तादृशममरत्वमधिगन्तुं न
शक्नाक, तथापि कठोरसाधनासन्तोषितायाः सर्वलोकसमाराध्याया-
स्तस्याः शुभाशीर्वादवलेन सुधीसमितौ कवित्वशक्तेः परां काष्ठां प्रदश्यं
सुमहतीमनन्यसुलभसम्माननामर्जितवानिति यत् तत्र नास्ति केषाञ्चिद्
वैमत्यम् । (संसारेऽस्मिन् प्रत्येकमेव पदार्थस्य विशेषत्वं परिलक्ष्यते ;
नहि जायते पिकस्वरे शुक्रवाक्यभ्रान्तिः आनन्दाधायकत्वात् प्रत्येकं
स्वरामृतमेव रसपिपासूनां ग्राह्यम्, कालिदासगुणमुग्धानां भवभूति-
भारतीलसचेतसां वा चेतांसि नूनं भारविकविता समाकष्टुं शक्नते ।
ऋतूनां षष्ठामेव समागमेन वत्सरस्य परिपूर्तिर्भवति, यथा तेषु ऋतुषु
ऋतुराजो वसन्तः तथा कविमुख्येषु कालिदासः कविकुलशिरोमणि-
रिति मतं सर्वथा वितर्करहितं, किन्तु तथात्वेऽपि भारविमनितिनं
उपेक्षणीयाः । दसन्तशोभालोलुपानामपि नीलाम्बुनिधिलावण्यपरिचायि-
नाम् श्यामलतर्कवल्लीशोभासन्तानसमासक्तचित्तानामपि नावहेलनीयतां
गन्तुमर्हति शारदेन्दुसौन्दर्यमनन्यसाधारणं वस्तु, प्रत्येकमेव कवीनां

काव्येषु भवति कापि विलक्षणता, यथा तस्य कवेः स्वभावः सूक्ष्मं सूक्ष्मं
 तत्र तत्र उपगम्यते, यथा च प्रत्येकमेव अनुरागातिरेकः सम एव सम्पद्यते
 काव्यरसरसिकानाम्, तत्तदत्र सुतरामनुष्णमिति प्रसुतम् । अस्य भारवि-
 कवेः पापं प्रति अपक्वष्टं कार्यं प्रति वीतरुष्टता आसीत् कर्त्तव्यं प्रति
 सत्कार्यं प्रति अनुच्छृङ्खलतां प्रति तस्य अनुरागः आसीत् । भारविरधि-
 गतवान्—यत् तरलभाषया नृत्यमयच्छन्दसा वा गुरुगम्भीराणां
 विषयाणां उपदेशदानं नैव युज्यते, गम्भीरस्य समुद्रस्य वक्षसि यथा
 उत्तुङ्गतरङ्गावलो परात्परे विच्छिन्नभावेन समुत्थाय सिन्धोर्गम्भीरतां
 आधिक्येन वर्द्धयति, भारविकवेर्गम्भीरा भारती भावनिवहश्च तथैव
 विच्छिन्नभावेन जिगोषावशेनैव काव्यस्य गाम्भीर्यं ततोऽपि वर्द्धितम-
 करोत् । अनुकरणप्रियतां भारविरति निष्कष्टाममन्यत, स हि व्यासमन्त-
 रेण नान्यस्य कस्यापि साहाय्यमाददे स्वीयकाव्यनिर्माणे, वाग्देवता
 तस्मै यावतीं शक्तिं प्रादात् तावतीमेव सम्बलतया गृहीत्वा काव्यं
 विनिर्माय गन्तव्यपथमियाय, परकोयं गौरवं आत्मोयतया मत्वा न
 स्नाघते स्म । तपस्यायामेकाग्रताव्यतिरेकतो न भवति कस्यापि कार्यस्य
 निःशेषतः सिद्धिरिति भारविः समग्रं जानाति स्म, तदेव तस्य काव्यस्य
 जीवितरूपम् । तस्य काव्यमालोच्य समाजः, समुन्नतः संयमी दृढप्रतिज्ञः
 कर्त्तव्यपरायणश्च भवतु, अवसन्ने च चेतसि जागत्तु भूयानुत्साहः
 इत्येतावतीव तस्य वासना समवर्त्तते । अलङ्कारगौरवं भारविः न तथा
 स्नाघाकरममन्यत, अलङ्कारसौन्दर्येण कवित्वस्य सौन्दर्यं क्रियमाणे
 बहुष्वेव स्थलेषु कविता भावमाधुर्यादिपरिशून्येव व्यवतिष्ठते, प्राण-
 हनेनैव व्यवतिष्ठते, किन्तु वर्णनाप्रसङ्गे यदि कदाचित् सुसमञ्जसा
 अलङ्काराः उन्मेषं गताः, तत्र स कथमपि न बाधको जातः । तदीये
 काव्ये अलङ्काराणां गहनत्वविरहेऽपि तावद्भिरैव तस्य निपुणालङ्कारि-
 कता प्रतीयते । अस्य च कृतेः किराताज्जुनीयस्य नायकोऽज्जुनः, स
 च नारायणानुगृहीत इति प्रतिहन्दिशूण्यः, तस्य उत्कर्षं साधयितुमेव
 भगवान् मृतभावनः प्रतिपन्नतया व्यवस्थापितः कविना, तथाचात्र मस्ति-
 नायस्य संग्रहश्लोको यथा—“नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यां-
 शजः तस्योत्कर्षकृतेऽनुवर्ण्यचरितो दिव्यः किरातः पुनः । शृङ्गारादि-
 रसोऽयमत्र विजयी वीरप्रधानो रसः, शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुशो
 दिव्यास्त्रलाभः फलम्” । यद्यपि शृङ्गारादयः केचिदङ्गरसाः बहुशोऽत्र
 प्रतिपादिताः तथापि तेषां प्रकृतस्य वीररसस्य अनपकर्षकतया नाथक-
 माहात्म्यप्रसमुद्भावकतया च न ते दोषमावहन्ति । सुख्यतया शान्ति-
 प्रवणाः भारतीयः समाजिकाः शान्तिमयान् विषयानेव बहु समा-
 द्रियन्ते । शान्तभावस्य सुशोतलच्छायामाश्रित्य यदि चिरं अवस्थानस्य

सम्भावना स्यात्, तदा तामुच्यते न कदापि ते रसान्तरमनुभवितु-
मीहन्ते । कालिदासः सुगृहीतमानवमानसतत्त्वो निखिलमेवेदमात्मना
परिजग्राह, तदुचितञ्च शृङ्गारादिरससम्बलितं वस्तुजातं निर्भाय
भारतवासिनां उपाजहार, परितृप्तिञ्च सुमहतीमेव तैस्तैः कालिदास-
वस्तुभिः समधिजगाम भारतवर्षं । भवभूतिरपि प्रायेण तेनैव
कालिदासभावेनानुग्राणितप्राणः करुणरसं बहुधा परिचाय्य स्वकं काव्य-
जातं विनिर्माय, येन “किमन्यथा रोदिति ग्रावा” इत्यपि जल्पनं
तत्काव्यसम्बन्धे प्रतिभाति । यत्र यत्र प्रयोजनं अवश्यमेव रसान्तराणा-
मजायत तत्र तत्र अतिसङ्क्षेपतो निपुणभावेनैव तत्तद्रसान्तरं प्रति-
पादयितुं प्रवृत्ते न तु निर्वाधं । भारवस्तु एताभ्यामनाविद्धे पश्चि
सञ्चरणपरायणः काव्यमन्यथैव सज्जयामास । स हि मुख्यभावेन वीर-
रसमेव समुत्तेजनबहुलं काव्यस्य जीवनतया व्यवस्थाप्य काव्यं निर्मित-
वान्, रसान्तराणि च तत्प्रभावेण तिरोहितानीव विदधे, यतः सर्वत्रैव
समुपलभ्यते रसान्तरवर्णनाद्यवसरेषु स्वल्पतया आधिक्येन वा वीर-
रसस्य सप्रकाश आभासः । (कालिदासस्य कविता शारदी चन्द्रिके,
कुसुमसम्भारसम्भृता नवीना वल्लरीव, निःकलङ्कालङ्कारान् आदधाना रूप-
सम्पदा सम्पादिताभिमाना तरुणीव, स्वसौन्दर्येणैव स्वयमुन्नमस्ता
विह्वला समापतितैव मनोहारिणी च । भवभूतिकविता तु वर्षीय-
सीव महिषी, अभयप्रदायिनी कात्यायणीव स्नेहसुधाप्रस्रवणभृता,
करुणामयी जननीव शान्तिसम्पकमधुरा स्निग्धा च । भारविकविता तु
सुगन्धौरसागरप्रतिमा, निराभरणा धूसरकान्तिः अक्षसूत्रमात्रसम्भृतकरा
सन्नासिनीव, तमस्विनी निशीथिनीव गाम्भीर्यवती ।

(भारविकविताशरीरे शारदचन्द्रिकायाः स्निग्धविलेपनं नास्ति, नास्ति
च सौदामिन्याः सुचिरचञ्चला कान्तिः, किन्तु धवलवसना संयमिनी व्रज-
चारिणीव सा अलौकिकतेजोगौरवेण सुप्रशस्ता । कालिदासो हि स्वाभा-
विकेषु भावेषु एव यान् भावान् मधुरतया चमत्कारकारितया उपलब्धया-
मास, येषां निवन्धेन लोकानां शान्तिप्रवणता वा वर्णनीयविषयस्य
सौन्दर्यं वा स्वाभाविकता वा चिरमद्गुणपथमेवाश्रयति, तान् तानेव
भावान् संगृह्य संगृह्य स्वीयकाव्ये निवन्ध, न तु किञ्चिदस्वाभाविकं
अरम्भं वस्तु ।

भवभूतिस्तु घटनामेव स्वेच्छया आत्मना वर्णनीयस्य विषयस्य अनु-
कूलं विधाय तत्र सौन्दर्यधारां जनयामास, प्रकृतं वृत्तं यथा तथा वा
अस्तु तदेव वृत्तं आत्मकल्पनानैपुण्येन विपरिवर्त्य तथा तथा काव्य-
कलां विकाशयामास ।

किन्तु भारविः वर्णनीयस्य विषयस्य लौकिकतां अलौकिकतां वा न

विचारयति स्म, नापि शान्तिप्रवणानामेव मनोमोहनं भावमात्मनः काव्यं सन्निदेशयति स्म, येन दुर्वलाः सवल्लायन्ते, रोगोपहतचित्तोत्साहस्य चिरादिव सुमहानुत्साहः पुनरावर्तते, मृतस्यापि अभिभूतस्यापि उच्छृङ्खलस्यापि चेतसि कोऽपि महानुत्साहः समभ्यर्चनो यो भावमहिमा च समुदेति, तथा तथैव आत्मनः काव्यकल्पनां असाधारणीं प्रवर्त्तयामास समुद्दीप्तेन भावकदम्बकेन सर्वथा अनुप्राणितः सः समुत्तेजनापूर्णमेव काव्यं करणीयतया सुष्ठु मेने । अतएव स्वीय काव्ये समुद्धतं भोमं समुद्धतभावप्रवक्तृतया द्रौपदीञ्च क्षत्रनन्दिनीं तदुचितौजस्विवाक्प्रयोगचातुर्येण समुपन्यस्य प्रसुतवानात्मकत्वं, सपूर्णताञ्च कृतवान् मनोरथस्य कविकुलललामो महाकविः भारविः । प्रथिता च कौत्तिकला दिगन्तेष्वस्य । भोमस्य । उक्तिजातं प्रशस्तां राजनीतिमेवावलम्बते प्रतिपाद्यत्वेन, तथा हि नाम उक्तिपरम्परया विलीनतां व्रजति प्रायेण सर्वेषां हृदये सिद्धा भोमस्य स्वाभाविकोद्धतभावमात्रप्रवणता, तथाहि क इव सुतरां समुद्धतभावमात्रसमालम्बनः पुरुषः प्रतिपादयितुमर्हति “हिषतामुदयः सुमेधसा, गुरुरस्वन्ततरः सुमर्षणः । न महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः” इत्यादि, “अचिरेण महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः” इत्यादि, अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः । क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा” इत्यादि—यः स्वयं तथानीतिपूर्णतामात्मनो न लभते । अपिच नैपुण्यमिदमेव काव्यकलाकुशलस्य भारविकवेः यत् भोमस्य नीतिपूर्णापि वाक्यपरम्परा ईषत्प्रकाशेन समुद्धतभावनिवहेन अनुप्राणिता एव समुपतिष्ठते तत्काव्यमनुशीलयतां चेतसि, अतः प्रशंसनीयास्य निपुणता । अन्यत्रापि कविस्त्वमेव भावमुपजीव्य वाचमारचयामास यथा—“इति दर्शितविक्रियं सुतं, मरुतः कोपपरीतमानसं उपसान्त्वयितुं महीपतिर्हि रदं दुष्टमिवोपचक्रमे” इत्यादि, अत्र भोमसेन दुष्टहिरदसाम्यवर्णनया तथा भावः समभ्युपगम्यते । परत एव शान्तभावप्रवणो युधिष्ठिरः तद्वाचमुत्तरयितुं यथा यथा “सहसा विधौत न क्रियाम्, अविवेकः परमापदां पदम् । वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पद” इत्यादि नीतिवद्गुणां सान्त्वनावाचं प्रयुयुजे, तत्रापि कविकल्पना गरीयसी । कविर्नामयोग्यतामतिक्रम्य वक्तृमुखेन वाचं प्रवर्त्तयन् अस्वाभाविकताबोधसम्पादनतः प्रवक्तॄणां विपश्चिताम् शिक्षाकामुकानाञ्च अनवधेयवचनो भवति । कविरयं न तथा, जातश्च तेनैव प्रकर्षेण बालादारभ्य वृद्धपण्डितपर्यन्तैरस्य कवेः सुगभीरनीतिवद्गुणानां “सहसे” त्यादिकवितानां कर्त्तव्यावसरे स्मरणीयतया सुप्रशस्तः । एतादृशमेव वस्तु भारवि-

कवेः अनन्यकविसाधारणं, एतस्मादेव कारणः दसौ “भारवेरर्थगौरव” मित्यादि वाचा ‘नारिकेलफलसम्मितं’ वचो भारवेः सपदि तद्विभुज्यताम्’ इत्यादि वाचा च प्रशस्यते काव्यानुशीलनपरायणैरणुमात्रमपि भावादि दोषमनुपेक्षमाणैः समालोचनायां सुगृहीतसम्मानैः । एतदेव चास्य काव्यमेकमेव निर्मितवतोऽपि महाकविसंज्ञालाभहेतुरिति ।

भारविकृतस्य किराताज्जुनीयस्य शरद्वर्णनात्मकं चतुर्थं सर्गं मनुकृत्य भट्टिकाव्यस्य द्वितीयः सर्गः किराताज्जुनीयस्य द्वितीयं तृतीयञ्च सर्ग-मधिकृत्य भट्टिकाव्यस्य द्वादशः सर्गो निर्मितस्तत्कविना इति नातिनि-पुणवौक्षणादेव प्रतिभाति, किरातस्य चतुर्थं सर्गं “समन्तरावलितापोवर-स्तनोः इत्यादि स्मारयति भट्टिकाव्यस्य “विहत्तपाश्वं रुचिराङ्गहारं” इत्यादि श्लोकं ; किरातस्य “नुनोद तस्य स्थलपद्मिनीगत” इत्यादि श्लोकः “सितारविन्दप्रचयेषु लीना” इत्यादि भट्टिकाव्यश्लोकश्च एक-मेवानुभवं प्रमाणीकृत्य लिखितौ कविभ्यां, किरातस्य चतुर्थं सर्गं निवद्धं “कृतावधानं जितवह्निध्वनौ” इत्यादि श्लोकमनुकृत्य भाषया च यत् “दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ” इत्यादि निबन्धः, तत्र प्रायेण सर्वेषामिव ऐकमत्यम् । किराते द्वितीयस्य ‘सहसा विदधौ न क्रियां’ इत्यादि भट्टौ “प्रज्ञा तु मन्त्रेऽधिकृता न शीर्यम्” सहसा कथञ्चित् समम् ।

किराते “मतिमान् विनयप्रमाथिनः” इत्यादि भट्टिकाव्ये उपेक्षणीयैव परस्य वृद्धिं रित्यादि । किराते “समवृत्तिरूपेति माह्वं. समये यश्च तनोति तिग्मतां” इत्यादि तदीयमेवानुभवमालम्ब्य भट्टिकारः “यदा विगृह्णन् न च सन्दधानः, वृद्धिं क्षयं चानुगुणं प्रपश्येत्” इत्यादि प्राह ।

तत्रैव निवद्धः प्रहस्तप्रमुखानां राक्षसानां दशास्यं प्रति वाक्प्रपञ्चः स्मारयति सुतरां भीमसेनस्य स्थलविशेषे द्रौपद्याश्च युधिष्ठिरं प्रति उक्ति-जातम् उक्ते जनापूर्णं । विभोषणस्य तदनन्तरमेव रावणप्रबोधाय प्रयुक्तं वचनजातं स्मारयति आपातत एव समुद्धतं भीमं प्रति तेजस्विनीं द्रौपदीञ्च प्रति शान्तभावपूर्णस्य युधिष्ठिरस्य वाग्जातम् ।

भारविनिर्मितकिराताज्जुनीयस्य अष्टाधोषकृतबुद्धचरितग्रन्थस्य अष्टमसर्गायैः कतिपयैः श्लोकैः कुतचित् सास्यमुपलभ्यते, अलं वा तदालोच्य ? दृश्यते तावदस्य महाभारतीयवनपर्वस्थ-सप्तविंश सर्गादि-वस्तूनि समग्राण्येव प्रायेण भवतो भाषातश्च निवद्धानि कविना, केवलं नवीनमिदमेव यत् प्रथमतो वर्णिवेशधारिणः किरातस्य युधिष्ठिरेण हस्तिनापुरं प्रति प्रस्थापितस्य आगत्य दुर्योधनस्य राज्यवृत्तान्तवर्णनं अन्यत् सर्वमेव वस्तु प्रायेण अक्षुण्यं परिरक्ष्य कुतचित् वद्धितं कुत-चिच्च संक्षेपः सम्पादितः कविमुख्येन ; अतो नास्य घटनानिर्माणपटुत्वं

तथा कविजनोचितं स्वीकृतुं प्रवर्त्तमहे, परं भाषाया गाभ्योर्थादिकमेव अनन्यकविसुलभं तस्य ; येन प्रत्यक्षतो दृश्यमानेऽपि महाभारत-वस्तुनिवहानां निःशेषानुकरणे प्रकृष्टमहाकविवादेन तस्य पूजामारचयन्ति काव्यरसरसिकाः महान्तः । अहो कवेरस्य गभीरा तत्त्वपूर्णा च वाक् “समुन्नयन् भूतिसनार्यसङ्गमाद् वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः” इति ।

दुर्योधनः निष्कृष्टैः सह शकुनिप्रभृतिभिर्मूर्त्तीं विधाय यथा लाभवान् जातः, तदपेक्षया महात्मना युधिष्ठिरेण सह वैरमारचयन्नेव परम-लाभवान् जातः यतस्तस्य विजयसाधनाय प्रयोजनीयो जातः सुमहत्सु प्रशंसाकरेषु कर्मजातेषु पक्षपातः ।

भारविकवेः किराताज्जुनीयस्य नायिका राजनन्दिनी द्रौपदी, न कालिदासस्य कोमलताया एकः समाश्रयः शकुन्तला, वा भवभूतेः कारुण्यरसैकसमाश्रयभूता सीतादेवी, भारताधीश्वर्याः यथा यथा हृदयभावाः यथा यथा च व्यवहाराः उपयुज्यन्ते, तथा तथैव कविना कल्पितो द्रौपद्या अन्तःकरणमहिमा, तथा तथैव च समारचितस्तस्या उत्तमजनपूर्णं वाक्प्रपञ्चः । तस्य नायिका सम्प्रतकाले कुसुमपरिपेलवा, विपत्काले च समुत्तमजनपूर्णभाववहुला, विपक्षविताडनाय स्वामिमन्यु-व्यवसायदोषकवाक्प्रयोगपटौयसी ।

न खलु द्रौपदी दुर्योधनस्य राजकार्यं सुशृङ्खलां शृन्वतो विपक्षो-न्नतिमसहमाना असूयापरवशा सती युधिष्ठिरस्य मन्युकरं वाक्प्रपञ्चं आरचितवती, किन्तु विपत्काले आत्मीयजनानां पुनरभ्युदयाय यथैव हितकारिण्याः विपदतिक्रमेण पुनरात्मीयजनानां अभ्युदयमवेक्षितुमे-कान्ततो रतिमत्याः रमण्याः वाचो युज्यन्ते, तथैव कृतवती, एषैव वाणी इन्धनीभूता ज्वलयामास शत्रुनिकार-सम्भूतं पाण्डूणां अनु-तापाग्निं, प्ररोचयामास तदुच्छिक्तये राजानं तदनुगतांश्च भ्रातॄन्, तस्यैव परिणामः कृष्णहृत्पायनरूपसहकारिलाभतः क्रमेण अज्जुनीयस्य दिव्यास्त्रज्ञाभः तेनाचास्त्रेण शत्रुपराभवः ।

एवं क्रमेण काव्यरत्नेनानेन विजयते श्रोमान् कविकुलमुख्यो भारविः, यस्य वाग्विन्यासमतुलनीयमालोचयन्तो वयमद्य धन्याः, काव्यरसिकाः धन्याः, संस्कृतभारती च धन्या । काव्यरसिकाः दृष्टिं पातयन्तु भवन्तः सुमहदुद्देश्यं प्रति प्रकृतकाव्यस्य, अनुशौलयन्तश्च शिञ्जन्तां कतिचित् सदुपदेशान्, शोधयन्तु च भूयः स्वर्गीयमाहात्म्येन क्षणभङ्गुरस्य दोषप्रधानस्य संसारस्य निखिलं भावजातमिति ।)

तृतीयसंस्करणविज्ञप्तिः ।

अद्य सुदुर्मिक्षेऽपि सुद्रुणोपयोगिनां समस्तवस्तूनां, भगवतः करुणया यत्किरातार्जुनौयं तृतीये वारे संस्कृतं भवाधं पारितं तदवश्यमस्माकं सौभाग्यमेव । अस्मिन् संस्करणे सत्यपि सुतरां अर्थवाये केषाञ्चिदनुरोधात् भूमिकां वृद्धीं नवीनाञ्च विरचय्य बहुविधज्ञातव्यविषयसन्निवेशेन वर्द्धनमेव सम्पादितमस्य । एवं वर्त्तमाने बहुविधेऽपि बहुमूल्यवृद्धिकारणे केवलं पादोनरूप्यकत्रयस्थाने रूप्यकत्रयमेव निर्धारितं मूल्यमस्य । आशास्महे—वर्त्तमानदशां पर्यालोचयन्तः संस्करणस्यास्य उपकारातिशयसम्पादकताञ्च विवेचयन्तः परमानुग्राहकाः ग्राहका अस्माकं नैव मानसानुरागमत्र वर्जयिष्यन्ति परमनुरक्तिमतिमात्रां गमिष्यन्ति इति ।

गुरुधाम
१८४७ शकाब्दोय—
षड्शीतिसंक्रान्तिः ।

}

आश्रव—प्रकाशकः ।

किरातार्जुनौयस्थविषयाणां सङ्केपतो विवरणम् ।

प्रथम-सर्ग—द्वैतवने युधिष्ठिरसन्निधौ दौत्यनियुक्तस्य वनेचरस्य समागमः, वनेचरेण दुर्योधनस्य राजनौतिनैपुण्यवर्णनम्, तस्य प्रस्था नम्, युधिष्ठिरं प्रति द्रौपद्या ओजस्विनी युद्धोद्दोषनी वाणी च ।

द्वितीय-सर्ग—युधिष्ठिरं प्रति भौमस्य ऊर्जस्वलं समरपक्षपाति वाक्यं, भौमं प्रति युधिष्ठिरस्य शान्तिपूर्णं वचनजातं, पाण्डवसमौपि भगवतो व्यासस्य समागमः, पाण्डवकृतो व्याससत्कारश्च ।

तृतीय सर्ग—व्यासस्वरूपवर्णनम्, व्यासं प्रति युधिष्ठिरस्य सभक्ति-वाक्यम्, युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य नैतिगर्भमाश्वासपूर्णं वाक्यं, व्यासस्या-र्जुनाय विद्यादानपूर्वकं तपस्यार्थमुपदेशः, सुनैः प्रस्थानम्, अर्जुन-समौपि यक्षसमागमः, अर्जुनस्य प्रस्थानोपक्रमः, भाव्यर्जुनविरहेण पाण्डवानां वैमनस्यम्, अर्जुनकृतद्रौपदीदर्शनम्, द्रौपद्या उद्दोषनोक्तिः, व्यासाज्ञप्तेन यक्षेण सहाजुनस्य हिमालयपादविशेषमिन्द्रकीलं प्रति प्रस्थानञ्च ।

चतुर्थ-सर्ग—शरत-शोभावर्णनम्, अर्जुनस्य हिमाद्रिदर्शनञ्च ।

पञ्चम-सर्ग—हिमवतो वर्णनम्, अर्जुनस्य हिमाद्रिमुलप्राप्तिः, यक्षस्य प्रतिप्रस्थानञ्च ।

षष्ठ-सर्ग—इन्द्रकीले अर्जुनस्यारोहणादिवर्णनम्, तत्रार्जुनस्य तपश्चरणं, वनरक्षकमुखादिन्द्रस्य धनञ्जयकृततपस्याश्रवणम्, अर्जुनस्य तपोभङ्गाय गन्तव्यमित्यप्सरसां गणं प्रति शक्तिनिदेशश्च ।

सप्तम-सर्ग—गन्धर्वैः सहाप्सरसामिन्द्रकौले सविलासगमनादि-
कथनं, तत्रागतानां तेषां शिविरसन्निवेशादिवर्णनञ्च ।

अष्टमे—गन्धर्वाणामप्सरसाञ्च कुसुमचयनादिविविधक्रीडावर्णनम् ।
नवम सर्ग—सायंसमयवर्णनं, चन्द्रोदयवर्णनं, सुरतक्रीडा-
वर्णनं, पानगोष्ठोवर्णनं, पुनरपि सन्निपतः सुरतवर्णनं प्रभातवर्णनञ्च ।

दशम-सर्ग—पार्थ प्रलोभनार्थं मप्सरसामनेकविधा विलासाः, अर्जुनस्य
तात्कालिकी अवस्था, वर्षादि ऋतुवर्णनम्, अर्जुनतपोविघ्नार्थं मप्सरसां
प्रयासः, तासां प्रयासवैफल्यञ्च ।

एकादश-सर्ग—अर्जुनाश्रमे विप्ररूपधारिणो वासवस्य समागमः,
इन्द्रार्जुनयोः कथा, प्रत्यक्षमूर्त्तिरिन्द्रस्य पार्थं प्रति शिवाराधनो-
पदेशञ्च ।

द्वादशसर्ग—अर्जुनकृतस्य शिवाराधनम्, अर्जुनतपसातितप्तानां
सिद्धतापसानां शिवसमीपे गमनं तत्तपोवर्णनञ्च, शिवकृतं तापस-
सात्त्वनमर्जुनस्य स्वरूपकथनञ्च, वराहमायया मूकदानवस्य धनञ्जय-
वधार्थं प्रयाणम्, सगणसैन्यस्य किरातवेशिनः शिवस्य मृगयाव्याजिना-
र्जुनाश्रमसमागमः ।

त्रयोदशसर्ग—मूकदानवार्जुनयोरन्योन्यमवलोकनं, तद्दर्शनेना-
र्जुनस्य मनसि नानावितर्कः, शूकरशरीरिणं मूकं प्रति पार्थस्य शरक्षेपः,
मूकदानववधः, पार्थसमीपे शिवदूतागमः, तदुक्तपार्थाधिष्ठे पञ्च ।

चतुर्दशसर्ग—शिवदूतं प्रत्यर्जुनस्य जिगोषावचनं, तच्छ्रुत्वागतस्य
शिवचरस्य वचनमाकर्ण्य गृहीतकिरातपतिवेशस्य शिवस्य सदेवगण-
सैन्यमर्जुनविजयार्थं मागमनम्, शिवार्जुनयोर्युद्धवर्णनम् ।

पञ्चदशसर्ग—चित्तयुद्धवर्णनम् ।

षोडशसर्ग—किरातवेशस्य शिवस्यानन्यसाधारणसमरकौशलसन्द-
र्शनेनार्जुनस्य मनसि वितर्कः, शिवेन सहार्जुनस्यस्त्रयुद्धवर्णनम् ।

सप्तदशसर्ग—प्रथमतः शिवसेनया ततो भगवता सहार्जुनस्य युद्धम् ।

अष्टादशसर्ग—अर्जुनस्य सत्त्वातिशयदर्शनेन शिवस्य प्रसादः, तत्रे-
न्द्रादिदेवानां समागमः, अर्जुनकृता भगवत्स्तुतिः, अर्जुनकृतं वरयाच-
नम्, पाशुपतास्त्रप्राप्तिः, इन्द्रादिदेवानामपि भगवदादेशेन वरदानपुरः-
सरं स्वस्त्रास्त्रप्रदानम्, कृतकार्यं सार्जुनस्य युधिष्ठिरसमीपे समागमः,
अन्यसमाप्तिञ्च ।

किराताज्जुनीय-सम्बन्धिनी पौराणिकी वार्त्ता ।

“त्रिःसप्तकल्पो जगतीपतीनां” इत्यादौ—

अथैदका हैहयपतिः कार्तुर्वीर्यं स्तपोवीर्योर्जोक्तदेहस्य द्वितीय-
दहनमूर्त्तं जमदग्नेराश्रमप्रदमाससाद । मुनेरकासीत् कामधेनुः । अति-
थेयः स निःस्त्रो मुनीश्वरस्तदा तत्कामधेनुप्रभावेन प्रभूतबलवाहनस्य
भूपतेर्यथायथमातिथ्यं कारयामास । ततस्तत्कामधेनुमाहात्म्यमवलोक्य
लोभाकण्टः कार्तुर्वीर्यो जमदग्निमन्त्रिधौ तां धेनुं प्रार्थयामास । किन्तु
धेनुधनो मुनिर्न तावत् क्षत्रियाय तद्दानमङ्गीचकार । तेन क्रोधान्धः
क्षत्रवन्धुः स हैहयराजो जमदग्निं निहत्य धेनुमाजङ्गे, परन्तु तत्पत्नी-
मपि त्रिःसप्तकल्पः प्रहृत्य आश्रमतः प्रस्थितः । अथान्तरे विदितवृत्तान्तः
क्रोधेन कृतान्तोपमः परशुरामः पुष्करतः खण्डहमागत्य दुर्मतेः कार्तु-
र्वीर्यस्य कृतकार्यमालोक्य ‘पृथिवीं निःक्षत्रां करोमि’ति प्रतिज्ञाय
जननीप्रहारसंख्यया धरित्रीं त्रिःसप्तकल्पो निःक्षत्रामकरोत् । परन्तु
स्यमन्तपर्यन्तके देशे तेन निहतक्षत्रियशोणितेन पञ्च सरांसि परिपूर्णं
तत्र पितरं तर्पयामास ।

‘वीर्यावधूतः स तदा विवेद’ इत्यादौ—

पुरा किल काशोर्पातरम्बास्त्रिकास्त्रालिकानामात्मजानामुदवाहर्थं
स्वयं स्वयंवर-सभामाह्वयामास । तत्र सर्वधनुष्पतामग्रणीभौषो
निखिलनृपतीन् पराजित्य तिस्रः कन्या जग्राह । अथ स स्वपुरमागत्य
यदा विचित्रवीर्येण सह ता विवाहयितुमुद्यतस्तदा शाल्वराजानमह-
मात्मनावृणव”मित्यम्बामुखादश्रीषीत्, एवं च तां विनयेन शाल्वराजानं
प्रति विससर्ज । धर्मदशीं शाल्वोऽपि तामवीर्यशुक्लतया प्रत्याख्यात-
वान् । अथ विधिविडम्बिताया अम्बायाः प्रार्थनया भोष्गुरुः परशुराम-
स्तदग्रहणाय भोष्ं बहुशः कथयामास । ततः शिष्योऽपि भोष्मो यदा
गुरुवाक्यं नाङ्गीचकार, तदा जामदग्न्यस्तेन सह युयुध किन्तु समरे-
ऽस्मिन् ‘शिष्यादिच्छेत् पराजय’ मिति वचनं जगति प्रचारयितुमेव
परशुरामः शिष्यतः पराभवमवाप ।

‘निपुणमिति सूक्तदानव’ इत्यादौ—

पुरा किलेन्द्रकोलपर्वते तपस्यन्तमर्जुनमवलोक्य मूको नाम दानव
स्तत् तपः सुरकार्यसिद्धयर्थमिति मत्वा वराहरूपमास्थाय तं व्यापादयि-
तुमुद्यतः । अर्जुनोऽपि तं वोभत्सं वराहं लक्ष्मीकृत्य शरं मुमोच ।
इत्यन्तरे वराहमनुसरन् कोऽपि किरातः शरेण तं विव्याध । अथैकं
क्षत्रं प्रति द्वयोः शरनिक्षेपस्य मृगयाधर्मविरुद्धतया किरातार्जुनयोः
परस्परयुद्धमभवत् । ततोऽर्जुनसमरकौशलेन ससन्तोषः किरातरूपी
हरस्तस्मै पाशुपतास्त्रं ददाविति दिक् ।

इति पौराणिकी कथा ।

किराताज्जु नौयावलम्बितो महाभारतीयकथानुक्रमः ।

पुरासन् हस्तिनापुरे सामवाशोया नृपतयः । तेषामन्यतमतः कुरोः
 कौरववंशः प्रसिद्धिं गतः । सर्वथैव कुरुरेकः प्रशस्यतरो नरपतिरावि-
 रासीत् । तदन्वये शान्तदान्तगुणोपेतः शान्तनुर्नाम परमपूतचेता नरपतिः
 प्रादुर्बभूव—त्रिलोकपावनी गङ्गापि यमर्चाङ्गभाक्त्वे नाङ्गीचकार ।
 शान्तनोरन्याप्ये कासीत् सहधर्मिणौ—सत्यवती नाम । तयोर्थं थाक्रमं
 भागोरथ्या भोषः सत्यवतीतो विचित्रवीर्यश्चित्राङ्गदश्च जज्ञिरे । तेषा-
 मस्त्वलितप्रतिज्ञो भीष्मः सत्यपालनार्थं चिरकौमारः सन् राज्यं न
 जग्राह, अल्पायुष्कतयापूर्णं यौवन एव चित्राङ्गदः शमनसदनमगात्,
 तेन हि कनोयानपि विचित्रवीर्यो राज्याधिकारमवाप । स काशौराजा-
 त्मजामस्विकामस्वालिकाञ्च परिणयन्नपि अपुत्रकः परेतपुरं प्रविवेश ।
 ततस्तत्क्षेत्रयोर्महर्षिर्व्यासो यथाक्रमं धृतराष्ट्रपाण्डुनामानौ द्वौ पुत्रावुत्-
 पादयामास, तयोर्ज्येष्ठो धृतराष्ट्रः कनिष्ठः पाण्डुरिति । व्यासवोर्येण
 तदा दासौतो विदुरः समजनीति शास्त्रीया कथा श्रूयते । यातु तावद्
 ज्येष्ठोऽपि धृतराष्ट्रो जन्मान्धतया राज्यं न प्राप, कनिष्ठः पाण्डुरेव
 पृथ्योपतिः अभूत् । पाण्डोर्हं पत्न्यौ—कुन्ती, माद्री च । तयोः कुन्तीतो
 युधिष्ठिरभीमाजुनाः माद्रीतो नकुलसहदेवौ—एते पाण्डोः पञ्चपुत्राः
 सञ्जाताः, ते हि पाण्डोरपत्यतया पाण्डवमंज्ञया प्रख्यातवन्तः । कुन्तीतः
 कन्यकावस्थायां सूर्यसम्पर्केण कर्णो नामाप्यपरः पुत्रो जज्ञे स कानौन
 इति शास्त्रप्रसिद्धिः । धृतराष्ट्रस्य पत्नौ गान्धारी, तस्याः दुर्योधन-दुःशासन-
 प्रभृतयः शतपुत्राः सञ्जज्ञिरे ते च धातृराष्ट्राः पूर्वपुरुषस्य कुरोर्नामानु-
 सारतः कौरवसंज्ञामभजन्त ।

अथ शापवशादकाले कालनिलयं गतवति पाण्डो धृतराष्ट्रः पाण्डवा-
 नपत्यनिर्विशेषं पालयामास । एते कौरवाः पाण्डवाश्च सव एव प्रभूत-
 बलशालिनस्तथापि तेषामन्तिके कुन्तोतनयं युधिष्ठिरमेकमनन्यसाधारणं
 धर्मशोलं ज्ञात्वा धृतराष्ट्रस्तमेव राज्येऽभिषेक्तुमभिललाष, किन्तु हिंसा-
 परतन्त्रः क्रूरमतिदुर्योधनो जनकाभिप्रायमवज्ञाय स्वमातुलशकुनि-
 मन्त्रणया वारणावतनगय्यां जतुगृहं निर्भाय कौशलेन पाण्डवान् तत्र
 प्रेरयामास । अथ धर्ममात्रसहायाः पाण्डवास्तदा विदुरमुखतस्तादृशीं
 दुर्मन्त्रणां विदित्वा स्वयमेवानलेन तज्जतुनिलयं दग्ध्वा ततः प्रस्थिताः
 पाण्डवाः प्रेतपुरं गता इति मनसि तिर्ह्ययं दुर्योधनो निःशङ्कमना
 बभूव । पाण्डवा अपि पुनर्दुर्योधनाक्रमणशङ्कया कृशवेशिनो यत्र तत्र
 परिभ्रमन्तः क्रमेण द्रौपदीस्वयंवरसभामासेदुः, तत्र अर्जुनः पञ्चाल-
 पतेरङ्गीकृतं मत्स्यलक्ष्यं भित्त्वा द्रौपदीं लभते स्म ततो मातुराज्ञया
 पाण्डवाः सर्वे एव भ्रातरस्तामेकां द्रौपदीं पत्न्येनाङ्गीचक्रुः । ततो

विवाहान्ते स्वपुरगच्छतां पाण्डवानां प्रार्थनया धृतराष्ट्रः स्वराज्यं हिधा विभज्य आत्मजाय हस्तिनापुरम् युधिष्ठिराय च इन्द्रप्रस्थं नाम नगरं ददौ ।

अथानन्तरमपि पापमतिर्दुःखी धनः स्वराज्यमनिष्कण्टकं मन्यमानः शकुनिकुमन्त्रणया पाशकक्रोडार्थं युधिष्ठिरमाह्वयामास, धर्मभूतिरपि युधिष्ठिरो दैवविडम्बित इव व्यसनदोषमनालोचयन् सह कौरवैश्चिक्रीड क्रमेणानया कपटक्रोडया पराभवमवाप, परन्तु पाशकपणानुसारेण त्रयोदशवर्षं वनवासमङ्गीचकार च । एषु द्वादशवर्षं यथेच्छदेशावस्थितिरेकमज्ञातवनवास इति । अथ सत्यप्रतिज्ञेन राज्ञा आहूतलोमात्रसहायेन स्वराष्ट्रं परित्यज्य प्रथमं दीनवेशेन ह्येतवनमासादितम् । इत एव कवेर्वर्णनारम्भः, यत्—युधिष्ठिरं ह्येतवने वनेचर” इति ।

कविवर्णितस्थानानां संचिप्तः परिचयः ।

ह्येतवनम्—वनमिदं शोकमोहविरहितम्, अपि तु सरस्वतीतीरवर्त्तिकुरुक्षेत्रसन्निहितं कतमदपि स्थानमिति देशकोविदा वदन्ति । अस्य खलु ह्येतकाननस्य काम्यकवनमित्यपरमभिधानं दृश्यते, तन्नामान्तरकारणानुसन्धाने मनसि समापतति यत्—कुरुक्षेत्रसन्निहितः प्रदेशस्तावत् प्रायशः काञ्चनमयः तत्काननमयप्रदेशस्य एकांशः काम्यकमपरो ह्येतमिति । बहुगवेषणयापि न तावदलमस्यवर्त्तमानं नाम समवधारयितुमित्युदासीना वयन्तत्र ।

खाण्डववनम् ।—वनमिदमासौदिन्द्रप्रस्थसन्निधाविति महाभारते मर्षिण्या व्यासेन बाहुल्यं वर्णितम् । अस्य साम्प्रतिकं नाम मध्यप्रदेशान्तर्गतनिमार इति । यदा कृष्णसहायः पार्थः पावकप्रार्थनया वनमिदं ददाह, तदा खाण्डवरक्षार्थमाखण्डलः सहाज्जुनेन युयुधे किन्तु पावकात् प्राप्तगाण्डोवः प्रभूतभुजवीर्योर्जुनः सुरराजं पराजित्य जातवेदसः सुमहतीं हस्तिमापादयामास तेन हि पावकः पार्थायाग्नेयास्त्रमक्षयतूणीरादिकमपि ददाविति दिक् ।

हिमानयः ।—यः खलु पृथिव्या मानदण्डरूपेण विराजते, तस्यासौमहिम्नो हिमालयस्य सौमानिर्देशविधौ महाकवेः कालिदासस्य श्लोक एव बहुलतया प्रामाण्येन प्रतिभाति । यदुक्तं कविना—असुरात्तरस्रां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः । पूर्वापरौ तोयनिधौ वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानण्डः ॥” इति ।

इन्द्रकीलर्वतः ।—स तु हिमेवदंशविशेषः । अस्य प्राधुनिकं नाम “सिकिम” इत्यस्माभिरसङ्गदुक्तं ग्रन्थभूमिकायाम् ।

किराताज् नौयस्त्रोका नामकारादिवर्णक्रमेण

सूचीपत्रम् ।

श्लोकाः ।	सर्गः श्लोकाङ्कः
अकृतिमप्रेमरसाभिरामं	३ ३७
अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभि	१ २९
अखिलमिदममुष्य गौरौगुरो	५ २१
अगूढहासस्फुटदन्तकेसरं	८ ३६
अयसानुषु नितान्पिण्डै	९ ७
अचकमत सपत्न्यां धरिवीं	१० ४९
अचित्तायामपि नाम युक्तां	१७ ४७
अचिरेण परस्य भूयसीं	२ ९
अजन्मा पुरुषसावत्	११ ७०
अजिह्वमोजिह्वमसोद्यमक्रमं	१४ ५७
अण्णोयसे विश्वविधारिणे नमः	१८ ४१
अणुरपुपङ्कलि विग्रहः	२ ५१
अतिपातितकालसाधना	२ ४२
अतिशयितवनान्तरद्युतीनां	१० ८
अतीत संख्या विहिता समाग्रिना	१४ ७०
अत्यर्थं दुरुपसदादुपेत्य	७ ९
अथ कृतकविलोभनं विधित्वौ	१० १७
अथ क्षमामिव निरस्तविक्रम	१ ४४
अथ चेदवधिः प्रतीच्यते	२ १६
अथ जयाय नु मेरुमहीभृतो	५ १
अथ दीपितवारिवाहवर्मा	११ २०
अथ दीर्घतरं तमः प्रवेद्यान्	१३ ३०
अथ परिमलजामवाप्य	१० १
अथ भूतभयभवेदोश	१२ १९
अथ भूतानि वावर्ध्न	१५ १
अथ वासवस्य वचनेन	१२ १
अथ विहितविधेयै	१६ ६२
अथैव कृतज्ञयेन पूर्वं	१२ ५

श्लोकाः ।	सर्गः श्लोकाङ्कः
अथ शशधरमौलि	१८ ४६
अथ स्फुरन्मनविधूतपङ्कजा	८ २७
अथ स्वमायाकृतमन्दिरोज्ज्वलं	८ १
अथ हिमशुचिभस्म भूषितं	१८ १५
अथाये हसता साचि	१५ ७
अथापदासुद्धरणक्षमेषु	१७ १
अथाभिपश्यन्निव विविधः पुरः	१ ५६
अथामर्षान्निसर्गाच्च	११ १
अथोच्चकौरासनतः पराङ्गां	२ ५७
अथो शरस्तेन मदर्थमुज्जितः	१४ १७
अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान्	३ ३२
अदीपितं वेद्युतजातवेदसा	४ २९
अथ क्रिया कामदुघाः	३ ६
अधरोचकार च विवेक	६ २१
अधिगम्य गुह्यकगणादिति	६ १८
अधिरुह्य पुण्यभरनसखैः	६ १७
अनादरोपातधृतेक	१४ ३६
अनाप्तपुण्योपचयेर्दुरापा	३ ५
अनामृशन्तः कचिदेव	१७ २३
अनायुधे सत्वजिघांसिते	१४ १६
अनारतं तेन पदेषु लभिता	१ १५
अनारतं यौ मणिपीठशायिना	१ ४०
अनिर्जयेन विषतां	११ ७१
अनुकूलपातिनमच्छ	६ २५
अनुकूलमस्य च विचिन्त्य	१२ ४१
अनुचरेण धनाधिपतेरथो	५ १६
अनुजगुरथ दिव्यं दुन्दुभि	३ ६०
अनुजानुमध्यमवसक्त	१२ २२

श्रीकाः ।	सर्गः	श्रीकाङ्कः
अनुद्धताकारतया	२	२
अनुपालयतामुद्दृष्टी	२	१०
अनुभाववता गुरु स्थिरत्वा	१३	१५
अनुशासतमित्यनाकुलं	२	५४
अनुसानु पुथितलतां	६	१८
अनुहेमवप्रमरुहैः समतां	६	८
अनेकराजन्धराश्रुसङ्कलं	१	१६
अनेन योगेन विवृद्धतेजाः	२	२८
अन्तकः पर्यवस्थाता जम्बिनः	११	१३
अन्तिकान्तिकगतेन्दु	८	२१
अन्यदीयविशिखे	१२	४६
अन्यदोषमिव स स्वकं	१२	४८
अन्योन्यरक्तमनसा	८	७४
अपनेयमुदेतुमिच्छता	२	२६
अपयम्बनुषः शिवान्तिक	१३	२२
अपरागसमीरणेरिता	२	५०
अपवर्जितविप्रवे शुचौ	२	२६
अपवादादभीतस्य	११	५६
अपश्यद्विरिवेशानं	१५	२
अपहृष्ट्येऽथवा सङ्गिः	११	६८
अप्राकृतस्त्राह्वदुर्मदस्य	१६	२४
अभितप्तं पृथामुः स्नेहेन	११	८
अभिद्रोहेण भूतानामर्जयन्	११	२१
अभिनवमनसः	१०	४२
अभिभवति मनः कदम्ब	१०	२२
अभिभवोदितमनु	१८	७
अभिमानधनस्य गलरै	२	१८
अभिमानवतो मनस्विनः	२	१२
अमिसुनिं सहसा	१०	४५
अभियोग इमान् महीभृजो	२	४६
अभिरश्मिमालि विमलस्य	१२	२
अभिलषत उपायं	१७	३४

श्रीकाः ।	सर्गः	श्रीकाङ्कः
अभिवर्षति योऽनुपालयन्	२	३१
अभूतमासज्य विरुद्धमौहितं	१४	१८
अभ्यघानि मुनिचापलात्	१३	६३
अभ्यागतः संततभूमधूसं	१३	६
अमर्षिणा कृत्यमिव	१४	६२
अमौ पृथुस्तम्बभृतः	४	२६
अमौ समुद्रतसरोज	४	२५
अयथार्थक्रियारम्भैः पतिभिः	११	५२
अयमच्युतय वचनेन	१२	३५
अयमसौ भगवानुत	१८	८
अयमेव स्तम्बस्य सच	१२	१८
अयं वः क्लेश्यमापन्नान्	१५	१८
अलकाधिपभृत्यदर्शितं	२	५६
अलंकृतानामनुता	१७	२८
अलङ्घ्यं तत्तदुद्दीच्या	११	६०
अलङ्घ्यलाज्जनैरन्यैः	११	४०
अलमेष विलोकितः	५	१७
अलसपदमनोरमं	१०	६०
अवचयपरिभोगवन्ति	१०	५
अवच्छन् पविणः शम्भोः	१५	३७
अवधूतपङ्कजपराग	६	३
अवधृयारिर्निर्नीता	११	५८
अवन्त्यकोपस्य	१	३२
अवस्तुतुङ्गसुरदाह	६	५
अवलीढसनाभिरश्वसेनः	१३	११
अवहितहृदयो विधाय	२	५८
अविग्रहस्याप्यतुलिनं हेतुना	१८	२२
अविज्ञातप्रवन्धस्य	११	४२
अविलम्बतया तथापि मे	२	२८
अविभावितनिष्क्रम	१२	२७
अविस्मयमेतदभिलषाति	६	४४
अविरतोऽज्झितवारि	५	६
अविरलफलिनोर्वेनप्रसूनः	१०	२८

श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः
अविरलमलसेषु	१०	४३	आतिथ्योमथासाद्य	११	९
अविलङ्घ्यविकर्षणं	३	५७	आत्मनीनसुपतिष्ठते	१३	६९
अविवेकवृथाश्रमाविवार्थं	१३	२९	आत्मलाभपरिणाम	१८	३४
असकलनयनेक्षितानि	१०	५९	आहता नखपदैः परिरभ्या	९	४९
असक्तमारः धयतो	१	११	आवाधामरणभया	१८	३९
असमापितकृत्य	२	४८	आमत्तभ्रमरकुला	७	१०
असावनास्थापरया	४	३४	आमोदवासितचला	९	७७
असिः शरो बर्षं धनुश्च	१४	२०	अयस्तः सुरसरिदोष	७	३२
असङ्गदौनासुपचीय	१६	१०	आरोदुः समवनतस्य	७	३३
असंविदानस्य समेश	१८	४२	आशंसितापचिति चाह	६	४६
असंशयं न्यस्तसुपान्त	८	३८	आश्रु कान्तमभिसारित	९	३८
असंशयालोचितकार्यं	३	२३	आसक्ताभरनौकाश्र	११	५
असंहाय्योत्साहः	१८	४७	आसक्ता भूरियं रुद्धा	११	७७
अस्त्रवेदमधिगम्य	१३	६२	आसन्नद्विपदवीमदा	७	२४
अस्त्रवेदविदयं महीपतिः	१३	६७	आसादिता तत्प्रथमं	१६	२
अस्त्रैः समानामति	१७	३४	आसुरे लोकाविचास	१५	२८
अस्त्रिन्नगच्छत	५	३३	आसिदुषां गोवभिदो	१८	१८
अस्त्रिन्यशः पौरुष	१६	९	आस्तिक्यशृङ्गमवतः	१८	४३
अंशपाणिभिरतीव	९	३	आस्थामालम्बा	१५	४
अंसस्थलेः	१६	३०	आस्थितस्थगित	९	९
अंसाववष्टब्धनतौ	१६	२१	आहिते तु मधुना	९	६९
आकारमाशंसितभूरि	३	२७	इच्छतां सह वधूभिः	९	१३
आकीर्णं बलरजसा	७	३६	इतरेतरानभिभवेन	६	३४
आकीर्णां मुखनलिनै	७	१८	इति कथयति तव	४	३७
आकुमारसुपदेष्टुमिच्छवः	१३	४३	इति गां विधाय	१२	३२
आकुलश्लेषपतन्नि	९	८	इति चालयन्नचलसानु	१२	५९
आक्षिप्तचापावरणेषु	१७	५९	इति तानुदारमनुनीय	१२	४०
आक्षिप्तसंपातमपेत	१६	४१	इति तेन विचिन्त्य	१३	१४
आक्षिप्यमाणं	३	५०	इति दर्शितविक्रियं	२	२५
आघड्यमास	१७	३८	इति निगदितवन्तं	१८	४४
आघ्राय लणमतिदृष्य	७	३४	इति ब्रुवाणेन	३	३०
आतपे धृतिमता	९	३०	इति विविधमुदासि	१६	६३

श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः
इति विषमितचक्षुषा	१०	५६
इति शासति सेनान्यां	१५	२८
इतोरयित्वा गिरमासत्क्रिये	१	२६
इतौरिताकृतमनील	१४	२४
इत्य' विहृत्य वनिताभि	८	५५
इत्युक्तवन्तं परिरभ्य दोर्भा	११	८०
इत्युक्तवन्तं व्रज साधयेति	३	२४
इत्युक्तवानुक्तिविशेष	३	१०
इत्युक्त्वा सपदि हितं	५	५१
इदमीदृग्गुणोपेतं लब्ध्वा	११	४१
इमान्यमूनौत्यपवर्जिते	८	२०
इमामहं वेद न तावकीं	१	३०
इयमिष्टगुणाय रोचतां	२	५
इयच्च दुर्वारमहारथा	१६	१७
इयं शिवाया नियते	४	२७
इह दुरधिगमैः	५	१८
इह वीतभया	१३	४
इह सनियमयोः	५	४०
ईशार्थमश्वसि चिराय	५	२८
उच्चातां स वचनीय	८	३८
उज्झती शुचमिवाणु	८	१८
उज्झत्सु संहार	१६	१६
उत्फुल्लस्थलनलिनी	५	३९
उत्सङ्गे समविषमे	७	२१
उत्सृष्टध्वजकुण्डकङ्कटा	७	३०
उदस्य धैर्यं	८	५०
उदारकीर्णैरुदयं	१	१८
उदाहरणमाशौषु	११	६५
उदितोपलखलन	६	४
उदौरितां तामिति	३	५५
उदूढवचः स्थगितं क	१४	३१
उद्गतेन्दुमविभिन्नतमिसां	८	२४

श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः
उन्मज्जन्मकर	१७	६३
उपकार इवासति	१३	३३
उपकारकमायते	२	४३
उपजापसहान्विल	२	४७
उपपत्तिरुदाहृता वलात्	२	२८
उपलभ्य चञ्चलतरङ्ग	६	१४
उपलाहृतोद्धततरङ्ग	६	१०
उपाधस्य सपत्रेषु	११	५०
उपारताः पश्चिमरात्रि	४	१०
उपेयुषीणां बृहती	८	१२
उपेयुषीं विभक्तमन्त्रक	१४	३८
उपैति शस्त्रं	४	२२
उपैत्यनन्तयुतिरप्य	१६	६१
उपोदकल्याणफलो	१७	५४
उमापतिं पाण्डुसुतप्रणम	१७	१२
उरसि शूलभृतः	१८	५
उरु सत्त्वमाह	६	३५
ऊर्ध्वं तिरश्चीनमधश्च	१६	५०
ऊर्ध्ववर्शनः स	६	३६
एकतामिव मतस्य	८	१२
एवं प्रतिबन्धिषु	१७	१८
ओजसापि खलु	८	३३
ओष्ठपल्लवविदंश	८	५७
औषसातपभयादप	८	११
ककुदे वषस्य	१२	२०
कच्छान्ते सुरसरितो	१२	५४
कतिपयसहकारपुण्य	१०	३०
कथमिव तव सम्प्रति	१०	३६
कथं वा दीयतामर्वा	११	७६
कथाप्रसङ्गे न जनै	१	२४
कपोलसंश्लेषि	४	८
करुणशृङ्गलनिःसृतयोः	१८	११

श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः ।	श्लोकाः	सर्गः	श्लोकाङ्कः
करिष्यसे यव सुदुश्च	३	२९	कृतान्तदुर्ज्ञात	१६	२९
करुणमभिहितं	१०	५८	कृतारिषड्गजयेन	१	९
करोति योऽशेषजनाति	३	५१	कृतावधानं जितवर्हिण	४	३३
करौ धुनाना नवपल्लवाकृतौ			कृतोर्मिरेखं शिथिलल	४	६
[पयस्यगर्धे	८	४८	कृष्णद्वे पायणादेशात्	११	४६
करौ धुनाना नवपल्लवाकृतौ			को त्विमं हस्तिरुह	१३	५०
[द्वया कृथा	८	७	कोऽपवादः स्तुतिपदे	११	३५
कलत्रभारिण विलील	८	१७	क्रान्तानां गृहचरितान्	७	१२
कवचं स विभदुपवीत	१२	९	क्रामद्भिर्न पदवीमनेक	५	३४
कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः	५	४७	क्रियामु युक्तौ च प	१	४
कान्तदूत्य इव कुङ्कुम	९	६	क्रोधान्धकारान्तरितो	१७	९
कान्तवेश्म बहु सन्दिश	९	३७	क्रान्तोऽपि विदग्धवधू	७	२९
कान्तसंगमपराजित	९	५२	क चिराय प्ररिगहः	२	३९
कान्ताजनं सुरतखेद	९	१६	चतियस्तनयः पाण्डोरह	११	४५
कान्तानां कृतपुलकः	७	५	चययुक्तमपि स्वभावजं	२	११
किं गतेन न हि युक्त	९	४०	चितिनभःसुरलोक	५	३
किं त्यक्तापास्तदेवल	१५	२७	चिपति योऽनुवनं	५	४५
किमपेक्ष फलं प्रयोधरान्	२	२१	चीणथावकरसोऽप्यति	९	६२
किमसामयिकं वित	२	४०	क्षुमिताभिनिःसृत	१२	४५
किमुपेक्षे कथय नाद्य	१२	६१	क्षेमिण तेनाथ गणाधिपानां	१७	२२
किरातसैन्यादुरुचाप	१४	४५	खण्डिताशंसया	१५	३
कुप्यतायु भवतानत	९	५३	गणाधिपानामविधाय	१४	५४
कुररौगणकृतवस्तरवः	५	२५	गतवति नखलेखा	९	७८
कुरु तच्छ्रुतिसेव केवल	२	२२	गतान् पश्यान् सहजम्भ	४	१३
कुरु तात तपांस्यमार्गदायी	१३	१३	गतैः परिषामविभाव	१४	५२
कुसुमनगवनानुपपेतु	१०	३१	गतैः सहादैः कलहंस	८	२९
कुसुमितमवलम्बा	१०	५३	गन्धमुद्धतरजःकण	९	३१
कृतघृतिपरिवन्दिते	१८	२१	गभीररन्ध्रेषु भृशं	१४	४६
कृतप्रणामस्य सहो	१	२	गम्यतामुपगते	९	४
कृतं पुरुषशब्देन	११	७२	गुणसम्पदा समधिगम्य	५	२४
कृतवानन्यदेहेषु कर्त्ता	११	२६	गुणानुरक्तामनुरक्त	१	३१
कृतानतिव्याहृतसान्व	३	३१	गुणापवादेन तदन्य	१४	१२

श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः
गुरुक्रियारम्भफलैरलङ्कृतं	१४	४२	जयेन कश्चिद्विरमेदयं	१४	६२
गुरुस्थिराण्युत्तम	१६	२८	जरतीमपि विश्वाण	११	७
गुरुन् कुर्वन्ति ते	११	६४	जलदजालधनैरसिता	५	४८
गृहोऽपि वपुषा राजन्	११	६	जलौघसम्भूर्जनमूर्खित	१६	५६
यसमानमिवौजांसि	११	७३	जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः	३	१४
यद्विमानगणानभितौ	५	१४	जहार चास्मादचिरेण	१७	४४
घनपोतविदौर्णशाल	१३	३	जह्मिहि कठिनता	११	५१
घनं विदार्यार्जुन	१५	५०	जह्मिहि कोपं दयितो	८	८
घनानि कामं कुसुमानि	८	४	जिह्वाशतान्मूलस	१६	३७
चञ्चलं वसु नितान्त	१३	५३	जौयन्तां दुर्जया	११	३२
चतसृष्वपि ते विवेकिनौ	२	६	जितुमेव भवता	१३	५४
चमरौगणैर्गणवलस्य	१२	४७	ज्वलतस्तव जातवेदसः	२	२४
चयानिवाट्रीनिवृ	१६	५२	ज्वलतोऽनलादनुनि	१२	७
चलनेऽवनिश्चलति तस्य	१२	२८	ज्वलितं न द्विरण्युरेतभं	२	२०
चारुचुच्चश्चिरान्वेषी	१५	३८	तत उदय इव द्विरदे	१८	१
चिचीषतां जम्भवता	३	११	ततः किरातस्य वचोमि	१४	१
चित्तिनिरतिविधायि	९	७१	ततः किराताधिपते	१६	१
चित्तवानसि कल्याणी	११	१४	ततः प्रजङ्गे सममेव	१५	४४
चित्रायमाणानति	१७	३१	ततः प्रयात्यस्मददा	१७	१७
चिरनियमकृशोऽपि	१०	१४	ततः शरच्चन्द्रकराभिराम	३	१
चिरमपि	१०	४८	ततः स कूजत्कलहस	४	१
चुरते स तस्मिन्निपुधी	१७	३७	ततः सदपं प्रतनुं	१५	३५
कायां विनिर्धूय तमोमयीं	१६	३२	ततः स संप्रेक्षा	४	२०
जगतोशरणे युक्तो	१५	४५	ततः सुपर्णजपच्च	१६	४४
जगत्प्रसूतिर्जगदेक	४	३२	ततस्तपोवीर्यसमुद्गतस्य	१७	३५
जटानां कौर्णया	११	३	ततोऽथभूमिं व्यवसाय	१७	५५
जनैरुपयामसनिन्दा	४	१६	ततो धरित्रीधरतुला	१६	५५
जम्भवेष्टतपसां विरोधिनीं	१३	६४	ततोऽनुपूर्वायतवृत्त	१७	५०
जम्भिनोऽस्य स्थितिं विद्वान्	११	३०	ततोऽपवादेन	१४	२७
जपतः सदा जपमुपांशु	१२	१८	तत्तदोयविशिखा	१३	५७
जयमवभवान्नून	११	१८	तत्तितित्तिमिदं	१३	६८
जयारवत्वेदितनाद	१४	२६	तव कामुं कथ्यते	१३	२५

श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः
तथा न पूर्व' कृतभूषणा	८	४१	तान्भूरिधान्नश्चतुरोऽपि	९	२५
तथापि जिह्वः स भवज्जीगौषया	१	८	तापसोऽपि विभुता	१३	३९
तथापि निघ्नं	३	१२	तामैचन्त चर्णं सभ्या	११	५१
तदनघतनुरस्तु	१०	५०	तावदोश्चोयते लक्ष्मण	११	६१
तदभूरिवासरक्तं	६	२९	तिरोहितश्चभनिकुच	१४	३३
तदलं प्रतिपच्चसुन्नते	२	१५	तिरोहितानानि नितान्त	८	४७
तदा रम्याखरम्याणि	११	२८	तिरोहितेन्दोरथ शम्भु	१६	३१
तदाश्च कर्त्तुं त्वयि जिह्व	१	२५	तिष्ठतां तपसि पुण्य	१३	४४
तदाश्च कुर्वन् वचनं	३	५४	तिष्ठहिः कथमपि	७	४
तदुपेत्य विघ्नयत	६	४३	तीरान्तराणि मिथुनानि	८	५६
तद्गणा दृष्ट्युर्भोमं	१५	३५	तुतोष पश्यन् कलमस्य	४	४
तनुमवजितलो क	१०	१५	तुल्यरूपमसितोत्पलमण्योः	९	६१
तनुवा रभसो भास्वान	१५	२३	तुषारलैखाकुलितो	३	३६
तनूरलक्तारुणपाणि	८	५	तेजः समाश्रित्य	१७	३
तपनमण्डलदीपितमेक	५	२	तेन व्यातिनिरे भौमा	१५	५२
तपसा कृशं वपुर्बुवाह	१२	६	तेन सूरिरूपकारिता	१२	६०
तपसा तथा न सुदमस्य	१८	१४	तेनानिमिषेन तथा	१७	४०
तपसा निपीडितकृशस्य	१२	३९	तेनानुजसहायेन	११	४८
तपोवलेनैष विधाय	१४	६०	वयौश्चतूनामनिला	१४	४८
तप्तानामुपदधिरं विषाण	७	१३	वासजिह्वं यतश्चैता	१५	६
तप्ततनुवनराजिश्चामितो	४	३८	विःसप्तकलो जगती	३	१८
तप्तनतिशयनीयं	५	५२	त्वमन्तकः स्थावरजङ्गमानां	१८	३५
तप्तनिन्द्यवन्दन	६	२	त्वया साधु समारम्भि	११	१०
तमाश्च चक्षुःश्रवसां	१६	४२	त्विषां ततिः पाटलिता	१६	३३
तमुदीरितारुणजटांश्च	१२	१४	दक्षिणां प्रणतदक्षिण	१८	२७
तरसा भुवनानि यो	१८	३७	दृष्टशेऽथ सविष्मयं	१३	१७
तरसेव कोऽपि भुवनैक	१२	२६	दधत इव विलासशालि	५	३२
तवोत्तरीयं करिचर्मसाङ्गजं	१८	३२	दधतमाकरिभिः करिभिः	५	७
तस्मै हि भारोद्धरणे	१७	१४	दधति क्षतैः परिणत	६	७
तस्यातिथवादति	१७	३२	दनुजः स्विदयं क्षपा	१३	८
तस्याहवायाससविलोल	१७	८	दरौमुखैरासवराग	१६	४६
तं शम्भुराक्षिसमहृषु	१७	५३	दिङ्नागहस्ताकृतिसुहृद्भि	१६	३८

श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः
दिवः पृथिव्याः ककुभां	१४	५३	धूतानामभिसुखपातिभिः	७	३
दिव्यस्त्रीणां सचरण	५	२३	धृतविसवलयवलि	१०	२४
दिशः समूहनिव	१४	५०	धृतविसवलये निधाय	१०	४६
दीपयन्नय नभः	९	२९	धृतहेतिरप्यधृतजिह्वा	६	२४
दीपितस्वमनुभाव	१३	३८	धृतोत्पलापीड इव	१६	१५
दुराज्ञानं दीव्यता राज्ञा	११	४७	धैर्यावसादेन हतप्रसादा	३	३८
दुरासदवनज्यायान्	११	६३	धैर्येण विश्वास्तया	३	३४
दुरासदानरौनुया	११	२३	ध्रुवं प्रणशः प्रहितस्य	१४	९
दुर्वचं तदथ मा स्म	१३	४९	ध्वनिरगविवरेषु	१०	४
दुःशासनमर्षरजो	३	४७	ध्वंसेत हृदयं सद्यः	११	५७
दूनास्तेऽरिवलादूना	१४	३१	न ज्ञातं तात यन्नस्य	११	४२
दृश्यतामथमनोकहा	१३	७०	न तेन सज्यं कचिदु	१	२१
दृष्टावदानाहायतेऽरि	१७	१६	न ददाह भूकृहवनानि	१२	१६
दृष्ट्वा दृशान्याचरणौयानि	१८	२५	न दलति निचये	१०	३९
देवाकानिनिकावादे	१५	२५	ननु हो मथना राधो	१५	२०
द्यां निरुन्वदतिनील	९	२०	न नोननुद्रो नुद्रोनो	१५	१४
द्युतिं वहन्तो वनिता	८	२९	न पपात सन्निहित	१२	४
द्यु विप्रदामिनीतार	१५	४३	न प्रसादम चितं	९	२५
द्यौरुन्ननामिव दिशः	१६	३५	न मृगः खलु कोऽप्ययं	१३	६
द्रुतपदमभियातुमिच्छतौनां	१०	२	नयनादिव शूलिनः	१३	२२
हारि चक्षुरधिपाणि	९	४३	न रागि चेतः परमा	१८	३१
हिरदानिव दिग्विभावि	२	२३	नवपद्मवाञ्छलिभृतः	६	२६
हिषतः परासिसिषु	१२	३४	न वर्त्म कश्चै चिदपि	१४	१४
हिषतामुदयः	२	८	नवविनिद्रजपाकुसुम	५	८
हिषता विहितं	२	१७	नवातपालोहितमाहितं	४	८
हषन्निमिसा यदियं	१	५१	न विरोधिनी रुषमियाय	१२	४६
हिषां विषाताय	१	३	न त्रिसिन्धये न विषसाद	१२	५
हिषां क्षतीर्याः प्रथमे	१४	५५	न समयपरिरक्षणं क्षमन्ते	१	४५
धनुः प्रवन्ध्वनितं रुषेव	१६	२०	न सुखं प्रार्थये नार्थ	११	६६
धर्मोत्तमो धर्मनिबन्धि	३	४	न स्रजो रुक्चिरे	९	६५
धातुं राष्ट्रैः सह प्रीति	११	५५	नानारत्नज्योतिषां	५	३६
धाष्टं प्रलङ्घितयथोचित	९	७२	नानारत्नाः त्रियो जातु	११	२४

श्रीकाः	सर्गः	श्रीकाङ्कः	श्रीकाः	सर्गः	श्रीकाङ्कः
नाभियोक्तुमश्रुतं त्वनिष्यसे	१२	५८	तुनोद तस्य स्थलपद्मिनी	४	५
नासुरोऽयं न वा नागो	१५	१२	नूनमवभवतः शराकृतिं	१५	४५
निचयिनि लवली	१०	२८	नृपतिमुभिपरिग्रहेण	१०	६
निजग्निरै तस्य हरेषुजालैः	१७	२६	नृपसुतमभितः समन्वयायाः	१०	४४
निजेन नीतं विजितान्य	१४	३८	न्यायिणीतसारत्वा	११	३९
निद्राविनोदितनिताम्ब	९	७५	पतत्सु शस्त्रेषु वितत्य	१४	४८
निपतितेऽधिशिरोध	१८	६	पतन्ति नाष्मिन् विशदाः	४	२३
निपीयमानस्तवका	८	६	पतितै रपेतजलदाद्वा	६	२७
निवहन्निःश्रासविकम्पिता	४	१५	पतिं नगानामिव	१७	५
निमोलदाकेकरलोच	८	५३	पथश्च्युतायां समितौ	५	१५
निरञ्जने साचिविलो	८	५२	पपात पूर्वां जहती	४	१८
निरत्ययं साम न दानवर्जितं	१	१२	परमास्त्रपरिग्रहोक्ततेजः	१७	२६
निरास्पदं प्रश्नकुतूहलि	३	९	परवानथंसंसिद्धौ	११	३३
निरीक्ष्यमाणा इव	४	३	परस्य भूयान् विवरे	१६	२३
निरीक्ष्य संरम्भनिरस्त	३	२१	पराहतध्वस्तशिखे	१६	५६
निर्याय विद्याय दिनादि	२	२५	परिकीर्णमुद्यतभुजस्य	१२	११
निष्ठस्तप्तोरूपयोधर	८	३	परिच्यते वक्षसि दन्ति	१६	११
निश्वस्यसिद्धिं द्विषता	१	२७	परिणाममुखि गरीयसि	२	४
निशातरौद्रेषु विकासतां	१४	३०	परिणाहिना तुहिनराशि	१२	२३
निशितासिरतोऽभौको	१५	२९	परिभ्रमन्मूर्ध्निजघटपदा	४	१४
निःशेषं प्रसमितरेणु	७	३८	परिभ्रमंल्लोहितचन्दनोचितः	१	३४
निःशेषं शकलितवल्कलाङ्गसारैः	१७	६२	परिमोहयमाणेन	१५	३६
निःश्रासधूमैः स्थगितां	१६	३८	परिवीतमंशुभिरुदस्त	१२	१८
निषण्णमापत्प्रतिकार	१४	३७	परिसरविषयेषु लौढ	५	३८
निशादिस्त्राहमणि	१६	१२	परिसुरपतिसुनुधाम	१०	२०
निसर्गदुर्वोधमबोधविक्षवा	१	६	परिस्फुरन्मोनविषद्वितो	८	४५
निहते विडम्बित	१२	३८	प्ररीतमुच्चावजये	४	११
निहितसरसयावके	१०	३	परोऽवजानाति यदज्ञता	१४	२३
नीतोच्छ्रायं मुहुराशिशिर	५	३१	पञ्चात्क्रिया तूष्णयुगस्य	१७	४९
नीरन्ध्रं पथिषु रजो रथाङ्ग	७	२५	पाणिपल्लवविधून्न	८	५०
नीरन्ध्रं परिगमिते	१७	६८	पातितोत्तुङ्गमाहात्म्यैः	१५	११
नीलनीरजनिमे द्विजं	६	१८	पातुमाङ्कितरतीत्यभि	८	५१

श्लोकाः	सर्गः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाः	सर्गः	श्लोकाङ्कः
पार्थवाणाः पश्यपते	१५	४०	प्रवृत्तेऽथ महाहव	१८	८
पुरःसरा धामवतां	१	४३	प्रवालमङ्गारुणपाणि	८	२१
पुराधिरुदः शयनं	१	४८	प्रविकर्षं निनादभिन्न	१३	१६
पुरोपनीतं वृषं रामणीयकं	१	३९	प्रविततशरजालच्छन्न	१४	६५
पुंसः पदं मध्यममुत्त	१६	१९	प्रविवेश गामिव	१२	१०
पृथग्विधान्यस्त्रविराम	१६	३४	प्रवृत्तनक्तन्दिवसन्विदोत्तैः	१६	४७
पृथ कदम्बकदम्बकराजितं	५	९	प्रवृद्धसिन्धुर्मिचय	१६	६०
पृथु धाम्नि तत्र परिवोधि	६	४५	प्रशान्तधर्माभिभवः	८	२८
पृथूरूपंस्तद्वृक्षता	१४	३४	प्रश्रयोत्तमदसुरभीणि निम्न	७	३५
प्रकृतमनुससार नाभि	१०	४१	प्रसक्तदावानल	१६	२६
प्रचलिते चलितं स्थित	१८	१०	प्रसक्ता योऽन्धामु परैः	३	४४
प्रणतिप्रवणान् विहाय	२	४४	प्रसादस्वमोजस्वि	११	४८
प्रणतिसम्य विधाय	६	४७	प्रसादलक्ष्मीं दधतं	३	३
प्रणिधाय चित्तमथ	६	३९	प्रसीदित्वांसं न तमाप	१७	२३
प्रणिधाय तत्र विधि	६	१९	प्रस्थानश्चमजनितां	७	३१
प्रतप्तचामौकरभासुरेण	१६	४०	प्रस्थिताभिरधिनाथ	९	३६
प्रतिक्रियायै विधुरः	१७	४१	प्रह्वीयते कार्यवशागतेषु	१६	२२
प्रतिघ्नतीभिः कृत	१६	४३	प्राञ्जलावपि जने	९	१०
प्रतिदिशमभिगच्छता	१०	२१	प्राप्नोऽभिमानव्यसना	३	४५
प्रतिदिशं प्रवगाधिप	१४	६४	प्राप्यते गुणवतापि	९	५८
प्रतिबोधजृम्भणविभिन्न	६	१२	प्राप्यते यदिह दूर	१८	२५
प्रत्यार्द्रैर्कृततिलकास्तुषार	७	१५	प्रियेऽपरा यच्छति	८	१५
प्रत्याहतीजाः कृत	१७	१५	प्रियेण संगृह्य विपक्ष	८	३७
प्रवृत्तशववितस्त	१५	२६	प्रियेण सिक्ता चरसं	८	५४
प्रपिरसोः जिह्वे ते सुक्तिं	११	१६	प्रियेषु यैः पार्थ विनीप	३	५२
प्रबभूव नालमवलोकयितुं	६	६	प्रियैः सलिलं करवारि	८	४९
प्रभवति न तदा परी	१०	३५	प्रीते पिनाकिनि मया	११	८१
प्रभवः खलु कोष	२	१२	प्रेरितः शशधरेण करौचः	९	२८
प्रमाष्टु मयशःपङ्क	११	६७	पू तमालतौसितकपाल	१२	२४
प्रयच्छतीच्चैः कुमुमानि	८	१४	वदरौतपोवननिवास	१२	३३
प्रयुज्य सामाचरितं	१४	७	वङ्गकोपविक्रतौरपि	९	६४
प्रलीनभूपालमपि	१	२३	वभार शून्याकृतिरज्जुं नक्षी	१७	३९

श्लोकाः	सर्गः	श्लोकाङ्कः
वल्लवदपि वलं मिथो	१०	३७
वल्लवानपि कोपजम्भनः	२	३७
वल्लशालितया यथा तथा	१३	१२
बहुधा गतां वगति	६	४२
बहु बहिर्चन्द्रकनिभं	६	११
बहुशः कृतसत्कृतेर्विधातु	१३	१०
बाणच्छिदस्ते विशिखाः	१७	३०
भिभ्रां बभूवुरपहृत्त	१२	४६
बृहदुहहन् ज्वलदनादि	१२	४२
भयङ्करः प्राणभृतां	११	१७
भयादिवाशिष्य भषाहते	८	४६
भर्तृभिः प्रणयसंभम	९	५४
भर्तृभूपसखि निचिप	९	६६
भवतः स्मरतां सदा	१८	३८
भवन्निरधुनाराति	१५	१७
भवन्तमेतर्हि मनस्वि	१	३२
भवन्ति ते सभ्यतमा	१४	४
भववौतये हतवृत्तम	६	४१
भवाहशेषु प्रमदा	१	२८
भव्यो भवन्नपि सुने	५	४६
भिष्वेव भाभिः सवितु	१६	५१
भुजगराजसितेन	५	४
भूमतुः समधिकमादधि	७	२७
भूयः समाधानविरुद्ध	१७	७
भूरिप्रभाविण रणाभि	१७	२
भूरेणुना रासभभूसरेण	१६	७
भृशकुसुमशरेषु पातमोहा	१०	६१
भूविलाससुभगाननु	९	५६
मघां द्विषच्छयनि	३	३६
मनिमयूखचयांशुक	५	५
मतिभेदतमस्तिरो	२	३३

श्लोकाः	सर्गः	श्लोकाङ्कः
मतिमान् विनयप्रमाथि	२	५२
मथितान्मसो रयविकीर्ण	१२	५१
मदमानसमुद्धतं	२	४६
मदसिक्तमुखैर्गगाधिप	२	१८
मदक्षु तिश्नामित	१६	२
मधुरं रवशानि	२	५५
मध्यमोपलनिभे लसदंशा	९	२
मनसा जपैः प्रणतिभिः	६	२२
मनःशिलाभङ्गनिभेन	१६	४५
मनोरमं प्रापितमन्तरं	४	७
मन्दमस्त्रिपुलतां	१५	१३
मया मृगान् हन्तुरनेन	१४	२५
मरुतः शिवा नवदृशा	६	३९
मरुतां पतिः स्निह	१२	१५
महता सयूखनिचयेन	१२	१३
महते फलाय तदवेच्छा	६	२८
महत्त्वयोगाय महा	७	२३
महर्षभस्त्रिभुवन	१४	४०
महानले भिन्नसिताभ	१६	५७
महारथानां प्रतिदन्त्य	१६	१४
महास्त्रदुर्ग शिथिल	१६	३६
महिषचतागुरुतमाल	१२	५०
महीभृता पञ्चवतेव	१६	१३
महीभृतां सञ्चरितै	१	२०
महिषुजलधौ शवो	१५	३२
महीजसो मानधना	१	१६
मा गभश्चद्विमूढ	९	७०
मागाश्चिरायैकचरः	३	५३
मानिनौजनविलोचन	९	२६
मा भूवन्नपथहतस्तवे	५	५०
माया स्निहंसा मति	१६	१८
मार्गं गेयं तव प्रयोजनं	१५	५६

श्लोकाः	सर्गः	श्लोकाङ्कः
ना विहासिष्टं समरं	१५	८
माहेन्द्रं नगमभितः	७	२०
मित्रमिष्टमुपकारि	१३	५१
मुकुलितमतिशय्य	१०	२७
मुक्तमूलखण्डजम्भित	८	५
मुखैरसौ विद्रुमभङ्ग	४	३६
मुष्णतोषे शरान् जिघ्रौ	१५	३४
मुदितमधुलिङ्गे वितानो	१८	२०
मुनयस्ततोऽभिमुख	१२	२५
मुनिदनुतनयान् विलोभ्य	१०	१६
मुनिमभिसुखतां	१०	४०
मुनिरस्मि निरागसः	१३	७
मुनिरुपोऽनुरुपेण	११	२
मुनिपुद्गलनातमां	१५	३०
मुनेर्विचित्रैरिषुभिः	१७	१८
मुनेः शरौघेण तदुष	१४	५९
मुहुःरनुपतता विधूय	१०	३३
मुहुःखलपल्लवमोहिनी	१६	५३
मूलं दीपस्य हिंसादे	११	२०
मृगान् विनिष्कृण्वगुयः	१४	१५
मृणालिनीनामनुरञ्जितं	४	२७
मृदितकिसलयः सुराङ्गना	१०	९
यच्छति प्रतिमुखै	९	१४
यथा निजं वन्दन्ति	१७	५७
यथाप्रतिपदं द्विषतां	११	७४
यथायथं ताः सहिता	८	२
यथास्वमाशंसित	१	४३
यद्वचोचत बौद्धा	२	२
यदाख्य कान् भवता	१४	१८
यदा विगृह्णाति हतं	१४	२४
यदि प्रमाणीकृतमायं	१४	११
यदि मनसि शमः क्षिप्त	१०	५५

श्लोकाः	सर्गः	श्लोकाङ्कः
यमनियमकशीकृत	१०	१०
यया समासादित	३	२२
यशसिव तिरोदधन्मुहुः	३	५८
यशोऽधिगन्तुं मुखलिप्सया वा	३	४०
यष्टिं मिच्छसि प्रितृन्	१३	६५
यश्चिन्नने श्रयःकृतम्यलौकः	३	१८
यः करोति वधोदकां	११	१८
यः सर्वेषामावरिता	१८	४०
या गम्याः सङ्गहायानां	११	२२
यातस्य यथिततरङ्ग	७	१६
युक्तः प्रमादसि हितः	११	२८
युक्ताः स्वशक्त्या मुनयः	१८	२८
युयुत्सुनेव कवचं	११	१५
येनापविद्धसलिलः	५	३०
योगश्च तं योग्यतमाय	२	२६
योषितः पुलकरोधि	६	४१
योषिदुद्धतमनोभव	८	६८
रचोभिः सुरमनुजैः	१८	३६
रजनौषु राजतनयस्य	१२	१२
रञ्जिता नु विविधा	८	१५
रथाय जैतः प्रदिशन्निव	१४	२८
रथाङ्गसंक्रौडितमश्व	१६	८
रम्या नवद्य तिरपैति	५	३७
रयेण सा संनिदधि	१७	५२
रहितरत्नचयान्न शिलो	५	१०
रागकान्तनयनेषु नितान्तं	८	६३
राजार्जः पथि मरुता	७	६
राचिरागमलिनानि	८	१६
रामाणामव्रजितमाल्य	७	७
रिक्तैः सविस्त्रम्भमथा	१७	२६
रुचिकरमपि नार्थ	१०	६२
रुचिरपल्लवपुष्पलता	५	१८

श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः
रुचिराकृतिः कमलकसानु	६	१	विचकषं स संहितेषु	१२	१८
रुज्ज्वलपून् बहुधा	१५	५१	विचित्रया चित्रयतेव	१६	९
रुन्धतौ मयमवाक्यविकासं	८	६७	विच्छिन्नाभविनाय	११	७८
लघुवृत्तितया भिदां	२	५३	विजहोहि रणोत्साहं	११	३१
लभ्यमेकमुक्ततेन	१९	५२	तिजिगौषते यदि जगन्ति	१२	३०
लभ्या धरिदौ तव	३	१७	विजित्य यः प्राज्य	१	३५
लिखितोव चयकालरौद्रे	१६	५४	विततशीकरराशिभि	५	१५
लेखया विमलविद्रुम	९	२२	वितन्वतस्तस्य शरान्धकारं	१७	२०
लोकं विधाता विहितस्य	३	४१	विदिताः प्रविश्य विदिता	६	३०
लोचनाधरकृता	८	६०	विदूरपातेन भिदामुपेयु	८	१०
लोलहृष्टि वदनं	६	४७	विधाय रचान् परितः	१	१४
वदनेन पुष्पितलतान्	१२	४१	विधाय विध्वंसमनात्म	९	१६
वनान्तशय्याकठिनी	१	३६	विधिसमयनियोगा	१	४७
नाश्रयाः कस्य सृगाः	१४	१३	विधुः किमतः परं	२	६
वनेऽवने वनसदां मार्गं	१५	१०	विधूतकेशाः परि	८	३३
वपुरिन्द्रियोपतपनेषु	१२	३	विधूनयन्तौ गृह्नानि	१४	४७
बन्धुया परमेण भूधरा	१९	१	विनम्रशालिप्रसवौध	४	२
नयं क्व वर्णाश्रमरक्षणो	१४	२२	विनयं गुणा इव विवेक	१२	१७
वरं कृतध्वस्तगुणा	१५	१५	विनिर्यतोनां गुरुखेद	८	२६
वरोरुभिवारणहस्त	८	२२	विपक्षचित्तोच्छ्रयना	८	३४
वसूनि वाष्कन्न वशी	१	१३	विपक्षलीखा निरलक्षणा	८	४०
वंशलक्ष्मीननुद्धृत्य	११	६६	विपदेति तावदवसाद	१८	२९
वंशोचितत्वादभिमान	१७	११	विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं	२	१४
वाजिभूमिरिभराज	१३	५५	विपाण्डु भिन्नानतया	४	२४
वाससां शिथिलतामुप	९	६५	विपाण्डु संव्यानमिवा	४	२८
विश्वचवारिहृहं दधतं	५	१३	विफलीकृतयवस्य	१५	४६
विकसितकुसुमाधरं	१०	३२	विबोधितस्य ध्वनिना	१७	४६
विकासुं कः कर्मसु शोष	१७	५३	विभिन्नपर्यन्तगमन	८	३०
विकाशमौयुर्जगतेश	१५	५२	विभिन्नपातिताश्रय	१५	३४
विकोशनिर्धोततनो	१७	४५	विमेदमन्तः पदवौ	१७	२७
विगणय्य कारणमनेक	६	३७	विमुक्तमार्गसितशुनिर्जयै	१४	५१
विगाढमात्रे रमणीभि	८	३१	विमुच्यमाने रपि तस्य	४	१२

श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः
वियति वेगपरिप्लव	१८	१२
विरचय्य काननविभाग	१२	४४
विरोधि सिद्धिरिति	१४	८
विलङ्घ्य पतिषां पङ्क्तिं	१५	४४
विलम्बमानाकुलकेश	८	१८
विवरेऽपि नैनमनिगूढ	१२	३७
विवस्वदं शुभं श्लेष	१५	८
विविक्तवर्णाभरणा	१४	३
विविक्तेऽस्त्रिदश भूयः	११	३६
विशङ्कमानो भवतः	१	७
विशदम् युगच्छन्न	११	४
विषमोऽपि विगाह्यते	२	३
विसारिकाक्षोभणि	८	२३
विस्फार्यमानस्य ततो	१७	२४
विषयः क इव वा	१३	४०
विस्मितः सपदि तेन	१८	१३
विहस्य पाणौ विधृते	८	५१
विहाय वाक्कासुदिते	४	२५
विहाय शान्तिं नृप	१	४२
विहारभूमिरभिषेध	४	३१
विहृतां प्रियया मनःप्रिया	२	१
वीच्या रत्नचसके	९	५९
वीच्या रत्नुमनसः	९	१
वीतजम्बजरसं परं	५	२२
वीतप्रभावतुरग	१६	६४
वीतौजसः सन्निधि	३	४९
वीर्यावदानिषु क्लृप्ता	३	४३
वेतशाककुलजे शैले	१५	१८
व्यक्तोदितस्मितमयूख	२	५९
व्यथितमपि भृशं मनो	१०	२२
व्यथितसिन्धु मनोरशनैः	५	११
व्यथन् यस्मिन् पुरसुख	५	३५

श्लोकाः	सर्गः	श्लोकाङ्कः
व्यपोहितं लोचनतो	८	१९
व्यानशे शशधरेण	९	१७
व्याहृत्य मरुतां पत्या	११	३७
व्रज जयतिपुलोकं	१८	४८
व्रजति शुचि पदं त्वयि	१८	२६
व्रजतोऽन्य वृहत्पतन	१३	२१
व्रजन्ति ते मूढधियः	१	३०
व्रजाजिरेष्वम्बुदनाद	४	१६
व्रणमुखच्युतशोणित	१८	४
व्रीडानतौ रासजनोप	३	४२
शक्तिरर्थपतिषु स्वयं	१३	६१
शक्तिवैकल्यनस्य	११	५९
शङ्किताय कृतवाक्य	९	४६
शतशो विशिखानवद्यते	१५	४८
शनयन् धृतेन्द्रियशमै क	६	२०
शम्भोर्धनुर्मण्डलतः	१५	४९
शरणं भवन्तमति	१८	२२
शरदम्बुधरच्छाया	११	१२
शरद्वर्षे विधूयोर्वी	१५	४१
शरानवद्यन्ननवद्य	१७	४६
शशधर इव लोचनाभि	१०	११
शाखावसक्तकमनीय	७	४०
शान्तता विनययोगि	१३	३७
शरतां गमितया शशि	९	२९
शिरसा हरिष्मणिनिभः	६	५३
शिलाघनैर्नाकसदा	८	३२
शिवध्वजिन्यः प्रतिबोध	१४	५८
शिवप्रणुनेन शिलौमुखेन	१७	५८
शिवभृजाहृतिभिन्न	१८	३
शिवमौपयिकं गरीयसी	२	३५
शीघ्रपानविधुरासु	९	४२
शीघ्रपानविधुरेषु	९	७१

श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः
शुक्लैर्मयूखनिचयैः	५	४२	सदृशमतनुमाकृतैः	१०	१३
शुचि भूषयति श्रुतं	२	३२	सङ्गानां विरचनाद्वित	८	३४
शुचिरस्मृ विद्र मलता	६	१३	सद्वादितैवामिनिविष्ट	१७	११
शुचिबल्कलीततनुरन्य	६	२८	स धनुर्महेषुधि विभक्तिं	१२	२७
शुभाननाः सान्त्वयन्ते	८	४२	सध्वानं निपतितनिर्भरासु	७	२२
शुभमाकौर्णतामेति	११	२७	सनाकवनितां नितम्ब	५	२७
शोतन्मयूखेऽपि हिम	४	८	सस्ततं निशमयन्त उत्सुकाः	१३	४७
शुद्धेया विप्रलब्धारः	११	३४	सन्निवृत्तमपहृत्	१८	३०
श्रियः कुरुषामधिपस्य	१	१	सपदि प्रियरूपपर्वरेखः	१३	२५
श्रियं विकल्प्यपहृन्त्य	२	७	सपदि हरिसखैर्बधू	१०	१८
श्रिया हसद्भिः कमलानि	८	४४	स पिङ्गाजः श्रीमान्	१८	४५
श्रीमद्भिर्नियमितकम्बरा	७	३७	स पिङ्गजटावलिः	१५	४७
श्रीमद्भिः सरथगजैः	७	१	स पुमानर्थवज्जम्भा	११	६२
श्रीमल्लतामवनमोषधयः	५	२८	सप्रध्वनय्याम्बुदनादिचापं	१७	१०
श्रुतमप्यधिगम्य ये रिपून्	२	४१	स प्रयुज्य तनये	१३	२६
श्रुतिसुखमुपवैणितं	१०	३८	स वभार रणापेतां	१५	३३
श्रेयसीं तव सम्प्राप्ता	११	११	स विभक्तिं भौषण	६	३२
श्रेयसोऽप्यस्य ते तात	११	४४	स भवस्य भवचयैक	१३	१८
श्रियतः प्रियवधूरूप	८	३७	स भोगिसङ्गः शम	१६	४८
श्वसनचलित पल्लवा	१०	३४	समदशिखिरुतानि	१०	२५
श्वस्त्रया सुखसंविधिः	११	३४	स मन्यरावस्थित	४	१७
स किंसखा साधु न शास्ति	१	५	सनवृत्तिरूपेति	२	३८
सक्तिं जवादपनयत्य	५	४६	समस्य सम्पादयता	१४	६
स चक्षियस्त्राणसङ्घः	३	४८	समानकान्तीनि तुषार	८	२५
स खण्डनं प्राप्य पराद	१७	२०	समुष्कृतस्यङ्गजकोष	८	२४
सखा स युक्तः कथितः	१४	२१	समुज्ज्वलिता यावदराति	३४	५६
सखि दयितमिहानयेति	१०	४७	समुन्नतैः काशदुकूल	८	६
सखीजनं प्रेम गुरुकृता	८	११	समुल्लसत्प्रासमहोर्म्मि	१६	४
सखीनिव प्रीतयुजो	१	१०	सम्प्रति लब्धजन्म	५	४३
स गतः क्षितिसुण	१३	३१	सम्यद्यतामिति	१५	५३
संक्रान्तचन्दनरसा	८	५७	सम्रौयमाणोऽनुवभूव	१७	१३
सचकितमिव विस्मया	१०	७	सम्भिन्नामविरलपातिभि	७	२३
स जगाम विस्मयमुदीचा	६	१५	सम्भिन्नैरिभतुरगावगाह	७	११
सजलजलधरं नभो	१०	१८	सम्भोगलमगाहनामयो	७	२६
सज्जनोऽसि विजहौहि	१३	६६	संभूष्कृतां रजतभित्ति	५	४१
सज्यं धनुर्वहति यो	१३	७१	स यौवराज्ये नवयौवनोदितं	१	२२
स ततार सैकतवतीरभितः	६	१६	सरजसमपहाय	१०	२६
स तदोजसा विजित	१२	२८	सरभसमवलम्बा	१०	५४
स तमालनिमि रिपौ	१३	२४	सरोजपत्रे नु विलीन	८	३५
स समाससाद चमनील	१२	५३	सललितचलित	१०	५२

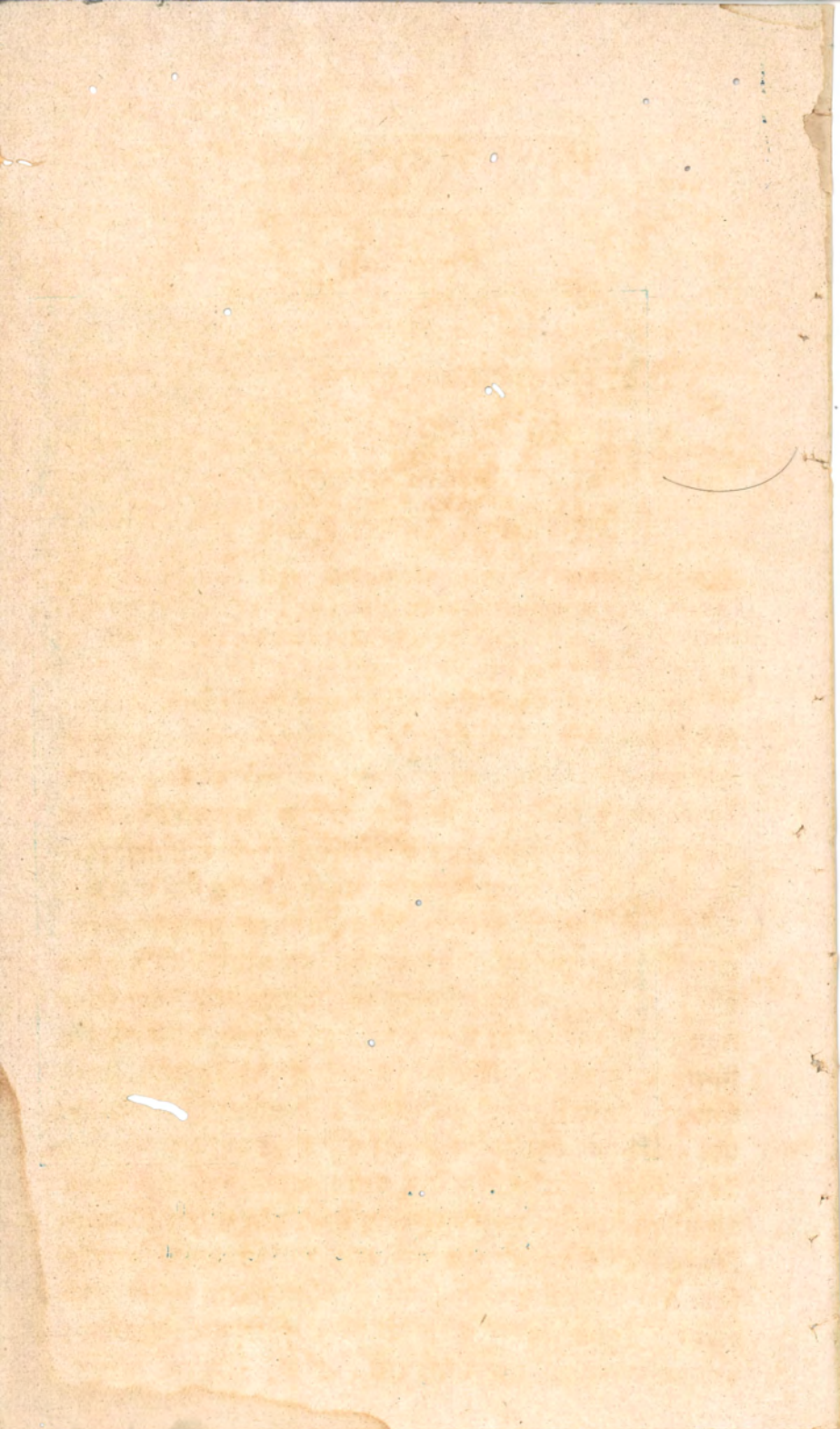
श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाः ।	सर्गः	श्लोकाङ्कः
सलोलमासक्तलता	८	१६	सुता न यूयं किमु	२	१२
सलेशमुल्लिङ्गितशाववे	१४	२	सुरकृत्यमेतद्वगम्य	१२	३६
स वंशस्यावदातस्य	११	७५	सुरसरिति परं तपो	१०	१२
सविनयमपराभिसृत्य	१०	५७	सुलभैः सदा नयवता	५	२०
स हृषध्वजसायकावभिन्न	१३	२८	सुहृदः सहजास्तथैतरे	२	४५
सव्यलोकसंवधौरित	८	४५	सृजन्तमाजाविषु	३	२०
सव्यापसव्यध्वनितो	१७	२५	सेतुत्वं दधति पयोसुचां	७	१८
सन्नोडमन्दैरिव	३	४६	सोढवान्नो दग्धमन्यां	११	५३
ससुखरतिदे नित्यं	१५	२७	सोढावगीतप्रथमा	१७	२८
स समुद्धरता विचिन्त्य	१९	६४	सोत्काण्डे रमरगणे	७	२
स सम्प्रधार्यैवमद्वाक्यं	१६	२५	सुवन्ति गुर्वीमभिधेय	१४	५
स सायकान् साध्वस	१७	२१	स्थितसुन्नते तुङ्गिन	१२	२१
स सासिः सासुसः	१५	५	स्थितं विशुद्धे नभसीव	१७	४५
ससूरचापमनेकमणि	५	१	स्थित्यतिक्रान्तिभौरुषि	११	५४
सुहृशरधि निजं तथा	१८	१६	स्वपितनवलतातक	५	४४
सहसा विदधोत न क्रियां	२	३०	सृष्टृणीयगुणैर्महा	२	३४
सहसोपगतः स	२	५६	स्रुटता न पदैरपाकृता	२	२७
संरम्भवेगोज्झित	१७	४८	स्रुटपौरुषमापपात	१३	३२
संवाता सुहृदगिलिन	७	१४	स्रुटवद्धसटौन्नतिः	१३	२
संविधातुमभिषेक	८	३२	स्फुरत्पिशङ्गमौर्वीकां	१५	६८
संसिद्धाविति करणीय	७	१७	स्मर्यते तनुभृतां सनातनं	१३	४२
संसेवन्ते दानशैला	१८	२४	स्यन्दना नो च तुरगाः	१५	१६
संस्कारवस्त्राद्रमयत्सु	१७	६	स्वकैतुभिः पाण्डुर	१६	५८
साचि लोचनयुगं	८	४४	स्वगोचरे सत्यपि चित्त	८	१३
सादृश्यं गतमपनिद्र	५	२६	स्वधर्ममनुकन्धन्ते	११	७८
सादृश्यं दधति गभीर	७	३८	स्वयं संराध्यैवं शतमख	१०	६३
साफल्यमस्त्रे विपु	१६	४८	स्वादितः स्वयमधैधित	८	५५
सामोदाः कुसुमतक	७	२८	हताहतेत्युद्धतभीम	१८	५
सायं गतेनाशनिना	१७	५१	हरपृथामुतयोर्ध्वनि	१८	२
सावलिपमपलिपुसिते	१९	५६	हरसैनिकाः प्रतिभये	१२	४८
सितच्छदानानि निजग	४	३०	हरिष्णिश्यामसुदय	१४	४१
सितवाजिने निजग	६	८	हंसा बहलः सुरसरा	१८	१८
सिन्दूरैः कृतकचयः	७	८	हता गुणेरस्य भयं न	१४	६१
सिधिरुचरवनिमन्त्रुवाहाः	१८	१७	हनीतं गैर्यां प्रसभं	११	४८
सुकुमारमेकमणुमर्षं	६	४०	हृदाम्भसि व्यस्रवधू	८	४३
सुखेन लब्ध्वा दधतः	१	१७	ह्रीतया गलितनोवि	८	४८
सुगेषु दुर्गेषु च तुल्य	१४	३२	ऋपयन्नहिमतेजसं लिषा	१३	४१

इति किराताजृनीयस्थ-श्लोकानां सूचीपत्रं समाप्तम् ।

चिरं सारस्वतं योगमाधाय हृदयान्तरे ॥
सम्पद्वां सिद्धिमात्रेभे गुरुनाथः सुधीरसौ ॥

किरातार्जुनीयम् ।

प्रथमः सर्गः ।

—:०:—

श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं
प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम् ।
स वर्णिलिङ्गो विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥ १ ॥

अन्वयः—(युधिष्ठिरः) कुरूणाम् अधिपस्य श्रियः पालनीं प्रजासु वृत्तिं वेदितुम् यम् (वनेचरम्) अयुङ्क्त, वर्णिलिङ्गो स वनेचरः विदितः (सन्) द्वैतवने युधिष्ठिरं समाययौ । वाचापरितर्जनम्—यः अयुज्यत, वर्णिलिङ्गिना तेन वनेचरेण युधिष्ठिरः समाययौ । अन्यत् सर्वं पदं तुल्यमेव, एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । १

अथ तत्रभवान् भारविनामा कविः “काव्यं यशसेऽर्थकृते, व्यवहार-
विदे शिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिवृत्तये, कान्तासम्भिततयोपदेशयुजे ॥”
इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्य अनेकश्रेयःसाधनताम्,
“काव्यालापांश्च वर्जयेत्” इति निषेधशास्त्रस्य असत्काव्यविषयताञ्च
पश्यन् किरातार्जुनीयाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः चिकीर्षितार्थाविघ्न-
परिसमाप्तिस्मददायाविच्छेदलक्षणफलसाधनत्वात् “आशौर्नमस्क्रिया वस्तु-
निर्देशो वापि तन्मुखम्” इत्याद्याशौर्वादाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षण-
त्वाच्च वनेचरस्य युधिष्ठिरप्राप्तिरूपं वस्तु निर्दिशन् कथामुपक्षिपति—श्रिय
इति । आदितः श्रीशब्दप्रयोगाद्वर्णगणादिशुद्धिः अत्र उपयुज्यते ।
तदुक्तम्—“देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव
निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा” इति । कुरूणां निवासाः कुरवो
जनपदाः । “तस्य निवासः” इत्यण्प्रत्ययः । “जनपदे लुप्” । तेषामधि-
पस्य दुर्धनस्य सम्बन्धिनीम् । शेषे षष्ठी । श्रियो राज्यलक्ष्म्याः ।
“कर्तृ कर्मणोः कृति” इति कर्मणि षष्ठी । पाल्यतेऽनयेति पालनी, तां
प्रतिष्ठापिकामित्यर्थः । प्रजारागमूलत्वात् सम्पद इति भावः । “करणा-
धिकरणयोश्च” इति सूत्रेण अत्र करणे लुट् । “टिड्ढाणञ्” इत्या-
दिना ङोप् । प्रजासु जनेषु विषये । “प्रजा स्यात् सन्तती जने”
इत्यमरः । वृत्तिं व्यवहारं वेदितुं यं वनेचरम् अयुङ्क्त नियुक्तवान् ।
वर्णः प्रशस्तिरस्यास्तीति वर्णो ब्रह्मचारो । तदुक्तम्—“स्मरणं कीर्तनं

केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिवृत्तिरेव च ॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥” एतदष्टविधमैथुनाभावः प्रशस्तिः । “वर्णाद्ब्रह्मचारिणि” इतीतिप्रत्ययः । तस्य लिङ्गं चिह्नमस्यास्तीति वर्णिलिङ्गी ब्रह्मचारिवेशवानित्यर्थः । स नियुक्तः, वने चरतीति वनेचरः किरातः । “भेदाः किरातशबरपुलिन्दा स्नेच्छजातयः” इत्यमरः । “चरेष्टः” इति टप्रत्ययः । “तत्पुरुषे कति बहुलम्” इत्यलुक् । विदितं वेदनमस्यास्तीति विदितः, परवृत्तान्तज्ञानवान् इत्यर्थः । “अर्श आदिभ्योऽच्” इत्यच्प्रत्ययः । अथवा कर्त्तरि कर्मधर्मोपचारात् विदितवृत्तान्तो विदित इतुप्रचते । उभयत्रापि “पौता गावः” “भुक्ता ब्राह्मणाः” “विभक्ता भ्रातरः” इत्यादिवत् साधुत्वं, न तु कर्त्तरि क्तः । सकर्मकेभ्यस्तस्य विधानाभावात् । अतएव भाष्यकारः—“अकारो मत्वर्थीयः । विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः, पौतमेषामस्तीति पौताः, भुक्तमेषामस्तीति भुक्ताः, इति सर्वत्र । अथवा उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्तधना विभक्ताः पौतोदकाः पौताः भुक्ताना भुक्ता इति ।” अत्र लोपशब्दार्थमाह कैयटः—“गतार्थप्रयोग एव लोपोऽभिमतः । “विभक्ता भ्रातरः” इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तदभ्रातृषूपचर्यते । “पौता गावः” इत्यत्राप्युदकस्य पौतत्वं गोषु आरोप्यते । “भुक्ता ब्राह्मणाः” इत्यत्र “अन्नस्य भुक्तत्वं ब्राह्मणेषु उपचर्यते” इति । तद्वदत्रापि वृत्तान्तगतं विदितत्वं वेदितरि वनेचरे उपचर्यते । एतेन “वनायपौतप्रतिवद्धवत्साम्” इति “पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपौतेषु या” एवमादयो व्याख्याताः । अथवा विदितो विदितवान् सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि कर्त्तरि क्तः । “आशितः कर्त्ता” इत्यादौ यथाहुः—“धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥” इति । प्रतीहारादिना ज्ञापित इति वा । हैतवने हैताख्ये तपोवने । यद्वा हे इति गते यस्मात्तद्वृत्तं हैतमेव हैतम् । तच्च तद्वनञ्च तस्मिन् । शोकमोहादिरहिते इत्यर्थः, युधि रणे स्थिरं युधिष्ठिरं धर्मराजम् । “हलन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्” इत्यलुक् । “गवियुधिभ्यां स्थिरः” इति षत्वम् । समाययौ सम्प्राप्तः । अत्र “वने वनेचरः” इति द्वयोः स्वरव्यञ्जनसमुदाययोरिकधैव आवृत्त्या वृत्त्यनुप्रासो नामालङ्कारः । अस्मिन् सर्गे प्रायो वंशस्थं वृत्तम्, तस्य लक्षणम्—“जती तु वंशस्थमुदीरितं जरी” इति ॥ १ ॥

१ । वाशं राजालम्बो-रक्तारं प्रधानं कारणं, अज्ञातवर्गेण अति कुरुराजं हृद्योपनेत्रं मेहे वायहारं अवगतिरं निमित्तं (धर्मनग्नं युधिष्ठिरं) ये वनेचरके निरुद्धं कश्चिद्विज्ञेन, उक्तानि-वेषधारी मेहे वनेचरं निश्चिन्तं तच्च अवगतं हृद्यं वैषट्वने युधिष्ठिरमगोपे अत्यागमनं करिज ।

कृतप्रणामस्य महीं महीभुजे
जितां सपत्नेन निवेदयिष्यतः ।
न विव्यथे तस्य मनो न हि प्रियं
प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः ॥ २ ॥
द्विषां विघाताय विधातुमिच्छतो-
रहस्यनुज्ञामधिगम्य भूभृतः ।
स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीं
विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥ ३ ॥

अन्वयः । कृतप्रणामस्य सपत्नेन जितां महीं महीभुजे निवेदयिष्यतः तस्य मनो न विव्यथे, हि हितैषिणः मृषा प्रियं प्रवक्तुं न इच्छन्ति । वाच्य — मनसा विव्यथे । हितैषिभिः इष्यते । २
अन्वयः । सः रहसि द्विषां विघाताय विधातुमिच्छतः भूभृतः अनुज्ञाम् अधिगम्य सौष्ठ-
वौदार्यविशेषशालिनीं विनिश्चितार्थाम् इति वाचम् आददे । वाच्य — तेन...शालिनीं विनिश्चितार्थाम्
वाक् आददे । ३

सम्प्रति तत्कालोचितत्वमादेशयन्तस्य तदगुणसम्पन्नत्वमादर्शय-
न्नाह—कृतप्रणामस्येति । कृतप्रणामस्य तत्कालोचितत्वात् कृतनमस्कार-
स्य सपत्नेन रिपुणा दुर्व्योधनेन । “रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषदुद्वेषण-
दुर्हृदः” इत्यमरः । जितां स्वायत्तीकृतां महीं महीभुजे युधिष्ठिराय,
क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् । निवेदयिष्यतः ज्ञापयिष्यतः । “लटः सद्वा”
इति शब्दप्रत्ययः । तस्य वनेचरस्य मनो न विव्यथे । कथमीदृगप्रियं राज्ञे
विज्ञापयामीति मनसि न चचालितार्थः । “व्यथ भयचलनयोः” इति
व्यथधातोर्लिट् । उक्तमर्थमर्थान्तरोपन्यासेन समर्थयते—न हीति ।
हि यस्मात्, हितमिच्छन्तीति हितैषिणः स्वामिहितार्थिनः पुरुषा मृषा
मिथ्याभूतं प्रियं प्रवक्तुं न इच्छन्ति । अन्यथा कार्यविघातकतया स्वामि-
द्वोहिणः स्युरिति भावः । “अमौढ्यममान्यममृषाभाषितं नृपहकत्वं
चेति चारगुणाः” इति नीतिवाक्यामृते ॥ २ ॥

तथापि प्रियाहं राज्ञि कटुनिष्ठुरोक्तिं युक्तेतयाशङ्क्य स्वाम्यनुज्ञायां
न दुष्यतीतयाशयेनाह—द्विषामिति । रहसि एकान्ते सः वनेचरः द्विषां
शत्रूणाम्, कर्मणि षष्ठी । विघाताय द्विषो विहन्तुमित्यर्थः । “तुमर्थाच्च
भाववचनात्” इति चतुर्थी । “भाववचनाच्च” इति तुमर्थे षड्प्रत्ययः ।

२ । वसुधापति युधिष्ठिरस्य निकटे शत्रुं दूरीकृत्य कर्तुं कृतं आशङ्कितं इति चेत् एव
अभिप्रेतं वागी निवेदनं करिते अतः वनेचरस्य रूपं वाच्यं इति न । केन ना, अत्र प्रिय-
कात्री कदाचिदपि प्रियार्थं कथां कश्चित् अङ्गितं करितं न ।

ক্রিয়াসু যুক্তৈর্নৃপ চারচক্ষুষঃ
ন বচ্চনীয়াঃ প্রমবোঽনুজীবিभिः ।
অতোঽহঁসি চন্তুমসাধু সাধু বা
হিতং মনোহারি চ দুর্লভং বচঃ ॥ ৪ ॥

অন্বয়ঃ । (হে) নৃপ ! ক্রিয়াসু যুক্তৈঃ অনুজীবিभिঃ চারচক্ষুষঃ প্রমবঃ বচ্চনীয়াঃ ন भवन्ति ।
অতঃ সাধু, অসাধু বা (সদুক্তম্) চন্তুম্ অহঁসি । হিতং মনোহারি চ বচঃ দুর্লভম্ । বাচ্য—
যুক্তা অনুজীবিনঃ প্রমূন ন বচ্চয়েযুঃ । অর্থাৎ হিতেন মনোহারিণা চ বচসা দুর্লভেন ভূয়তে । ৪

অত্র তাদর্শ্যে চতুর্থ্যমপি ন দোষঃ । তথাপি প্রয়োগবৈচিত্র্যবিশেষস্যাপ্যল-
ঙ্কারত্বাদেব ব্যাচক্ষতে । বিধাতুং ব্যাপারং কর্তৃমিচ্ছতঃ । “সমান-
কর্তৃকেষু তুসুন্” । দ্বিষো বিহন্তুমুদ্যুক্তমানস[জ্ঞান]স্বৈত্যর্থঃ । অতএব
ভূম্বৃতো যুধিষ্ঠিরস্য অনুজ্ঞামধিগম্য । সুষ্ঠু ভাবঃ সৌষ্ঠবং শব্দসামর্থ্যম্ ।
সুষ্ঠু শব্দাদব্যয়াদুজ্ঞাতাদিত্বাদঙ্ প্রত্যয়ঃ । উদারস্য ভাব অৌদার্য-
মর্থ্যসম্পত্তিঃ তয়োহঁদ্বঃ সৌষ্ঠবৌদার্য্যং । অত্র অৌদার্য্যশব্দস্যাজা-
দন্তত্বেঽপি “লক্ষণহেত্বোঃ ক্রিয়ায়াঃ” ইত্যত্রাল্পস্বরস্ব্যাপি হেতুশব্দস্য
পূর্বনিপাতমকুর্বাণী সূত্রকর্তৈব পূর্বনিপাতশাস্ত্রস্য অনিত্যত্বজ্ঞাপনান্ন
পূর্বনিপাতঃ । জক্তশ্চ কাশিকায়াম্—“অয়মেব লক্ষণহেত্বোরিতি নির্দেশঃ
পূর্বনিপাতব্যभिचारचिह्नम्” ইতি । তে एव विशेषঃ, তয়োর্বা विशेषঃ ।
তেন শালতে শোভত ইতি সৌষ্ঠবৌদার্য্যবিশেষশালিনী তাং, তাচ্ছৌল্যে
ণিনিঃ । विनिश्चितार्था विशेषतः प्रमाणतो निर्नीतार्थमिति
वक्ष्यमाणरूपां वाचमाददे स्वीकृतवान् उवाच इत्यर्थः ॥ ১ ॥

প্রথমং তাবদপ্রিয়নিবেদকমাत्मानं प्रति अक्षोभं याचते—ক্রিয়া-
স্থিতি । হে নৃপ ! ক্রিয়াসু কৃত্যবস্তুषु যুক্তৈর্নিযুক্তৈঃ অনুজীবিभिর্মৃত্যু-
চারাदिभिरित्यर्थः, चरन्तीति चराः पचाद्यच् । त एव चाराः, चरैः
पचाद्यजन्तात् प्रज्ञादित्वादण्प्रत्ययः । त एव चक्षुर्येषां ते चारचक्षुषः ।
“स्वपरमण्डलकार्यकार्यविलोके चाराश्चक्षूषि क्षितिपतीनाम्” इति
नीतिवाक्यामृते । तदुक्तम्—“गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति
पण्डिताः । चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्यामितरे जनाः ॥” इति । प्रभवो
नियहानुग्रहसमर्थाः स्वामिनो न वच्छनीयाः प्रतारणीयाः, सत्यमेव
वक्तव्या इत्यर्थः । चारापचारि चक्षुरपचारवद्राज्ञां पदे पदे निपात इति

৩ । তথাপি শ্রিতপাঞ্জের অতি কটু নির্ভর ভাষণ শুষ্ঠু নহে; ইহা মনে করিয়া বনেচর শকু-
বিনাশে অভিযাযী রাজা যুধিষ্ঠিরের অনুজ্ঞাগ্রহণপূর্বক যাহা সৌষ্ঠব ও বিশেষতঃ ঔদার্য্যবৃত্ত এবং
অশ্রয় দ্বারা যাহার অর্থ নির্ণীত হইয়াছে, নির্জনে এইরূপ বাক্য বলিতে নাগিল ।

स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपं
हितान्न यः संश्रुणुते स किम्प्रभुः ।
सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं
नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः ॥ ५ ॥

अन्वयः । यः अधिपं साधु न शास्ति, सः किंसखा । यः हितात् न संश्रुणुते सः किम्प्रभुः ।
हि श्रेष्ठेषु अमात्येषु च सदा अनुकूलेषु (सत्सु) सर्वसम्पदः रतिं कुर्वते । वाच्य—येन अधिपः
न शिष्यते । तेन किंसखा (भूयते) येन न संश्रूयते, तेन किम्प्रभुणा भूयते । सर्वसम्पदभिः
रतिः क्रियते । ५

भावः । अतोऽप्रतार्थत्वाद्धेतोः असाधु अप्रियमं, साधु प्रियं वा मदुक्त-
मिति शेषः, वाग्नन्दोऽप्यर्थः । क्षन्तुं सोढुमर्हसि, कुतः, हितं पथं
मनोहारि प्रियञ्च वचो दुर्लभम् । अतो महचोऽपि हितत्वादप्रियमपि
क्षन्तव्यमित्यर्थः ॥ ४

तर्हि तूष्णीभावा एव वरमित्याशङ्क्याह—स इति । यः सखा
अमात्यादिः अधिपं स्वामिनं साधु हितं न शास्ति न उपदिशति ।
“ब्रुविशासिः” इत्यादिना शास्तेदुर्हादिपाठादुद्दिक्कत्वम् । स हितानु-
पदेशः, कुक्षितः सखा किंसखा दुर्मन्वीत्यर्थः । “किमः क्षेपे” इति
समासान्तप्रतिषेधः । तथा यः प्रभुः निग्रहानुग्रहसमर्थः स्वामी हितात्
आप्तजनात् हितोपदेशः, सकाशात् । “आख्यातोपयोगे” इत्यपादानत्वात्
पञ्चमी । न संश्रुणुते न शृणोति हितमिति शेषः । “समो गम्युच्छि”
इत्यादिना सम्पूर्वाच्छृणोतेरकस्मैकत्वादात्मनेपदमकस्मैकत्वं वैव-
क्षिकम् । स हितस्वाश्रिता [‘हितमश्रिता’ इति च पाठो दृश्यते] प्रभुः
किम्प्रभुः कुक्षितस्वामी । पूर्ववत् समासः । सर्वथा सचिवेन वक्तव्यं श्रोतव्यं
च स्वामिना । एवञ्च राजमन्त्रिणोः ऐकमत्यं स्यादित्यर्थः । ऐकमत्यस्य
फलमाह—सदेति । हि यस्मात् नृपेषु स्वामिषु अमा सह भवा अमा-
तरास्तेषु च । “अव्ययान्तप” । अनुकूलेषु परस्परानुक्तेषु सख्यु-
सर्वसम्पदः सदा रतिमनुरागं कुर्वते कुर्वन्ति, न जातु जहतीत्यर्थः । अतो
मया वक्तव्यं त्वया च श्रोतव्यमिति भावः । अत्रैवं राजमन्त्रिणोर्हिता-
नुपदेश-तदश्रवणनिन्दासामर्थ्यसिद्धेरैकमतप्रलक्षणकारणस्य निर्दिष्टस्य
सर्वसम्पत्सिद्धिरूपकार्येण समर्थनात् कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्था-

४ । वनेनर वनिज,—महाराज । चरई बांशोदनेर छत्र, मेहरूपेण अङ्गुष्ठाक वक्षित कर
कार्ये नियुक्त छत्रादिपेन कदाच उचित नहे । अतएव आनि धिन्न वा अधिन्न बांशो वनि ना केन,
आमादेक कमा करिवेन ; केन ना, हितकर अथच अतिमधुर वाक्य प्रलभ ।

५ । ये सचिव आमीर अति साधु उपदेश करेन ना, जिनि छःसचिव ; आवात्र ये अङ्ग

निसर्गदुर्बोधमबोधविक्षवाः

क्व भूपतीनां चरितं क्व जन्तवः ।

तवानुभावोऽयमवेदि यन्मया

निगूढतत्त्वं नयवत्सर्वं विद्विषाम् ॥ ६ ॥

विशङ्कमानो भवतः परामवं

नृपासनस्थोऽपि वनाधिवासिनः ।

दुरोदरच्छद्मजितां समीहते

नयेन जेतुं जगतौ सुयोधनः ॥ ७ ॥

अन्वयः । निसर्गदुर्बोधम् भूपतीनां चरितं क्व, अबोधविक्षवाः जन्तवः क्व । (तथापि) निगूढ-
तत्त्वं विद्विषां नयवत्सर्वं मया यत् अवेदि अयं तव अनुभावः । वाच्य—निसर्गदुर्बोधेन चरितेन,
अबोधविक्षवैः जन्तुभिः (भूयते) । अहं अवेदिषम्, अनेन अनुभावेन (भूयते) । ६

अन्वयः । (सः) सुयोधनः नृपासनस्थः अपि वनाधिवासिनः भवतः परामवं विशङ्कमानः
न्तरन्यासोऽलङ्कारः । तदुक्तम्—“सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां
निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः” इति ॥ ५ ॥

सम्प्रति स्वाहङ्कारं परिहरति—निसर्गेति । निसर्गदुर्बोधं स्वभाव-
दुर्ग्रहम् । “ईषद्” इत्यादिना खलुप्रतयः । भूपतीनां चरितं क्व ?
अबोधविक्षवा अज्ञानोपहता जन्तवः मादृशाः पामरजना इत्यर्थः, क्व,
नोभयं सङ्घटित इत्यर्थः । तथापि निगूढतत्त्वं संवृतयाथार्थं विद्विषां
नयवत्सर्वं षाड्गुण्यप्रयोगः, “सन्धिविग्रहयानानि संस्थाप्यासनमेव च ।
द्वैधोभावश्च विज्ञेयाः षड्गुणा नीतिवेदिनाम् ॥” इत्यादिरूपो यत् मया
अवेदि ज्ञातमिति यावत् । विदेः कर्मणि लुङ् । अयम् इदं वेदन-
मित्यर्थः, विधेयप्राधान्यात् पुल्लिङ्गनिर्देशः । तव अनुभावः सामर्थ्यम् ।
अनुगतो भावोऽनुभाव इति घञन्तेन प्रादिसमासः । न तूपसृष्टात् घञ-
प्रतयः । “अनिभुवोऽनुपसर्ग” इत्यनुपसर्गाद्भवतेर्धातोर्धञ् विधानात् ।
अतएव काशिकायाम्—“कथं प्रभावो राज्ञां प्रकृष्टो भाव इति प्रादि-
समास” इति । दोषपरिहारौ सम्यग् ज्ञात्वैव विज्ञापयामि, न तु
वृथा कर्णकठोरं प्रलपामि इत्यशयः ॥ ६ ॥

हितकारी मञ्जीर बाका ग्रहण करेन ना, তিনিও কুৎসিত প্রভৃ। নৃগ ও অসত্যবর্ণ পরস্পর অমুরক্ত
হইলেই অখিল সমুদ্বি অমুরাগসহকারে বুদ্ধিপ্রাপ্ত হইয়া থাকে ।

৬। কোথায় সেই আত্মবিক-দ্রুতের ভূগতিচরিত আর কোথায় এই অজ্ঞানাবৃত্ত মাদুল
পামর প্রাণী। তথাপি আমি যে শত্রুগণের নিগূঢ় তত্ত্ব নীতি-নীতি জানিতে পারিগাহি, ইহা
আপনারই মহিমা ।

तथापि जिह्वाः स भवज्जिगीषया

तनोति शुभं गुणसम्पदा यशः ।

समुन्नयन् भूतिमनार्थसङ्गमाद्-

वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ ८ ॥

दुरोदरच्छब्दजितां जगतीं नयेन जेतुं समीहते । वाचा— सुयोधनेन नृपासनस्थेन अपि विशङ्कमानेन दुरोदरच्छब्दजिता जगती समीहते । ७

अन्वयः । तथापि जिह्वाः स भवज्जिगीषया गुणसम्पदा शुभं यशः तनोति । भूतिं समुन्नयन् महात्मभिः समं विरोधः अपि अनार्थसङ्गमात् वरम् । वाचा— जिह्वेन तेन यशः तन्यते । समुन्नयता विरोधेन वरेण (भूयते) । ८

सम्पत्ति यद्वक्तव्यं तदाह—विशङ्कमान इति । सुखेन युध्यते स सुयोधनः । “भाषायां शासियुधिष्ठिष्ठिष्ठिष्ठिभ्यां युज्वाचाः” । इति युधेर्युच् । नृपासनस्थः सिंहासनस्थोऽपि वनमधिवसतीति वनाधिवासिनो वनस्थात् राज्यभ्रष्टादपीतार्थः । भवतस्त्वत्तः पराभवं पराजयं विशङ्कमान उत्प्रेक्षमाणः सन्, दुष्टसुदरमस्येति दुरोदरं द्यूतम्, पृषोदरादित्वात् साधु । “दुरोदरो द्यूतकारि पणे द्यूते दुरोदरम्” इति श्रुतिः । तस्य कृष्णा मिषेण जितां लब्धां दुर्नयार्जितां जगतीं महीम् । “जगती विष्टपे मर्ह्यां वासुच्छन्दोविशेषयोः” इति वैजयन्ती । नयेन नौत्या जेतुं वशीकर्तुं समीहते व्याप्रियते, न तूदास्त इत्यर्थः । बलवत्स्वामिकम् अविशुद्धागमं च धनं भुञ्जानस्य कुतो मनःसमाधिरिति भावः । अत्र “दुरोदरच्छब्दजिताम्” इति विशेषणद्वारेण पदार्थं प्रति हेतुत्वेनोपन्यासाद्वितीयकाव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तम्—“हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्” इति ॥ ७ ॥

“नयेन जेतुं जगतीं समीहते” इत्युक्तम्, तत्प्रकारमाह—तथापीति । तथापि साशङ्कोऽपि जिह्वो वक्रः वच्चक इति यावत् । सः दुर्योधनः भवज्जिगीषया गुणैर्भवन्तमाक्रमितुमिच्छयेत्यर्थः । “हेती” इति द्वितीया । गुणसम्पदा दानदाक्षिण्यादिगुणगरिमणा करणेन शुभं यशस्तनोति । स खलो गुणलोभनीयां त्वत्सम्पदमात्मसात् कर्त्तुं त्वत्तोऽपि गुणवत्तामात्मनः प्रकटयतीत्यर्थः । नन्वेवं गुणिनः सतोऽपि सज्जनविरोधो महान् दोष इत्याशङ्क्य सोऽपि सत्सर्गलाभे नीचसङ्गमाद्वरमुत्कर्षावहत्वादित्याह—समिति । तथाहि—भूतिं समुन्नयन् उत्कर्षमा-

१ । महाशय । आपनि राजाश्रये वनवासी, अत्र दुर्योधन सिंहासने मग्नोऽस्ति, तथापि त्विनि आपनां निकटे पत्रांशव आशङ्क्य करिष्ये कण्ठे पाशक-जोडारं जिह्वं दूष्यतीति नोतित्रार्थे आशङ्क्य करिष्ये चेहे करिष्येहेन ।

सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः

समानमानान् सुहृदश्च बन्धुभिः ।

स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः

कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम् ॥ १० ॥

अन्वयः । गतस्मयः सः सन्ततम् अनुजीविनः प्रीतियुजः सखीनिव सुहृदः बन्धुभिः समान-
मानान् बन्धुतां च कृताधिपत्यामिव साधु दर्शयते । वाचा—गतस्मयेन तेन सखाय इव समान-
मानाः बन्धुता कृताधिपत्या इव दर्शयन्ते । १०

कर्म पौरुषं पुरुषकारः, उद्योग इति यावत् । युवादित्वादण्प्रत्ययः ।
“पौरुषं पुरुषस्योक्ते भावे कर्मणि तेजसि” इति विश्वः । नक्तं च दिवा
च नक्तान्दिवम् अहोरात्रयोरित्यर्थः । “अचतुर” इत्यादिना समस्यथ-
वृत्त्योरव्यययोर्ह न्निपातेऽच समासान्तः । विभज्य अस्यां वेलायामिदं
कर्मति [कार्यमिदमकार्यमिदमिति] विभागं कृत्वा नयेन नौत्वा
वितन्वते विस्तार्यते ॥ ८ ॥

सम्प्रति भृत्यानुरागमाह—सखीनिति । गतस्मयो निरहङ्कारोऽत एव
स दुर्योधनः सन्ततम् अनारतं साधु सम्यक् अकपटम् इत्यर्थः । अनु-
जीविनो भृत्यान् प्रीतियुजः स्निग्धान् सखीनिव मित्राणि इव दर्शयते
लोकस्येति शेषः । “हेतुमति च” इति णिच् । “णिचञ्च” इति आत्मने-
पदम् । शोभनं हृदयं येषां तान् सुहृदो मित्राणि च । “सुहृदुहृदौ
मित्रामित्रयोः” इति निपातः । बन्धुभिः भ्रात्रादिभिः समानमानान्
तुल्यसत्कारान् दर्शयते । बन्धूनां समूहो बन्धुता ताम् । “शामजनबन्धु-
सहायेभ्यस्तल्” कृतम् आधिपत्यं स्वाम्यं यस्यास्तां कृताधिपत्यामिव
दर्शयते, बन्धून् अधिपतीनिव दर्शयते इत्यर्थः । यथा भृत्यादिषु
सख्यादिबुद्धिर्जायते लोकस्य, तथा तान् सम्भावयतीत्यर्थः । अनु-
जीव्यादीनाम् “कच्चु रीप्सिततमं कर्म” इति कर्मत्वम् । पूर्वं त्वस्मिन्नेव
पदान्वये वाक्यार्थमित्यं वर्णयन्ति—स राजा अनुजीव्यादीन् सख्यादीनिव
दर्शयते । सख्यादय इव ते तु तं पश्यन्ति । सख्यादिभावेन पश्यतस्तां-
स्तथा दर्शयते, स्वयमेव कृन्दानुवर्त्तितया स्वदर्शनं तेभ्यः प्रयच्छतीत्यर्थः ।
अत्रापि स्वस्ये (अर्थान्तस्ये)प्सितकर्मत्वम्, अणि कच्चु रनुजीव्यादेः
“अभिवादिदृशोरात्मनेपदमुपसंख्यानम्” इति पाञ्चिकं कर्मत्वम् । एवं
चात्राण्यन्तकर्मणो राज्ञोऽप्यन्ते कच्चु त्वेऽपि “आरोहयते हस्तौ स्वय-

२ । काशक्रोधाणि वड् रिपूजरी दुर्योधन अनश्वरक मनुगण्डि अजापालन-गच्छति आठ
इहेषात्र कञ् अननस इहेरा अहेरात्राज कर्त्तव्य कर्त्तव्य विभागपूर्वक नोतिचारा शीर गोत्रय विचार
कविउच्छेन ।

असक्तमाराधयतो यथायथं

विभज्य भक्त्या समपक्षपातया ।

गुणानुरागादिव सख्यमैयिवान्

न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ॥ ११ ॥

अन्वयः । यथायथं विभज्य समपक्षपातया भक्त्या असक्तम् आराधयतः अस्य त्रिगणः गुणानुरागात् सख्यम् ईयिवान् इव परस्परं न बाधते । वाचा—त्रिगणेन ईयिषा न बाध्यते । ११

मेव” इत्यादिवत् अश्रूयमाणकर्मन्तरत्वाभावात् नायं शेरणादिसूत्रस्य विषय इति मत्वा “णिचश्च” इत्यात्मनेपदं प्रतिपेदिरे । भाष्ये तु शेरणादिसूत्रविषयत्वमपि अस्योक्तम् । यथाह — “पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्यान् राजा, दर्शयते भृत्यै राजा” अत्र आत्मनेपदं सिद्धं भवति इति । अत्राह कैयटः—“ननु कर्मन्तरसङ्गादत्रात्मनेपदेन सम्भाव्यम् । उच्यते—अस्मादेवोदाहरणाद्वाच्यकारस्यायमेवाभिप्राय उच्यते । अख्यन्ता-वस्थायां ये कर्तृ कर्मणो तदव्यतिरिक्तकर्मन्तरसङ्गात् आत्मनेपदं न भवति । यथा “स्थूलमारोहयति मनुष्यान्” इति, इह तु अख्यन्ता-वस्थायां कर्तृणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम्” इति ॥ १० ॥

न चायं त्रिवर्गात् प्रमाद्यनीत्याह—असक्तमिति । यथायथं यथास्वं विभज्य सङ्कीर्णरूपं विविच्येत्यर्थः । “यथास्वे तु यथायथम्” इति निपातनाद्विर्भावो नपुंसकत्वञ्च । “ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” इति ऋस्त्वम् । पक्षे पातः पक्षपातः आसक्तिविशेषः, समः तुल्यो यस्यां सा तथा, तथा समपक्षपातया भक्त्या अनुरागविशेषेण, पूज्येषु अनुरागो भक्तिरित्युपदेशः, पूज्यश्च अयं त्रिवर्ग इति भावः । असक्तमनासक्तम् अव्यसनितयेति यावत्, आराधयतः सेवमानस्य अस्य दुर्योधनस्य त्रयाणां धर्मार्थकामानां गणस्त्रिगणस्त्रिवर्गः । “त्रिवर्गो धर्मार्थकामार्थेष्वनुवर्गः समोन्नतैः” इत्यमरः । गुणानुरागात् तदीयगुणेषु अनुरागात् गुणवदा-श्रयोभादेत्यर्थः । सख्यं मैत्रीम्, “सख्युर्गः” इति यप्रत्ययः । ईयिवान् उपगतवानिव इति उत्प्रेक्षा । “उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च” इति कसु-प्रत्ययान्तो निपातः, “नात्रोपसर्गं स्तन्वम्” इति काशिकाकार आह स्म । परस्परं न बाधते, समवर्त्तित्वादस्य धर्मार्थकामाः परस्परानुपमर्देन वर्धन्ते इत्यर्थः । उक्तञ्च—“धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या यो हेतुकसक्तः स जनो जघन्यः” इति ॥ ११ ॥

११ । त्रिणि अहकार परिविशत्रपूर्वक लोकममके उद्योगगणके अकण्टठावे त्रिक मित्तेत्र क्षार अमर्दन करान, नृकण्ठगणके सौमित्राणि वक्ष्त्र समान मन्थान अमान करेन एव क्षीर आभिपत्ता येन वाच्यगणकेर अतिहे नाष्ट करिन्नाहेन, एकरूप वावहार करेन ।

নিরত্ব্যং সাম ন দানবর্জিতং
 ন ভূরি দানং বিরহ্য সত্ক্রিয়াম্ ।
 প্রবর্ত্ততে তস্য বিশেষশালিনৌ
 গুণানুরোধেন বিনা ন সক্রিয়া ॥ ১২ ॥
 বসুনি বাঙ্কন বশৌ ন মনুনা
 স্বধর্ম দ্বত্যেব নিবৃত্তকারণ: ।

অন্য: । তস্য নিরত্ব্যং সাম দানবর্জিতং ন, সত্ক্রিয়াং বিরহ্য ভূরি দানং ন, বিশেষ-
 শালিনৌ সত্ক্রিয়া গুণানুরোধেন বিনা ন প্রবর্ত্ততে ॥ বাচ্য—নিরত্ব্যেন সামা দানবর্জিতেন,
 ভূরিনা দানেন, বিশেষশালিন্যা সত্ক্রিয়য়া প্রবর্ত্ততে । ১২

অথ শ্লোকত্রয়েণ উপায়কৌশলং দর্শয়ন্ আদৌ সামদানে দর্শয়তি—
 নিরত্ব্যমিতি । তস্য দুর্যোধনস্য নিরত্ব্যং নির্বাধম্, অমায়িকমিত্ব্যং ।
 অন্যথা জনানাং দুর্যহত্বাদিতি ভাব: । সাম সাত্বম্ । “সাম সাত্ব-
 মুখে সমে” ইত্যমর: । দানবর্জিতং ন প্রবর্ত্ততে, অন্যথা [লুব্ধপ্রবর্ত্তনস্য]
 লুব্ধাভাবজ্ঞানস্য শুষ্কপ্রিয়ৈর্বাণ্যৈর্দুষ্করত্বাদিতি ভাব: । উক্তঞ্চ—
 “লুব্ধমর্থেন গৃহীয়াত সাধুমল্ললিকর্ম্মণা মুখং কন্দানুরোধেন তস্মার্থং ন চ
 পণ্ডিতম্” ইতি । তথা ভূরি প্রভূতং, ন তু কদাচিত্ স্বল্পমিত্ব্যং । দানং
 ধনত্যাগ:, সদিত্যাদার্য্যব্যয়ম্ ; “আদরানাদরयो: सदसती” ইতি
 নিপাতসংज्ञास्मरणात् । তস্য ক্রিয়াং সত্ক্রিয়াং বিরহ্য বিহায় । “অপি
 লঘুপূর্বাৎ” ইত্যাদেশ: । ন প্রবর্ত্ততে, অনাদরে দানবৈফল্যাদিতি ভাব: ।
 ন চৈवं সর্বত্র যেনাবিবেকিত্বং কৌশলানিষ্ম স্যাদিত্যাহ—প্রবর্ত্ততে ইতি ।
 বিশেষশালিনৌ অতিশয়যোগিনৌ সত্ক্রিয়া আদরক্রিয়া গুণানুরোধেন
 গুণানুরাগেণ বিনা ন প্রবর্ত্ততে । “পৃথগ্বিনা—” ইত্যাদিনা তৃতীয়া ।
 গুণেষু বাদরো ভূরি দানম্ ইতি ন উক্তদোষাবকাশ ইত্যর্থ: । অত্র উক্ত-
 রোক্তস্য পূর্বপূর্ববিশেষণতয়া স্থাপনাৎ একাবল্যলঙ্কার: । তদুক্ত-
 কাব্যপ্রকাশে—“স্থাপ্যতেঃপোছ্যতে বাপি যথাপূর্বং পরং পরম্ । বিশেষণতয়া
 বসু যত্র সৈকাবলৌ দ্বিধা” ইতি ॥ ১২ ॥

১১ । তিনি অমাসক্ত হইয়া অগণকীভ দৃষ্টিতে তুল্য অনুরাগসহকারে যথাযথ বিবেচনাপূর্বক
 যে ধর্ম্মার্থকামের সেবা করিতেছেন, সেই জিবর্ণ যেন তদীয় গুণানুরাগভরেই সিজত। প্রাপ্ত হইয়া
 পরম্পর কেহ কাহারকও বাধা দিতেছে না ।

১২ । তাঁহার কাণ্টাবিহীন সন্ধিত্রয়োগ দানবর্জিত নহে । তিনি সমাপন্ন না করিয়া অসুত
 দান করেন না । তাঁহার সেই সবিশেষ সমাদরক্রিয়াও গুণানুরাগবিবেচনাপূর্বকই অনুষ্ঠিত হইয়া থাকে

गुरुपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा

निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम् ॥ १३ ॥

विधाय रत्नान् परितः परेतारान्

अशङ्किताकारमुपैति शङ्कितः ।

क्रियापवर्गेष्वनुजीवितात्कृताः

कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः ॥ १४ ॥

अन्वयः । वशी स वसूनि बाञ्छन् न, मनुना न, स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारणः (सन्) रिपौ सुतेऽपि वा गुरुपदिष्टेन दण्डेन धर्मविप्लवं निहन्ति ॥ वाच्य—वशिना तेन वसूनि बाञ्छता न निवृत्तकारणेन, धर्मविप्लवः निहन्त्यते । १३

अन्वयः । शङ्कितः सन् परेतारान् परितो रत्नान् विधाय अशङ्किताकारम् उपैति । क्रियापवर्गेषु अनुजीवितात्कृताः सम्पदः अस्य कृतज्ञताम् वदन्ति ॥ वाच्य—शङ्कितेन सता अशङ्किताकार उपैयते । अनुजीवितात्कृताभिः सम्पद्भिः कृतज्ञता उच्यते । १४

अथ दण्डप्रकारमाह—वसूनीति । वशी स दुर्योधनो वसूनि धनानि बाञ्छन् न, लोभात् न इत्यर्थः । “वसु तोये धने मणौ” इति वैजयन्ती । निहन्तीति शेषः । तथा मनुन्या कोपेन न च । “मनुर्दैन्ये क्रतो क्रुधि” इत्यमरः । “धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः” इति स्मरणादित्यर्थः । किन्तु निवृत्तकारणः निवृत्तलोभादिनिमित्तः सन् स्वधर्म इत्येव स्वस्य राज्ञः सतो ‘मम अयं धर्मो ममेदं कर्त्तव्य’ मित्यात्मादेव हेतोरित्यर्थः । “अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति ॥” इति स्मरणादिति भावः । गुरुपदिष्टेन प्राङ्विवाकोपदिष्टेन । “धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राङ्विवाकमते स्थितः । समाहितमतिः पश्येत् व्यवहाराननुक्रमात्” इति नारदस्मरणात् । दण्डेन दमेन शिक्षयेत्यर्थः, रिपौ सुतेऽपि वा स्थितमिति शेषः । एतेन अस्य समदर्शित्वम् उक्तम् । धर्मविप्लवं धर्मव्यतिक्रमम्, अधर्ममिति यावत् । निहन्ति निवारयति । दृष्ट एव अस्य शब्दः, शिष्ट एव बन्धुः ; न तु सम्बन्धनिबन्धनः पक्षपातोऽस्त्येत्यर्थः ॥ १३

सम्प्रति भेदकौशलं दर्शयति—विधायेति । शङ्का सञ्जाता अस्य शङ्कितोऽविश्वस्तः सन् परितः सर्वत्र स्वपरमण्डले परेतारान् आत्मीयान्,

१७ । निवेद्यत्र दुर्योधन, धनलोभश्चैन एव क्रोधविवर्जित इति । “हृह आमात्र धर्म” इति ज्ञानं कर्तव्यं नृपतेः इति अथवा भूज्येते इति उक्तं शङ्कपदिष्टे पञ्चात्र धर्मविप्लवं धनं कर्तव्यम् ।

অন্যরতং তেন পদেষু লম্বিতা

বিভজ্য সম্যগ্বিনিয়োগসৎক্রিয়া: ।

ফলন্ত্যুপায়া: পরিবৃংহিতায়তৌ:*

উপেত্য সঙ্কর্ষমিবার্থসরপদ: ॥ ১৫ ॥

অন্য: । তেন পদেষু সম্যক্ বিভজ্য বিনিয়োগসৎক্রিয়া: লম্বিতা: উপায়া: সঙ্কর্ষম্ উপেত্য
ইব পরিবৃংহিতায়তৌ: অর্থসম্পদ: অন্যরতং ফলন্তি ॥ বাচ্য—বিনিয়োগসৎক্রিয়ৈ: লম্বিতৈ:
উপায়ৈ: পরিবৃংহিতায়ত্ব: অর্থসম্পদ: ফলন্তি । ১৫

অবচ্ছকান্ ইতি যাবত্ । যদ্বা পরান্ ইतरয়ন্তি ভেদেन আत्मसात्-
कुर्वन्तीति परतरान्, तत्कारोतीति ह्यन्तात् कर्मणि अणप्रत्यय: । रक्ष-
न्तीति रक्षान् रक्षकान् मन्त्रगुप्तिसमर्थान् इतरर्थ: । “नन्दिग्रहि” इत्या-
दिना पचाद्यच् । विधाय कृत्वा नियुज्य इतरर्थ: । अशङ्कितकारम्
उपैति, स्वयम् अविश्वस्तोऽपि विश्वस्तवत् एव व्यवहरन् परमुखेनैव
परान् भिनत्ति इतरर्थ: । न च तान् रक्षान् उपेक्षते येन तेऽपि विकु-
र्वीरन् इत्याह—क्रियेति । क्रियापवर्गेषु कर्मसमाप्तिषु अनुजीविषात्-
कृता भूतग्राहीना: कृता: अपरावर्त्तितया दत्ता इतरर्थ: । “देये वा च”
इति सातिप्रत्यय: । सम्पदोऽस्य राज्ञ: कृतज्ञताम् उपकारित्वं वदन्ति,
प्रीतिदानैरेव अस्य कृतज्ञत्वं प्रकाशयते, न तु वाञ्छात्रेणैव इतरर्थ: ।
कृतज्ञे राजनि अनुजीविनोऽनुरज्यन्ते अनुरक्ताश्च तं रक्षन्तीति भाव: ॥ १४

अथ उपायप्रयोगस्य फलवत्तां दर्शयति—अनारतमिति । तेन राज्ञा
दुर्योधनेन पदेषु उपादियवस्तुषु । “पदं व्यवसितत्वाणस्थानलक्ष्माद्भि-
वस्तुषु” इत्यमर: । सम्यक् असङ्कीर्णम् अव्यस्तं च विभज्य विविच्य
बिनीयोज एव सत्क्रिया अनुग्रह: सत्कार इति यावत्, यासां ता
लम्बिता: स्थानेषु सम्यक् प्रयुक्ता इतरर्थ: । उपायविशेषणं वा, उपाया:
सामादय:, सङ्कর্षं परस्परस्पर्द्धासुपेत्य इव इति उत्प्रेक्षा । परि-
वृंहিতायतौ: प्रचितोत्तरकाला:, स्थिरा इतरर्थ: । अर्थसम्पदोऽनारतम्
अजस्तं फलन्ति प्रसुवते इतरर्थ: ॥ १५ ॥

১৪। কি পররাষ্ট্র, কি পররাষ্ট্র, দুর্বোধ্যন সর্বত্রই আত্মসংগণকে রক্ষাকার্যে নিযুক্ত করিয়া
তাঁহাদের প্রতি অবিশেষত ইহীও বিশ্বস্তের স্থায় ব্যবহার করেন। নিখিল কার্যনির্বাহের পর
কর্মচারীগণকে প্রস্তুত মন্যাই তাঁহার কৃতজ্ঞতা প্রকাশ করিয়া থাকে।

১৫। দুর্বোধ্যন সম্যক্ বিবেচনাপূর্বক যথাযোগ্য পাজে অনুগ্রহসৎকারাদির নিয়োগ করেন,
এজন্য তাঁহার সামাদি উপায় যেন পরস্পর স্পর্দ্ধাসংকারে অজস্র পরিণামযুক্তিযোগ্য বিভব-
রাশি প্রদত্ত করিতেছে।

উদারকৌর্ন্তেদ্যং দয়াবত:

প্রশান্তবাহং দিশতোঃমিরচ্চয়া ।

স্বয়ং প্রদুগ্ধেঃস্য গুণৈরুপস্তু তা

বসুপমানস্য বসুনি মেদিনী ॥ ১৮ ॥

অন্বয়: । উদারকৌর্ন্তে: দয়াবত: প্রশান্তবাহং মিরচ্চয়া উদ্যং দিশত: বসুপমানস্য অস্য গুণৈ: উপস্তুতা মেদিনী বসুনি স্বয়ং প্রদুগ্ধে ॥ বাচ্য—পরিবর্তনং ন ভবতি । ১৮

নদীমাটকা ইত্যর্থ: । “দেশে নদ্যম্ভুত্ৰষ্টম্ভুসম্পন্নব্রীহিপালিত: । স্যাৎ নদীমাটকো দেবমাটকশ্চ যথাক্রমম্ ॥” ইত্যমর: । এতেন অস্য কুল্যাদিপূর্ত প্রবর্ত্ত কল্মসুক্রম্ । কুরুণাং নিবাসা: কুরবো জনপদ-
বিশেষা: । কৃষ্টে ন পচ্যন্ত ইতি কৃষ্টপচ্যা: । “রাজসূয়—” ইত্যাदिনা কর্ম্মকর্ত্তরি ক্যপ্ প্রত্যাযান্তো নিপাত: । তদ্বিপরীতা অকৃষ্টপচ্যা ইব, কৃষ্টি: এষাম্ অস্তুীতি কৃষ্টিবলৈ: কর্ণকৈরিত্যর্থ: । “রজ:কৃষ্টি” ইত্যা-
दिনা বলচ্ প্রত্যয়:, “বলে” ইতি দৌর্ধ: । সুখেণ অক্লেশেন লভ্যা লব্ধ্ব শক্যা: শস্যসম্পদো দধত: ধারয়ন্ত: । “নাভ্যস্তাচ্ছতু:” ইতি নুমাগমপ্রতিষেধ: । চকাসতি সর্বাৎকর্ণেণ বচন্তে ইত্যর্থ: । “অদভ্যস্তাৎ” ইতি ভেদাদেশ: । “জচ্চিত্রাদয়: ষট্” ইতি অভ্যস্ত-
সংগ্ৰা । সম্পন্নজনপদত্বাৎ অসন্তাপকরত্বাচ্চ দু:সাধ্যোঃস্যমিতি
भाव: ॥ ১৭ ॥

ননু एवं জনপদানুবর্ত্তিন: কথম্ অর্থলাভ ইত্যত আহ—
উদারৈতি । উদারকৌর্ন্তে: মহাযশস: । “উদারো দাটমহতো:” ইত্যমর: ।
দয়াবত: পরদু:খপ্রহরণেচ্ছো: । অত এব প্রশান্তবাহং প্রশমিতোপদ্রবং যথা
স্যাৎ তথ্যেতি ক্রিয়াবিশেষণম্, উদয়বিশেষণং বা । “বা দান্তশান্ত”
ইত্যাदिনা শমিধাতোর্ণ ন্তান্নিষ্টান্তো নিপাত: । অমিরচ্চয়া সর্বতরতা-
য়েন উদ্যং বৃদ্ধি দিশত: সম্পাদয়ত: বসুপমানস্য কুবেরোপমস্য । “বসু-
র্ময়ুখান্নিধনাদিপেণু” ইতি বিশ্ব: । অস্য দুর্য়োধনস্য গুণৈর্দয়াদাচ্চিন্সা-
দিभि: উপস্তুতা দ্রাবিতা মেদিনী বসুনি ধনানি । “বসু তোযে ধনে
মণৌ” ইতি বৈজয়ন্তী । স্বয়ং প্রদুগ্ধে অক্লেশেন দুহতে ইত্যর্থ: ।
দুহে: কর্ম্মকর্ত্তরি লট্ । “ন দুহন্তুনমাং যক্চিণী” ইতি যক-
প্রতিষেধ: । যথা কেনচিদ্বিদগ্ধেন নবপ্রসূতা রক্তিতা চ গৌ: স্বয়ং

১৭ । তাঁহার রাষ্ট্রে দেবমাতৃক নহে, তিনি কুল্যাপি জনাশ্রয় প্রতিষ্ঠা করিয়া পুণ্ড্র অচূর
প্রবর্ত্তন করিয়াছেন । রাষ্ট্রবাসী কৃষিজীবিরণের অন্তরাশ্রয়ে শস্তসম্পদ লব্ধ হইতেছে, এমন কি
কর্ষাদিবাতিভাই যেন সবপ্রকৃতাগ শস্তসমৃদ্ধি লাভ করিয়াছে । দুর্য়োধনের অবিরত মদনকর
অশ্বভোনে কুলজনগণ অতীব উৎকর্ষভাভ করিয়াছে ।

महौजसो मानधना धनार्चिता

धनुर्भृतः संयति लब्धकौर्त्तयः ।

नसंहतास्तस्य नभिन्नवृत्तयः

प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समौहितुम् ॥ १६ ॥

अन्वयः । महौजसः मानधनाः धनार्चिताः संयति लब्धकौर्त्तयः नसंहता नभिन्नवृत्तयः धनुर्भृतः असुभिः तस्य प्रियाणि समौहितुं वाञ्छन्ति ॥ वाच्यं—महौजोभिः मानधनैः धनार्चितैः लब्धकौर्त्तिभिः नसंहतैः नभिन्नवृत्तिभिः धनुर्भृद्भिः प्रियाणि वाञ्छन्ते । १६

प्रदुग्धे तद्वत् इति भावः । अलङ्कारस्तु—“विशेषणमात्रसाम्यात् अप्र-
सुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः” इति सर्वस्वकारः । अत्र प्रतीयमानया गवा
सह प्रकृताङ्गा मेदिन्या भेदेऽभेदलक्षणातिशयोक्तिवशाद्दोह्यत्वे नोक्ति-
रिति संचेपः ॥ १८ ॥

वीरभटानुकूलमाह—महौजस इति । महौजसो महाबलाः
अन्यथा दुर्वृत्तानाम् अनुपकारित्वादिति भावः । मानः कुलशीलाद्य-
भिमान एव धनं येषां ते मानधनाः, अन्यथा कदाचिदुबलदर्पाद्-
विकुर्वीरन् इति भावः । धनार्चिताः धनैरर्चिताः सत्कृताः । अन्यथा
दारिद्र्यात् एनं जह्युरिति भावः । संयति संग्रामे लब्धकौर्त्तयः बहु-
यशस इत्यर्थः । अन्यथा कदाचित् मुह्येयुरिति भावः । संहता मिथः
सङ्गताः स्वार्थनिष्ठा न भवन्तीति नसंहताः, नजर्थस्य नशब्दस्य सुप्-
सुपेति समासः । भिन्नवृत्तयो विरोधात् स्वामिकार्यविघातकरा न
भवन्तीति नभिन्नवृत्तयः पूर्ववत्समासः, अन्यथा स्वामिकार्यविघातक-
तया स्वामिद्रोहिणः स्युः इति उभयत्रापि तात्पर्यार्थः । धनुर्भृतो
धानुष्काः । आयुधोयमात्रोपलक्षणमेतत् । प्राधान्यात् धनुर्यहणम् । यस्य
दुर्योधनस्य असुभिः प्राणैः प्रियाणि समौहितुं कर्त्तुं वाञ्छन्ति आनृ-
ण्यार्थं प्राणान् दातुमिच्छन्ति, अन्यथा दोषस्मरणादिति भावः । अत्र
महौजस्त्वादपिदार्थानां प्राणदानकर्त्तव्यतां प्रति विशेषणगतया हेतुत्वा-
भिधानात् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः । लक्षणन्तु उक्तम् । तथा साभिप्राय-
विशेषणत्वात् परिकरालङ्कार इति हयोस्तिलतण्डुलवत् विभक्ततया
स्फुरणात् संहृष्टिः ॥ १८ ॥

१८ । उपान्वर्ति पशवान् त्राणां दुर्योधन, मकल किं मन्त्रकण करिषा अवापे उन्नति
गन्तान्न करिषेत् । वस्त्रतो कृपेद्रोगस्य कृत्राक्रेत्र पशुमिच्छेत् आर्जु । इहेत्रा वस्त्रे उन्नत
व्या धनप्राप्ति करिषेत् ।

१९ । बहान्नानो, कुलश्रीमद्विषये अतिशयोक्ति, धनवान् पुत्रवृद्ध, युष्मत्केये लक्ष्मिर्दुर्लभः,
गन्तान्न वार्त्तपत्रतोपुष्ट, एकत्रयगन्तान्न, धान्य, वीरवर्ग आभिमन्युर्जन करिषा उन्नतान्न
गन्तान्न अतिशयोक्ति ।

महोभृतां सच्चरितैश्चरैः क्रियाः

स वेद निःशेषमशेषितक्रियः ।

महोदयैस्तस्य हितानुबन्धिभिः

प्रतीयते धातुरिवेहितं फलैः ॥ २० ॥

न तेन सज्यं क्वचिदुद्यतं धनुः

कृतं न वा कोपविजिह्वमाननम् ।

गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते

नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् ॥ २१ ॥

अन्वयः । अशेषितक्रियः सः सच्चरितैः चरैः महोभृतां क्रियाः निःशेषं वेद । धातुरिव तस्य ईहितं महोदयैः हितानुबन्धिभिः फलैः प्रतीयते ॥ वाच्य—अशेष क्रयेण तेन विद्यन्ते । महादयाः प्रतीयन्ति, प्रत्ययन्ति वा । २०

अन्वयः । तेन क्वचित् सज्यं धनुः न उद्यतम् ; आननं वा कोपविजिह्वं न कृतम् । नराधिपैः गुणानुरागेण अस्य शासनं माल्यमिव शिराभिः उह्यते वाच्य—सः उद्यतवान् । नराधिपाः बहन्ति । २१

सम्प्रति स्वरद्वयत् परराष्ट्रत्तान्तमपि वेत्तोऽप्याह—महोभृतामिति । अशेषितक्रियः समापितकृत्यः, आफ्नोदयकर्मत्वयः । सः दुर्योधनः, सच्चरितैः शुद्धचरितैः, अवञ्चकैरित्यर्थः । चरन्तोऽत चराः तैः चरैः प्रणिधिभिः, पचाद्यच्च । महोभृतां क्रियाः प्रारम्भान् निःशेषं वेद वेत्ति । “विदो लटो वा” इति लटादेशः । स्वरद्वयं तु न कश्चिद्वेद इत्याह—महोदयैरिति । धातुरिव तस्य दुर्योधनस्य हितम् उद्योगो महोदयैः महाबलैः, हितानुबन्धिभिः हितम् अनुबध्नुन्ति अनुरुन्धन्ति इति हितानुबन्धिनः तैः स्वन्तैः इत्यर्थः । फलैः कार्यसिद्धिभिः प्रतीयते ज्ञायते । फलानुमेयाः तस्य प्रारम्भा इत्यर्थः ॥ २० ॥

मित्त्रबलमाह—नेति । तेन राज्ञा क्वचित् कुत्रापि सह ज्यया नौर्व्या सज्यम् । “मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः” इत्यमरः । “तेन सहति तुल्ययोगे” इति बहुव्रीहिः । धनुः न उद्यतं न ऊर्ध्वीकृतम्, आननं वा कोपविजिह्वं कोपेन कुटिलं न कृतं, यस्य कोप एव न उदेति कुतस्तस्य युद्धप्रसन्निरिति भावः । कथं तर्हि आज्ञां कारयति राज्ञ इत्याह—गुणेति । गुणेषु दयादानिष्ठादिषु अनुरागेण प्रेम्णा, माल्यपत्ते सूत्रानुषङ्गेण, यद्वा

२० । आङ्गोत्तरकर्त्री दुर्योधनः शत्रुपक्षे चरन् राज्ञा महोपायोगेन कार्यरुपाय अनेनैव रूपेण अवगत इति चेन्न शङ्कनः ; किञ्च विधाता आह दुर्योधनेन आरब्ध कार्यं, अतः अनेनैव रूपेण परिणीतं नोक्तं कर्मण्येवम् अत्र राजानवर्गं अवगत इति चेत्तदेव ।

স যৌবরাজো নবযৌবনোদ্ধতং
 নিধায় দুঃশাসনমিদ্ধশাসনঃ ।
 মখেণ্বখিন্নোঃস্তুমতঃ পুরোধসা
 ধিনোতি হব্যে ন হিরণ্যরেতসম্ ॥২১॥
 প্রলৌনভূপালমপি স্থিরাযতি
 প্রশাসদাবারিধি মগডলং ভুবঃ ।
 স চিন্তয়ত্যেব ভিয়স্বদেপ্যতী-
 রহো দুরন্তা বলবদ্বিরোধিতা ॥ ২৩ ॥

অন্বয়ঃ । ইদ্ধশাসনঃ সঃ নবযৌবনোদ্ধতং দুঃশাসনং যৌবরাজ্যে নিধায় পুরোধসা অনুমতঃ
 অখিন্নঃ (সন্তু) মখেণু হব্যে ন হিরণ্যরেতসং ধিনোতি ॥ বাচ্য—ইদ্ধশাসনেন তেন অনুমতেন
 অখিন্নেন হিরণ্যরেতাঃ ধিন্ব্যতি । ২২

সৌরভ্যগুণলোভেন, নরাধিপৈঃ অন্যভূপালৈঃ অস্ব্য শাসনম্ আশ্রা, মালা
 ইধ মালাং, তদিব । “চাতুর্বর্ণ্যাদিত্বাৎ স্বার্থে ষজ্” ইতি দ্বীর্ঘস্বামী ।
 শিরোভিঃ উচ্ছ্যতে ধার্য্যতে । “বচিস্বপিয়জাভীনাং কিতি” ইতি যকি
 সম্মসারণম্ । অত্র উপমা স্ফুটা ইব ॥ ২১ ॥

সম্মতি অস্ব্য ধার্ম্মিকত্বমাহ—স ইতি । ইদ্ধশাসনোঃ প্রতিহতাজ্ঞঃ স
 দুর্য্যোধনো নবযৌবনোদ্ধতং প্রগল্ভং ধুরন্ধরম্ ইত্যর্থঃ । দুঃখেণ শাস্যতে
 ইতি দুঃশাসনঃ তম্ । “ভাষায়াং শাসিযুধি” ইत्याদিদা খলর্থো যুচ্-
 প্রত্যয়ঃ । যৌবরাজ্যে যুবরাজকৰ্ম্মণি, ব্রাহ্মণাদিত্বাৎ ষজ্ । নিধায়
 নিযুজ্য ইত্যর্থঃ । পুরোধসা পুরোহিতেন অনুমতোঃস্তুজাতঃ তস্মিন্ যাজকে
 সতি ইত্যর্থঃ, তদুল্লঙ্ঘনে দোষস্মরণাদিত্যে ভাবঃ । “নিষ্ঠা” ইতি ভূতার্থে
 ক্তঃ, নতু “মতিবুদ্ধি” ইत्याদিদা বৰ্ত্তমানার্থঃ ; অন্যথা “পুরোধসা”
 ইত্যত্র “কস্য চ বৰ্ত্তমানে” ইতি ষষ্ঠী স্যাৎ । অখিন্নোঃস্তুমতী মখেণু
 ক্রতুণু হব্যে ন হবিষা । হিরণ্যং রিতো यस্য তং হিরণ্যরেতসম্ অনলং
 ধিনোতি প্রীণয়তি । ধিন্বেঃ প্রীণনার্থাৎ “ধিন্বিক্ৰণ্যব্যোর চ” ইত্য-
 প্রত্যয়ঃ । অকারস্থান্তাদেশঃ ॥ ২২ ॥

২১ । রাজা দুৰ্য্যোধন কদাচ যুদ্ধে জ্যায়ুজ ধনু উদাত কিংবা কাহারও প্রতি কোপ করিয়া
 কখন যুদ্ধ কটিন করেন না ; নৃপতিগণ তাঁহার সঙ্গুণে অনুব্রাগহেতু তদ্বার শাসন শাল্যবৎ মন্তকে
 ধারণ করিয়া থাকেন ।

২২ । অপ্রতিহতশাসন রাজা দুৰ্য্যোধন নবযৌবনোদ্ধত অশুজ দুঃশাসনকে যৌবরাজ্যে
 নিয়োগ করতঃ পুরোহিতের অনুমতি লইয়া অনলস ভাবে হব্যদ্বারা পাবকপেবের আভিমান
 করিতেছেন ।

कथाप्रसङ्गे न जनैरुदाहृतात्

अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः ।

तवाभिधानाद्व्यथते नताननः

स दुःसहात् मन्त्रपदादिवोरगः ॥२४॥

अन्वयः । सः प्रलीनभूपालम् स्थिरायति भुवो मण्डलं आवारिधिं प्रशासत् अपि त्वदेघातीः भियः चिन्तयति एव । अहो ! बलवद्विरोधिता दुरन्ता ॥ वाचा—तेन प्रशासता त्वदेघात्यः भियः चिन्तयन्ते । बलवद्विरोधितया दुरन्तया (भूयते) ॥ २३

अन्वयः । सः कथाप्रसङ्गे न जनैः उदाहृतात् तवाभिधानात् अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः नताननः (सन्) दुःसहात् मन्त्रपदात् उरग इव व्यथते ॥ वाचा—तेन विक्रमेण नताननेन उरगेण इव व्यथ्यते । २४

स चेत् तादृश उद्योगी तर्हि अस्माभिर्न निरुद्योगैर्भाव्यमित्याशङ्क्य उद्योगाशां दर्शयति—प्रलीनेति । स दुर्योधनः प्रलीनभूपालं निःसपत्नम् इत्यर्थः । स्थिरायति चिरस्थायि इत्यर्थः । भुवो मण्डलम् आवारिधिभ्यः आवारिधि “आङ्मर्यादाभिविध्योः” इति अव्ययीभावः । प्रशासत् आन्नापयन्नपि । “जलित्यादयः षट्” इति अभ्यस्तसंज्ञा । “नाभ्यस्ताच्छतुः” इति नुमागमप्रतिषेधः । त्वत् त्वत्त एष्यतीः आगमिष्यतीः आगामिनोरिति यावत् । धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थसिद्धिः, अथवा आङ्पूर्वः पाठः । “एत्येधतूयसु” इति वृद्धिः, “लटः सहा” इति शट्प्रत्ययः । “उगितश्च” इति ङीप् । “आच्छीनद्योनुम्” इति विकल्पान्नुमभावः । भियो भयहेतून् विपद इत्यर्थः । चिन्तयति आलोचयति एव । स एवाह—अहो ! बलवद्विरोधिता दुरन्ता दुष्टावसाना । सार्वभौमस्यापि प्रबलैः सपत्नैः सह वैरम् [वैरायमाणत्वं] अनर्थपर्यवसायि एवेति तात्पर्यम् । सामान्येन विशेषसमर्थं नरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २३ ॥

ननु गूढाकारेणितस्य तस्य भयं त्वया कथं निरधारीत्यत्राह—कथेति । कथाप्रसङ्गे न गोष्ठीवचनेन जनैः तत्रत्यैः इत्यर्थः । अन्यत्र कथाप्रसङ्गे न विषवेद्येन । “कथाप्रसङ्गो वार्त्तायां विषवैद्येऽपि वाच्यवत्” इति विश्वः । एकवचनस्य अतन्त्रत्वात् जनविशेषणम् । यद्वा कथाप्रसङ्गे इनाश्च ते जनाश्च इत्येकं पदम् । उदाहृतात् उच्चारितात् तवाभिधानात् नामधेयस्मरणाद्धेतोः । “हेतौ” इति पञ्चमो । “आख्याह्ने अभिधानच्चा नाम-

२० । तिनि निःसपत्न मांगरात्रं ब्रूमण्डले शान्तिभावे शान्त-परिणामन करिणो अपाना हईते जीति उपस्थित हईते पात्रे, अवच्छेद एकरूपं चिन्ता करिषा बाकेन । ७३ । अवन वाक्त्रि, सहित विरोध कि द्वयञ्च ।

তদাশু কৰ্ত্ত্ব্যং ত্বয়ি জিহ্মমুদ্যতে

বিধৌয়তাং তত্র বিধেয়মুত্তরম্ ।

পরপ্রণীতানি বচাসি চিন্বতাং

প্রবৃতিসারাঃ খলু মাটুশাং গিরঃ ॥২৫॥

অন্যঃ । তত্ ত্বয়ি জিহ্মং কৰ্ত্ত্ব্যম্ উদ্যতে তব বিধৌয়ম্ উত্তরং আশু বিধৌয়তাম্ । পর-
প্রণীতানি বচাসি চিন্বতাম্ মাটুশাং গিরঃ প্রবৃতিসারাঃ খলু ॥ বাচ্য—বিধেহি । প্রবৃতি-
সারাभिः गौर्भिः (भूयते) । ২৫

ধেয়ম্ নাম চ” ইত্যমরঃ । অন্যত্র তবামিধানাত্, “নামৈকদেশগ্রহণে নাম-
মাত্রগ্রহণম্” ইতি ন্যায়াত্—তস্ব বস্তু তবৌ তাত্ত্ব্য বাসুকৌ, তযোঃ অভি-
ধানং যস্মিন্ পদে তস্মাত্ অনুস্মৃতাখণ্ডলসূনুবিক্রমঃ স্মৃতাজুনপরাক্রমঃ
সন্ দুঃসহাত্ অতিদুঃসহাত্ মন্ত্ৰগদাত্ মন্ত্ৰশব্দাত্ স্মারকাঙ্কিতোঃ ।
আখণ্ডলসূনুঃ ইন্দ্রানুজঃ উপেন্দ্রো বিষ্ণুরিতি যাবত্ । “সূনুঃ পুত্রে সুনুজো
রবৌ” ইতি বিশ্বঃ । তস্য বিঃ পত্নৌ গরুড় ইত্যর্থঃ । তস্য ক্রমঃ পাদ-
বিক্ষেপঃ সোঃসুনুস্মৃতো যেন স তথাক্তঃ । স্মৃতগরুড়মহিমা উরগ ইব নতা-
ননঃ সন্ । “উরগঃ পত্নগা ভাগা” । ইত্যমরঃ ব্যথতে, দুঃখায়তে, “পোড়া
বাধা ব্যথা দুঃখম্” ইত্যমরঃ । অনুরক্তভয়দাষাদিবিকারা দুর্বারা
ইতি ভাবঃ । “সর্বতো জয়মন্নিচ্ছতে পুত্রাদিচ্ছতে পূজয়ম্” ইতি
ন্যায়াদজ্জুনোক্তধিকথনং যুধিষ্ঠিরস্য ভূষণমেবৈতি সর্বমবদাতম্ ॥২৪॥

নিগময়তি—তদিতি । তত্ তস্মাত্ কারণাত্ ত্বয়ি জিহ্মং কপটং কৰ্ত্ত্ব্যম্
উদ্যতে ত্বাং জিহ্মাণৌ ইত্যর্থঃ, তত্র তস্মিন্ দুৰ্য্যোধনে বিধৌয়ং কৰ্ত্ত্ব্যম্
উত্তরং প্রতিক্রিয়া আশু বিধৌয়তাং ক্রিয়তাম্ । ননু কৰ্ত্ত্ব্যমপি
ত্বয়েব উচ্যতামিতি চেত্ তত্রাহ—পরেতি । পরপ্রণীতানি পরোক্তানি বচাসি
চিন্বতাং বিধৌয়তাং মাটুশাং বাক্তাচারিণামিত্যর্থঃ । গিরঃ প্রবৃতিসারাঃ
বাক্তাচিত্তসারাঃ খলু । “বাক্তা প্রবৃতিস্তান্তঃ” ইত্যমরঃ বাক্তা-
মাত্রবাহিনী বয়ং ন তু কৰ্ত্ত্ব্যার্থোপদেশমমর্থ্যঃ । অনন্ত্বয়েব নির্ধার্য্য
কার্য্যমিতি ভাবঃ । সামান্যেন বিশেষনমর্থনং দর্য্যন্তরন্যাসোলঙ্কারঃ ॥২৫॥

২৪ । সর্প বধন বিষেধন্য মুখচ্ছা রক্ত বৈদ্য উর ও বাহুকির নাম-সম্বলিত দুঃসহ মন্ত্র অবপে
বিশুবাহন যুগপতির প দ্বিক্রমে অমপূরক নহানন হইয়া বাধিত হয়, উক্ত পত্নত্ব মানবগণ
কথাশ্রমজ্ঞে আপনার নাম উচ্চারণ করিলে রাজ্য দুৰ্যোধন, দেবরাজ-তনয় অর্জুনের বিক্রম শ্রবণ
করিয়। অবনতবদনে বেদনা অনুভব করেন ।

২৫ । অতএব আপনি সমুদ্র সেই কপটাগার জিহ্বা-য় দুৰ্যোধনের প্রতি বচাবোধ্য প্রতিক্রিয়া
আদ্রোগ করুন । আমরা বাক্তিহারী, পরবাক্তি সংগ্রহই আমাদের বাক্য হারা হইয়া থাকে ।

দ্রুতীরয়িত্বা গিরমাত্তসত্ক্রিয়ে
 গতেঽথ পত্ন্যৌ বনসন্নিবাসিনাম্ ।
 প্রবিশ্য কৃষ্ণাসদনং মহৌভুজা
 তদাচচক্ষে ঽনুজসন্নিধৌ বচ: ॥ ২৬ ॥
 নিশম্য সিদ্ধি' দ্বিষতামপাকৃতৌ-
 স্ততস্ততস্ত্যা বিনিয়ন্তুমচমা ।
 নৃপস্য মনু্যব্যবসায়দৌপিনী-
 উদাজহার দ্রুপদাত্মজা গির: ॥ ২৭ ॥

অন্য: । অথ বনসন্নিবাসিনাম্ পত্ন্যৌ ইতি গিরম্ ইরয়িত্বা আত্মসত্ক্রিয়ে গতে (সতি) মহৌভুজা কৃষ্ণাসদনং প্রবিশ্য অনুজসন্নিধৌ তত্ বচ: আচচক্ষে । বাচ্য—মহৌভুজ । ২৬

অন্য: । অথ দ্রুপদাত্মজা দ্বিষতাং সিদ্ধি' নিশম্য তত: ততস্ত্যা: অপাকৃতৌ: বিনিয়ন্তুম্ অচমা (সতী) নৃপস্য মনু্যব্যবসায়দৌপিনী: গির: উদাজহার । বাচ্য—দ্রুপদাত্মজয়া অচময়া মনু্যব্যবসায়দৌপিন্য: উদাজহিরে । ২৭

ইতীতি । বনসন্নিবাসিনাং পত্ন্যৌ বনেচরাধিপে ইতি গিরম্ ইরয়িত্বা উক্তা আত্মসত্ক্রিয়ে গৃহীতপারিতোষিকে গতে সতি । “তুষ্টিদানমেব চারাণাং হি বেতনম্ । তে হি তস্কৌভাত্ স্বামিকার্য্যে ধু অতীত্ব ত্বরয়ন্তে” ইতি নোতিবাক্যাস্মৃতে । অথ মহৌভুজা রাজ্ঞা কৃষ্ণাসদনং দ্রৌপদৌভবনং প্রবিশ্য অনুজসন্নিধৌ তদ্বচনচরোক্তং বচৌ বাক্যম্ আচচক্ষে আখ্যাতম্ । অথবা কৃষ্ণোতি পদচ্ছ্বেদ: । সদনং প্রবিশ্য অনুজসন্নিধৌ তদ্বচ: কৃষ্ণা আচচক্ষে আখ্যাতা । চলিত্তা দুহাদেহি' কৰ্ম্মকত্বাদপ্রধানকৰ্ম্মণি লিট্ ॥ ২৬ ॥

নিশম্যেতি । অথ দ্রুপদাত্মজা দ্রৌপদৌ দ্বিষতাং সিদ্ধি' হৃদিকূপাং নিশম্য ততস্তদনন্তরং, ততো দ্বিষদ্ব্য অগতাস্ততস্ত্যা: । “অব্যয়াত্বপ্” ইতি ত্যপ্ । অপাকৃতৌর্বি'কারান্ বিনিয়ন্তু' নিরোদ্ধম্ অচমা সতী নৃপস্য যুধিষ্ঠিরস্য মনু্যব্যবসায়যো: ক্রোধোদ্যোগযো: দৌপিনৌ: সংবদ্ধি' নীর্গিরৌ বাক্যানি উদাজহার জগাদ ইত্যর্থ: ॥ ২৭ ॥

২৬ । অনন্তর বনে৫রপতি মহৌপতির নিকট পুরস্কার লাভ করত: চলিয়া গেলে মহৌপতিও ভ্রোণবীভবনে প্রবেশপূর্ব্বক অনুজগণের সন্নিধানে বনে৫রোক্ত বাক্য ব্যক্ত করিলেন ।

২৭ । অনন্তর উপদ্রবনসিনী শক্রগণের সমুদ্ভবিতা সিদ্ধি প্রবণ করিয়া তাহাদের কৃত অপকার স্বরূপে ক্রোধের প্রবেশ নিরোধ করিতে না পারিয়া নৃপতির ক্রোধ ও উদ্যোগ উদ্যোগ বক্ষ্যমাণ বাক্য বলিতে লাগিলেন ।

भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं
 भवत्यधिचेप इवानुशासनम् ।
 तथापि वक्तुं व्यवसाययन्ति मां
 निरस्तनारौसमया दुराधयः ॥ २८ ॥
 अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभिः
 चिरं धृता भूपतिभिः स्ववंशजैः ।
 त्वयात्महस्तेन सहो मदच्युता
 मतङ्गजेन सुगिवापवर्जिता ॥ २९ ॥

अन्वयः । भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं अनुशासनम् अधिचेप इव भवति । तथापि निरस्त-
 नारौसमया दुराधयः मां वक्तुं व्यवसाययन्ति ॥ वाचा—प्रमदाजनोदितेन अनुशासनेन
 अधिचेपेणैव भूयते । निरस्तनारौसमयैः दुराधिभिः अहं व्यवसाय्ये । २८

अन्वयः । आखण्डलतुल्यधामभिः स्ववंशजैः भूपतिभिः चिरम् अखण्डं धृता सहो त्वया
 मच्च्युता मतङ्गजेन सुगिव अपवर्जिता ॥ वाचा—धृतां सहो मच्च्युता मतङ्गजः सजमिव त्वम्
 अपवर्जितवान् । २९

भवादृशेष्विति । भवादृशा भवद्दिधाः पण्डिता इत्यर्थः । तेषु विषये ।
 “त्यदादिषु” इत्यादिना कञ् । “आ सर्वनाम्नः” इत्याकारादेशः । प्रमदा-
 जनोदितं स्त्रीजनोक्तम् । वदेः क्तः “वचिस्त्वपि” इत्यादिना सम्प्रसारणम् ।
 अनुशासनं नियोगवचनम् अधिचेपः तिरस्कार इव भवति । अतो न युक्तं
 वक्तुं मित्यर्थः । तथापि वक्तुं मनुचितत्वेऽपि निरस्तनारौसमयाः त्याजित-
 शालीनतारूपस्त्रीसमाचाराः । “समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः”
 इत्यमरः । दुराधयः समयोक्तङ्गनहेतुत्वात् दुष्टा मनोव्यथाः । “पुंस्याधि-
 र्मानसो व्यथा” इत्यमरः । मां वक्तुं व्यवसाययन्ति प्रेरयन्ति । न
 किञ्चिदयुक्तं दुःखिनामिति भावः ॥ २८ ॥

अखण्डमिति । आखण्डलतुल्यधामभिः इन्द्रतुल्यप्रभावैः । “धाम
 रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति हेमः । स्ववंशजैः भूपतिभिः
 भरतादिभिः चिरम् अखण्डम् अविच्छिन्नं धृता सहो त्वया, मदं च्योत-
 तीति मदच्युत्, क्षिप्त् तेन मदास्त्राविणा मतङ्गजेन सुगिव आत्महस्तेन
 स्वकरेण स्वचापलयेन इत्यर्थः । अपवर्जिता परिहृता त्यक्ता । स्वदोषादेव
 अयम् अनर्थागम इत्यर्थः ॥ २९ ॥

२८ । भवादृशं कृतिगणनं अति द्रव्यजनोक्तं अनुशासनं तिरस्कारं वलिशं अतिताडं दृष्ट्वा
 बाहेकः । तथापि आशयः एव निर्दोषं मनोवेदनां लोकनाट्यपद्धतिके लक्षणं कत्रादेशः । ए विषये
 कथा कहिते आशयक उक्तं कत्रादेशः ।

ব্রজন্তি তে মূঢ়ধিয়: পরামব'
 মবন্তি মায়াবিষু যে ন মাযিন: ।
 প্রবিশ্য হি ঘ্নন্তি শঠাস্তথাবিধান্
 অসংবৃতাঙ্গান্নিশিতা ইবেষব: ॥ ২০ ॥
 গুণানুরক্তানুরক্তসাধন:
 কুলাভিমানী কুলজাং নরাধিপ: ।
 পরৈস্বদন্য: ক ইবাপহারয়েত্
 মনোরমামাত্মবধূমিব শ্রিয়ম্ ॥ ২১ ॥

অন্বয়: । তে মূঢ়ধিয়: পরামব' ব্রজন্তি, যে মায়াবিষু মাযিন: ন মবন্তি । শঠা: তথা-
 বিধান্ অসংবৃতাঙ্গান্ নিশিতা ইষব ইব প্রবিশ্য ঘ্নন্তি ॥ বাচ্য—তৈ: মূঢ়ধৌমি: পরামব: ব্রন্যতে,
 যৈ: মাযিমি: ন ভূয়তে । শঠৈ: তথাবিধা অসংবৃতাঙ্গা: নিশিতৈ: ইষুমি: ইব হন্যন্তে ॥ ২০

অন্বয়: । অনুরক্তসাধন: কুলাভিমানী ত্বদন্য: ক: ইব নরাধিপ: গুণানুরক্তাস্ কুলজাং
 মনোরমাং শ্রিয়ম্ আত্মবধূমিব পরৈ: অপহারয়েত্ ॥ বাচ্য—অনুরক্তসাধনেন গুণাভিমানিনা
 ত্বদন্যে ন কেন ইব নরাধিপেন মনোরমা গুণানুরক্তা কুলজা আত্মবধূরিব স্ত্রী: অপহাৰ্য্যেত ।

স্বদোষাৎদেবায়মনর্থাগম ইত্যুক্তম্ । স চ দোষ: কুটিলেষু অকৌটিল্য-
 মেব ইত্যাহ—ব্রজন্তৌতি । মূঢ়ধিয়ো নির্বিবেকবুদ্ধয়স্তে পরামব' ব্রজন্তি ।
 যে মায়াবিষু মায়াবত্সু বিষয়ে । “অস্মায়ামেধা” ইত্যাदिনা বিনিপ্রত্যয়: ।
 মাযিনো মায়াবন্ত:, ব্রৌহ্মাদিত্বাৎ ইনিপ্রত্যয়: । ন মবন্তি । অত্রৈব
 অর্থান্তরং ন্যস্যতি—প্রবিশ্যেতি । শঠা: অপকারিণো ধূর্তা: তথাবিধান্
 অকুটিলান্ অসংবৃতাঙ্গান্ অবর্মিতশরীরান্ নিশিতা ইষব ইব প্রবিশ্য
 প্রবেশং কৃत्वा আত্মীয়া ভূত্বা ঘ্নন্তি হি । “আর্জবং হি কুটিলেষু ন
 নৌতি:” ইতি ভাব: ॥ ২০ ॥

ন চ লক্ষ্মীচাঞ্চল্যাদয়মনর্থাগম:, কিন্তু স্ত্রীপেচ্ছাদোষমূলত্বাদিত্যা-
 শায়েনাহ—গুণেতি । অনুরক্তসাধনোঃসুকূলসহায়বান্, উক্তাশ্চ কামন্দ-
 কীয়ে—“উদ্যোগাদনিবৃত্তস্য সুসহায়স্য ধৌমত: । ক্রায়েবানুগতা তস্য

২০ । ইত্যুক্তম্ । অর্থাৎমনস্ক ভবনীয় বশোদভব ভবতাদি ভূপতিগণকর্তৃক অবচ্ছিন্নভাবে
 চিত্রশাসিত মনোকে আগনি কিনা মনস্রাবী মত্ত মাতঙ্গ কর্তৃক মানা পরিত্যাগের স্থায় হোনার
 বশে পরিত্যাগ করিলেন ।

৩০ । দেখুন । বাহারী মাত্রাবোধিগের অতি মাত্রা বিস্তার না করে, সেই মকল অবিবেকী
 মানব পরাভবই প্রাপ্ত ইহেরা থাকে । শানিত শর যেমন বর্ষাবারী অনাবৃত্তদেহ ব্যক্তিগের বিনাশ
 সাধন করে, সেইরূপ ভূর্ত্তগণ সেই সমস্ত অকুটিল ব্যক্তিগের হৃদয়ে অবেশপূর্বক তাহারিগকে
 বিনষ্ট করিয়া থাকে ।

भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते
 विवर्त्तमानं नरदेव वत्सर्नि ।
 कथं न मनुज्वल्यत्युदौरितः
 शमीतरुं शुष्कमिवाम्निरुच्छिखः ॥३२॥
 अबन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां
 भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।

अन्वयः । हे नरदेव ! एतर्हि मनस्विगर्हिते वत्सर्नि विवर्त्तमानं भवन्तम् उदौरितः
 मनुजः शुष्कं शमीतरुम् उच्छिखः अग्निरिव कथं न ज्वलयति ॥ वाच्य—विवर्त्तमानः भवान्
 उदौरितेन मनुजा शुष्काः शमीतरुः उच्छिखेन अग्निना इव ज्वलयते । ३२

[नित्यं श्रीः सहचारिणी ॥” इति । कुलाभिमानो क्षत्रियत्वाभिमानो
 कुलीनत्वाभिमानो च, त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः । “अन्यारात्” इत्यादिना
 पञ्चमौ । क इव नराधिपो गुणैः सन्ध्यादिभिः सौन्दर्यादिभिश्च अनुरक्ताम्
 अनुरागिणीं कुलजां कुलक्रमादागतां कुलोनाञ्च मनोरमां श्रियम् आत्म-
 बधूमिव स्वभार्यामिव । “बधूर्जाया स्त्रुषा स्त्री च” इत्यमरः । परैः
 शत्रुभिः अन्यैश्च अपहारयेत् स्वयमेव अपहारं कारयेदित्यर्थः । कल-
 त्वापहारवत् लक्ष्म्यपहारोऽपि राज्ञा मानहानिकरत्वात् अनुपेक्षणीय
 इति भावः ॥ ३१ ॥

अथ दशभिः कोपोद्दीपनं करोति—भवन्तमिति । हे नरदेव ! नरेन्द्र !
 एतर्हि इदानीम् अस्मिन् आपत्कालेऽपौत्यर्थः । “एतर्हि सम्प्रतीदानी-
 मधुना साम्प्रतं तथा” इत्यमरः । “इदमोर्हिह” इति हिहप्रत्ययः ।
 “एतेतौ रथोः” इत्येतादेशः । आपद्मेवाह—मनस्विगर्हिते शूरजन-
 जुगुप्सिते वत्सर्नि मार्गे विवर्त्तमानं शत्रुकृतां दुर्दशामनुभवन्तमित्यर्थः ।
 भवन्तं त्वाम् उदौरितः उद्दीपितो मन्युः क्रोधः शुष्कं नीरसम् । “शुषेः
 कः” इति निष्ठातकारस्य ककारः । शमी चासौ तरुश्चेति विशेषण-
 समासः, तम् । शमीग्रहणं शीघ्रज्वलनस्वभावात् कृतम् । उच्छिख उद्-
 गतज्वालः । “घृणिज्वाले अपि शिखे” इत्यमरः । वङ्गिरिव कथं न
 ज्वलयति, ज्वलयितुमुचितमित्यर्थः । “मितां क्रुखः” इति क्रुखः ॥३२॥

३१ । आपनि त्रिभुज अञ्च कोनं कुलाभिमानो अशूकूलमहाभग्नपन्न नरगति, गुणभूतल। कुलजा
 मनोरमा निखतार्थाय नान्न राजालक्ष्मीके अग्निवात्रा अपहरण करार ।

३२ । आपनि एहे विपदकालेन वीरविगर्हित गते अवहित धाकिरा शत्रुकृत दुर्दशा जोग
 करिउत्तेहने ; हे नराधिप ! मेनिहान हताशनतुला क्रोध उन्कोपित इहेरा शुक् मनोउन्न नारा
 केन आपनाके उन्कोपित करिउत्तेह ना ?

अमर्षशून्यान जनस्य जन्तुना

न जातहाद्रे न न विद्विषादरः ॥ ३३ ॥

परिभ्रमँल्लोहितचन्दनोचितः

पदातिरन्तर्गिरि रेणुरुषितः ।

महारथः सत्यधनस्य मानसं

दुनोति नो कच्चिदयं वृकोदरः ? ॥ ३४ ॥

अन्वयः । देहिनः स्वयम् एव अवन्त्यकोपस्य आपदां विहन्तुः वश्याः भवन्ति । अमर्षशून्येन जन्तुना विद्विषा (सता) न, जातहाद्रेन (सता च) न जनस्य आदरो (भवति) ॥ वाच्य—देहिभिः वश्यैः भूयते । आदरेण (भूयते) । ३३

अन्वयः । (प्राक्) लोहितचन्दनोचितः महारथः (इदानीं) रेणुरुषितः पदातिः अन्तर्गिरि परिभ्रमन् अयं वृकोदरः सत्यधनस्य (तव) मानसं नो दुनोति कश्चित् ? ॥ वाच्य—लोहितचन्दनोचितेन महारथेन रेणुरुषितेन अन्तर्गिरि पदातिना अनेन वृकोदरेण दूयते । ३४

ननु अन्तःशत्रुत्वादयं क्रोधः त्याज्य एव इत्याशङ्क्याह—अबन्ध्य-
ति । अबन्ध्यः कोपो यस्य तस्य अबन्ध्यकोपस्य अतएव आपदां विहन्तुः
निग्रहानुग्रहसमर्थस्य इत्यर्थः, पुंस इति शेषः । देहिनो जन्तवः स्वयमेव
वश्या वशङ्कता भवन्ति । “वशङ्कत” इति यत्प्रत्ययः । अतस्त्वया
कोपिना भवितव्यमित्यर्थः । व्यतिरेके तु अनिष्टमाचष्टे—अमर्षशून्ये न
निष्कोपेन जन्तुना, ‘कन्यया शोक’ इतिवत् “हेतौ” इति तृतीया ।
हृदयस्य कस्य हार्दं स्नेहः । “प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः”
इत्यमरः । युवादित्वादण् । “हृदयस्य हृस्तेख्यदण्लासेषु” इति हृदादेशः ।
जातहाद्रे न जातस्नेहेन सता जनस्य आदरो न, विद्विषा द्विषता च
सतादरो न । अमर्षहीनस्य रागद्वेषौ अकिञ्चित्करत्वादगण्यौ इत्यर्थः ।
अथवा विद्विषा सता दरो भयं न । “दरोऽस्त्रियां भये शब्दे” इत्यमरः ।
एतस्मिन्नेव प्रयोगे सम्भवशाद् द्विधा पदच्छेदः । पुंवाक्येषु न दोषः ।
अतः स्थाने कोपः कार्यस्तप्राज्यस्तु अस्थाने कोप इति भावः ॥ ३३ ॥

परिभ्रमन्निति । लोहितचन्दनोचितः उपचितलोहितचन्दनः ।
“वाहिताग्न्यादिषु” इति साधुः । अभ्यस्तरत्तचन्दन इत्यर्थः । “अभ्य-
स्ते ल्युचितं न्याय्यम्” इति यादवः । महारथो रथचारो । उभयत्रापि

३३ । वीरान् कोपं निहन्त नहे, विनि आनन्दविनाशेन ममर्ष, शत्रोन्निग्न वश्यं हे तादृशं पूज्येन
वश इय । किञ्च वे वाञ्छि कोपपत्रिगुण,—तादृशं पूज्य मित्र इहेलेण ताहाके केह आनन्द
करे ना, किंवा शत्रु इहेलेण ताहाके केह उग्र करे ना ।

३४ । वलून देधि—पूर्वे विनि रत्नचन्दनचर्चित इहेन। रथात्रोहणे विचरण करिजेन, नेहे

বিজিত্ব যঃ প্রাজ্যময়চ্ছদুত্তরান্

কুরুনকুপ্যং বসু বাসবোপমঃ ।

স বল্কবাসাসিসি তবাপুনাহরন্

করোতি মনু্যং ন কথং ধনজ্জয়ঃ ॥ ৩৫ ॥ ?

অন্যয়ঃ । বাসবোপমঃ যঃ উত্তরান্ কুরুন্ বিজিত্ব প্রাজ্যম্ অকুপ্যম্ বসু অয়চ্ছত, সঃ ধনজ্জয়ঃ অধুনা তব বল্কবাসাসিসি আহরন্ কথং ন মন্যং 'করোতি' ? ॥ বাচ্য—যেন বাসবোপমেন বসু অদায়ি । তেন ধনজ্জয়েন আহরতা মন্যঃ ন ক্রিয়তে ? ॥ ৩৫

প্রাগিতি শিষঃ । অথ তু রেণুরুপিতো ধূলিচ্ছুরিতঃ । পাদাভ্যামততি গচ্ছতীতি পদাতিঃ পাদচারী । “অজ্যতিভ্যাং চ” ইত্যনুবৃত্তৌ “পাদে চ” ইতি ঐীণাদিক ইন্প্রত্যয়ঃ । “পাদস্য পদাজ্যাতিগোপহতেষু” ইতি পদা-
দেশঃ । অন্তর্গিরি গিরিষু অন্তঃ । বিমুক্তার্থে ঐব্যয়ীভাবঃ । “গিরিশ্চ সেন-
কস্য” ইতি বিকল্যাৎ সমাসান্তাভাবঃ । পরিভ্রমন্ অয়ং বৃকোদরো
ভৌমঃ । সত্যধনস্য ইতি সৌলুহনবচনম্ । অথাপি ত্বয়া সত্যমেব
রক্ষ্যতে, ন তু ভ্রাতর ইতি ভাবঃ । তবেতি শিষঃ । মানসং নো দুনোতি ?
“স্বান্তং হৃত্ব মানসং মনঃ” ইত্যমরঃ । কচ্ছিত্ব ন পরিতাপয়তি ? “কচ্ছিত্ব
কামপ্রবেদনে” ইত্যমরঃ । স্বাভিপ্রায়াবিস্করণং কামপ্রবেদনম্ ॥ ৩৪ ॥

বিজিত্যেতি । বাসবঃ ইন্দ্রঃ উপমানং यस্য স বাসবোপমঃ ইন্দ্রতুল্যো
যো ধনজ্জয়ঃ । উত্তরান্ কুরুন্ মেরুরুত্তরান্ মানুষান্ দেশবিশিষ্টান্
বিজিত্ব প্রাজ্যং প্রভূতং । “প্রভূতং প্রচুরং প্রাজ্যম্” ইত্যমরঃ । কুপ্যাৎ অন্যত্
অকুপ্যং হৈমরূপাভ্যকম্ । “স্যাৎ কোশশ্চ হিরণ্যং চ হৈমরূপে ক্রীতাক্রতে ।
তাভ্যাং যত্ অন্যত্ তত্কুপ্যম্” ইত্যমরঃ । বসু ধনম্ অয়চ্ছত্ দত্তবান্ ।
“পান্না” ইत्याদিদা দাণো যচ্ছাদেশঃ । স ধনং জয়তীতি ধনজ্জয়োঃ জুনঃ ।
“সংজ্ঞায়াং ঋতু বৃজি” ইत्याদিনা খচ্প্রত্যয়ঃ । “অরুর্দ্বিষত্” ইत्याদিনা
মুমাগমঃ । অধুনা অস্মিন্ কালি । “অধুনা” ইতি নিপাতনাৎ সাধুঃ ।
তব বল্কবাসাসিসি আহরন্ কথং তব মন্যুং ক্রোধং দুঃখং বা ন
করোতি ? ॥ ৩৫ ॥

বৃকোদর এখন ধূলিধূসরিত হইয়া পাদচারে পর্কতে পর্কতে গরিজরণ করিতেছেন, ইনিও কি
মতাবধন মহারাজের হৃদয় সন্তপ্ত করিতেছেন না ?

৩০ । ইত্যুত্থা যে ধনজ্জয় উত্তর বৃকদেশ জয় করিয়া আপনাকে প্রভূত স্বর্ণরূপায় ধন
আনিয়া দিয়াছিলেন, তিনি যে মস্ত্রতি আপনায় বন্ধনবসন আহরণ করিতেছেন, ইহাতেও কি
আপনার ক্রোধের [দুঃখের] উদ্রেক হইতেছে না ?

वनान्तशय्याकठिनौकृताकृतौ
 कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ ।
 कथं त्वमेतौ धृतिसंयमौ यमौ
 विलोकयन्नुत्सहसे न बाधितुम् ॥ ३६ ॥
 इमामहं वेद न तावकीं धियं
 विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः ।
 विचिन्तयन्त्या भवदापदं परां
 रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः ॥ ३७ ॥

অন্বয়: । বনান্তশয়্যাকঠিনৌকৃতাকৃতৌ বিষ্বক্ কচাচিতৌ অগজৌ গজৌ ইব এতৌ যমৌ বিলো-
 কয়ন্ ত্বং কথং ধৃতিসংযমৌ বাধিতুং ন উৎসহসে ॥ বাচ্য—বিলোকয়তা ত্বয়া কথং উৎ-
 সহ্যতে । ৩৬

অন্বয়: । অহম্ ইমাং তাবকীং ধিয়ং ন বেদ । চিত্তবৃচ্চয়: বিচিত্ররূপা: খলু । পরাং ভব-
 দাপদং বিচিন্তয়ন্ত্যা সমা আধয়: চেত: প্রসভং রুজন্তি ॥ বাচ্য—এষা তাবকৌ ধী: সযা ন
 বিদ্যতে । বিচিত্ররূপাভি: চিত্তবৃচ্চিভি: (সূয়তে) আধিভি: চেত: রুজ্যতে । ৩৭

वनान्तेति । वनान्तो वनभूमिरेव शय्या तथा कठिनौकृताकृतौ
 कठिनौकृतदेहौ । “आकारो देह आकृतिः” इति वैजयन्तो । विष्वक्
 समन्तात् । “समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि” इत्यमरः ।
 कचाचितौ कचव्याप्तौ विशेषणकेशौ इत्यर्थः । अतएव अगजौ गिरि-
 सम्भवौ गजौ इव स्थितौ एतौ यमौ युग्मजातौ माद्रीपुत्रौ इत्यर्थः ।
 “यमो दण्डधरे ध्वाङ्क्ते संयमे यमजोऽपि च” इति विश्वः । विलोकयन्
 त्वं कथं धृतिसंयमौ सन्तोषनियमौ । “धृतिर्योगान्तरे धैर्ये” धारणा-
 ध्वरतुष्टिषु” इति विश्वः । बाधितुं न उत्सहसे न प्रवर्त्तसे । “शकष्टुष”
 इत्यादिना तुमुन् । अहो ते महत् धैर्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

अथ राज्ञो दुर्दृशां दर्शयितुमुपोद्घातमाह—प्रकृतार्थं वर्णयितुम् प्रथा-
 न्तरवर्णनम् उपोद्घातः । इमामिति । इमां वर्त्तमानाम्, तव इमां तावकीं
 त्वदीयाम् । “तस्येदम्” इति अण्प्रत्ययः । “तवकममकाविकवचने” इति
 तवकादेशः । धियं त्वदापदिषयां चित्तवृत्तिम् अहं न वेद, कीदृशीं न
 वेद्मि । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादिति भावः । “विदो लटो वा” इति णलादेशः ।

৩৬ । ওঃ ! আপনাত্ত কি প্রবল ধৈর্য্য ! এই যমজ রাজীন্দ্রন নকুল ও মহাদেব বনশস্যায়
 শয়ন করিয়া কঠিনদেহ হইয়াছেন ; ইহাদের বেশ ইতস্ততঃ বিকার্গ হওয়ায় ইহারা যেন গিরিজাত
 গজের স্যায় দৃষ্ট হইতেছেন, ইহা দেখিয়াও আপনাত্ত সন্তোষ এবং প্রতিশ্রুতি ভঙ্গ করিতে উৎসাহ
 ইচ্ছা নাই ?

৩৭ । আপনাত্ত এই যে কিরূপ বুদ্ধি, তাহা আমি বৃত্তিতে পান্নিতেছি না । চিত্তবৃত্তিবৃত্তির

পুরাধিরূঢ়ঃ শয়নং মহাধনং

বিবোধ্যসে যঃ স্তুতিগীতিমঙ্গলৈঃ ।

অদভ্রদৰ্ভামধিশয়্য স স্থলৌ

জহাসি নিদ্রামশিবৈঃ শিবারুতৈঃ ॥ ৩৮ ॥

অন্বয়ঃ । যঃ ত্বম্ পুরা মহাধনং শয়নম্ অধিরূঢ়ঃ স্তুতিগীতিমঙ্গলৈঃ বিবোধ্যসে । সঃ (ত্বং) অদভ্রদৰ্ভাম্ স্থলৌম্ অধিশয়্য অশিবৈঃ শিবারুতৈঃ নিদ্রাং জহাসি ॥ বাচ্য—যং (ত্বাং) অধিরূঢ়ং বিবোধয়ন্তি । তেন (ত্বয়া) নিদ্রা হীযতে । ৩৮

ন চাক্ষুঃপট্টান্তে নাপন্নত্বাৎ : স্থিত্বমনুমাণং শক্যতে, ধীরাদিধ্বনৈকান্ধিত-
কত্বাদিত্যাশয়েনাহ—চিত্তবৃত্তয়ো বিচিত্ররূপা ধীরাধীরাভ্যনেকপ্রকারাঃ
স্থলু, কিন্তু পরাম্ উত্কৃষ্টাং ভবদাপদং বিচিন্তয়ন্ত্যা ভাবয়ন্ত্যা মম চেতঃ
চিত্তম্, আধয়ো মনোব্যথাঃ । “উপসর্গে” ধোঃ কিঃ” ইতি কিপ্রত্যয়ঃ ।
প্রসমং প্রসন্ন্য রুজন্তি ভজন্তি । “রুজো ভজ্জ্” ইতি ধাতোলট্ । পশ্যতা-
মপি দুঃসহা দুঃখজননৌ ত্বদ্বিপত্তিঃ অনুভবিতারং ত্বাং ন বিকরোতীতি
মহচ্ছিত্রমিত্যর্থঃ । চেত ইতি “রুজার্যানাং ভাববচনানামজ্বরেঃ” ইতি ষষ্ঠো
ন ভবতি । তত্র শ্রেণাধিকারাক্ষেপত্বস্য বিবচিত্তত্বাদিতি ॥ ৩৭ ॥

তদাপদমেব শ্লোকত্রেয়োনাহ—পুরেতি । যস্তুং মহাধনং বহুমূল্যং
ঐষ্টম্ । “মহাধনং মহামূল্যে” ইতি বিশ্লেষঃ । শয়নং শয়্যামধিরূঢ়ঃ
সন্ স্তুতয়ো গীতযশ্ব তা এব মঙ্গলানি তৈঃ কারণভূতৈঃ, পুরা বিবোধ্যসে
বৈতালিকৈরিতি শ্রেণঃ, পূর্ব্বে বোধিত ইত্যর্থঃ । “পুরি লুঙ্ চাক্ষৌ” ইতি
ভূতার্যে লট্ । স ত্বমদভ্রদৰ্ভাম্ বহুকুশাম্ । “অস্ত্রী কুশং কুথো দৰ্ভম্ঃ”
ইতি । “অদভ্রং বহুলং বহু” ইতি উভয়ত্ৰাপ্যমরঃ । স্থলৌম্ অক্লতিম-
ভূমিম্ । “জানপদ” ইत्याদিদ্বা ক্লতিমার্থে ডোষ্ । এতেন দুঃসহস্যর্গত্ব-
মুক্তম্ । অধিশীড়্স্থাসাং কৰ্ম্ম ইতি কৰ্ম্মত্বম্ । অধিশয়্য শয়িত্বা ।
“অযডিক্‌ড়িতি” ইত্যযডাদেশঃ । অশিবৈঃ অমঙ্গলৈঃ শিবারুতৈঃ ।
“শিবা হরীতকী ক্রোষ্টা গমী নদ্যামলক্যুভে” ইতি বৈজয়ন্তী । নিদ্রাং
জহাসি, অদ্যেতি শ্রেণঃ ॥ ৩৮ ॥

ভাব অতি বিচিত্র ! কিন্তু আপনাতঃ ঘোরতর আগদ্‌ চিহ্না করিলে অসহ দুঃখ আনিয়া আমায়
স্বপ্ন বিদীর্ণ করে ।

৩৮ । যে আপনি পূর্ব্বে বহুশ্রী শয্যা শয়ন করিতেছেন, বৈতালিকগণ মঙ্গল স্তুতিগীতিবারা
আপনাতঃ নিদ্রাভঙ্গ করিত ; সেই আপনি আজ কুশবহল শয্যা শয়ন করিতেছেন, আর শিবাপের
অমঙ্গল হবে আগ্রিত হইতেছেন ।

पुरोपनीतं नृप रामणीयकं
 द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा ।
 तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं
 उपैति काश्यं यशसा समं वपुः ॥ ३६ ॥
 अनारतं यौ मणिपीठशायिना-
 वरञ्जयद्राजशिरःस्रजां रजः ।
 निषीदतस्तौ चरणौ वनेषु ते
 मृगद्विजालूनशिखेषु बर्हिषाम् ॥ ४० ॥

अन्वयः । हे नृप ! यत् एतत् वपुः पुरा द्विजातिशेषेण अन्धसा रामणीयकं उपनीतम्, तत्
 अद्य वन्यफलाशिनः ते यशसा समं काश्यम् उपैति ॥ वाच्य—द्विजातिशेषम् अन्धः उपनीतवत् ।
 तेन उपेयते । ३६

अन्वयः । अनारतम् मणिपीठशायिनौ यौ चरणौ राजशिरःस्रजां रजः अरञ्जयत् । तौ ते
 चरणौ मृगद्विजालूनशिखेषु बर्हिषां वनेषु निषीदतः ॥ वाच्य—रजसा अरञ्जयताम्, ताभ्यां
 चरणाभ्यां निषेयते । ४०

पुरेति । हे नृप ! यदेतत् पुरोवर्त्ति वपुः पुरा द्विजातिशेषेण द्विज-
 भुक्तावशिष्टेन अन्धसा अन्नेन । “भिस्मा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्” इत्यमरः ।
 हे जातो येषां ते द्विजातयः । तदुक्तम्—“जन्मना जायते शूद्रः संस्कारै-
 र्हिंज उच्यते” इति । “दन्तविप्राण्डजा द्विजाः” इत्यमरः । रामणीयस्य
 भावो रामणीयकं मनोहरत्वम् उपनीतं प्रापितम् । नयतेर्हि कर्मकत्वात्
 प्रधाने कर्मणि क्तः । “प्रधानकर्मणाख्ये लादीनाहुर्हि कर्मणाम्” इति
 वचनात् । अद्य वन्यफलाशिनस्ते तव तत् वपुः यशसा समं परम् अति-
 मात्रं काश्यं उपैति प्राप्नोति । उभयमपि क्षीयते इत्यर्थः । अत्र सहोक्ति-
 रलङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—“सा सहोक्तिः सहाय्यस्य बलादेकं
 द्विवाचकम्” इति ॥ ३८ ॥

अनारतमिति । अनारतम् अजस्रं मणिपीठशायिनौ मनिमयपीठ-
 स्थितौ यौ चरणौ राजशिरःस्रजां नमङ्गूपात्मौलिस्रजां रजः परागोऽ-
 रञ्जयत्, तौ ते चरणौ मृगद्विजैश्च तपस्विभिः आलूनशिखेषु द्विन्नाग्रेषु
 बर्हिषां कुशानाम् । “बर्हिः कुशहुताशयोः” इति विश्वः । वनेषु
 निषीदतः तिष्ठतः ॥ ४० ॥

३९ । हे नृप ! पूर्व द्विजातिवर्णनं भूलावशिष्टे अन्नं द्वात्रा आपनारं ये एहं देहेन रमणीयता
 सम्प्रापित इष्टेराशिः ; आज किं ना वञ्च कल उक्तेन मेहे शरीर आपनारं यत्नेन महितं कुशता
 आशु हरेतेतद्धे ।

४० । आपनारं येष पत्रवृक्ष निरञ्जय रमिष्य पौर्णे अतिष्ठेत् वाकित एव एवत राजन्येन

দ্বিষন্নিমিত্তা যদিযং দশা ততঃ

সমূলমুন্মূলয়তীৱ মে মনঃ ।

পরৈরপর্য্যাসিতবীৰ্য্যসম্পদাং

পরামবোঃপ্য ত্‌সৱ ৱ মাণিনাম্ ॥ ৪১ ॥

বিহায় শান্তিं নৃপ ! ধাম তত্‌ পুনঃ

প্রসীদ সম্বেহি বধায় বিহিষাম্ ।

ব্রজন্তি শত্রুনবধূয় নিস্পৃহাঃ

শমেণ সিদ্ধিঁ মুনয়ো ন ভূম্ভতঃ ॥ ৪২ ॥

অন্বয়ঃ । যত্‌ ইয়ং দশা দ্বিষন্নিমিত্তা ততঃ মে মনঃ সমূলম্‌ উন্মূলয়তীৱ । পরৈরপর্য্যাসিত-
বীৰ্য্যসম্পদাং মাণিনাং পরামবোঃপি উল্লব ৱ ॥ বাচ্য—অনয়া দশয়া দ্বিষন্নিমিত্তয়া (ভূয়তে)
উল্লব ীহ্যতি । পরামবোঃপি উল্লবিন (ভূয়তে) ॥ ৪১

অন্বয়ঃ । হে নৃপ ! শান্তিं বিহায় বিহিষাং বধায় তত্‌ ধাম পুনঃ সম্বেহি । নিস্পৃহাঃ মুনয়ঃ
শত্রুন্‌ অবধূয় শমেণ সিদ্ধিঁ ব্রজন্তি, ভূম্ভতঃ ন ॥ বাচ্য—সম্ভীয়তাম্‌ । নিস্পৃহৈঃ মুনিभिঃ সিদ্ধিঃ
ব্রজ্যতে । ভূম্ভদমিঃ । ৪২

ননু সর্বপ্রাণিসাধারণ্যামাপদি কা পরিদেবনা ? ইত্যত্রাহ—দ্বিষদিতি ।
যত্‌ যতঃ কারणाৎ ইয়ং দশা অবস্থা । “দশা বর্ত্তাববস্থায়াম্‌” ইতি
বিশ্বঃ । দ্বিষন্তো নিমিত্তং যस्याঃ সা । “দ্বিষোঃমিত্রে” ইতি শব্দপ্রত্যয়ঃ ।
অতো মে মনঃ সমূল’ নিঃশেষম্‌ উন্মূলয়তি ইৱ উত্পাটয়তি ইৱ ।
দৈবিকো তু আপত্‌ ন দুঃখায়েত্যাহ—পরৈরিতি । পরৈঃ শত্রুभिঃ অপৰ্য্য-
াসিতা অপৰ্য্যাবত্তি তা বীৰ্য্যসম্পদ যেষাং তেষাং মাণিনাং পরামবো বিপদপি
উল্লব ৱেৱিতি বৈধর্ম্যেণ অর্থান্তরন্যাসঃ । মানহানিদুঃসহা ননু আপত্‌
ইতি ভাবঃ ॥ ৪১ ॥

বিহায়েতি । হে নৃপ ! শান্তিঁ শমং বিহায় তত্‌ প্রসিদ্ধং ধাম তেজঃ
বিহিষাং বধায় পুনঃ সম্বেহি অঙ্গীকুরু, প্রসীদ, প্রার্থনায়াং লোট্‌ । ননু
শমেণ কার্য্যসিদ্ধৌ কিং ক্রোধেন ? ইত্যত্রাহ—ব্রজন্তীতি । নিস্পৃহা
মুনয়ঃ শত্রুন্‌ কামাদৌন্‌ অবধূয় নির্জিত্য শমেণ ক্রোধবর্জনেণ সিদ্ধিঁ
মোচ্চাখ্যাং ব্রজন্তি, ভূম্ভতসু ন । কৌতল্যকার্য্যবদুরাজকার্য্য’ ন শান্তি-
সাধ্যমিত্যর্থঃ ॥ ৪২ ॥

শিরঃস্থিত মাংল্যের রক্তাধারা রঞ্জিত হইতে, আজ কিনা আপনাদের সেই চরণবয় অরণ্যপ্রদেশে যুগ ও
দ্বিজগণকর্ত্তৃক ছিন্নাগ্র কুশের উপর যন্ত রহিয়াছে ।

৪১ । যে হেতু শক্রগণ হইতেই আপনাদের এই দীন দশা ঘটয়াছে, এই জন্ত ইহা আমাদের শব্দ-
ক্ষেত্রকে সমূলে উন্মূলিত করিতেছে । আহা ! শক্রগণ বাঁহাদের বীৰ্য্য সম্পৎ অতিক্রম করিতে
পারে না, তাপূশ মানিগণের পরাভবও উৎসব বলিয়াই বিবেচিত হয় ।

৪২ । হে নৃপ ! প্রসন্ন হউন, শান্তি পরিত্যাগ করিয়া শক্রগণের নিধনজন্ত পুনরায় সেই তেজ

पुरःसरा धामवतां यशोधनाः

सुदुःसहं प्राप्य निकारमौदशम् ।

भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं

निराश्रया हन्त हता मनस्विता ॥ ४३ ॥

अथ क्षमामैत्र निरस्तविक्रमः

चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम् ।

विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं

जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ॥ ४४ ॥

अन्वयः । धामवतां पुरःसरा यशोधनाः भवादृशाः सुदुःसहम् ईदृशं निकारं प्राप्य चेत् रतिम् अधिकुर्वते । तर्हि हन्त मनस्विता निराश्रया (सती) हता । वाच्य—पुरःसरैः यशोधनैः भवादृशैः रतिः अधिक्रियते । मनस्वितया निराश्रयया हतया (भूयते) । ४३

अन्वयः । अथ निरस्तविक्रमः चिराय क्षमाम् एव सुखस्य साधनं पर्येषि । (तर्हि त्वं) लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं विहाय जटाधरः सन् इह पावकं जुहुधि ॥ वाचा—निरस्तविक्रमेण (त्वया) क्षमा...परीयते, (तर्हि) जटाधरेण सता पावकः ह्यताम् । ४४

पुर इति । किं च धामवतां तेजस्विनाम् । परापकारासहिष्णूनामित्यर्थः । पुरः सरन्तीति पुरःसरा अग्रेसराः । “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तैः” इति टप्रत्ययः । यशोधना भवादृशाः सुदुःसहम् अतिदुःसहम् ईदृशम् उक्त-प्रकारं निकारं पराभवं प्राप्य रतिं सन्तोषं अधिकुर्वते स्वीकुर्वते चेत् तर्हि हन्त इति खेदे । मनस्विता अभिमानिता निराश्रया सती हता, तेजस्विजनैकशरणत्वात् मनस्विताया इत्यर्थः । अतः पराक्रमितव्यमिति-भावः । यद्यपि अत्र प्रसङ्गनस्य असङ्गतेः अधिपूर्वात् करोतेः “अधेः प्रस-हने” इत्यात्मनेपदं न भवति । “प्रसहन् परिभवः” इति काशिका । तथापि अस्याः कर्त्तृभिप्रायविवक्षायामेव प्रयोजकत्वात् कर्त्तृभिप्राये “स्वरितजितः” इति आत्मनेपदं प्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥

अथेति । अथ पक्षान्तरे निरस्तविक्रमः सन् चिराय चिरकालेनापि क्षमां क्षान्तिमेव । “क्षितिक्षान्त्योः क्षमा” इत्यमरः । सुखस्य साधनं ग्रहणं करुण, निष्कृष्टं मुनिगणैः कामक्रोधादि त्रिषु जग्न कत्रिणा शालिवात्रा मिक्षिनाड करुण, राजगण नष्टे ।

४३ । यशोधनं तेजस्विजनं भवाङ्गं वाञ्छितं यदि एवैकं दुःसहं पत्राश्रयं प्राप्तं हरेत् शीतं धाकेन, आहो ! तत्रैव, अभिमानिता निराश्रया हरेत् इत इव ।

४४ । अथवा यदि विक्रमं पत्रितागं कत्रिणा क्षमाकेदे चित्रं श्वेतरं साधनं वनिना वृक्षिना धाकेन,

ন সময়পরিরক্ষণং চমং তে
 নিষ্কৃতিপরেষু পরেষু ভূরিধান্নঃ
 অরিষু হি বিজয়ার্থিনঃ চিত্তীশা
 বিদধতি সোপধি সন্ধিদূষণানি ॥ ৪৫ ॥
 বিধিসময়নিয়োগাদ্দৌম্নিসংহারজিহ্বা
 শিথিলবসুমগাধে মগ্নমাপত্পয়োধৌ ।

অন্বয়ঃ । পরেষু নিষ্কৃতিপরেষু (সত্সু) ভূরিধান্নঃ তে সময়পরিরক্ষণং চমং ন । হি
 বিজয়ার্থিনঃ চিত্তীশা অরিষু সোপধি সন্ধিদূষণানি বিদধতি ॥ বাচ্য—সময়পরিরক্ষণেন চমেন
 (ভূয়তে), বিজয়ার্থিভিঃ চিত্তীশৈঃ...দূষণানি বিধীয়ন্তে ॥ ৪৫ ॥

পর্য্যেপি অবগচ্ছসি তর্হি লক্ষ্মীপতিলক্ষ্ম রাজচিহ্নং কামুর্কং বিচায় ।
 ধরতীতি ধরঃ, পচাভ্যচ্ । জটানাং ধরো জটধরঃ সন্ ইহ বনে পাবকং
 জুহুধি পাবকে হোমং কুরু ইত্যর্থঃ । অধিকরণে কৰ্ম্মত্বোপচারঃ । বিরক্তস্য
 কিং ধনুষা ইত্যর্থঃ । হুম্বল্ভ্যো হেধিঃ ॥ ৪৪ ॥

অথ সময়োল্লঙ্ঘনাদ্বিভেদে, তদপি ন কিञ্চিত্ ইত্যাহ—নেতি ।
 পরেষু শত্ৰুেষু নিষ্কৃতিঃ শাস্ত্যং পরং প্রধানং যেষু তেষু তথোক্তেষু অপকার-
 তত্পরেষু সত্সু ভূরিধান্নো মহৌজসঃ প্রতীকারচমস্য তে তব সময়ঃ
 ত্রয়োদশসংবৎসরান্ বনে বত্স্যামি ইত্যবরূপা সংবিত্ । “সময়াঃ শপথ-
 চারকালসিদ্ধান্তসংবিদঃ” ইত্যমরঃ । তস্য পরিরক্ষণং প্রতীক্ষণং ন চমং
 ন যুক্তম্ । “যুক্তো চমং শক্তো হিতে ত্রিষু” ইত্যমরঃ । হি যস্মাদ্ বিজয়া-
 র্থিনো বিজিগৌষবঃ চিত্তীশা অরিষু বিষয়ে সোপধি সাকপটং যথা তথা ।
 ‘কপটোঃস্বী ব্যাজদম্বোপধয়শ্চক্ৰকৈতবে’ ইত্যমরঃ । সন্ধিদূষণানি
 বিদধতি । কেনচিত্ ব্যাজেন দোষমাपाद्य সন্ধিঃ দূষয়ন্তি বিঘটয়ন্তি
 ইত্যর্থঃ, শক্তস্য হি বিজিগৌষোঃ সর্বথা কার্য্যসাধনং প্রধানম্, অন্যত্
 সময়রক্ষণাদিকম্ অশক্তস্য ইতি ভাবঃ । অর্থান্তরন্যাসোল্লঙ্ঘারঃ ।
 পুণ্ডিতায়া বৃহত্তম্ ॥ ৪৫ ॥

তবে এই রাজচিহ্ন কামুর্ক পরিভাগপূর্বক জটধারী হইয়া এই বনে জটানে হোম করুন ।

৪৫ । মহারাজ আগনি অগ্নীম তেজঃসম্পন্ন বিশেষতঃ প্রতীকারক্ষম, শাঠ্যপরাগণ শত্রুগণের
 সহিত আগনি যে জরোদশ বৎসর বনে বাস করিব এইরূপ প্রতিজ্ঞা করিয়াছেন, সেই প্রতিজ্ঞা
 প্রতীক্ষা করা আগনার গচ্ছ যুক্তিযুক্ত নহে ; কেন না বিজয়ার্থী রাজগণ শত্রু জয়ের জন্য ছল অব-
 লম্বনে তাহাদের কোন না কোন ক্রটি প্রতিপালন করিয়া সাক্ষ্য করিয়া থাকেন ।

रिपुतिमिरमुदस्योददीयमानं दिनादौ

दिनकृतमिव लक्ष्मीस्त्वां समभ्येतु भूयः ॥ ४६ ॥

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये

महाकाव्ये प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अन्वयः । विधिसमयनियोगात् अगाधे आपत्पयोधौ मग्नं दीप्तिसंहारजिह्वां शिथिलवसुं रिपुतिमिरम् उदस्य उददीयमानं त्वां दिनादौ दिनकृतमिव लक्ष्मीः भूयः समभ्येतु ॥ वाच्य—... जिह्वाः शिथिलवसुः मग्नः दिनकृत इव उददीयमानः त्वं लक्ष्मी समभीयस्व ॥ ४६

उक्तमर्थमाशीर्वादपूर्वकमुपसंहरति—विधोति । विधिर्देवम् । “विधिर्विधाने देवे च” इत्यमरः । समयः कालः तयोः नियोगात् नियमाच्चेतोः तयोर्दुरतिक्रमत्वादिति भावः । अगाधे दुस्तरे आपत्पयोधिरिवेत्युपमित-समासः । दिनकृतमिवेति वक्ष्यमाणानुसारात् तस्मिन् आपत्पयोधौ मग्नम् । सूर्योऽपि सायं सागरे मज्जति परित्युक्तमज्जति इत्यागमः । दीप्तिः प्रताप आतपश्च तस्याः संहारेण जिह्वाम् अप्रसन्नं शिथिलवसुं शिथिलवसुं अन्यत्र शिथिलरश्मिम् । “वसुर्देवेऽग्नौ रश्मौ च वसु तोये धने मणौ” इति वैजयन्ती । “शिथिलबलम्” इति पाठे तु उभयत्रापि शिथिलशक्तिकमित्यर्थः । रिपुस्तिमिरमिवेति रिपुतिमिरम् उदस्य निरस्य उददीयमानम् उद्यन्तम् । “इङ्गत्तौ” इति धातोर्देवादिकात् कर्त्तरि शानच् । त्वां दिनादौ दिनकृतमिव लक्ष्मीः भूयः समभ्येतु भजतु । “आशिषि लिङ् लोटौ” इति लोट् । चमत्कारकारितया मङ्गलाचरणरूपतया च सर्गान्त्यश्लोकेषु लक्ष्मीशब्दप्रयोगः । यथाह भगवान् भाष्यकारः—“मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते धीरपुरुषाणि आयुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति” इति । पूर्णोपमेयम् । मालिनीवृत्तम् । सर्गान्तत्वाद्वृत्तभेदः । यथाह दण्डो—“सर्गैरनतिविस्तीर्णैः आव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः । सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तरूपेण लोकरञ्जकम्” इति ॥ ४६ ॥

अथ कविः काव्यवर्णनीयमाख्यानपूर्वकं सर्गपरिसमाप्तिं कथयति—इतीति । इतिशब्दः सर्गपरिसमाप्तौ । भारविकृतौ इति कविनामकथनम् । महाकाव्य इति महाच्छब्देन लक्षणसम्पत्तिः सूचिता । किरातार्जुनीये इति काव्यवर्णनीययोः कथनम् । प्रथमः सर्गः समाप्त इति शेषः ।

द्वितीयः सर्गः ।

—०—

विहितां प्रियया मनःप्रियाम्

अथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम् ।

उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं

नृपमूचे वचनं वृकोदरः ॥ १ ॥

अन्वयः । अथ वृकोदरः प्रियया विहितां मनःप्रियां गिरं गरीयसीं निश्चित्य नृपम् उपपत्तिमत् ऊर्जिताश्रयं वचनम् उच्यते ॥ वाच्य—वृकोदरेण नृपः (उच्यते) ॥ १

एवमुत्तरचापि द्रष्टव्यम् । किराताजुं नौ अधिकृत्य कृतोऽयं ग्रन्थः किराताजुं नौयम् । “शिशुकन्द्यमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्च” इति द्वन्द्वाच्छप्रत्ययः राघवपाण्डवौयशब्दवत् । तथाहि—अजुं न एव अत्र नायकः किरातस्तु तदुत्कर्षाय प्रतिभटतया वर्णितः । यथाह दण्डो—“वंशवीर्यश्रुतादोनि वर्णयित्वा रिपोरपि । तज्जयान्नायकोत्कर्षवर्णनञ् धिनोति नः ॥”

अथ अयं संग्रहश्लोकः—

नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशज-

स्तस्योत्कर्षकृतेऽनुवर्ण्यचरितो दिव्यः किरातः पुनः ।

मृङ्गारादिरसोऽङ्गमंत्र विजयी वीरप्रधानो रसः

शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुशो दिव्यास्तलाभः फलम् ॥ इति ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां

किराताजुं नौयकाव्यव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां

प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥ १ ॥

४७ । महाराज ! विधि ७ समस्तत्र निम्नानुसारेण स्थाप्येयमनं वृज्जनोद्योगे अत्रापि मागदरे अथ इत्येन, अत्रापि ७ किरण विहीन इहेरा धाकेन, पुनरात्र अत्राते तिमिर-रात्रि मयूखेन कस्मिन्ना उदोन्नयान इहेले निमित्री आगिरा ठाहाटक आगिरन करे, आगनि उदुग्न वोरतर विपदे पतिष्ठ इहेरा निष्ठाप ७ निर्दिन इहेराहेन, एधन रिपूकुल उग्रू निष्ठ कस्मिन्ना उन्नत इहेन, राज्यान्तो आगिरा पुनस्वीर आगनाटेक आगिर कस्मिन्ने ।

विहितामिति । अथ वृकोदरो भोमः, प्रियया द्वीपद्या । प्रियाग्रहणम् अस्या द्वितोपदेशतात्पर्यसूचनार्थम् । विहिताम् अभिहिताम् इत्यर्थः, विपूर्वस्य दधातेः क्रियासामान्यवाचिनो योग्यविशेषपर्यवसानात् । मनः-प्रियाम् अभिमतार्थयोगात् मनोहरां, विशेषणद्वयेनापि गिरो ग्राह्यत्वम् उक्तम् । गिरं गरीयसीं सारवत्तरां निश्चित्य, नृपं धर्मराजम् उपपत्तिमत्

যদ্বোচত বীচ্য মানিনী

পরিত: স্নেহময়েন চক্ৰুণা ।

অপি বাগধিপস্য দুর্বচং

বচনং তদ্বিদধীত বিস্ময়ম্ ॥ ২ ॥

বিষমোঽপি বিগাছ্যতে নয়:

কৃততীর্থ: পয়সামিবাশয়: ।

স তু তত্র বিশেষদুর্লভ:

সদুপন্যস্যতি কৃত্যবত্ম^১ য: ॥ ৩ ॥

অন্বয়: । মানিনী স্নেহময়েন চক্ৰুণা পরিতো বীচ্য যত্ অবোচত, বাগধিপস্য অপি দুর্বচং তদ্বচনং বিস্ময়ং বিদধীত ॥ বাচ্য—মানিন্যা অবাচি । দুর্বচেন তেন বচনেন বিস্ময়ো বিদধীযেত ॥

অন্বয়: । বিষমোঽপি নয়: কৃততীর্থ: সন্ পয়সাম্ আশয় ইব বিগাছ্যতে (জনৈ:) । তু তত্র য: কৃত্যবত্ম^১ সদুপন্যস্যতি স বিশেষদুর্লভ: । বাচ্য—বিষমমপি নয়ং কৃততীর্থং আশয়মিব বিগাছ্যন্তে (জনা:) । যেন উপন্যস্যতে, তেন বিশেষদুর্লভেন (ভূযতে) ॥ ৩

যুক্তিযুক্তম্ জর্জিতাশ্রয়ম্ উদারার্থং বচনম্ জচে উক্তবান্ । কক্টরি লিট্ । ব্রুবো বচিরাদেশ: । “ব্রুবিশাসি” ইत्याদিদ্বিধিকর্মকত্বম্ । “অকথিতম্” ইতি নৃপস্য কর্মত্বম্ ॥ ১ ॥

কিং তদ্বচনং তদাহ—যদিতি । মানিনী ক্ষত্রিয়কুলাভিমানবতো দ্রৌপদৌ, স্নেহময়েন স্নেহপ্রচুরেণ । “তত্প্রকৃতবচনে ময়ট্ ।” চক্ৰুণা জ্ঞানচক্ৰুণা । এতেন প্রাপ্তত্বম্ উক্তম্ । পরিতো বীচ্য সমন্তাদ্বিবিচ্য যত্ বচনম্ অবোচত । ব্রুবোর্বচের্বা লুঙ্ । “বচ উম্” ইতি উমাগম: । বাগধিপস্য বৃহস্পতি: অপি দুর্বচং বক্তুম্ অশক্যম্ । শিষে ষষ্ঠো ইয়ম্, ন কৃত্যোগলক্ষণা । অতো “ন লোক” ইत्याদিদ্বিধিকনিষেধো নাস্তি । তত্ বচনং বিস্ময়ং বিদধীত সর্বস্য অপৌতি শিষ: । অথবা বাগধিপস্য অপি বিস্ময়ং বিদধীত ইতি সম্বন্ধ: । দুর্বচং ন কেন অপি বক্তুং শক্যম্ ইতি শিষ: । যত: স্ত্রীণামপি শাস্ত্রম্, অনুরূপাঙ্গি হিতং চ অনু বধ্নাতি অতো বিস্ময়করং গ্রাহ্যং চ এতদ্বচনম্ ইতি তাৎপর্যার্থ: ॥ ২ ॥

১। অনন্তর বুকোদর, প্রিয়তমা দ্রৌপদীর কথিত হিতোপদেশপূর্ণ মনোহর বাক্যের অভ্যন্তর সারসভা উপলব্ধি করিয়া ঋত্বিরাজ যুধিষ্ঠিরকে উদারার্থসম্বলিত বুদ্ধিযুক্ত বাক্য বলিতে লাগিলেন ।

২। ক্ষত্রিয়কুলাভিমানিনী দ্রৌপদী স্নেহপূর্ণ জ্ঞানবানবীর্যবান সকল দিক্ দর্শন করিয়া বাহ্য বলিয়াছেন, বাক্যবলিও তাহা বলিতে সমর্থ নহেন । তাহার এই উপদেশবাণী (সকলেরই) বিশ্বস্ত উপদেশন করে ।

পরিণামসুখে গরীয়সি ব্যথকেঃস্মিন্ বচসি ত্ততৌজসাম্ ।
অতিবীৰ্য্যবতৌব মেষজে বহুরল্যপীয়সি দৃশ্যতে গুণাঃ ॥৪॥

অন্যতঃ । পরিণামসুখে গরীয়সি ত্ততৌজসাং ব্যথকেঃ অল্যপীয়সি অস্মিন্ বচসি অতিবীৰ্য্য-
বতি মেষজে ইব বহুঃ গুণাঃ দৃশ্যতে ॥ বাচ্য—বহুং গুণাং পশ্যতি ॥ ৪

বিস্ময়করত্বে হেতুমাহ—বিষম ইতি । বিষমোঃপি দুর্ব্বোধোঃপি অন্যত্র
দুষ্প্রবেশোঃপি নযো নোতিশাস্ত্রং পয়সাম্ আশয়ো হ্রদ ইব ক্রততীর্থঃ
কৃতান্তাশাসাদ্যুপায়ঃ সন্ । “তীর্থং শাস্ত্রোঃধ্বরে ত্তৌপায়োপাধ্যায়মন্নিষু ।
যোনৌ জলাবতারেষু মন্ত্রাদ্যষ্টাদশস্বপি” ইতি বিশ্বঃ । অন্যত্র ক্রতজলা-
বতারঃ সন্ । “তীর্থং যোনৌ জলাবতারে চ” ইতি হলাযুধঃ । বিগাছ্যতে
বিগৃহ্যতে প্রবিষ্যতে চ । কিন্তু তত্র নযে জলাশয়ে চ স তাড়শঃ পুরুষো
বিশেষদুর্লভঃ অত্যন্তদুর্লভঃ যঃ কৃত্যং সম্ভবিষ্যহাদিকার্য্যং স্নানাদিকং
চ তস্য বৰ্ম্মং সত্ সাধু দেশকালাদ্যবিরুদ্ধং যথা তথা যথার্থম্ ইত্যর্থঃ,
অন্যত্র চ গর্ত্তগ্রাহপাষণাদিরহিতম্ যথা তথা উপন্যস্যতি উদাহরতি ।
“উপন্যাসস্তু বাড্ মুখম্ উপোহাত উদাহারঃ” ইত্যমরঃ । যথা
কেচিত্ ক্রততীর্থং পয়সি গম্বীরেঃপি প্রবেষ্টারঃ সন্তি, তীর্থকরস্তু বিরলঃ ।
তদ্বৎ নৌতৌ অপি নিগূঢ়মপি তস্বং সতি বক্তারি বোদ্ধারঃ সন্তি বক্তা তু
ন সুলভঃ । অপঠিত্বাপি ইয়চ্চ সাধু বক্তীতি যুজ্যতে বিস্ময় ইতি
তাৎপর্য্যার্থঃ ॥ ৩ ॥

অথ গ্রাহ্যত্বে হেতুমাহ—পরিণামেতি । পরিণামঃ ফলকালঃ পরি-
পাকাবস্থা চ, তত্র সুখে হিতে । “শস্ত্ৰং চাথ ত্রিষু দ্রব্যে পাপপুণ্যং
সুখাদি চ” ইত্যমরঃ । সুখশব্দস্য বিশেষলিঙ্গত্বম্ । গরীয়সি গুৰ্ব্বর্থ-
প্রতিপাদকে অর্থভূয়িষ্ঠে ঐষ্ট্রে চ ত্ততৌজসাম্ উভয়ত্র অপি ক্রীণশক্तीনাং
ব্যথকে যুদ্ধোপদ্রবলকত্বাদ্ ভয়ঙ্করে অন্যত্র আদৌ সন্তাপাদিদুঃখজনকে
অল্যপীয়সি অল্যাচারে অল্যমাत्रে চ । উক্তাচ্চ—“স্বল্যা চ মাত্রা বহুলো
গুণশ্চ” ইতি । অস্মিন্ বচসি দ্রৌপদীবাগ্যে অতিবীৰ্য্যবতি অত্যন্ত-
সামর্থ্যবতি মেষজে ঐষধে ইব । “মেষজৌষধমৈষজ্যানি” ইত্যমরঃ ।
বহুরধিকো গুণাঃ মানবান্যরাজ্যলাভাদিঃ আরোগ্যবলপোষাদিষু দৃশ্যতে ।
অতো গ্রাহ্যমস্যা বচনমিতি ভাবঃ ॥ ৪ ॥

৩ । (জনগণ) যেমন অবতরণোপায় সেুপানাদি নির্মিত থাকিলে দুর্গম জলাশয়ে অবগাহন
করিতে পারে, তদ্রূপ অভ্যাসাদি উপায় প্রদর্শিত হইলে দুর্গভিগম্য নীতিপথেও প্রবেশ করিতে
সমর্থ হয় । কিন্তু যিনি জানার্থকে গর্ভ, পাপাণ ও কুস্তোত্রাদি বিঘ্নবিরহিত জলাশয় বলিয়া দেখে,
তাদৃশ পুরুষের স্ত্রীর নীতিপথে প্রবনেচ্ছা মানবকে সন্ধিবিগ্রহাদির বেশকালোচিত সাধু উপদেশ
প্রদান করবে, এরূপ ব্যক্তি বিশেষ দুর্লভ ।

দ্বয়মিষ্টগুণায় রোচতাং রুচিরার্থা ভবতেঽপি ভারতৌ ।

ননু বক্তৃবিশেষনিষ্পৃহা গুণগৃহ্যা বচনে বিপশ্চিত: ॥৫॥

চতসৃষ্যপি তে বিবেকিনী নৃপ বিদ্যাসু নিরুদ্দিমাগতা ।

কথমেত্য় মতির্বিপর্য্যয়ং করিণৌ পঙ্কমিবাভসৌদতি ॥ ৬ ॥

অন্বয়: । রুচিরার্থা দ্বয় ভারতৌ দৃষ্টগুণায় ভবতে অপি রোচতাম্ । গুণগৃহ্যা: বিপশ্চিত: বচনে বক্তৃবিশেষনিষ্পৃহা: ননু ॥ বাচ্য—রুচিরার্থয়া অন্যথা ভারত্যা রুচ্যতাম্ । বিপশ্চিত্তি: বক্তৃবিশেষনিষ্পৃহৈ: ভূয়তে ॥ ৫

অন্বয়: । নৃপ ! চতসৃষু অপি বিদ্যাসু নিরুদ্দিম্ আগতা, বিবেকিনী তে মতি: কথং করিণৌ পঙ্কমিব বিপর্য্যয়ম্ এত্য় ভবসৌদতি ? বাচ্য—আগতয়া বিবেকিন্যা মত্যা করিষ্যা ইব ভবসদ্যতে ? ॥ ৬

সত্যমেবং তথাপি মচ্ছ্যং ন রোচতে কিং করোমি ইতি অত্রাহ—দ্বয়-মিতি । রুচিরার্থা হিতার্থসম্মত্য়া ইতি রুচিহেতুক্তি: । দ্বয়ং ভারতৌ দ্রৌপদোবাক্যম্ দৃষ্টগুণায় অভিমতগুণায় গুণগ্রাহিণে ইত্যর্থ:, ভবতে তুভ্যম্ অপি । “রুচ্যর্থানাং প্রীয়মাণঃ” ইতি সম্মদানত্বাৎ চতুর্থী । রোচতাং স্বদতাম্ । বিধ্যর্থো লোট্ । হিতবচনে বলাদপি ইচ্ছাং কুর্যাৎ ঐশ্বৰ্যবত্ ইতি ভাব: । তথাপি স্বৰ্গে বচসি কা অহা তত্রাহ—ননু ইতি—গুণানাং গৃহ্যা গুণগৃহ্যা: গুণপক্ষপাতিন ইত্যর্থ: । “পদাস্বৈরি-বাহুপক্ষেণ চ” ইতি গ্রহে: ক্বপ্ । বিপশ্চিতো বিদ্বাংস: । “বিদ্বান্ বিপ-শ্চিত্ব দোষজঃ” ইত্যমর: । বচনে বিষয়ে বক্তৃবিশেষে স্ত্রৌপুংসাভিলক্ষণে নিষ্পৃহা: ননু নিরাস্থা: খলু । “বালাদপি সুভাষিতং গ্রাহ্যম্” ইতি ন্যায়াদিতি ভাব: ॥ ৫ ॥

সম্মতি স্বয়ম্ উপালভতে—চতসৃষ্বিতি । হে নৃপ ! চতসৃষু অপি বিদ্যাসু আন্বীক্ষিক্যাদিষু । “আন্বীক্ষিকী ত্রয়ী বার্তা দণ্ডনীতিষু শাস্ততৌ । বিদ্যা হেতাশ্চতস্বস্তু লোকসংস্থিতিহেতবঃ” ইতি কামন্দক: । নিরুদ্দিমাগতা প্রসিদ্ধি গতা ভত এব বিবেকিনী সদসদ্বিবেকবতী, যথাহ মনু:—“আন্বীক্ষিক্যাং তু বিজ্ঞানং ধর্মোধ্যমী ত্রয়ীস্থিতৌ । অর্থানর্থৌ চ বার্তায়াং দণ্ডনীত্যাং নয়ানয়ৌ” ইতি । তে মতি: কথং করিণৌ পঙ্কমিব

৪ । পরিণাম-হিতকর সঙ্গীপাদিহু:খজনক অভিবোধনালি অল্পমাত্র ঔষধে যেকোন ক্ষীণবল রুগ্ন ব্যক্তিগণের আক্রান্ত, বল-পোষণালি বহু গুণ দৃষ্ট হয়, তদ্রূপ জ্যোপদোর এই পরিণামরূপকর অর্ন্তভূতি আপাতভরকর বাক্যে শক্তিহীন ভূপতিগণের মান-ক্রোধ-রাজানাতালি প্রভৃতি গুণ পরিদৃষ্ট হইতেছে ।

৫ । আপনি গুণগ্রাহী, জ্যোপদোর এই হিতার্থবুদ্ধি বাক্যে আপনারও ক্রটিকর হইবে । (নারী-বাক্য বলিয়া অজ্ঞেয় নহে) কেননা ; গুণপক্ষপাতী পণ্ডিতগণ বাক্যের গুণ বিচার করিয়া থাকেন, কিন্তু বক্তা জ্ঞী কি পুরুষ, সে বিষয়ে তাহার উদ্যোগ ন ।

বিধুরং কিমতঃপরং পরৈ-রবগীতাং গমিতে দশামিমাম্ ।

অবসীদতি যত্ সুরৈরপি ত্বয়ি সম্ভাবিতব্রুতি পৌরুষম্ ॥৩॥

দ্বিষতামুদয়ঃ সুমেধসা গুরুরস্বন্বতরঃ সুমর্ষণঃ ।

ন মহানপি ভূতিমিচ্ছতা ফলসম্পত্‌প্রবণাঃ পরিচয়ঃ ॥৮॥

অন্বয়ঃ । ত্বয়ি পরৈঃ ইমাম্ অবগীতাং দশাং গমিতে (সতি) সুরৈঃ অপি সম্ভাবিতব্রুতি পৌরুষম্ অবসীদতি ইতি যত্ অতঃপরং কিং বিধুরম্ (ভবতি) ? ॥ বাচ্য—সম্ভাবিতব্রুতি না পৌরুষেণ অবসদ্যতে । বিধুরেণ (ভূয়তে) ॥ ৩

অন্বয়ঃ । ভূতিম্ ইচ্ছতা সুমেধসা গুরুঃ অস্বন্বতরঃ দ্বিষতাম্ উদয়ঃ সুমর্ষণঃ মহানপি ফলসম্পত্‌প্রবণাঃ পরিচয়ঃ ন সুমর্ষণঃ ॥ বাচ্য—গুরুণা অস্বন্বতরেণ উদয়েন সুমর্ষণেণ (ভূয়তে) । মহতা ফল...প্রবণেন পরিচয়েণ ন সুমর্ষণেণ (ভূয়তে) ॥ ৮

বিপর্যয়ং বৈপরীত্যম্ অবिवেকরূপম্ এতচ্চ অবসীদতি নশ্যতি । তত্ ন যুক্তমিতি ভাবঃ ॥ ৬ ॥

কিং নঃ ছিন্নম্ ইদানীং যেন ইত্যম্ উপালভ্যে মহোতি তত্রাহ—বিধুর-মিতি । ত্বয়ি পরৈঃ শত্রুভিঃ ইমাম্ ইদৃশীম্ অবগীতাং গর্হিতাম্ । “অবগীতম্ নিবীড়ে সুহৃদৃষ্টে চ গর্হিতম্” ইতি বিশ্বঃ । দশাং গমিতে প্রাপিতে সতি । সুরৈরপি সম্ভাবিতব্রুতি বহুকৃতপ্রসারম্ । অথবা নিশ্চিত-সঙ্গাবম্ পৌরুষং পুরুষকারঃ । যুবাতিত্বাদণ্‌প্রত্যয়ঃ । অবসীদতি নশ্যতি ইতি যত্ অতঃপরম্ অতোऽন্যত্ অধিকং কিং বিধুরং কিং কষ্টং, ন কিচ্ছি-দিত্যর্থঃ । “বিধুরং প্রত্যবায়ে স্মাত্ কষ্টবিশ্লেষণয়োরপি” ইতি বৈজয়ন্তী । অস্মীতি শ্রেণঃ । “অস্তিৰ্ভবন্তি পরঃ প্রথমপুরুষোঃপ্রযুজ্যমানোঃস্যস্ति” ইতি ভাষ্যকারঃ ভবন্তীতি লটঃ পূর্বাচার্য্যাণাং সংজ্ঞা । যত্ পুরুষাধি-কারস্য দুর্দৃশা সা চ শত্রু-কৃতা তদুপরি মহৎকষ্টং তচ্চ ত্বদুপেক্ষয়া ইতি উপালভ্যসে ইত্যর্থঃ ॥ ৩ ॥

অথ উপেক্ষাকালত্বাৎ ইয়ম্ উপেক্ষা ইत्याশঙ্ক্য ন অয়ম্ উপেক্ষাকাল ইতি বক্তুং তদেব তাবত্ শ্লোকদ্বয়েন বিবিনক্তি—দ্বিষতামিতি । ভূতিম্ উদয়ম্ ইচ্ছতা, শোভনা মেধা यस्य তেন সুমেধসা সুধিয়া । “নিত্যমসিচ্-

৬ । হে বৃণ ! আপনাদের যে বুদ্ধি আত্মক্ষিত্তি প্রভৃতি বিষয়াদৃষ্টেই অসিদ্ধি লাভ করিয়া বিবেকবানলিনী হইয়াছে, সেই বুদ্ধি এখন অবিবেকরূপ বিপর্যয় প্রাপ্ত হইয়া পুরুষের করিবার আশ্রয় অবসর হইল কেন ?

৭ । সুতরাং আপনাদের যে পুরুষকারের সাফল্য সম্ভাবনা করেন, আপনি শত্রুগণকৃত হরহর প্রাপ্ত হওয়ার সেই পুরুষকার বিনষ্ট হইল, ইহা আপেক্ষা দুঃখ আর কি উঠিতে পারে ?

अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।

क्षययुक्तिमुपेक्षते कृतौ कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ॥ ६ ॥

अनुपालयतामुद्दिश्यतौ प्रभुशक्तिं द्विषतामनौहया ।

अपयान्त्यचिरान्महौभुजां जननिर्वादमयादिव श्रियः ॥ १० ॥

अन्वयः । कृतौ परस्य क्षययुक्तिम् अचिरेण भूयसीं आत्मनः (क्षययुक्तिं) विपरीतां विगणय्य उपेक्षते, अन्यथा तत्प्रतिकारं कुरुते ॥ वाच्य—कृतिना उपेक्षते । प्रतिकारः क्रियते ॥ ८

अन्वयः । उद्दिश्यतौ द्विषतां प्रभुशक्तिम् अनौहया अनुपालयतां महौभुजां श्रियः जननिर्वाद-मयात् इव अचिरात् अपयान्ति ॥ वाच्य—श्रीभिः अपययते ॥ १०

प्रजामेधयोः” इति असिच् प्रत्ययः । गुरुः महान् अपि अस्वन्तरः अत्यन्तदुरन्तः क्षयोन्मुख इत्यर्थः, द्विषताम् उदयः वृद्धिः सुखेन मृष्यत इति सुमर्षणः सुसहः उपेक्षा इत्यर्थः । सन्तश्चेत् दुर्मर्षण इति भावः । “भाषायां शासि” इत्यादिना खलर्थे युच् । महानपि फलसम्पत्प्रापणः फलसम्पदुन्मुखः । “प्रनिरन्तर” इत्यादिना एत्वम् । परिक्षयो न सुमर्षणः न उपेक्षा इत्यर्थः । अन्यथा तु उपेक्षा इति भावः । न हि उदय एव प्रतिकार्यः, न च क्षय एव उपेक्षाः, किन्तु स्वन्तत्वास्वन्तत्वाभ्याम् उभौ अपि प्रतिकार्यौ उपेक्षयो च भवत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ उभयोरपि मध्ये एकतरस्य उदयक्षययोः गतिमुक्त्वा इदानीं युगपत्परिच्छयागमे गतिमाह—अचिरेणेति । कृतम् अनेन इति कृतौ कुशल इत्यर्थः । “इष्टादिभ्यश्च” इति इनिप्रत्ययः । परस्य शत्रोः क्षययुक्तिं क्षययोगम् अचिरेण आशुभाविनीं भूयसीं दुरन्तां च तथा आत्मनः क्षययुक्तिं विपरीतां चिरभाविनीम् अलोप्यसीं स्वल्पाञ्च विगणय्य विचार्य । “लपि लघुपूर्वात्” इत्यादिदेशः । उपेक्षते अन्यथा उक्तवैपरीत्ये परस्य क्षययुक्तौ अलोप्यस्यां स्वस्य च भूयस्याम् सत्यां इत्यर्थः, तत्प्रतीकारं तस्याः क्षययुक्तोः प्रतीकारम् अचिरेण आशु कुरुते । एवं सति यदा शत्रोः अभ्युदयः स्वस्य च अतिपरिच्छयो यथा अस्माकं तदा किं वक्तव्यमित्यर्थः । सद्यःप्रतिकारं कुरुते इत्यर्थात् सिद्धम् अनुसन्धेयम् ॥ ८

८ । अज्ञानप्रकाशो मूढो बाह्य, मङ्गलग्नं महान् अज्ञानप्रभं परिणामे अज्ञानो विवेचना करिणे अनान्नामे कमा करिवेन, आत्र अज्ञान कर्मण कर्मानुष्ठान इहेने, तांशत्र उपेक्षणीय नहे ।

९ । कृतौ बाह्य मङ्गलग्न कर्मयोग आशु मङ्गलवित्तु ओ ह्रस्व एव शीघ्र कर्मयोग दूरमङ्गलवित्तु ओ यत्र विवेचना करिणे उपेक्षा करिवेन, आत्र इहेत्र विपरीत इहेने मङ्गल अधिकार्य ।

দ্বয়যুক্তমপি স্বभावजं दधतं धाम शिवं समृद्धये ।

प्रणमन्थनपायमुखितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥ ११ ॥

प्रभवः खलु कोषदण्डयोः कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः ।

অন্যতঃ । দ্বয়যুক্তম্ অপি স্বभावजं शिवं धाम दधतं समृद्धये उदितम् अनपायं नृपं प्रजाः प्रतिपच्चन्द्रम् इव प्रणमन्ति ॥ वाच्य—प्रजाभिः दधत् उल्लिखितः अनपायः नृपः चन्द्र इव प्रणम्यते । ११

तथापि उपेक्षायाम् अनिष्टम् आचष्टे—अनुपालयतामिति । उद्देश्यतीं बर्द्धिष्यमाणाम् । “आच्छीनद्योर्नुम्” इति विकल्पान्नृमभावः । द्विषतां प्रभुशक्तिं कोषदण्डजं तेजः । “सः प्रभावः प्रतापश्च यत् तेजः कोषदण्डजम्” इत्यमरः । अनौहया अनुत्साहेन अनुपालयताम् उपेक्ष-
माणानां महीभुजां श्रियः सम्पदो जननिर्वादभयात् निष्कष्टपुरुषानु-
रागात् इवेति हेतुत्प्रेक्षा । अचिरात् अपयान्ति अपसरन्ति । यथाह
कामन्दकः—“स्त्रोभिः षण्ड इव श्रीभिरलसः परिभूयते” इति । अतः
पराक्रमितव्यमिति भावः ॥ १० ॥

ननु परिक्षीणः कथं प्रबलेन अभियुज्यते इत्यत्राह—क्षयेति ।
द्वययुक्तमपि तथा क्षीणमपि सन्तं स्वभावजं शिवं सर्वलोकाह्लादकं धाम
क्ष्वात् तेजः प्रकाशश्च दधतं समृद्धये वृद्ध्यर्थम् उल्लिखितम् उद्युक्तम्
उत्साहमानम् इति यावत् । अन्यत्र उल्लिखितम् उदितम् अत एव अनपायम्
अविनाशिनं बर्द्धिष्यमाणम् इत्यर्थः । नृपं प्रजाः प्रतिपच्चन्द्रं द्वितीया-
चन्द्रम् इवेत्यर्थः । प्रतिपच्चन्द्रेण द्वितीयाग्रहणम्, प्रतिपदि तस्य
अदृश्यत्वादिति भावः । प्रणमन्ति प्रक्षीभावेन वत्सन्ते इति भावः ।
चन्द्रं तु नमस्कृत्वन्ति । क्षीणस्य अपि उत्साहः कार्य्यसिद्धेः निदान-
मित्यर्थः । “जयं हि सततोत्साही दुर्बलोऽपि समश्नुते” इति
कामन्दकः ॥ ११ ॥

১০। যে সকল মহীগণ উৎসাহহীনতাবশতঃ শত্রুর উত্তরোত্তর উপভোগ্যমানা অল্পশক্তি অর্থাৎ কোষদণ্ড ভেদে উপেক্ষা করেন, লোকাপবাদ ভয়েই যেন তাঁহাদের রাজ্যলক্ষ্যে অচিরে অগতঃ হইবে।

১১। করপ্রাপ্ত হইলেও পুনরায় সর্বলোকাহ্লাদজনক আভাবিক দ্রাতি ধারণপূর্বক সমুদিত উত্তরোত্তর বর্দ্ধিবাশী বিত্তীরাচন্দ্রে যেমন লোকে মমকার করিয়া থাকে, তেমনি ক্ষীণশক্তি রাজাও বধন আভাবিক ক্ষাত্রভেদে ধারণ করিয়া যৌন সমৃদ্ধি-লাভের জন্য সমুৎসাহিত হইয়া উঠে, তখন প্রজাগণ তাঁহার নিকট অবনত হয়।

स विधेयपदेषु दक्षतां नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥१२॥

अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः ।

विनिपातनिवर्त्तनक्षमं मतमालम्बनमात्मपौरुषम् ॥१३॥

अन्वयः । कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयः नयः कोषदण्डयोः खलु प्रभवः । स (नयः) विधेयपदेषु दक्षतां लोकः नियतिम् इव अनुरुध्यते ॥ वाच्य—कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयेन नयेन प्रभवेण (भूयते) तेन दक्षता लोकेन नियतिः इव ॥ १२

अन्वयः । अभिमानवतः प्रियम् उच्चैः पदम् आरुरुक्षतः मनस्विनः आत्मपौरुषं विनिपात-निवर्त्तनक्षमम् आलम्बनं मतम् (सहकारि मतम्) ॥ वाच्य—पौरुषेण + क्षमेण आलम्बनेन मतेन (भूयते) ॥ १३

ननु प्रभुशक्तिशून्यस्य उत्साहः कुत्र उपयुज्यते इत्यत्र आह—प्रभव इति । कर्मणाम् आरम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पदः, देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्च इति पञ्चाङ्गानि । यथाह कामन्दकः—“सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इत्येत” इति । पञ्चानाम् अङ्गानां विनिर्णयः पञ्चाङ्गविनिर्णयः । “तद्वितार्थ” इत्यादिना उत्तरपदसमासः । कृतः पञ्चाङ्गविनिर्णयो यस्य येन वा स तथोक्तः । नयो नीतिशास्त्रम् मन्त्र इति यावत् । कोषोऽर्थरोशिः । “कोषोऽस्त्री कुङ्मले खड्गपिधानेऽर्थोवद्विषयोः” इत्यमरः । दण्डश्चतुरङ्गसैन्यम् । “दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसायां लगुडे यमे । यात्राज्ञायां सैन्यमेदे” इति वैजयन्ती । तयोः कोषदण्डयोः प्रभुशक्ते-रित्यर्थः । प्रभवति अस्मादिति प्रभवः कारणम् । “ऋदोरप्” । स नयः नीतिशास्त्रं विधेयपदेषु कार्यवस्तुषु । “पदं व्यवसितत्वाणस्थानलक्ष्माङ्गि-वस्तुषु” इत्यमरः । दक्षतां क्षिप्रकारित्वम् उत्साहमित्यर्थः । लोकः कृष्यादिप्रवृत्तो जनः नियतिं दैवमिव । “नियतिर्नियमे दैवे” इति विश्वः । अनुरुध्यते अनुसरति । रुधेर्देवादिकात् कर्त्तरि लट् । मन्त्रस्य अपि मूलम् उत्साहः तन्मूलायाः प्रभुशक्तेः मूलमिति किमु वक्तव्यम् । अतः स एव आश्रयणीयः यतो नक्तन्दिवं मन्त्रयतः तस्यापि प्रभोः निरुत्साहस्य न किञ्चित् सिध्यति इति ॥ १२ ॥

ननु सोत्साहस्य असहायस्य कथम् अर्थसिद्धिः इत्यत्राह—अभि-मानवत इति । अभिमानवतः मानधनस्य प्रियमिष्टमुच्चैः उन्नतं पदं स्थानं राज्यादिकमारुरुक्षतः आरोढुमिच्छतः प्राप्तुकामस्य मनस्विनो धीरस्य आत्मपौरुषं स्वपुरुषकार एव विनिपातनिवर्त्तनक्षमम् अनर्थ-

१२ । बाह्यं बाह्यं नृणां साधनोपायं श्रुतिं पञ्चाङ्गं विनिर्णय इति, बाह्यं धनत्राणं च चतु-रङ्गिणीं सेनां कारणं, मेदे नीतिं च रुधिरवृद्धं लोकं देववाङ्मनस्येति च अत्र कर्त्तव्यविधिरे-
उत्साहेन अनुसरणं करिष्येति वाच्यम् ॥

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।

नियता लघुता निरायतेरगरीयान् न पदं नृपश्रियः ॥ १४

तदलं प्रतिपक्षमुन्नतेरवलग्न्या व्यवसायबन्ध्यताम् ।

निवसन्ति पराक्रमाश्रया न विषादेन समं समृद्धयः ॥ १५

अन्वयः । अविक्रमं विपदः अभिभवन्ति, आपदुपेतम् आयतिः रहयति, निरायतेः लघुता नियता । अगरीयान् नृपश्रियः पदं न (भवति) ॥ वाच्य—विपद्भिः अविक्रमः अभिभूयते । आयत्या आपदुपेतः रक्षते, लघुतया नियतया (भूयते), अगरीयसा पदेन (भूयते) ॥ १४

अन्वयः । तत् (तस्मात्) उन्नतेः प्रतिपक्षं व्यवसायबन्धतां अवलम्ब्य अलम् । तथाहि—पराक्रमाश्रयः समृद्धयः विषादेन समं न निवसन्ति ॥ वाच्य—पराक्रमाश्रयाभिः समृद्धिभिः श्रूयते ॥ १५

प्रतीकारसमर्थम् आलम्बनं सहकारि मतम् इष्टम् । यथा कस्यचित्
तुरङ्गमारोहतः किञ्चित्पतनप्रतिबन्धकमनुचरहस्तादिकमालम्बनं तद्व-
दिति ध्वनिः । किं पौरुषादन्यैः सहायैः शूराणाम् इति भावः ॥ १३ ॥

पौरुषानङ्गीकारे दोषमाह—विपद इति । अविक्रमं पौरुषहीनं
विपदोऽभिभवन्ति तिरस्कुर्वन्ति । आपदुपेतं विपन्नम् आयतिः उत्तर-
कालः । “उत्तरः काल आयतिः” इत्यमरः । रहयति त्यजति । निरा-
यतेः आसन्नक्षयस्य इत्यर्थः, लघुता अगौरवं नियता अवश्यभाविनी, न
कश्चिदेनमाद्रियते इत्यर्थः । अगरीयान् लघीयान् नृपश्रियः पदं राज-
लक्ष्म्याः आस्पदं न भवति । यद्वा नृपेति पदच्छेदः । तस्मात् पौरुषं
कर्त्तव्यमेव इत्यर्थः । अत्र पूर्वपूर्वस्याविक्रमत्वादेरुत्तरोत्तरं विपदादिकं
प्रति कारणत्वात् कारणमालाख्योऽलङ्कारः । तथाच सूत्रम्—“पूर्वपूर्वस्य
उत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमाला” इति ॥ १४ ॥

फलितमाह—तदिति । तत्तस्मात् उपेक्षायां दोषसम्भवात् इत्यर्थः ।
उन्नतेः अभ्युदयस्य प्रतिपक्षम् अन्तरायं व्यवसायबन्ध्यताम् उद्योगशून्य-
ताम् अवलम्ब्य अलम् उद्योगशून्यतालम्बनेन अलम् इत्यर्थः । “अलं
खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा” इति क्त्वाप्रत्ययः । तस्य ल्यवादेशः ।
तथाहि—पराक्रमः आश्रयः कारणं यासां ताः तथोक्ताः समृद्धयः सम्पदो

१० । राज्यादि अलोष्ठे उन्नतपदनाभेच्छू अभिशानो शीरं वाञ्छित अनर्धनिवात्रपसर्ग शीरं
पुरुषकात्रे अकृष्टे महारि ॥

११ । विपदसमूहं पुरुषकात्रहीनके अतिभूत करे, उन्नतकालं विपन्नके परिष्ठाप करे ;
आमन्नविनाशं वाञ्छितं अगौरवं अवच्छिन्नी ; लघीयान् वाञ्छितं राजालम्बोऽत्र आपन्न इत्यत्र ना ॥

অথ চেদবধি: প্রতীচ্যতে কথমাবিষ্কৃতজিহ্নহৃৎতিনা ।

ধৃতরাষ্ট্রসুতেন সত্যজাশ্চিরমাশ্বাঘ্য নরেन्द्रসম্পদ: ॥১৬॥

দ্বিষতা বিহিতং ত্বয়াথবা যদি লভ্যা পুনরাत्मन: পদম্ ।

জননাথ তবানুজন্মনাং কৃতমাবিষ্কৃতপৌরুষৈৰ্ভুজৈ: ॥১৭॥

অন্বয়: । অথ অবধি: প্রতীচ্যতে চেত্—আবিষ্কৃতজিহ্নহৃৎতিনা ধৃতরাষ্ট্রসুতেন নরেन्द्रসম্পদ: চিরম্ আশ্বাঘ্য কথং সত্যজা: (ভবিষ্যন্তি) ॥ বাচ্য—অবধিঃ প্রতীচ্যতে (ভবান্) আবিষ্কৃতজিহ্নহৃৎতিনা: ধৃতরাষ্ট্রসুত: কথং সত্যজেত্ ॥ ১৬

অন্বয়: । অথবা দ্বিষতা বিহিতম্ আत्मন: পদং ত্বয়া যদি পুন: লভ্যা (তর্হি) হি জননাথ ! তব অনুজন্মনাম্ আবিষ্কৃতপৌরুষৈ: ভুজৈ: কৃতম্ ॥ বাচ্য—ভবান্ (লভ্যা) ॥ ১৭

বিষাदेन समम् अनुत्साहेन सह न निवसन्ति । पौरुषसाध्या: सम्पदो न अनुत्साहसाध्या:, उभयो: सहावस्थानविरोधादित्यर्थ: । वैधर्म्येण कार्यं कारणरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कार: ॥ १५ ॥

নতু সময়: প্রতীচ্যতে, কিং বেগেন ইতি অত্র আহ—অথেতি । অথ অবধি: কাল: প্রতীচ্যতে চেত্ । “অবধিঃস্ববধানৈ স্যাৎ সীম্নি কালে বিলেঃপি চ” ইতি বিশ্বে: । আবিষ্কৃতজিহ্নহৃৎতিনা প্রকটিতকপটব্যবহারেণ ধৃতরাষ্ট্রসুতেন দুর্যোধনে নরেन्द्रসম্পদো রাজ্যসম্পদ: । নরেন্দ্রেতি বা পদচ্ছেদ: । চিরং চতুর্দশবর্ষাণি আশ্বাঘ্য অনুভূয় কথং সত্যজা: । প্রাতাস্বাদেন তেন পশ্চাদপি সুখে ন যুদ্ধক্লেশং বিনা ন ত্যজ্যন্তে এব ইতি অবধিপ্রতীক্ষণং ব্যর্থমিত্যর্থ: ॥১৬॥

অথ যদি দৈবাৎ স্বয়মেব দুর্যোধন: সম্পদো দাস্যতি চেত্ তথাপি তত্ কথং রোচ্যেমহি ইत्याহ—দ্বিষতেতি । অথবা দ্বিষতা দুর্যোধনে বিহিতং সমর্পিতমিত্যর্থ: । আत्मন: পদং রাজ্যং পুনরপি ত্বয়া লভ্যা লপ্ স্যতে যদি । লভে: কর্মণি লুট্ । হি জননাথ ! তব অনুজন্মনাম্ অনুজানাম্ আবিষ্কৃতপৌরুষৈ: প্রকটিতপরাক্রমৈ: ভুজৈ: কৃতম্ অলং ব্যর্থমিতি যাবত্ । অস্মদুভুজৈর্ন কিञ্চিত্ সাধ্যমিত্যর্থ: । রাজ্য-দানাদানযোর্দ্বিষতামেব স্বাতন্ত্র্যে অস্মদুভুজৈর্নৈক্ষল্যাৎ “কত্রিয়স্য বিজেতব্যম্” ইতি শাস্ত্রাৎ দ্বাত্রৈণৈব রাজ্যং গ্রাহ্যমিতি ভাব: । কৃতমিতি প্রতিষেধার্থমব্যয়ং চাদিষু পঠ্যতে । “কৃতমিতি নিবারণনিষেধयो:” ইতি গণব্যাস্থ্যানে । ভুজৈরिति গম্যমানসাধনক্রিয়াপেক্ষয়া করণত্বাৎ

১৫। অতএব উন্নতির অন্তরায় উৎসাহহীনতা অবলম্বনে প্রয়োজন নাই ; কেননা পরাক্রমই যে সম্পদের আশ্রয়, সে সম্পদ অসুস্থতার সহিত একত্র বাস করিতে পারে না ॥

১৬। ইহার পরও যদি আপনি সময়ের প্রতীক্ষা করেন, তবে কপটব্যবহার-প্রকটনপটু ধৃতরাষ্ট্রজনর দুর্যোধন চতুর্দশবর্ষ ভোগের পর সহজে এই রাজ্যসম্পদ পরিত্যাগ করিবে কি ?

मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्त्तयते स्वयं हतैः ।

लघयन् खलु तेजसा जगत् न महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥ १८

अभिमानधनस्य गत्वरैरमुभिः स्थास्तु यशश्चिषतः ।

अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ॥ १९

अन्वयः । मृगाधिपः स्वयं हतैः मदसिक्तमुखैः करिभिः वर्त्तयते (तथाहि)—महान् तेजसा जगत् लघयन् अन्यतः भूतिं न इच्छति खलु ॥ वाच्य—मृगाधिपेन वर्त्तते । लघयता महता भूतिः न इष्यते ॥ १८

अन्वयः । अभिमानधनस्य गत्वरैः अमुभिः स्थास्तु यशश्चिषतः अचिरांशुविलासचञ्चला लक्ष्मीः आनुषङ्गिकं फलं ननु ॥ वाच्य—चञ्चलया लक्ष्म्या आनुषङ्गिकेण फलेन (भूयते) ॥ १९ तृतीया । उक्तञ्च न्यासोद्व्योते—“न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्यापि तु गम्यमानापि” इति ॥ १७ ॥

ननु साम्नेव कार्यसिद्धौ किं क्षात्रेण ? यथाह मनुः—“साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् । विजितुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन” इति । तत् किम् आग्रहेण इति आशङ्क्याह—मदेति । मृगाधिपः सिंहो मदसिक्तमुखैः मदवर्षिभिरित्यर्थः । स्वयं स्वेनैव हतैः करिभिर्वर्त्तयते वृत्तिं करोति तैरेव जीवतोत्यर्थः । चौरादिकाद् वृतेलंद् । भौवादिकस्य तु “अणावकर्मकाञ्चित्तवत्कर्त्तृकात्” इति परस्मैपदनियमादिति । तथाहि तेजसा प्रभावेण । “तेजो बले प्रभावे च ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि” इति वैजयन्तो । जगत् लघयन् लघूकुर्वन् महान् तेजस्वी अन्यतोऽन्यस्मात् पुरुषात् भूतिं वृद्धिं न इच्छति खलु । नहि तेजस्विनः परायत्तवृत्तित्वं युक्तम् । मनुवचनं तु अशूरविषयम् इति भावः । विशेषेण वक्ष्यमाणसामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १८ ॥

ननु युद्धात् पाक्षिको लक्ष्मीलाभः उपायान्तरैस्तु न तथा इत्याशङ्क्याह—अभिमानेति । अभिमानधनस्य वैरनिर्व्याप्तनमात्रनिष्ठस्य अतएव गत्वरैः गमनशीलैः अस्थिरैः । “गत्वरश्च” इति करवन्तो निपातः । अमुभिः प्राणैः करणैः । “पुंसि भूम्नासवः प्राणाः” इत्यमरः । स्थास्तु स्थिरम् । “ग्लानिस्थगस्तुः” इति गस्तु प्रत्ययः । यशश्चिषतः चेतुं संगृहीतु-

११ । अथवा यदि शत्रु दुर्योधन आपनादेकं राज्यं पुनः प्रतर्पणं करो, —आपनिष्ठं तां लोभं करो, त्वेव हे जननाथ ! एहेतुपं राज्यमप्यप्यं प्राप्तिं आपनात् अन्तर्गतं पौरुषप्रकाशकं दुर्योधनं वार्त्तं इहेव ; अर्थात् आपनादेन दुर्योधनं कोनई कार्यं धाकिये ना ।

१२ । पशुप्राणिनिः शरं मनुष्यान् मातृशं निहतं करिष्ये । तद्वारा जीविकं निर्वहं करो । कलतः विनि शीघ्रं तद्वारा जगत् एकं पशुपुत्रं करिष्ये पाद्रेन, सेहं महान् वारिष्ये अथ पशुपुत्रं निकटं मयि कार्यनां करोन ना ।

ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मनां जनः ।
अभिभूतिभयादसूनतः सुखमुज्झन्ति न धाम मानिनः ॥२०॥
किमपेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।
प्रकृतिः खलु सा महोयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥२१॥

अन्वयः । जनः भस्मनां चयम् आस्कन्दति, ज्वलितं हिरण्यरेतसं न । अतः मानिनः अभिभूतिभयात् असून् सुखम् उज्झन्ति, (किन्तु) धाम न (उज्झन्ति) ॥ वाचा—जनेन चयः आस्कन्दते । ज्वलितः हिरण्यरेताः न । मानिभिः असवः उज्झन्ते, न धाम उज्झन्ते ॥२०॥

अन्वयः । मृगाधिपः किं फलम् अपेक्ष्य ध्वनतः पयोधरान् प्रार्थयते । (तथाहि)—

मिच्छतः । चिनोतेः सन्नन्तात् शब्दप्रत्ययः । अचिरम् अंशवो यस्याः सा अचिरांशुर्विदुषात् तस्या विलासः स्फुरणं तद्वत् चञ्चला क्षणिका इत्यर्थः । लक्ष्मीः सम्पत् अनुषङ्गादागतम् आनुषङ्गिकम् अन्वाचयशिष्टमल्पं फलं, मानत्राणाय यश एव मुख्यं फलम् अभ्युदयसु लक्ष्मोरिति मानिनामिदमेव श्लाघ्यमित्यर्थः । अत्र अस्थिरप्राणत्यागेन स्थिरयशःस्वीकाराभिधानात् न्यूनाधिकविनिमयाख्यः परिवृत्तप्रलङ्कारः । उक्तञ्च काव्यप्रकाशे—“परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात् समासमैः” इति ॥१८॥

ननु अल्पस्य मानस्य हेतोः कथं प्राणत्यागः शक्यते कर्तुं यतो “जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येत्” इत्याशङ्काह—ज्वलितमिति । जनो भस्मनां चयं पुञ्जम् आस्कन्दति पादादिना आक्रामति अदाहकत्वादिति भावः । ज्वलितं ज्वलन्तम् । कर्त्तरि क्तः । “मतिबुद्धि” इत्यादिस्त्र्ये चकारादत्तमानार्थत्वम् । हिरण्यं रेतो यस्य तं हिरण्यरेतसम् अग्निं न आस्कन्दति दाहकत्वादिति भावः । अतो हेतोर्मानिनः अभिभूतिभयात् प्राणलोभेन तेजस्तप्रागे परिभवो भविष्यतीति भयादसूनेव सुखम् अक्लिष्टम् उज्झन्ति त्यजन्ति । धाम तेजसु न उज्झन्ति मानहानिकरात् जीवनात् स्वतेजसा मरणमेव वरम् इत्यर्थः । पूर्वतरश्लोकवत् अर्थान्तरन्यासोलङ्कारः ॥ २० ॥

१० । विनि वैविध्यात्तन्नरत्, कण्ठकूर जीवनेन विनिमयं द्वारा यन्नेन हिरता तीक्ष्णं अतोहे ; अतएव यं अर्जने ईच्छूक वाञ्छितं विद्याविलासवत् फलं जप्ता आनुबन्धिकं फलं—यनई म्था ।

२० । प्राहिका शक्ति नाई रलिग्री लोके पदादि द्वारा उन्नयानि अतिक्रम करे, किन्तु मेहे प्राहिकाशक्ति विद्यमान थाकार केह प्रकलित पांवक अक्रमण करिते पात्रे ना ; अतएव मानिगण अतिवृत्तिभये जीवने अत्रेण परिताग करिते पात्रेन, किन्तु तेज परिताग करेन ना ।

কুরু তন্মতিমেব বিক্রমে নৃপ নির্ধূয় তমঃ প্রমাদজম্ ।
 ধ্রুবমেতদবেহি বিদ্বিষাং ত্বদনুত্সাহহতা বিপত্তয়ঃ ॥২২॥
 দ্বিরদানিব দিগ্বিভাবিতান্ চতুরস্তোয়নিধীনীবাযতঃ ।
 প্রসহেত রণে তবানুজান্ দ্বিষতাং কঃ শতমন্যুতেজসঃ ॥২৩॥

মহীযসঃ সা প্রকৃতিঃ খলু যযা প্রকৃত্যা অন্যসমুন্নতিং ন সহতে ॥ বাচ্য—সৃগাধিপে ন ধ্বনন্তঃ
 পয়োধরাঃ প্রার্থয়ন্তে, তযা প্রকৃত্যা সমুন্নতিঃ ন সহতে ॥ ২১

অন্যঃ । হে নৃপ ! তত্ প্রমাদজং তমঃ নির্ধূয় বিক্রমে মতিং কুরু । বিদ্বিষাং বিপত্তয়ঃ
 ত্বদনুত্সাহহতা এতদধ্রুবম্ অবেহি ॥ বাচ্য—মতিঃ ক্রিয়তাম্, বিপত্তিभिः...হতাभिঃ (ভূযতে)
 অবৈযতাম্ ॥ ২২

অথবা কিমত্র প্রয়োজনং চিন্তয়া কিন্তু তেজস্বিনামেব অয়ং স্বभाव
 एव यज्जिगीषुत्वम् इत्याशयेनाह—किमिति । सृगाधिपः सिंहः किं फलं
 प्रयोजनम् अपेक्ष्य ध्वनतो गर्जतः । धरन्तीति धरा पचाद्यच् । पयसां
 धराः तान् पयोधरान् प्रार्थयतेऽभियाति । “याञ्जायामभिधाने च
 प्रार्थना कथ्यते वूधैः” इति केशवः । अथवा अवरोधश्च इत्यर्थः ।
 प्रार्थयते ‘प्रा अर्थयते—‘प्रा स्याद् याच्ञावरोधयोः’ इत्यभिधानात्
 प्रा अवरोधने । प्रा इति ढतोयान्तम् । आकारान्तस्य प्राशब्दस्य
 योगविभागात् ‘आतो धातोः’ इत्यालोपः । “अभियाच्ञावरोधयोः”
 इत्यभिधानাत् । तथाहि महীयसा महत्तरस्य सा प्रकृतिः खलु स्वभावो
 यया प्रकृत्या अन्यसमुन्नतिं परवृद्धिं न सहते । महतः परभञ्जनमेव
 पुरुषार्थ इत्यर्थः । पूर्ववत् अलङ्कारः ॥ २१ ॥

उक्तं प्रयोजनं निगमयति*—कुरु तदिति । हे नृप ! तत् तस्मात्
 उक्तारीत्या पराक्रमावसरत्वाद्देतोः । “यत्तद्यतस्ततो हेतौ” इत्यमरः ।
 प्रमাদजं तमो मोहं निर्धूय निरस्य विक्रमे पौरुषे एव मतिं कुरु ।
 विक्रममेव अङ्गीकुरु, न तु उपायान्तरमित्यर्थः । न च विक्रमवैफल्य-
 मित्याह—ध्रुवमिति । विद्विषां विपत्तयः त्वदनुत्साहहताः तव
 अनुत्साहेन अव्यवसायेन हताः प्रतिबद्धाः । अन्यथा प्रागेव विपद्येरन्निति
 भावः । इति तत् ध्रुवं निश्चितम् अवेहि विद्धि । “ध्रुवं नित्यं निश्चिते
 च” इति शाश्वतः ॥ २२ ॥

২১ । (ভেক্তাদিগের জিগীষুতাই স্বভাব, কেননা) সৃগাধিপ সিংহ কোন প্রয়োজনে গর্জিত
 মেঘবৃন্দ আক্রমণ করে ? মহত্তর ব্যক্তির এইরূপই স্বভাব, এই স্বভাবের বশবর্তী হইয়াই তাদৃশ
 ব্যক্তি শত্রুর বুদ্ধি সহিতে পোতেন না ।

২২ । অতএব হে নৃপ ! প্রমাদজ মোহ দূর করিয়া পুরুষকারে বুদ্ধি নিরোগ করুন । আপনি
 ইহা বিষ্ণুর জানিবেন—আপনার অনুৎসাহে শত্রুগণের বিপত্তিসমূহ প্রতিবদ্ধ হইয়া রহিয়াছে ।

* উক্তার্থোপসংহরণং নিগম উচ্যতে—ইতি কচিৎ পাঠঃ ।

ज्वलतस्तव जातवेदसः सततं वैरिक्तस्य चेतसि ।

विदधातु शमं शिवेतरा रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः ॥२४॥

इति दर्शितविक्रियं सुतं मरुतः कोपपरीतमानसम् ।

उपसान्त्वयितुं महीपतिर्द्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे ॥२५॥

अन्वयः । दिग्बिभावितान् आयतः चतुरः द्विरदान् (चतुरः) तोयनिधीन् इव तव (चतुरः) शतमन्युतेजसः अनुजान् रणे द्विषतां कः प्रसहेत ॥ वाचा—दिग्बिभावितः आयतः चत्वारः द्विरदाः तोयनिधय इव अनुजाः केन सहेतरन् ॥ २४

अन्वयः । तव चेतसि सततं ज्वलतः वैरिक्तस्य जातवेदसः शिवेतरा रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः शमं विदधातु ॥ वाचा—शिवेतरया...सन्तत्या शमः विधीयताम् ॥ २४

अन्वयः । इति दर्शितविक्रियं कोपपरीतमानसं मरुतः सुतं महीपतिः दुष्टं द्विरदमिव उपसान्त्वयितुम् उपचक्रमे ॥ वाचा—महीपतिना ॥ २५

न च नः पराजयशङ्का कार्थ्येत्याह—द्विरदानिति । दिग्बिभावितान् दिक्षु प्रसिद्धान् तान् आयत आगच्छतः । आङ्पूर्वादिण् धातोः शब्दप्रत्ययः । चतुरः द्विरदान् दिग्गजानिव तयोक्तविशेषणान् चतुरः तोयनिधीन् इव रणे दिग्बिभावितान् शतमन्युतेजस इन्द्रविक्रमान् चतुरः तव अनुजान् द्विषतां मध्ये कः प्रसहेत सोढुं शक्रुयादित्यर्थः । “शकि लिङ् च” इति शक्यर्थे लिङ् । अतो निःशङ्कं प्रवर्त्तस्वेति भावः ॥ २३ ॥

आशीर्वादव्याजेन फलितमाह—ज्वलत इति । तव चेतसि सततं ज्वलतो वैरिक्तस्य जातवेदसः क्रोधान्नेः शिवेतरा अशिवा अमङ्गला । वैधव्यदुःखजनकत्वादिति भावः । रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः वैरिवनिताम्बुप्रवाहः शमं विदधातु । वैरिक्तस्य क्रोधस्य वैरिवधमन्तरेण शान्त्यसम्भवादवश्यं तद्वधस्त्वया कर्तव्य इत्यर्थः । क्रोधस्य विषयस्य निगरणेन विषयिणो जातवेदस एव उपनिबन्धनात् अतिशयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम्—“विषयस्यानुपादानाद्विषय्युपनिबध्यते । यत्र सातिशयोक्तिः स्यात् कवेः प्रौढोक्तिजोविता” इति । तत्रापि क्रोधस्य जातवेदसो भेदेऽपि अभेदाध्यवसायाद् भेदेऽभेदरूपा तत एव अम्बुनिर्वाप्यत्वोक्तिश्च घटते । तथाच यथा अम्बुसेकेन अग्निः सम्यक् शाम्यति तथा शत्रुबन्धेन क्रोध इति औपम्यं गम्यते ॥ २४ ॥

२७ । सर्वदेवमथिक्तं दिग्गजं चतुष्टयं तथा स्रग्वि चतुष्टयेन आर, ईलङ्ग्या गन्तव्यशानो आगन्तव्यश्चतुष्टयेनैकं त्रणे समागतं पेशिना शक्रुगणेन यथा के ताशानिगेकं मणं कत्रिजेन गवर्ध इव ?

ଅପବର୍ଜିତବିପ୍ଳବେ शुचौ हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे ।

विमला तव विस्तरे गिरां मतिरादर्श इवाभिमृश्यते ॥ २६ ॥

अन्वयः । अपवर्जितविप्लवे शुचौ हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे तव गिरां विस्तरे मतिः आदर्श इव विमला अभिमृश्यते ॥ वाच्य—मतिं विमलाम् अभिपश्यन्ति (जनाः) ॥ २६

इतीति । इति उक्तरीत्या दर्शिता विक्रिया विकारो वागारम्भात्मको येन तं कोपपरोतमानसं कोपाक्रान्तचित्तम् । इदं विशेषणद्वयं हिरदेऽपि योज्यम् । मरुतः सुतं भीमं महीपतिः युधिष्ठिरो दुष्टं हिरदमिव । एतेन अस्य शौर्यमेव न बुद्धिः अस्तीति गम्यते । उपसान्वयितुम् अनुनेतुम् उपचक्रमे प्रवृत्तः “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” इति आत्मनेपदम् । राज्ञा भाव्युपकारविशेषापेक्षया कथञ्चित् अवश्यो जनः जनैः जनैः हिरदवत् वशीकरणीयः, न तु त्यज्य इति भावः ॥ २५ ॥

प्रथमं तावत् सुत्यादिभिः प्रसादयति—अपवर्जितेति । विप्लवः प्रमाणबाधः, अन्यत्र बाह्यमलसंक्रमः, सोऽपवर्जितो यस्य तस्मिन् अपवर्जितविप्लवे । शुचौ शुचित्वं शब्दसौष्ठवं लोहशुद्धिश्च तद्वति । अतएव हृदयग्राहिणि मनोरमे मङ्गलास्पदे एकत्र हितार्थं प्रतिपादकत्वात् अन्यत्र मङ्गलवस्तुत्वात् च श्रेयस्क्रे । “रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् । गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत् सदा बुधः ॥” इति पुराणवचनात् । तव गिरां विस्तरे वाक्यप्रपञ्चे । “प्रथमे वावशब्दे” इति घञ्प्रतिषेधात् “ऋदोरप्” इत्यप् । अतएव “विस्तारो विग्रहो व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः” इत्यमरः । मतिस्त्वद्बुद्धिरादर्शं दर्पणे इव । “दर्पणे मुकुरादर्शौ” इत्यमरः । विमला विशदा अभिमृश्यते वाग्वैशद्यादेव मतिवैशद्यमनुमोयते । तत्पूर्वकत्वात्तस्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

२४ । आपनान्नं हनयेन ये वैभक्तिं कृतं क्रोधवद्भिः सततं अञ्जलि, त्रिपुनान्निपेणैः वैभवाश्चक
अशिव नमनवारिअवाह नेहे अनलेन शांति करक ।

२५ । महीपति बुधिष्ठिः एहेरूप विकारोद्दीपक कोपाक्रान्तहृदय वायुतनत्र जीमके छुट्ट
धिरनेन छाप शांति करिते अहृत इहेलेन ।

२६ । (बलिलेन)—वाह्यमलविवर्जित मङ्गलास्पद विप्लव दर्पणे येनैव विशद वर्णन सम्प्राप्ति
हय, तद्रूप एहे अमागवाधविरहित शक्तमोष्ठैवयुक्त हननग्रीही श्रेयस्क्रे विप्लव वाक्अपके क्षोभान्न
विमल मति परिनिष्कित इहेतेछे ।

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न खीकृतमर्थगौरवम् ।
रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यामपोहितं क्वचित् ॥ २७
उपपत्तिरुदाहृता बलात् अनुमानेन न चागमः क्षतः ।
इदमौदगनीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः ॥ २८ ॥

अन्वयः । पदैः स्फुटता न अपाकृता, अर्थगौरवं न खीकृतम् न च । गिरां पृथगर्थता रचिता (तथा गिरां) सामर्थ्यं न च क्वचित् अपोहितम् । बलात् उपपत्तिः उदाहृता (तथा) अनुमानेन आगमः न च क्षतः । अनीदृगाशयः कः ईदृक् इदं वचनं प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत ॥ वाच्य—(त्वं) स्फुटतां न अपाकृतवान्, खीकृतवान्, पृथगर्थतां रचितवान्, न अपोहितवान् । उपपत्तिम् उदाहृतवान् । अनीदृगाशयेन केन उपक्रम्येत ॥ २७—२८

अथ युग्मे नाह—स्फुटतेति, उपपत्तिरिति च । पदैः सुमिडन्तशब्दैः स्फुटता विशदार्थता न अपाकृता न त्यक्ता । अर्थगौरवम् अर्थभूयस्त्वं वा न च न खीकृतम् । खीकृतमेवेत्यर्थः । “वैशद्यप्रसक्तार्थगौरवाभावनिवर्त्तनार्थं नञ्इयं सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ” इति वामनः । गिरां पदानाम् अवान्तरवाक्यानां च पृथगर्थता भिन्नार्थता, अपुनरुक्तार्थतेति यावत् । रचिता कृता । तथा क्वचिदपि सामर्थ्यं गिराम् अन्योन्यसामर्थ्यं साकाङ्क्षत्वं न अपोहितं न वज्जितम् । अन्यथा दशदाडिमादिशब्दवत् एकवाक्यता न स्यात् । यथाहुः—“अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्भिन्नाभागे स्यात्” इति । ननु अर्थगौरवमित्यत्र कथं षष्ठीसमासः ? “पूरण-गुण” इत्यादिना प्रतिषेधान्नैष दोषः । ये शुक्लादयः शब्दा गुणे गुणिनि च वर्त्तन्ते, यथा पटस्य शौक्लां [शुक्लं] शुक्लः पट इति च । तेषाम् एव अत्र निषेधाद् ये च पुनः स्वतो गुणमात्रवचनाः, यथा गौरवं प्राधान्यं रसो गन्धः स्पर्श इत्येवमादयः, तेषामनिषेधात् । यथा “तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यते” इति वचनादुबहुलमभियुक्तप्रयोगदर्शनाच्च बलाकायाः शौक्लामित्यादौ तु भाष्यकारवचनादसमासः अतएव आह वामनः—“पत्रपौतिमादिषु गुणवचनसमासो बली स्यात्” इति ॥ २७ ॥

उपपत्तिरिति । किञ्च बलात् स्वबलमाश्रित्य । कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी वक्तव्या । उपपत्तिर्युक्तिरुदाहृता । पराक्रमपक्ष एव श्रेयानिति युक्तिः उक्ता इत्यर्थः । उचितं चैतत् महावीरस्येति भावः । तथा अनुमानेन युक्त्या आगमः शास्त्रं न क्षतः न हतः । किन्तु आगमाविरुद्धमेव

२१—२४ । तेषां च एहं रूपं, उक्तं पदवाच्यं विष्णु वाक्यं विशदार्थतां परिच्छाद्य करे नाह, अथच इहो अर्थवाङ्मनसु बलिना शीकृत । तेषां च अवाञ्छितं वाक्यानिष्टत्वं पुनरुक्ततां गोचरे

অবিতৃপ্ততয়া তথাপি মে হৃদয়ং নির্ণয়মেব ধাবতি ।

অবসায়য়িতুং क्षমাঃ মুখং ন বিধেযেযু বিশেষসম্পদঃ ॥২৬

অন্বয়ঃ । তথাপি মে হৃদয়ম্ অবিতৃপ্ততয়া নির্ণয়ম্ এব ধাবতি, বিধেযেযু বিশেষসম্পদঃ মুখম্ অবসায়য়িতুং ন ক্ষমাঃ । বাচ্য—হৃদয়েন নির্ণয়ঃ ধাব্যতে, সম্পদমিঃ ক্ষমামিঃ (সূচ্যতে) ॥২৬

উক্তম্ । অন্যথা তদ্বিরোধাত্ অনুমানস্যৈব প্রামাণ্যভঙ্গপ্রসঙ্গাদিতি ভাবঃ । ইদৃক্ ইত্যং চাত্ত্বয়ুক্তম্ ইদং বচনম্ অবিদ্যমান ইদৃগাশয় ইত্যং চাত্ত্বয়ুক্তাভিপ্রায়ো यस्य সোঽনৌদৃগাশয়ঃ । “অভিপ্রায়শ্চন্দ্রাশয়ঃ” ইত্যমরঃ । কঃ প্রসঙ্গং হঠাত্ বক্তৃসুপক্রমেত ন কোঽপীত্যর্থঃ । ইত্যং বক্তৃ-সুপক্রমিতৈব নাस्ति, বক্তা তু দূরাপাস্ত এবতি ভাবঃ । কেচিদেতৎ শ্লোক-ত্রয়ং নিন্দাপরত্বেনাপি যোজয়ন্তি । তদসৎ হিতোপদেশমাত্রতত্পরস্য অতি-বক্ষসলস্য রাজ্ঞো মৎসরিণ ইব মহাবীরে ভ্রাতরি বিধেযে সর্বানর্থমূলভূত-নিন্দাতাত্পর্য্যকল্যনানৌচিত্যাদিতি ॥ ২৫ ॥

যদি সাধুত্বং তর্হি তথৈব ক্রিয়তামিত্যাশঙ্ক্যাহ—অবিতৃপ্ততয়েতি । তথাপি ত্বয়া সম্যঙ্ নির্ণেতিঽপি মে হৃদয়ম্ অবিতৃপ্ততয়া অসন্তুষ্টতয়া । অद्याপি সংশয়গতত্বেন ইত্যর্থঃ । নির্ণয়মেব ধাবতি অনুসরতি অপেक्षতে ইতি যাবত্ । অद्याপি নির্ণয়স্য অনুদয়াদিতি ভাবঃ । নির্ণয়ানুদয়ে হেতুমাহ—অবেতি । বিধেযেযু সম্ভবিয়হাদিকর্তব্যার্থেষু যা বিশেষ-সম্পদোঽবান্তরভেদভূমানঃ সমৃদ্ধয়ো বাহুল্যানি তাঃ মুখম্ অক্লেশেন অবসায়য়িতুং পুরুষান্ প্রত্যানুকূল্যেন স্বস্বরূপং স্বয়মেব শীঘ্রং প্রত্যা-য়য়িতুমিত্যর্থঃ । স্যতেষ্যং ন্তাদণি কর্ম্মকটুকান্তুমুন্ । যেরণাবিতি সূত্রস্য অয়ং বিষয়ঃ । ক্ষমন্তে ইতি ক্ষমাঃ । পচাঘ্যচ্ । শক্তা ন ভবন্তি । “ক্ষমং শক্তে হিতে ত্রিষু” ইত্যমরঃ । বিধেয়মাত্রস্য সুগমত্বেঽপি তদ্বি-শেষাণাং সৌক্ষমাৎ বাহুল্যাচ্চ দুর্জয়ত্বাৎ অद्याপি নির্ণয়াকাঙ্ক্ষেতি তাৎপর্য্যার্থঃ । অত্র নির্ণয়ধাবনং প্রত্যুত্তরবাধ্যার্থস্য হেতুত্বাভিধানাদ্-বাধ্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ । তদুক্তম্—“হেতোর্বাধ্যপদার্থত্বৈ কাব্যলিঙ্গমুদাহৃতম্” ইতি ॥ ২৬ ॥

নাই এবং ঐ সকল বাক্যের কচিৎ আকাঙ্ক্ষাও পরিত্যক্ত হয় নাই । তুমি যে বীরোচিত যৌর বল অবলম্বন করিয়া যুক্তির অবতারণা করিয়াছ, ইহা উচিতই হইয়াছে । তোমার অনুমানধারা আগ্নেয়গিরি শাঙ্কর মর্দ্যাদি অগ্নির ত্রিহিয়াছে । বাখ্যের কথা দূরে থাকুক, সহসা একবিধ কালযুক্ত জ্ঞতিপ্রাপ্যবাক্য বাক্যোচ্চারণে প্রবৃত্ত হইতেই কে সমর্থ হয় ?

২৭ । তুমি কার্যমিচ্ছিবিশেষে দৃঢ়নিষ্ঠ করিলেও আমার হৃদয় ইহাতে অद्याপি সংশয়শূন্য হইতেছে না । পরন্তু অতৃপ্তিহেতু এ বিষয়ের নির্ণয়ই অগ্রসর হইতেছে । কেননা সন্ধি-বিগ্রহাদি কার্যে যে সকল বিষয় সম্পদ বর্তমান, ইহার অন্তর্গত কার্যসাধনে নিষ্কিটরূপে স্ব স্ব সামর্থ্য প্রতিপাদন করাইতেছে না ।

सहसा विदधौत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥३०॥

अभिवर्षति योऽनुपालयन् विधिबीजानि विवेकवारिणा ।

स सदा फलशालिनीं क्रियां शरदं लोक इवाधितिष्ठति ॥३१॥

अन्वयः । क्रियां सहसा न विदधौत, अविवेकः परम् आपदां पदम्, गुणलुब्धाः सम्पदः विमृश्यकारिणं स्वयमेव वृणते हि ॥ वाच्य—क्रिया न विधीयते । अविवेकेन पदेन (भ्रूयते), गुणलुब्धाभिः सम्पद्भिः विमृश्यकारि त्रियते ॥ ३०

अन्वयः । यः विधिबीजानि अनुपालयन् विवेकवारिणा अभिवर्षति, स फलशालिनीं क्रियां लोकः शरदम् इव अधितिष्ठति ॥ वाच्य—येन अनुपालयता अभिवर्षन्ते (बीजानि) तेन फलशालिनी क्रिया लोकेन शरत् इव अधिष्ठीयते ॥ ३१

वस्तुविशेषावधारणमन्तरेणैव प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—सहसेति । क्रियते इति क्रिया कार्यं तां सहसा अविमृश्येत्यर्थः । “सहसेत्या-कस्मिकाविमर्शयोः” इति गणव्याख्याने खरादिपाठादव्ययम् । न विदधौत न कुर्वीत । कुतः ? अविवेकोऽविमृश्यकारित्वं परमत्यन्तम् आपदां पदं स्थानम्, विपत्तिकारणमित्यर्थः । व्यतिरेकेण उक्तमर्थमन्वयेनाह—वृणते इति । गुणलुब्धा गुणगृह्याः, गुणगृह्णव इति स्वयंवरणहेतुक्तिः । सम्पदः श्रियः विमृश्य करोतीति विमृश्यकारो । “उपपदमतिङ्” इति समासः । तं स्वयमेव वृणते भजन्ते हि । “वृङ् सम्भत्तो” इति धातुः । तस्मात् विमृश्य एव प्रवर्तितव्यमित्यर्थः । अत्र सहसा विधाननिषेध-लब्धविमृश्यकारित्वरूपकारणस्य आपद्रूपव्यतिरेककार्येण समर्थनात् वैधर्म्येण अर्थान्तरन्यासः । द्वितीयार्धेन च स एव साधर्म्येण इति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

ननु साहसिकस्यापि फलसिद्धिर्दृश्यते एव, तत् किं विवेकेन इति अत्र आह—अभौति । यः पुमान् विधीयन्ते इति विधयः कृत्यवस्तूनि बीजानोवेति उपमितसमासः । शरदं लोक इवेति वाक्यगतोपमानु-सारात् । तानि विधिबीजानि विवेको वारोव विवेकवारि तेन विवेक-वारिणा पूर्ववत् समासः । अनुपालयन् प्रतीक्षमाणः संरक्षन् अभिवर्षति सिञ्चति । स पुमान् फलं साधननिष्पाद्योऽर्थः शस्यञ्च । “शस्ये हेतुक्ते फलम्” इति उभयत्रापि अमरः । तच्छालिनीं क्रियां कर्म लोको जनः ।

३० । विवेकेना ना करिष्य सहसा कोन कार्य करी उचित नहे, केनना अविवेक वा छि प्ररम आपदेन आपन हय । गुणबीजिनी सम्पद अशरहे विवेकसम्पन्न वाक्त्रिक आशय करिष्य धाक ।

শুচি ভূষয়তি শ্রুতং বপুঃ প্রশমস্তস্য ভবত্যলঙ্ঘিয়া ।
 প্রশমাভরণং পরাক্রমঃ স নয়াপাদিতসিদ্ধিভূষণঃ ॥ ৩২ ॥
 মতিভেদতমস্টিরোহিতে গহনে কৃত্যবিধৌ বিবেকিনাম্ ।
 সুকৃতঃ পরিশুভ্র আগমঃ কুরুতে দীপ ইদ্বার্থদর্শনম্ ॥ ৩৩ ॥

অন্বয়ঃ । শুচি শ্রুতং বপুঃ ভূষয়তি, তস্য প্রশমঃ অলঙ্কিয়া भवति । পরাক্রমঃ প্রশমাভরণং (भवति) সঃ (পরাক্রমঃ) নয়াপাদিতসিদ্ধিভূষণঃ (भवति) ॥ বাচ্য—শুচিনা শ্রুতেন ভূষ্যতে, প্রশমেন অলঙ্কিয়য়া ভূযতে, পরাক্রমেণ প্রশমাভরণেন (ভূযতে), তেন (পরাক্রমেণ) ...ভূষণেন, (ভূযতে) ॥ ৩২

অন্বয়ঃ । মতিভেদতমস্টিরোহিতে গহনে কৃত্যবিধৌ বিবেকিনাং সুকৃতঃ পরিশুভ্রঃ আগমঃ দীপ ইব অর্থদর্শনং কুরুতে ॥ বাচ্য—সুকৃতেন পরিশুভ্রেন আগমেন দীপেন ইব ক্রিয়তে ॥ ৩৩

“লোকসু ভুবনে জনে” ইত্যমরঃ । শরদমিব সदा নित্যম্ অধিতিষ্ঠতি । সदा ক্রিয়াফলং প্রাপ্তোত্যেব ন কদাচিদ্ व्यभिचरति ইত্যর্থঃ । সাহসিকস্য কাকতালীয়ন্যায়েন ফলসিদ্ধির্বিবেকিনস্তু নিয়তা ইতি ভাবঃ । অত্র ফলশব্দেণ শস্যহেতুকতयोঃ অর্থयोঃ अभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्तिः, तदनुगृहीता च उपमा इत्यनुसन्धेयम् ॥ ৩১ ॥

নিয়তা বিবেকিনঃ ফলসিদ্ধিরিত্যুক্তং, সম্যগতি তামেব বুধ্যর্থং স্তীতি—শুচীতি । শুচি সম্যদায়শুভ্রং শ্রুতং শাস্ত্রশ্রবণং কৰ্তৃ বপুঃ ভূষয়তি, অন্যথা অবিদ্বান্ পুরুষঃ শোচ্য ইতি ভাবঃ । তস্য শ্রুতস্য প্রশমঃ ক্রোধোপশান্তিঃ অলঙ্ঘিয়া ভূষণং भवति, অন্যথা শ্রুতবৈফল্যাৎ ইতি ভাবঃ । পরাক্রমঃ সতি অবসরে শ্রীর্থ্য প্রশমস্য আভরণং भवति, অন্যথা সর্বৈঃ পরিভূযতে ইতি ভাবঃ । স পরাক্রমঃ নয়াপাদিতা নীতিসম্পাদিতা বিবেকপূর্বিকা ইতি যাবৎ, সা চাসৌ সিদ্ধিশ্চ সৈব ভূষণং यस्य स तथोक्तः ; अन्यथा साहसिकस्य सिद्धिः काकतालीयत्वेन पक्षे पराक्रम-वैयर्थ्यम् इति भावः । ‘वपुषो भूष्यते’ ইত্যত্র সিদ্ধে ভূষণতৈব তু । উভয়ং মধ্যমানাং তু তेषাং পূর্বোত্তরেচ্ছয়া” ইতি বিবেকঃ । এবং বিশিষ্টসিদ্ধেঃ অনন্যভূষিতায়া এব ভূষণত্বোক্ত্যা সর্বোত্তরতয়া স্তুতির্গম্যতে । অত্র উত্তরোত্তরস্য পূর্বপূর্ববিশেষণত্বাৎ একাবল্যলঙ্কারঃ । তদুক্তম্—“यत्र विशेषणभावं पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमेणैव । भजति परंपरमेषालङ्कारतिरेकावली कथिता” इति ॥ ৩২ ॥

৩১ । লোক বৈকরণ উপবৃত্তকালে বিবেচনা পূর্বক বীজরক্ষা করত যথাসময়ে বাহিবর্ষণ করিয়া শরৎকালে ক্রিয়াকালে সাকলা অর্থাৎ শস্ত্র লাভ করে, তদ্রূপ যে রক্ষণশীল পুরুষ কর্তব্য বিষয়ে বিবেচকরণ করিতে চান করে, পরিশেষে তাহার ক্রিয়া ফলবতী হয় ; ফলতঃ সে সত্তত ক্রিয়াকলাপ লাভ করিয়া থাকে ।

স্পৃহণীয়গুণৈর্মহাত্মমিচ্ছরিতে বর্त्मনি যচ্ছতাং মন: ।

বিধিহেতুরহেতুরাগসাং বিনিপাতোঽপি সম: সমুন্নতে: ॥৩৪॥

শিবমৌপয়িকং গরৌয়সৌ ফলনিষ্পত্তিমদূষিতায়তৌম্ ।

বিগণ্য নয়ন্তি পৌরুষং বিজিতক্রোধরয়া জিগীষব: ॥৩৫॥

অন্য: । স্পৃহণীয়গুণৈ: মহাত্মমি: চরিতে বর্त्मনি মনো যচ্ছতাং বিধিহেতু: আগসাম্
অহেতু: বিনিপাত: অপি সমুন্নতে: সম: (ভবতি) ॥ বাচ্য—বিধিহেতুনা অহেতুনা বিনিপাতেন
অপি সমেন (ভূযতে) ॥ ৩৪

বিমৃশ্য কুর্যাদিতি স্থিতং, তত্র বিমর্শোপায়: ক: ? ইত্যুক্তে শাস্ত্র-
মেবেত্যাহ—মতৌতি । মতিভেদ: কার্য্য বিপ্রতিপত্তি: । মতিভেদ: তম
ইবেতি উপমিতসমাস: । দীপ ইবেতি উপমানুসারাৎ । তেন তিরোহিতে
আচ্ছন্নো অত এব গহনে দুরবগাহে কৃত্যবিধৌ কার্য্যানুষ্ঠানে বিবেকিনাং
সুকৃত: সদভ্যস্ত: অত এব পরিশুদ্ধো নিশ্চিত:, অন্যত্র সুবিহিত:
প্রাঘাতাদিদোষরহিত: আগম: শাস্ত্রম্ । “আগম: শাস্ত্র আয়াতি” ইতি
বিশ্ব: । দীপ ইব অর্থদর্শনং কার্য্যজ্ঞানং বস্তুপ্রতিভাসনঞ্চ কুরুতে ॥ ৩৩ ॥

এবং বিমৃশ্য কুর্বতো দৈবাৎ অর্থনাশেঽপি ন কশ্বিত্ অপরাধ
ইত্যাহ—স্পৃহণীয়েতি । স্পৃহণীয়গুণৈর্লৌকিকশ্লাঘ্যগুণৈ: মহাত্মমি:
সজ্জনৈ: চরিতে অনুষ্ঠিতে বর্त्मনি আচারে মনো যচ্ছতাং নিদধতাং সম্মা-
র্গেণ ব্যবহরতামিত্যর্থ: । বিধিহেতুর্দৈবনিমিত্তক: । “বিধিবিধানৈ
দৈবে চ” ইত্যমর: । অত এব আগসাম্ অপরাধানাম্ অহেতুর্বিবিনিপাতোঽপি
দৈবিকানর্থোঽপি । “বিনিপাতোঽবপাতে স্যাৎ দৈবাদিব্যসনেঽপি চ” ইতি
বিশ্ব: । সমুন্নতে: অতিবৃদ্ধে: সম: তুল্য: । দৈবিকেষু পুরুষস্য অনুপালভ্য-
ত্বাদিতি ভাব: । যথাহ কামন্দক:—“যত্ তু সগ্য়গুণক্রান্তং কার্য্য-
মেতি বিপর্য্যয়ম্ । পুমাংস্ত্বানুপালভ্যো দৈবান্तरিতপৌরুষ:” ইতি ॥৩৪॥

৩২ । যে শাস্ত্র সম্প্রদায়সম্মত, তাদৃশ শাস্ত্রঅবগণ শ্রোতার দেহ ভূবিজ করে, ক্রোধের উপশম
সেই শাস্ত্রজ্ঞানের ভূষণ, অবসর বুঝিয়া শৌর্য্যপ্রকাশই শান্তিগুণের আভরণবস্ত্র ; আর সেই শৌর্য্য
নীতিদ্বারা সম্প্রদিত সিদ্ধির ভূষণবস্ত্র হই ।

৩৩ । বাঙালি বিষয়বিরহিত দীপালোক যেমন অন্ধকারাবৃত ছবিজের স্থানে প্রদীপনীর বস্ত্র
প্রদর্শক হয়, তদ্রূপ উত্তমরূপে অভ্যস্ত পরিপূর্ণ শাস্ত্রজ্ঞান কার্য্যবিপ্রতিপত্তিরূপ তমসচ্ছন্ন,—অতএব
দূরবগাহে কার্য্যানুষ্ঠানে বিবেকিগণের কর্তব্যজ্ঞান জন্মাইয়া দেয় ।

৩৪ । যাহারা সর্বজনসাধ্য গুণসম্পন্ন সজ্জনগণের অনুষ্ঠিত আচরণে মন নিরোগ করে,
তাহাতে দৈবনিবন্ধন অনর্থ সংঘটিত হইলেও তাহারা অপরাধী হয় না এবং সেই অনর্থও সমুদ্রের
সমান প্রশম হইয়া থাকে ।

अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिरं रोषमयं धिया पुरः ।

अविभिद्य निशाकृतं तमः प्रभया नांशुमताप्युदीयते ॥३६॥

बलवानपि कोपजन्मनस्तमसो नाभिभवं रुणद्धि यः ।

क्षयपक्ष इवैन्दवीः कलाः सकला हन्ति स शक्तिसम्पदः ॥३७॥

अन्वयः । जिगीषवः विजितक्रोधरया (सन्तः) गरीयसीम् अदूषितायतौ फलनिष्पत्तिं विगणय्य पौरुषं शिवम् औपयिकं नयन्ति ॥ वाच्य—जिगीषुभिः...रथैः नौयते ॥ ३५

अन्वयः । उदेतुमिच्छता पुरः रोषमयं तिमिरं धिया अपनेयम् । अंशुमता अपि प्रभया निशाकृतं तमः अविभिद्य न उदीयते ? वाचा—उदेतुमिच्छन् अपनयेत्, अशुमान् उदेति ॥ ३६

सम्पत्तिं यत् विमृश्यं तदाह—शिवमिति । जिगीषवः जयेच्छवः नृपा विजितक्रोधरया विजितक्रोधवेगाः सन्तः गरीयसीं प्रभूताम् अदूषितायतौम् अक्षतोत्तरकालां स्वन्ताम् इत्यर्थः, फलनिष्पत्तिं फलसिद्धिं विगणय्य फलवत्त्वं निश्चित्य इत्यर्थः । पौरुषं पुरुषकारं शिवम् अनुकूलम् औपयिकम् उपायम् । विनयादित्वात् स्वार्थं ठक्, उपायात् ऋस्वत्वञ्च । नयन्ति प्रापयन्ति, पौरुषम् उपायेन योजयन्ति इत्यर्थः । नानिश्चितफलं कर्म कुर्वीतिति भावः । यथाह कामन्दकः—‘निष्फलं क्लेशबहुलं सन्दिग्धफलमेव च । न कर्म कुर्यान् मतिमान् सदा वैरानुबन्धि च’ इति । नयतिः प्रापणार्थं द्विकर्मकः । अत्र पौरुषस्य कर्तृस्थकर्मत्वे ऽपि उपायस्य अतथात्वात् क्रोधं विनयत इत्यादिवत् “कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि” इति आत्मनेपदं न भवति ॥ ३५ ॥

यदुक्तं विजितक्रोधरया इति तदावश्यकमित्याह—अपनेयमिति । उदेतुम् अभ्युदेतुम् इच्छता पुरुषेण पुरः प्रथमं रोषमयं रोषात् आगतम् । “मयट् च” इति मयट् । तिमिरम् अज्ञानं धिया विवेकबुद्ध्या कारणेन अपनेयम् अपनोद्यम् । तथाहि अंशुमतापि कर्ता प्रभया तेजसा कारणेन निशाकृतं तमो ध्वान्तम् अविभिद्य न उदीयते, किन्तु विभिद्य एव इत्यर्थः । सूर्यस्य अपि एवं किमुत अन्येषाम् इति अपिशब्दार्थः । इणो भावे लट् ॥ ३६ ॥

३५ । जयच्छ राजगण शोभावेग सत्वरूपपूर्वक परिणामे कश्यपीन प्रभूत फलमिच्छि गणना करिषा अश्वत्थरूपपूर्वकारके उपायेन सहित मिलित करिषा धाकेन, अर्थात् परिणामे शरीरे ७ बलमय विपुल फल निष्पन्न ना करिषा तांशुमता कार्या अवुक्त इन ना ।

३६ । अज्ञाननाते अविभावी वाङ्मि बुद्धि शरीरा प्रथमे रोषमय अज्ञता दूर करिषे । अज्ञेय कथा कि, अशुमानो अशुमानां निशाकृत अज्ञकार उच्छेद ना करिषा उमिक्त इन ना ।

সমবৃত্তিরূপৈতি মার্দবং সময়ে যশ্চ তনোতি তিগ্মতাম্ ।
অধিতিষ্ঠতি লোকমোজসা স বিবস্থানিব মেদিনীপতি: ॥৩৮॥
ক্চ চিরায পরিগ্রহ: শ্রিয়াং ক্চ চ দুষ্টে ন্দ্রিয়বাজিবশ্যতা ,
শরদব্ভুচলাশ্চলেন্দ্রিয়ৈরসুরজ্ঞা হি বহুচ্ছলা: শ্রিয়: ॥৩৯॥

অন্বয়: । বলবান্ অপি য: কীপজন্মন: তমস: अभिभवं न कृणद्धि, স চয়পচ ऐन्दवी: কলা ইব সকলা: শক্তিসম্পদ: নিহন্তি ॥ বাচ্য—বলবতা অপি যেন अभिभव: ন रुध्यते, तेन चयपचोण इव निहन्त्यन्ते ॥ ৩৮

অন্বয়: । যশ্চ সমবৃত্তি: সময়ে মার্দবম্ উপৈতি (যশ্চ) (সময়ে) তিগ্মতাং তনোতি, স মেদিনী-পতি: বিবস্থান্ ইব অজসা লোকম্ অধিতিষ্ঠতি ॥ বাচ্য—যেন সমবৃত্তিনা উপেয়তে (যেন) তিগ্মতা তন্যতে, तेन मेदिनीपतिना इव विवस्वता लोकः अधिष्टीयते ॥ ৩৯

ননু দুৰ্ব্বলস্য এবম্ অস্তু, বলীয়সস্তু ক্রোধাদেব কার্য্যসিদ্ধিরিতি
অত আহ—বলবানিতি । বলবান্ শূরোঽপি য: কীপাৎ জন্ম যস্য তস্য
কীপজন্মন: । “অবজ্যঁ বহুব্রীহির্ঘ্যধিকরণো জন্মাদ্যুত্তরপদ” ইতি
বামন: । তমসী মোহস্য । ক্রোধোগাৎ কর্শরি পঠৌ । अभिभवम् आक्रान्तिं
ন কৃণদ্ধি ন নিবারয়তি । স নৃপ: চয়স্য পচ: চয়পচ: কৃষ্ণপচ:
ऐन्दवी: इन्दुसम्बन्धिनी: कला इव । “কলা তু খণ্ডশো ভাগ:” ইত্যমর: ।
সকলা: সমগ্ৰা: শক্তিসম্পদ: প্রভুমন্তোক্তাহশক্তি: তিস্রোঽপি হন্তি
নাশয়তি । অন্ধ্যস্য জঙ্ঘাবলমিব ক্রোধান্ধ্যস্য লোকোত্তরমপি সামর্থ্য
ব্যর্থম্ এব ইত্যর্থ: । অত্র কালস্য सर्वकारणत्वात् चयपचस्य कला-
चयकारित्वम् अस्ति एव, तमसस्तु तत्कालविवृम्भणात् तथा व्यपदेश: ॥৩৭॥

বিসৃশ্য কুর্বত: ক্রিয়াপ্রকারমাহ—সমেতি । য: সমা নাতিমৃদু:
নাতিতিগ্মা বৃত্তি: যস্য স সমবৃত্তি: সন্ সময়ে সতি অবসরে মার্দবং
মৃদুবৃত্তিত্বম্ উপৈতি তিগ্মতাং তৌচ্ছাবৃত্তিত্বং চ তনোতি স মেদিনীপতি:
বিবস্থান্ ইব সূর্য্য ইব অজসা তেজসা লোকম্ অধিতিষ্ঠতি আক্রা-
মতি । সূর্য্যোঽপি ঋতুভেদে সমবৃত্তি: ইত্যাদি যৌজ্যম্ ॥ ৩৮ ॥

৩৬ । পরাক্রমশালী হইয়াও যে ভূপতি কোপজ মোহ নিবারণ না করেন, কৃষ্ণপক যেমন চলা-
কলা সকল বিনষ্ট করে, তেমন তিনি নিজ সমস্ত প্রভু, মন্ত্র ও উৎসাহশক্তি বিনাশ করিয়া
থাকেন ।

৩৭ । যিনি সমানবৃত্তি অর্থাৎ বাহ্য প্রবাহের অতি তীক্ষ্ণও নহে, অতি মৃদুও নহে;—যিনি
অবসর বুঝিয়া কোমলও তীক্ষ্ণ ব্যবহার করিয়া থাকেন, অর্থাৎ যেমন স্বভূতভেদে বধাবোগ্য মৃদু ও তীক্ষ্ণ
ভেজ দ্বারা লগৎ আক্রমণ করেন, সেই মেদিনীপতি ও তজপ স্বীয় ভেজে অধিক লোক আক্রমণ
করিয়া থাকেন ।

কিমসাময়িকং বিতন্বতা মনসঃ স্তোভমুপাত্তরংহসঃ ।

ক্রিয়তে পতিরুচ্চকৈরপাং ভবতা ধীরতয়াঽধরীকৃতঃ ॥৪০॥

শ্রুতমপ্যধিগম্য য়ে রিপূন্ বিনয়ন্তে ন শরীরজন্মনঃ ।

জনয়ন্ত্যচিরায সম্পদাময়শস্তে খলু চাপলাশ্রয়ম্ ॥৪১॥

অন্বয়ঃ । শ্রিয়াং চিরায পরিগ্রহঃ ক ? দুষ্টে ন্দ্রিয়বাতিবশ্যতা চ ক ? হি (তথাহি) শরদম্বলা বহুচ্ছলাঃ শ্রিয়ঃ চলেন্দ্রিয়ৈঃ অসুরচাঃ (ভবন্তি) ॥ বাচ্য—পরিগ্রহণে বশ্যতয়া চ (ভূয়তে), ছলাभिঃ বহুচ্ছলাभिঃ অসুরচাभिঃ ভূয়তে ॥ ৩৮

অন্বয়ঃ । উপাত্তরংহসঃ মনসঃ অসাময়িকং স্তোভং বিতন্বতা ভবতা ধীরতয়া অধরীকৃতঃ অপাং পতিঃ কিম্ উচ্চকৈঃ ক্রিয়তে । বাচ্য—বিতন্বন্ত্ ভবান্ অধরীকৃতবান্ অপাংপতিম্ ॥ ৪০

উক্তান্যথাकरणे ऽनिष्टमाह—কৌতি । শ্রিয়াং সম্পদাং চিরায বহুকালং পরিগ্রহঃ স্বায়ত্তীकरणं ক । ইন্দ্রিয়াণি বাজিন ইব ইতি উপমিত-সমাশঃ । দুষ্টানাং অমার্গধাবিনাম্ ইন্দ্রিয়বাজিনাং বশ্যো বশঙ্কৃতঃ তস্য ভাবঃ তচ্চ ক । ন ভয়ম্ একত্র তিষ্ঠতি ইত্যর্থঃ । কৃতঃ ? হি যস্মাত্ শরদম্বলবৎ ছলাঃ চচ্ছলাঃ কিঞ্চ বহুচ্ছলা বহুব্যাজা বহুরম্বা ইতি যাবত্ । “ছলং তু স্বললিতং ব্যাজি” ইতি বিশ্বঃ । শ্রিয়ঃ সম্পদঃ চলেন্দ্রিয়ৈঃ অসুরচা রক্ষিতুমশক্যঃ । কথञ्चित্ প্রাপ্তা অপি শ্রিয়ো ন অধিনীতেষু তিষ্ঠন্তি ইত্যর্থঃ । বাক্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ ॥ ৩৮ ॥

ক্রোধস্য দুষ্টতাম্ উক্তা তস্য ত্যাগম্ উপदिशति—কিমিতি । উপাত্তরংহসঃ প্রাপ্তবরস্য মনসঃ । সময়োঽস্য প্রাপ্তঃ সাময়িকঃ । “সময়-স্তদস্য প্রাপ্তম্” ইতি ঠজ্ । স ন ভবতি ইতি অসাময়িকঃ তম্ অপ্রাপ্ত-কালং স্তোভং বিতন্বতা ভবতা ধীরতয়া ধৈর্য্যগুণেন । “মনসো নির্বি-কারত্বং ধৈর্য্যং সত্ স্বপি হৈতুশ্চ” ইতি রসিকাঃ । অধরীকৃতঃ তিরস্কৃতঃ প্রাক্ ইতি শेषঃ । অপাংপতিঃ সমুদ্রঃ কিং কিমর্থম্ উচ্চকৈঃ অধিকঃ ক্রিয়তে ? ন পরাজিতং পুনঃ উচ্চকৈঃ কুর্যাদিতি ভাবঃ । অত্র বিতন্বতা ইতি ভৌমবিশেষণত্বেন পদার্থস্য উচ্চৈঃकरणे হৈতুত্বাৎ কাব্যলিঙ্গ-মলঙ্কারঃ ॥ ৪০ ॥

৩৯ । দেখ, সম্পদমূহের চিরস্থায়িতা কোথায় ? আর কোথায় বা কুমারগর্ভাবিষ্ট ইঞ্জিরূপ অশ্বগণের বশতা ? এতদ্ব্যতীত একত্র সমাবেশ অসম্ভব, কেননা শরদমেষবৎ চঞ্চল বহুলিঙ্গ সম্পদাংশি, চঞ্চলেন্দ্রিয় লোকগণ অতি কষ্টেও রক্ষা করিতে সমর্থ হইয়া থাকে না । ফলতঃ—অধিনীত ব্যক্তির বহুকষ্টে সম্পদ লাভ করিয়াও তাহা রক্ষা করিতে অসমর্থ হইয়া থাকে ।

৪০ । ক্রীমি বৈধব্যগুণসম্পন্ন হইয়াও ভরমান মনের অসময়ে ক্ষোভ জন্মাইয়া তোমার দ্বারা পূর্বে বৈধব্যগুণে তিরস্কৃত নরীগণের মারণকে সজ্ঞতি কেন তোমার হৃদয়ে গৌরবাচিত করিতেছ ?

অতিপাতিতকালসাধনা স্বশরীরেন্দ্রিয়বর্গতাপনৌ ।

জনবন্ন ভবন্তমক্ষমা নয়সিদ্ধে রপনেতুমর্হতি ॥ ৪২ ॥

উপকারকমায়তেমৃশং প্রসব: কর্মফলস্য ভূরিণ: ।

অনপায়ি নিবর্হণং দ্বিষাং ন তিতিচাসমমস্দি সাধনম্ ॥ ৪৩ ॥

অন্য: ! যে শ্রুতম্ অধিগম্য অপি শরীরজন্মান: রিপূন্ ন বিনয়ন্তে, তে খলু অচিরায় সম্পদাং চাপলাশ্রয়ম্ অয়শ: জনয়ন্তি ॥ বাচ্য—যৈ: শরীরজন্মান: রিপব: ন বিনীয়ন্তে, তৈ: জন্যতে ॥ ৪১ ॥

অন্য: । অতিপাতিতকালসাধনা স্বশরীরেন্দ্রিয়বর্গতাপনৌ অক্ষমা ভবন্ত' জনবন্ নয়সিদ্ধে: রপনেতু' ন মর্হতি ॥ বাচ্য—...সাধনয়া তাপন্যা অক্ষময়া ভবান্ অর্হতি ॥ ৪২ ॥

অন্য: । আয়তে: মৃশম্ উপকারকং, ভূরিণ: কর্মফলস্য প্রসব:, দ্বিষাং অনপায়ি নিবর্হণং তিতিচাসমং সাধনং ন অস্মি ॥ বাচ্য—উপকারকেণ প্রসবেণ (ভূয়তে), অনপায়িনা নিবর্হণেন তিতিচাসমেন সাধনে ন ভূয়তে ॥ ৪৩ ॥

শ্রুতমিতি । কিঞ্চ, যে শ্রুতং শাস্ত্রমধিগম্যাপি শরীরজন্মান: শরীর-প্রভবান্ রিপূন্ কামক্রোধলোভমোহমদমাৎসর্যাদৌন্ ন বিনয়ন্তে ন নিয়চ্ছন্তি । “কর্তৃস্থে চাশরীরে কর্মণি” ইতি আত্মনেপদম্ । তে খলু অচিরায় ভটিতি সম্পদাং শ্রিয়াং চাপলাশ্রয়ম্ অস্থৈর্য্যনিবন্ধনম্ অয়শো দুष्কৌর্ত্তি' জনয়ন্তি । আশ্রয়দোষাৎ অস্থৈর্য্যং সম্পদাং ন স্বদোষাৎ ইত্যর্থ: । অজিতারিষড্ বর্গস্য কুত: সম্পদ ইতি ভাব: ॥ ৪১ ॥

তথা ক্রোধাৎ কার্য্যহানি: ইत्याশয়েন আহ—অতিপাতিতেতি । অতিপাতিতানি অতিক্রান্তানি কাল: সময়োঽনুরূপ: সাধনানি সহায়া-দৌনি চ যয়া সা তথোক্তা । তাপয়তৌতি তাপনৌ । কর্তৃরি ল্যুট্, টিত্বাৎ ডীপ্ । স্বস্য যচ্ছরীরম্ ইন্দ্রিয়বর্গশ্চ তयो: তাপনৌ অক্ষমা ক্রোধ:, ভবন্ত' জনবন্ পৃথগ্ জনমিবা । “তেন তুল্যম্” ইতি বতিপ্রত্যয়: । তেন ইবার্থো লক্ষ্যতে । “তদ্বিত্ত্বাসর্ববিভক্তি:” ইতি অব্যয়ম্ । নয়সিদ্ধে: নয়সাধ্যফলাৎ রপনেতু' পৃথক্কর্ত্তং নার্হতি । অসময়ক্রোধস্য আত্ম-সন্তাপাতিরিক্তং ফলং নাস্তি ইত্যর্থ: ॥ ৪২ ॥

দুষ্ট: ক্রোধ ইত্যুক্তম্, অথ ক্ষমায়া গুণানাহ—উপকারকমিতি ।

৪১ । বাহাংরা শাস্ত্র অধ্যয়ন করিয়াও শরীরক্রোধপন্ন কামক্রোধাদি ত্রিগুণের নিগ্রহ না করে, তাহাংরা নিশ্চিতই অচিরে সম্পদ বিনাশ-নিবন্ধন অপযশ অর্জন করিয়া থাকে ।

৪২ । বাহা কার্য্যনিষ্করি অনুরূপ সময় ও মহায় অতিক্রম করে এবং বাহা নিজপ্রেম ও ইচ্ছার-গণের পরিতাপপ্রদ, সেই ক্রোধ সাধারণ ব্যক্তির দ্বারা ভোগ্যাকে নোতিসাধা ফল ইহঁতে বিচ্যুত করিতে পারে না ।

प्रणतिप्रवणान् विहाय नः सहजस्नेहनिबद्धचेतसः ।

प्रणमन्ति सदा सुयोधनं प्रथमे मानभृतां न वृष्णयः॥४४॥

सुहृदः सहजास्तथेतरे मतमेषां न विलङ्घयन्ति ये ।

विनयादिव यापयन्ति ते धृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये॥४५॥

अन्वयः । मानभृतां प्रथमे वृष्णयः सहजस्नेहनिबद्धचेतसः प्रणतिप्रवणान् नः विहाय सदा सुयोधनं न प्रणमन्ति ॥ वाच्य—प्रथमैः वृष्णिभिः सुयोधनः न प्रणम्यते ॥ ४४

अन्वयः । एषां (वृष्णीनां) ये सहजाः सुहृदः तथा इतरे ये एषां मतं न विलङ्घयन्ति, (उभयेऽपि वृषाः) आत्मसिद्धये विनयादिव धृतराष्ट्रात्मजं यापयन्ति ॥ वाच्य—येः सहजैः सुहृद्भिः (तथा) इतरेः (न) विलङ्घ्यते, तैः धृतराष्ट्रात्मजः याप्यते ॥ ४५

आयतेः उत्तरकालस्य भृशम् अत्यन्तम् उपकारकं स्थिरफलहेतुरित्यर्थः । भूरिणः प्रभूतस्य कर्मफलस्य प्रसूयतेऽनेनेति प्रसवः कारणम् । अपायि न भवतीति अनपायि स्वयम् अविनश्यदेव द्विषां निवर्हणं विनाशकम् एवंगुणकं साधनं तितित्त्वासमं क्षमातुल्यं नास्ति । “क्षान्तिः क्षमा तितित्त्वा च” इत्यमरः । “तिज् निशाने” इति धातोः “गुप्तिज्किङ्गः सन्” इति क्षमार्थे सन्प्रत्ययः । तितित्त्वासममित्यनुक्तोपमेया समासे आर्थी लुप्तोपमा भृशायत्यनपायिशब्दैः साधनान्तरवैलक्षण्यादुच्यतिरेकश्च व्यज्यते । भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये च व्यतिरेकः ॥ ४३ ॥

ननु तितित्त्वया कालक्षेपे दुर्योधनः सर्वान् राज्ञो वशोऽकुर्यादित्य-
त्राह—प्रणतोति । सहजस्नेहेन अक्षतिमप्रेम्णा निबद्धचेतसोऽस्मासु
गाढं लग्नचित्ताः । सुयोधने तु न तथेति भावः । किञ्च मानभृताम्
अहङ्कारिणां प्रथमे अग्रेसराः । सुयोधनस्तु ततोऽप्येति भावः । वृष्णयो
यादवाः प्रणतिप्रवणान् प्रणामपरान् । सुयोधनस्तु न तथेति भावः ।
नोऽस्मान् विहाय सुयोधनं सदा न प्रणमन्ति न नमन्ति नानुसरन्ति,
किन्तु कार्यकाले त्यज्यन्ति एव इत्यर्थः । सति यादवविग्रहे न किञ्चित्
अस्माकमसाध्यं भवेदिति भावः । अनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः ॥ ४४ ॥

किञ्च कारणान्तरमाह—सुहृद इति । किञ्च एषां वृष्णीनां ये

४७ । बाहो उत्तरकाले विपुल कर्मफलैर निरतिशयं हेतुः बाहो अत्र अपात्रहीन अथ
ननु विनाशन, एवविध कर्मण गमान् उपाय आत्र नाहे ।

४८ । अक्षिमात्रिणैर अश्वी वाजवर्गण अक्षिप्र स्नेहवशतः आत्रापेक्ष अति निविष्टेच्छि,
आत्रा उपात्रेण अत्रात्रात्रात्र, उपात्रा आत्रात्रिणैर परित्रात्रात्र करित्रा सुत्रात्रात्रेण अत्रात्रात्र
करित्रेण ना ।

অভিযোগ ইমান্ মহীভুজো भवता तस्य कृतः कृतावधे: ।
प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिव ॥ ৪৬

उपजापसहान् विलङ्घयन्

स विधाता नृपतौन् मदीद्धतः ।

सहते न जनोऽप्यधःक्रियां

किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥ ৪৭ ॥

অন্বয়: । কৃতাবধে: তস্য (দুর্যোধনস্য) भवता কৃত: অভিযোগ: ইমান্ মহীভুজ: হরিদশ্ব: কমলাকারান্ ইব সমুৎপতন্ প্রবিঘাটয়িতা ॥ বাচ্য—কৃতেন অভিযোগেন সমুৎপততা হরিদশ্বেন কমলাকরা ইব ইমে প্রবিঘাটয়িতার: ॥ ৪৬

অন্বয়: । মহীভূত: স (দুর্যোধন:) নৃপতৌন্ বিলঙ্ঘয়ন্ উপজাপসহান্ বিধাতা, সহজা: সহজাতা: মাটপিতৃপত্না ইত্যর্থ: । “অন্যেষ্বপি দৃশ্যতে” ইতি উপ্রত্যয়: । সুহৃদো মিত্রাণি তথা ইতরে কৃত্রিমসুহৃদশ্চ এষাং মতং বৃষ্ণি-পত্নং ন বিলঙ্ঘয়ন্তি ন অতিক্রামন্তি । তে হৃদয়েঃপি নৃপা: দুর্যোধনোপ-জৌবিনোঃস্পীতি ভাব: । আত্মসিদ্ধয়ে আত্মজীবনার্থং ধৃতরাষ্ট্রাত্মজং দুর্যোধনং বিনয়াৎ আনুকূল্যাদিব যাপয়ন্তি কালং গময়ন্তি । কার্যকালে তু বৃষ্ণিপত্নপ্রবেশিন এব ইত্যর্থ: । যাতেষ্যন্তাক্লট্ । “অর্তিং ক্রী” ইত্যা-দিনা পুগাগম: ॥ ৪৫ ॥

কিঞ্চ নায়মভিযোগকাল ইত্যাশয়েনাহ—অভিযোগ ইতি । কৃতাবধে: পরিভাষিতকালস্য । “অবধিস্থবধানে স্যাস্তীম্নি কালে বিলেঃপি চ” ইতি বিশ্ব: । তস্য সুযোধনস্য, কস্মিণি পত্নী । भवता কৃত: অবধিমনপেচ্যেতি শিষ: । অভিযোগ: আর্দ্রাভিभव ইতি যাবত্ । “অভিযোগস্তু শপথে স্যাদার্দ্রং চ পরাভবে” ইতি বিশ্ব: । ইমান্ পূর্বোক্তান্ মহীভুজো রাজ্যে হরিদশ্ব: উষ্ণারশ্মি: কমলাকারানিব সমুৎপতন্ উদয়ন্ এব প্রবিঘাটয়িতা ভেদ্যতি । ঘাটয়তেভৌবাদিকাক্লট্ । চৌরাদিকস্ব তু “মিতাং ক্রস্ব:” ইতি ক্রস্বত্বং স্যাৎ ॥ ৪৬ ॥

৪৬ । অপর—যাঁহারা এই বাদবগণের সহজাত অর্থাৎ মাতৃপিতৃপক্ষীয় মিত্র এবং যাঁহারা কৃত্রিম সুহৃদ, বস্তৃত: যাঁহারা বাদবগণের অভিমত অতিক্রম করেন না; এই উভয়বিধ নৃপতির সম্প্রতি কেবল স্বার্থসাধনার্থ বিনয়বশত:ই যেন ধৃতরাষ্ট্রজনর দুর্যোগ্যত্বের অলুগমন করিতেছেন ।

৪৭ । উদীয়মান দিবাকর যেমন কমলাকর ভেদ করেন, আমাদের বনবাসরূপ সৌম্যনির্দেশক সেই সূর্য্যোবনের প্রতি তোমার এই অকালবৃক্ষোদ্ধমন উদ্রুপ এই সকল মহীপালকে আমাদের প্রতিকূলে বিচ্ছিন্ন করিয়া দিবে ।

ଅସମାପିତକୃତ୍ୟସମ୍ପଦାଂ ହତବେଗଂ ବିନୟେନ ତାବତା ।

ପ୍ରଭବନ୍ତ୍ୟଭିମାନଶାଲିନାଂ ମଦମୁତ୍ତନ୍ଧୟିତୁଂ ବିଭୂତୟଃ ॥୪୮॥

ମଦମାନସମୁଦ୍ଭଟଂ ନୃପଂ ନ ବିୟୁଙ୍କ୍ତେ ନିୟମେନ ମୃଦତା ।

ଅତିମୃଦଃ ଉଦସ୍ୟତେ ନୟାତ୍ ନୟତ୍ତୈନାଦପରଜ୍ୟତେ ଜନଃ ॥୪୯॥

ଜନଃ ଅପି ଅଧଃକ୍ରିୟାଂ ନ ସହତେ, ଲୋକାଧିକଧାମ ରାଜକଂ କିମ୍ ? ବାଚ୍ୟ—ମଦୋଦ୍ଭଟେନ ବିଲଜ୍ଜୟତା (ଦୁର୍ଯ୍ୟାଧନେନ) ଉପଜାପସଂହାଃ ବିଧାତାରଃ, ଜନେନ ଅଧଃକ୍ରିୟା ନ ସହତେ, ଲୋକାଧିକଧାମ ରାଜକେନ କିମ୍ ॥ ୪୭

ଅନ୍ବୟଃ । ଅସମାପିତକୃତ୍ୟସମ୍ପଦାମ୍ ଅଭିମାନଶାଲିନାଂ ବିଭୂତୟଃ ତାବତା ବିନୟେନ ହତବେଗଂ ମଦମ୍ ଉତ୍ତନ୍ଧୟିତୁଂ ପ୍ରଭବନ୍ତି ॥ ବାଚ୍ୟ—ବିଭୂତିମିଃ ପ୍ରଭୂୟତେ ॥ ୪୮

ଅନ୍ବୟଃ । ମଦମାନସମୁଦ୍ଭଟଂ ନୃପଂ ମୃଦତା ନିୟମେନ ନ ବିୟୁଙ୍କ୍ତେ, ଅତିମୃଦଃ ନୟାତ୍ ଉଦସ୍ୟତେ । ନୟତ୍ତୈନାତ୍ ଜନଃ ଅପରଜ୍ୟତେ ॥ ବାଚ୍ୟ—ମୃଦତା...ସମୁଦ୍ଭଟଃ ନୃପଃ ବିୟୁଜ୍ୟତେ [ଅତିମୃଦେନ ଉଦସ୍ୟତେ] ଜନେନ ଅପରଜ୍ୟତେ । (କର୍ମକର୍ତ୍ତ୍ତ୍ରି ବାଚ୍ୟପରିବର୍ତ୍ତନଂ ନାସ୍ତିତି କ୍ଷେପାଦ୍ଧିନ୍ୟତମ୍) ॥ ୪୯

ଅଥ ନ ଯେ ହ୍ୱଣିପକ୍ଷାସ୍ତାନୁ ପ୍ରତ୍ୟାହ—ଉପଜାପେତି । ମଦୋଦ୍ଭଟଃ ସ ଦୁର୍ଯ୍ୟାଧନଃ ନୃପତୀନ୍ ଅନ୍ୟାନ୍ ବିଲଜ୍ଜୟନ୍ ମଦାତ୍ ଅବମାନୟନ୍ । ସହନ୍ତଃ ଇତି ସଂହାଃ, ପକ୍ଷାଦ୍ୟଚ୍ । ଉପଜାପସ୍ୟ ସଂହାନ୍ ଶେଦୟିଷ୍ୟାନ୍ । “ସମୌ ଶେଦୋପଜାପୌ” ଇତ୍ୟମରଃ । ବିଧାତା ବିଧାସ୍ୟତି । ବିପୂର୍ବସ୍ୟ ଦଧାତେର୍ଲୁଟଃ । ଅବମାନିତୋ ଜନଃ ସୁଭେଦ୍ୟ ଇତି ଭାବଃ ; ନ ଚ ତେ ସହିଷ୍ଣାବ ଇତ୍ୟାହ—ଜନଃ ପ୍ରାକ୍ତୋଽପି ଅଧଃକ୍ରିୟାମ୍ ଅପମାନଂ ନ ସହତେ । ଲୋକାଧିକଧାମ ଲୋକୋତ୍ତରପ୍ରତାପଂ ରାଜକଂ ରାଜସମୂହଃ । “ଗୌତ୍ମିଚ୍ଚୋଢ଼” ଇତ୍ୟାଦିନା ବୁଞ୍ଚପ୍ରତ୍ୟୟଃ । କିମ୍ ସହତେ ଇତି କିଂ ବକ୍ତବ୍ୟମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ସତି କ୍ଷତ୍ୱେନେବ ରାଜମଞ୍ଚୁଳମ୍ ଅସ୍ମାନେବ ଅବଲମ୍ବିଷ୍ୟତେ ଇତି ଭାବଃ ॥ ୪୭ ॥

ନୁ ‘ସଖିନିବେ’ତ୍ୟାଦିବିନେଚରୋକ୍ତ୍ୟା ତସ୍ୟ ମଦସମ୍ଭାବନାପି କଥମିତ୍ୟତ୍ୟାହ—ଅସମାପିତେତି । ଅସମାପିତକୃତ୍ୟସମ୍ପଦାମ୍ ଅକ୍ଷତକୃତ୍ୟାନାମ୍ ଅଭିମାନଶାଲିନାମ୍ ଅହଞ୍ଜାରିଣାଂ ବିଭୂତୟଃ ସମ୍ପଦ ଏବ ତାବତା ସ୍ୱଲ୍ପେନ ବିନୟେନ, କାର୍ଯ୍ୟବଶାତ୍ ଆରୋପିତେନିତି ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ । ହତବେଗଂ ପ୍ରତିବଦ୍ଧବେଗଂ ନ ତୁ ସ୍ୱରୂପତଃ ହତମ୍ ମଦମ୍ ଉତ୍ତନ୍ଧୟିତୁଂ ବର୍ଦ୍ଧୟିତୁଂ ପ୍ରଭବନ୍ତି । ସର୍ବଥା ଦୁର୍ଜନଂ ସମ୍ପଦଃ ବିକାରୟନ୍ତି ଇତି ଭାବଃ ॥ ୪୮

ଅଥ ମଦସ୍ୟ ଅନର୍ଥହେତୁତାଂ ଯୁଗ୍ମେନାହ—ମଦେତି, ଅପରାଗେତି ଚ । ମଦମାନାଭ୍ୟାଂ ଦର୍ପାହଞ୍ଜାରାଭ୍ୟାଂ ସମୁଦ୍ଭଟଂ ନୃପଂ ମୃଦତା କାର୍ଯ୍ୟାପରିଚ୍ଛାନଂ ନିୟମେନ ଅବଶ୍ୟଂ ନ ବିୟୁଙ୍କ୍ତେ ନ ବିମୁଚ୍ଛନ୍ତି । ଅତିମୃଦଃ ନୟାତ୍ ନୌତିମାର୍ଗାତ୍ ଉଦସ୍ୟତେ

୪୭ । ମଦୋଦ୍ଭଟଃ ଦୁର୍ଯ୍ୟାଧନଃ ମତ୍ତତାବଶତଃ ନୃପଗଣେନ ଅବମାନନା କରିବେ, ତାହାରା ସେହି ଅପମାନେ ଅସହିଷ୍ଣୁ ହେଉଅଛି ଦୁର୍ଯ୍ୟାଧନେନ ପକ୍ଷ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବେନ । ସାଧାରଣ ମାନବଠାରେ ଧନ ଅପମାନ ସହିତେ ପାରେ ନା, ଧନ ଲୋକୋତ୍ତରପ୍ରତାପ ନୃପମଣ୍ଡଳର କଥା ଆଉ କି ବଳିବ ?

୪୮ । ଅକୃତକୃତ୍ୟ ଅହଞ୍ଜାରୀ ବାଞ୍ଛିଗଣେନ ମତ୍ତତା କାର୍ଯ୍ୟାଶୁଚ୍ଛେଦେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିନୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିବଦ୍ଧ ହେଲେ ତାହାମାନେ ସମ୍ପଦହୀନ ସେହି ମତ୍ତତାକେ ବର୍ଜିତ କରିବା ଧାକେ ।

अपरागसमोरणे रितः क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः ।

सुकरस्तरुवत् सहिष्णुना रिपुरुन्मूलयितुं महानपि ॥५०॥

अणुरप्युपहन्ति विग्रहः प्रभुमन्तःप्रकृतिप्रकोपजः ।

अखिलं हि हिनस्ति भूधरं तरुशाखान्तनिघर्षजोऽनलः ॥५१॥

अन्वयः । अपराग समोरणे रितः क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः महानपि रिपुः तरुवत् सहिष्णुना उन्मूलयितुं सुकरः । वाचा—...रितेन...सन्ततिना महता रिपुणा सुकरेण (भूयते) ॥ ५०

अन्वयः । अणुः अपि अन्तःप्रकृतिप्रकोपजः विग्रहः प्रभुम् उपहन्ति । हि (तथाहि) तरु-शाखान्तनिघर्षजः अनलः भूधरम् अखिलं हिनस्ति । वाचा—अणूना अपि...कोपजेन विग्रहेण प्रभुः उपहन्त्यते...निघर्षजेन अनलेन भूधरः हिंस्यते ॥ ५१

उत्क्षिप्यते । कर्मकर्त्तरि लट् । नयहोनात् जनो लोकोऽपरज्यतेऽपरक्तो भवति । “स्वरितजितः” इत्यादिना आत्मनेपदम् ॥ ४८ ॥

अपरागोऽप्रोतिः द्वेष इति यावत् । समोरण इव तेनिरितः चोदितः अत एव क्रमेण शोर्णा शोर्णीभूता आकुला चला च मूलसन्ततिः प्रकृत्यादि-स्वजनवर्गः शिफासङ्घातश्च यस्य स तयोक्तः । “मूलं वशोक्तं स्त्रोत्रे शिफातारान्तिकादिषु” इति वैजयन्ती । रिपुर्महानपि तरुवत् वृक्ष इव सहिष्णुना क्षमावता उन्मूलयितुम् उद्धर्तुं सुकरः सुसाध्यः सुकरोन्मूलन इत्यर्थः । अत्र मदादेः पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वात् कारण-माला, तरुवदित्युपमा चेति द्वयोः संसृष्टिः ॥ ५० ॥

ननु अन्तर्भेदमात्रेण कथं सुसाध्य स्तत्राह—अणुरिति । अणुः अल्यो-ऽपि अन्तःप्रकृतिप्रकोपजोऽन्तरङ्गमात्याद्यपरागसमुत्पन्नः । “प्रकृतिः” पञ्च-भूतेषु स्वभावे मूलकारणे । छन्दःकारणगुह्येषु जन्त्वमात्यादिकेष्वपि” इति वैजयन्ती । विग्रहो वैरं प्रभुम् उपहन्ति नाशयति । अत्र दृष्टान्त-माह—तरुशाखान्तानां निघर्षो घर्षणं तज्जोऽनलोऽग्निः । भूधरं गिरिम् अखिलं साकल्येन हिनस्ति हि दहति इत्यर्थः । अत्र उपमानोपमेय-समानधर्माणां प्रतिविस्वतया निर्देशेन दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५१ ॥

४२ । पर्पण्डुः अहङ्कारधारा समुद्भूत नृपके भूछता कदाच परिताप करे ना, अतिभूत बाङ्गि नोतिपथ हहेते दूरे निक्षिप्त इय, आत्र नोतिशेन लोकेर अति सकलेइ विरागवान् हइरा धाके ।

५० । येमन अतिविशाल तरुऽ समोरणधारा सकालित एवः क्रमे शीर्षविच्छिन्नमूल हइले महजे उन्मूलनयोग्य इय, तेइरूप विधेववणे बाह्य प्रजादि स्वजनवर्ग आकुल ऽ विचलित इय, ते अति एवम हइले ऽ क्रमशील बाङ्गि ताहाके अनायासे उन्मूलित करिते समर्थ इय ।

५१ । अनायादि अस्तरङ्गधारे कोप हइते समुद्भूत अति अजमात्र वैरऽ प्रभूके विनष्ट करे ; येरूप, तरुशाखार परस्पर वर्धने उचित अनल निःशेषरूपे पर्यंत वृक्ष करिवा धाके ।

মতিমান্ বিনয়প্রমাথিনঃ সমুপেচেত সমুন্নতিং দ্বিষঃ ।
 সুজয়ঃ খলু তাৎগন্তরে বিপদন্তা হ্যবিনীতসম্পদঃ ॥৫২॥
 লঘুবৃত্তিতয়া ভিদাং গতং বহিরন্তশ্চ নৃপস্য মণ্ডলম্ ।
 अभिभूय हरत्यनन्तरः शिथिलं कूलमिवापगारयः ॥৫৩॥
 अनुशासतमित্যনাকুলং নয়বত্মাকুলমর্জুনাযজম্ ।
 स्वयमर्थं द्वाभिवाञ्छितः तमभौयाय पराशरात्मजः ॥৫৪॥

অন্বয়ঃ । মতিমান্ বিনয়প্রমাথিনঃ দ্বিষঃ সমুন্নতিং সমুপেচেত, তাৎগন্তরে সুজয়ঃ খলু, হি (তথাহি) অবিনীতসম্পদঃ বিপদন্তাঃ । বাচ্য—মতিমতা সমুন্নতিঃ সমুপেচেত, সুজয়েন (ভূযতে), সম্পদম্ বিপদন্তাভিঃ (ভূযতে) ॥ ৫২

অন্বয়ঃ । লঘুবৃত্তিতয়া বহিঃ অন্তঃ চ ভিদাং গনম্ নৃপস্য মণ্ডলম্ অনন্তরঃ আপগারয়ঃ শিথিলং কূলম্ ইব অভিভূয় হরতি । বাচ্য—অনন্তরেণ আপগারয়েণ ইব জিযতে ॥ ৫৩

অন্বয়ঃ । ইতি আকুলম্ মর্জুনাযজম্ (ভীমসেনং) নয়বত্মাং অনাকুলম্ অনুশাসতং তং (যুধিষ্ঠিরং) পরাশরাत्मजः स्वयम् অভিবাञ्छितঃ অর্থ ইব অভিযায় । বাচ্য—পরাশরাत्मजेन अभिवाञ्छितेन अर्थेन इव अनुशासत् सः (युधिष्ठिरः) अभौये ॥ ৫৪

তথাপি কথং বর্জমানং শত্রুং উপেচেত ইতি আশঙ্ক্য, দুর্বিনীতত্বাৎ
 ইতি আহ—মতিমানিতি । মতিমান্ প্রাজ্ঞঃ বিনয়ং প্রমথ্যতি ত্যজতি
 ইতি বিনয়প্রমাথিনো দুর্বিনীতস্য দ্বিষঃ সমুন্নতিং বৃদ্ধিं সমুপেচেত ।
 উপেক্ষায়াঃ ফলমাহ—তাৎগবিনীতোঃ অন্তরে ক্বচিৎ রম্ভে সুজয়ঃ সুখেন
 জিতুং শক্যঃ খলু । হি যস্মাৎ অবিনীতসম্পদো বিপদন্তা অনর্থো-
 দ্কারাঃ ॥ ৫২ ॥

কথং দুর্বিনীতস্য শত্রোঃ সুজয়ত্বমিত্যাশঙ্ক্য ভেদজর্জরিতত্বাৎ ইতি
 আহ—লঘুতি । লঘুবৃত্তিতয়া স্বস্য দুর্বৃৎতরূপতয়া বহির্মিত্রাদিজন-
 পদেষু অন্তরমাত্মাদিষু চ ভিদাং ভেদং গতম্ । “ষিদ্ধিদাদিভ্যোঃ” ইতি
 অঙ্প্রত্যয়ঃ । নৃপস্য মণ্ডলং রাষ্ট্রম্ অনন্তরঃ সন্নিহিতো জিগীষুঃ
 আপগারয়ো নদীবেগঃ শিথিলম্ অন্তর্মদজর্জরং কূলমিব অভিভূয়
 আক্রম্য হরতি ॥ ৫৩ ॥

অন্বিতি । ইতি ইত্থম্ আকুলম্ অরিনিকারস্মরণাৎ লুপিতম্

৫২ । মতিমান্ বাস্তব দুর্বিনীত শত্রুঃ সমুন্নতি উপেক্ষা করিতে, কেননা তাহার বিনয়শীল
 শত্রুঃ কোন না কোন ছিদ্ৰ প্রাপ্ত হইয়া তাহাকে অনাগ্রাসে জয় করিতে পারা যায় ; বিশেষতঃ
 বিপদই অবিনীত বাস্তব সম্পদের পরিধাও ।

৫৩ । সন্নিহিত নদীবৎ যেমন অস্তঃশিথিল কূল আক্রমণ করিয়া হরণ করে, জিগীষু বাস্তব
 তরুণ দুর্ব্যবহারবশতঃ বহির্মিত্র প্রজাতি ও অস্তঃশিথিল অমাত্যাদির মধ্যে ভেদপ্রাপ্ত রাষ্ট্রে অভিজ্ঞত
 করিয়া অপহরণ করিয়া থাকেন ।

মধুরৈরবশানি লম্বয়ন্ অপি তির্য্যচ্ছি শমং নিরৌচ্ছিতৈ: ।
পরিত: পটু বিভ্রদেনসাং দহনং ধাম বিলোকনচমম্ ॥৫৫॥
সহস্রোপগত: সবিষ্ময়ং তপসাং সূতিরসূতিরাপদাম্ ।
দৃষ্ণে জগতীভুজা মুনি: স বপুষ্মানিব পুণ্যসঙ্ঘয়: ॥৫৬॥

অন্বয়: । অবশানি তির্য্যচ্ছি অপি মধুরৈ: নিরৌচ্ছিতৈ: শমং লম্বয়ন্ পরিত: পটু, এনসাং
দহনং বিলোকনচমং ধাম বিভ্রত্ ॥ বাচ্য—লম্বয়ন্ত্ বিভ্রতম্ ॥ ৫৫

অন্বয়: । সহস্রা উপগত: তপসাং সূতি: আপদাম্ অসূতি: স মুনি: বপুষ্মান্ পুণ্যসঙ্ঘয়:
ইব জগতীভুজা সবিষ্ময়ং দৃষ্ণে ॥ বাচ্য—উপগতং তপসাং সূতিম্ আপদাম্ অসূতিং তং মুনিং
বপুষ্মন্ত্ পুণ্যসঙ্ঘয়ং জগতীভুক্ দদৃশ ॥ ৫৬

অর্জুনাগ্রজং ভীমসেনং নয়বল্লম্ নীতিমার্গম্ অনাকুলম্ অসঙ্কোণং যথা
তথা অনুশাসিতম্ উপदिशन्तম্ । “জচ্ছিত্বাদয়: পটু” ইত্যভ্যস্তাচ্ছতু-
র্নুম্ভাব: । তং যুধিষ্ঠিরং পরাশরস্ব্য আত্মজ: পুত্র: বেদব্যাস: । স্বয়মভি-
বাঙ্ছিতোঽর্থ ইব সাক্ষাৎ মনোরথ ইব ইতি উত্প্রেচ্ছা । অমীয়ায়
প্রাস: ॥ ৫৪ ॥

অথ যুগ্মে নাহ—মধুরৈরিতি । মধুরৈ: শান্তৈ: নিরৌচ্ছিতৈ: অবলোকনৈ: ।
নপুংসকে ভাবে ক্ত: । ন বিদ্যতে বশম্ আয়ত্নত্বং যেষাং তানি অবশানি
প্রতিকূলানি । “বশমায়ত্নতায়াং চ” ইতি বিশ্খ: । তির্য্যচ্ছি সৃগপচ্ছা-
দৌনি অপি শমং শান্তিং লম্বয়ন্ প্রাপয়ন্ । “লম্বয়” ইতি লুমাগম: ।
“গত্যর্থ” ইত্যাदिना द्विकर्मकत्वम् । পরিত: পটু, উজ্জ্বলম্ এনসাম্ ।
দৃষ্ণতেঽনেনেতি দহনং নিবর্ত্তকং তথাপি বিলোকনচমং দর্শনীয়ম্ বঙ্গা-
দিতো বিলল্লেখমিতি ভাব: । ধাম তেজো বিভ্রত্ ॥ ৫৫ ॥

সহসেতি । পুন: সহস্রা উপগত: অকস্মাৎ আগত: তপসাং সূতি:
প্রভব: আপদাম্ অসূতি: অপ্রভব: নিবর্ত্তক ইতি যাবত্ । স মুনির্য্যাস:
বপুষ্মান্ দেহধারী পুণ্যসঙ্ঘয়: পুণ্যরাশিরিব ইতি উত্প্রেচ্ছা, জগতীভুজা
রাশ্মা সবিষ্ময়ং দৃষ্ণে দৃষ্ট: ॥ ৫৬ ॥

৫৪ । এইখানে শত্ৰুর কার্য্যশ্রমে সমাকুল অর্জুনাগ্রজ ভীমসেনের প্রতি অনাকুল নীতিপথের
উপদেশে। যুধিষ্ঠির সমীপে পরাশরহনের বেদবাস যেন সাক্ষাৎ অভিলষিত অরোজনের স্থায় সমাগত
হইলেন।

৫৫—৫৬ । তাঁহার আগমনকালে তদীয় প্রশান্ত দৃষ্টিতে অবশ্য সৃগপকোরাও শান্তভাবে ধারণ
করিল । তখন তিনি এমনই কণ্ঠ-নাশন জ্যোতি: ধারণ করিয়াছিলেন যে, অনলভূয়া হইলেও
তাঁহা অবলোকনের বোধ্য হইরাছিল । বিপদবারণ ভগ:অবর্ত্তক মহনা সমাগত দেহধারী
পুণ্যরাশির জায় সেই বাসদেবকে যুধিষ্ঠির সমীপে অবলোকন করিলেন ।

অথোচ্চকৈরাসনতঃ পরাৰ্দ্ধায়া
 উদয়ন্ স ধূতারুণবল্কলায়ঃ ।
 ররাজ কৌর্ণাকপিশাংশুজালঃ
 শৃঙ্গাৎ সুমেরোরিব তিগ্মরশ্মিঃ ॥৫৩॥
 অবহিতহৃদয়ো বিধায় সোঽর্হাম্
 ঋষিবহুপ্রবরে গুরুপদিষ্টাম্ ।
 তদনুমতমলচ্ছকার পশ্চাত্
 প্রশম ইব শ্রুতমাসনং নরেন্দ্রঃ ॥৫৮॥

অন্বয়ঃ । অথ উচ্চকৈঃ পরাৰ্দ্ধায়া আসনতঃ উদয়ন্ ধূতারুণবল্কলায়ঃ স কৌর্ণাকপিশাংশু-
 জালঃ সুমেরোঃ শৃঙ্গাৎ (উদয়ন্) তিগ্মরশ্মিঃ ইব ররাজ ॥ বাচ্য—উদয়তা ধূতারুণবল্কলায়ণে তেন...
 জালিন তিগ্মরশ্মিনা ইব ॥ ৫৩

অন্বয়ঃ । অবহিতহৃদয়ঃ স নরেন্দ্রঃ ঋষিপ্রবরে ঋষিবৎ গুরুপদিষ্টাম্ অর্হা' বিধায় পশ্চাত্
 তদনুমতম্ আসনং প্রশমঃ শ্রুতম্ ইব অলচ্ছকার ॥ বাচ্য—অবহিতহৃদয়েন তেন নরেন্দ্রেণ
 প্রশমেন ইব অলচ্ছকো ॥ ৫৮

অথেতি । অথ দর্শনানন্তরম্ । উচ্চকৈঃ উন্নতায়া পরাৰ্দ্ধায়া ঐষ্টায়া
 “অর্হায়াত্ পরাবরাধমোত্তমপূর্বাচ্চ” ইতি যত্নত্বয়ঃ । আসনতঃ সিংহাসনায়া
 উদয়ন্ উত্তিষ্ঠন্ অত এব ধূতানি কম্পিতানি অরুণানি বল্কলায়াণি
 যস্য স তথোক্তঃ । স নৃপঃ কৌর্ণাং বিস্তৃতম্ আকপিশম্ অংশুজালং
 যস্য স তথোক্তঃ । সুমেরোঃ শৃঙ্গাৎ উদয়ন্ তিগ্মরশ্মিরিব ররাজ ॥ ৫৩ ॥

অবহিত্যেতি । স নরেন্দ্রঃ অবহিতহৃদয়ঃ অপ্রমত্তচিত্তঃ সন্ । “চিত্তন্তু
 চেতো হৃদয়ং স্বান্তং হৃদ্যানসং মনঃ” ইত্যমরঃ । ঋষিপ্রবরে মুনিশ্রেষ্ঠে ।
 ঋষিবৎ ঋষ্যর্হাম্ । অর্হত্যর্থং বতিপ্রত্যয়ঃ । গুরুপদিষ্টাং শাস্ত্রীয়া-
 মিত্যর্থঃ । অর্হাং পূজাম্ । “গুরোস্ত্ব হ্রলঃ” ইতি অকারপ্রত্যয়ঃ । বিধায়
 পশ্চাত্ অনন্তরং তদনুমতং তেন অনুজ্ঞাতম্ আসনম্ । প্রশমঃ শান্তিঃ শ্রুতং
 শাস্ত্রশ্রবণমিব অলচ্ছকার । উক্তম্ পূর্বম্—“প্রশমস্তস্য মবল্কল-
 ঙ্খিয়া” ইতি । মুন্যাজ্ঞয়া উপবিষ্টবান্ ইত্যর্থঃ ॥ ৫৮ ॥

৫৩ । অনন্তর রাজা তাঁহাকে অবলোকন করিয়া উন্নত উত্তর সিংহাসন হইতে উখিত হইলেন ;
 ঐত উখানবেগে তাহার পরিহিত লোহিতবর্ণ বকলের অগ্রভাগ দ্রব্য কল্পিত হওয়ার তখন তিনি
 কপিলবর্ণ অংশুজাল বিকিরণকারী শ্বশুরের অগ্রভাগ হইতে উদ্গত দিবাকরের স্থায় শোভা
 ধারণ করিলেন ।

व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठ-
स्तिष्ठन्मुनेरभिमुखं स विकीर्णधाम्नः ।
तन्वन्तमिहमभितो गुरुमंशुजालं
लक्ष्मीमुवाह सकलस्य शशाङ्कमूर्तेः ॥५६॥
इति श्रीभारविकृतौ किराताजुनीय
महाकाव्ये द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अन्वयः । व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठः विकीर्णधाम्नः मुनेः अभिमुखं तिष्ठन् स
इहम् अंशुजालं तन्वन्तं गुरुम् अभितः सकलस्य शशाङ्कमूर्तेः लक्ष्मीम् उवाह ॥ वाचा—...
विभासितोष्ठेन तिष्ठता तेन लक्ष्मीः ऊहे ॥ ५६

व्यक्तेति । व्यक्तोदितैः स्फुटोद्गतैः स्मितमयूखैः विभासितौ ओष्ठौ
यस्य स तथोक्तः । विकीर्णधाम्नः विस्तीर्णतेजसः मुनेः अभिमुखं तिष्ठन्
स नृपः इहं समृद्धं दीप्तमिति यावत् । अंशुजालं तन्वन्तं गुरुं
गोष्यतिम् । “गुरुर्गोष्यतिपित्रादौ” इत्यमरः । “अभितः परितः—”
इत्यादिना द्वितीया । अभितोऽभिमुखं तिष्ठत इति शेषः । सकलस्य
सम्पूर्णस्य, शशाङ्का मूर्तिर्यस्य तस्य इन्दोर्लक्ष्मीमुवाह वदति स्म । अत्र
उपमेयस्य राज्ञ उपमानेन इन्दुधर्मेण लक्ष्म्याः साक्षात्सम्बन्धासम्भवात्
तत्सदृशीं लक्ष्मीमिवेति प्रतिबिम्बकरणाच्चेपात् असम्भवदसुसम्बन्धात्
पदार्थवृत्तिनिर्दर्शनालङ्कारः । तदुक्तम्—“प्रतिबिम्बस्याकरणं सम्भवता
यत्र वस्तुयोगेन । तत्साम्यमसम्भवता निदर्शना सा द्विधाभिमता”
इति ॥ ५६. ॥

इति महामहोपाध्यायमहर्षिनाथसूरिविरचितायां किराताजुनीय-
व्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां व्यासागमनो नाम
द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

६५ । अश्वमेधचित्र महापाण अथमे सेहै क्विसकुसक उगविजनेचिह्न शास्त्रसम्बद्ध गुणा
करिलेन । अनन्तर ठाहार आदिठे आंगनेन उगवेनन करउ शयडु । येमन शास्त्रज्ञानके अगइठ
करे, तऊण सेहै आंगन समलङ्कृत करिलेन ।

६६ । नृपति बुधितिर सेहै बिस्तृततेज आबिर समुत्थे उगवेनन करिलेन, ठाहार ओठधर मुह
हाउठे । उच्चल किरणजाले उडामित हऐल ; राजा तथन एतौदकिरण-वाङ्ग इहम्पतिअहेर
समुत्थवर्त्तौ पूर्णनथद्वेरेन शोभा धारण करिराहिलेन ।

चितीरसर्ग समाप्त ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

ततः शरच्चन्द्रकराभिरामै-
रुत्सर्पिभिः प्रांशुमिवांशुजालैः ।

बिभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गौ-

जटास्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम् ॥१॥

प्रसादलक्ष्मीं दधतं समयां

वपुःप्रकर्षेण जनातिगेन ।

प्रसह्य चेतःसु समासजन्त-

मसंस्तुतानामपि भावमाद्रुम् ॥२॥

अन्वयः । ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैः रुत्सर्पिभिः अंशुजालैः प्रांशुमिव, आनीलरुचं पिशङ्गौः जटाः बिभ्राणं तडित्वन्तम् अम्बुवाहमिव (स्थितम्) ॥ वाचा—विभ्रतु तडित्वान्, अम्बुवाट् इव स्थितः ॥ १

अन्वयः । समयां प्रसादलक्ष्मीं दधतं जनातिगेन वपुःप्रकर्षेण असंस्तुतानाम् अपि चेतःसु प्रसह्य आद्रुं भावं समासजन्तम् ॥ वाचा—दधतु, समासजनम् ॥ २

अथ त्रिभिर्मुनिं विशिषंश्चतुर्भिः कलापकमाह । तदुक्तम्—“द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तद्वृद्धं कुलकं स्मृतम् ॥” इति । तत इति । ततः उपवेशनानन्तरं धर्मात्मजः युधिष्ठिरः शरच्चन्द्रकराभिरामैः आह्लादकैः इत्यर्थः । रुत्सर्पिभिः जडुं प्रसारिभिः अंशुजालैः प्रभापटलैः प्रांशुम् उन्नतमिव (स्थितम्) इति उत्प्रेक्षा । पुनः आनीलरुचं कृष्णवर्णं पिशङ्गौः पिङ्गलवर्णाः, गौरादित्वात् डोष् । जटा बिभ्राणं धारयन्तम् अतएव तडित्वन्तं विद्युदयुक्तम् अम्बुवाहमिव स्थितम् इति उत्प्रेक्षा । धर्मात्मजो युधिष्ठिर एतादृशं मुनिम् आवभाषे इति चतुर्थश्लोकेन अन्वयः ॥ १ ॥

प्रसादेति । पुनः समयां सम्पूर्णां प्रसादः सौम्यता तस्य लक्ष्मीं सम्पदं

१ । इति उगवेशनं करिणे, उद्धे अमर्षित आह्लातकरं ततोऽपि अंशुजाले तांशुके उन्नतं बलिना बोध इहेते नागिनः ; तांशुः वर्षं कुरु एवं त्विनि पिङ्गलवर्णं जटौ धारय करिग्राहेन, एवञ्च मोहाविनोदयचित्ते मेघेन क्षीरं अमर्षित इहेतेन ।

अनुद्धताकारतया विविक्तां

तन्वन्तमन्तःकरणस्य वृत्तिम् ।

माधुर्य्यविसृम्भविशेषभाजा

कृतोपसम्भाषमिवेचितेन ॥ ३ ॥

धर्मात्मजो धर्मनिबन्धिनीनां

प्रसूतिमेनःप्रणुदां श्रुतीनाम् ।

हेतुं तदभ्यागमने परीप्सुः

सुखोपविष्टं मुनिमावभाषे ॥ ४ ॥ इति कलापकम् ।

अन्वयः । अनुद्धताकारतया अन्तःकरणस्य वृत्तिं विविक्तां तन्वन्तं माधुर्य्यविसृम्भविशेषभाजा ईक्षितेन कृतोपसम्भाषमिव ॥ वाचा—तन्वन् कृतोपसम्भाष इव ॥ ३

अन्वयः । धर्मेनिबन्धिनीनाम् एनःप्रणुदां श्रुतीनां प्रसूतिं सुखोपविष्टं मुनिं तदभ्यागमने हेतुं परीप्सुः धर्मात्मजः आवभाषे वाचा—प्रसूतिः सुखोपविष्टः मुनिः परीप्सुना धर्मात्मजेन ॥ ४

दधतम् । अतएव जनमतिगच्छतीति जनातिगेन लोकातिशायिना ।

“अन्येष्वपि दृश्यते” इति उपप्रत्ययः । वपुःप्रकर्षण आकारसम्पदा असं-
सृतानाम् अपरिचितानाम् अपि । व्यासोऽयम् इति अज्ञानताम् इत्यर्थः ।

“संस्तवः स्यात् परिचयः” इत्यमरः । चेतःसु चित्तेषु आर्द्रं खेहार्द्रं
भावम् अभिप्रायं प्रसज्य बलात् समासजन्तं लगयन्तम् इति यावत् ।

“दंशसज्जखञ्जां शपि” इत्युपधाया लोपः । प्रसज्जाकारेषु सर्वोऽपि
स्निह्यतीति भावः ॥ २ ॥

अनुद्धतेति । पुनः अनुद्धताकारतया शान्ताकारत्वेन लिङ्गेन अन्तः-
करणस्य वृत्तिं विविक्तां पूर्तां, शान्ताम् इति यावत् । “विविक्तौ पूत-
विजनौ” इत्यमरः । तन्वन्ते प्रकटयन्तम् आकृतिः एव अस्य चित्तशक्तिं
कथयति इत्यर्थः । पुनः माधुर्य्यं निसर्गसौम्यता विसृम्भो विश्वासः ।

“समौ विसृम्भविश्वासी” इत्यमरः । तयोः विशेषम् (अतिशयं) भजतीति
तयोक्तेन ईक्षितेन दर्शनेन एव कृता उपसम्भाषा सम्भाषणं येन तम् इव
इति उत्प्रेक्षा । दृष्टिविशेषेणैव उपसम्भाषमाणमिव स्थितम् इत्यर्थः ।
काशिकायां तु “उपसम्भाषणमुपसान्वनम्” इति भासनादिसूत्रे ॥ ३ ॥

२ । मेहे वामदेव मन्त्रं अमादमयुक्ति धारण करिष्याहिनेन एव लोकाकीर्त चौर मन्त्रिकादि
धारा त्विनि गरिष्ठविहीन वाक्तिगणेश्वर अक्षःकरणे आकप्रिक मेश्वर भाव मन्त्रं करिष्या
मिच्छेहिनेन ।

অনামপুণ্যোপচয়ৈর্দুরাপা

ফলস্য নিধূঁতরজাঃ সবিবৌ ।

তুल्या ভবদর্শনসম্পদেষা

বৃষ্টে দিবো বীতবলাহকায়াঃ ॥ ৫ ॥

অদ্য ক্রিয়াঃ কামদুঘাঃ ক্রতুনাং

সত্যাশিষঃ সম্রতি ভূমিদেবাঃ ।

অর্থঃ । অনামপুণ্যোপচয়ৈঃ দুরাপা ফলস্য সবিবৌ নিধূঁতরজাঃ এষা ভবদর্শনসম্পদ
বীতবলাহকায়াঃ দিবঃ বৃষ্টে তুल्या (ভবতি) । বাচ্য—দুরাপয়া সবিব্রা নিধূঁতরজসা অনথা-
...সম্পদা তুल्या (ভূয়তি) ॥ ৫ ॥

ধর্মোতি । পুনঃ ধর্মং নিবভ্রন্তি ইতি ধর্মনিবন্ধিনীনাং অগ্নিহোত্রাদি-
ধর্মপ্রতিপাদিকানাং এনঃপ্রণুদাম্ অঘচ্ছিক্তাং, ক্রিপ্ । শ্রুতানাং বেদানাং
“শ্রুতিঃ স্ত্রী বেদ আন্যায়ঃ” ইত্যমরঃ । প্রসূতি প্রভবং সুখে উপবিষ্ট
মুনিং তদভ্যাগমনে তস্য মুনেরাগমনে হেতুং কারণং পরীপ্সুঃ জিজ্ঞাসুঃ
আপ্রোতিঃ সন্মতাৎ উপ্রত্যয়ঃ । “আপ্ স্পৃধামীত্” ইতৌকারঃ । “অত্র
লোপোঃভ্যাসস্য” ইত্যভ্যাসলোপঃ । আবभाषে উবাচ ॥ ৪ ॥

অনামেতি । অনামপুণ্যোপচয়ৈঃ অকৃতপুণ্যসংগ্রহৈঃ দুরাপা দুর্লভা
ফলস্য সবিবৌ অ্যেস্করীত্যর্থঃ । নিধূঁতরজা হতরজগুণা । একত্র রজো
ধূলিঃ অন্যত্র গুণাঃ । নিরস্তধূলিঃ । “রজো রজোগুণে ধূলী পরাগান্-
বয়োরপি” ইতি শাঙ্করঃ । এষা ভবদর্শনসম্পদ সম্প্রতিঃ লাভ ইতি
যাবত্ । সম্পদাদিভ্যঃ ক্রিপো ভাবার্থত্বাৎ । বীতবলাহকায়াঃ গতমেঘায়াঃ
দিব আকাশস্য সম্বন্ধিন্যা বৃষ্টে তুल्या ইতি উপমালঙ্কারঃ । অনভ্র-
বৃষ্টিবত্ অতর্কিতোপপন্নং ভবদর্শনং সর্বথা কস্যचित্ অ্যেসৌ নিদানম্
ইত্যর্থঃ । বারি বহতীতি বলাহকঃ । পৃষোদরাদিত্বাৎ সাধুঃ ॥ ৫ ॥

৩ । এখানে আকৃতি ভাঙাই তিনি তীরে ডিঙিবুড়ির পবিজ্ঞতা জ্ঞাপন করিয়াছিলেন এবং
ঐহার স্বাভাবিক নিরতিশয় নিক ও বিষম পৃষ্টিই যেন ঐহার প্রতিমস্তায্য সম্পাদন করিয়াছিল ।

৪ । অগ্নিহোত্রাদি ধর্মপ্রতিপাদিকা পাপনাশিনী অতিমহতের অবর্ভক সেই ঋষি বেদমহান
স্থখে উপবেশন করিলে ধর্মবলন বৃদ্ধির ঐহার আগমনের কারণ জানিতে অভিলাষী হইয়া
ঐহারে বলিলেন ।

৫ । আপনার ধর্মলাভ প্রেরণকর ও রজোবিনাশক ; বাহারা পুণ্যসঞ্চয় করে নাই, তাহাদের
পক্ষে ইহা দ্রঘি ; সেবশূন্য আকাশ হইতে বৃষ্টিপাতের জায় মহা আপনার এই ধর্মলাভ কোম
মল্লেরই নিদানস্বরূপ হইবে ।

আ সংস্কৃতে রক্ষি জগত্‌সু জাত-

স্বব্য্যাগতে যদ্বহুমানপাত্ৰম্ ॥ ৬ ॥

শ্রিয়ং বিকর্ষন্ত্যপহন্ত্যঘানি

শ্রেয়: পরিস্কৌতি তনোতি কৌর্তিম্ ।

সন্দর্শনং লোকগুরোরমোঘং

তবাत्मयोनेरिव কিং ন ধত্তে ॥ ৭ ॥

অন্বয়: । অঘ ক্রতুনাং ক্রিয়া: কামদুঘা:, সম্মতি ভূমিদেবা: সত্যাশিষ: (ভবন্তি), যত্ব
ত্বয়ি আগতে আ সংস্কৃতে: জগত্‌সু বহুমানপাত্ৰং জাত: অক্ষি । বাচ্য—ক্রিয়াभि: কামদুঘাभि:,
ভূমিদেবৈ: সত্যাশীর্ষি: (সূয়তে) । (ময়া) বহুমানপাত্রেণ জাতেন সূয়তে ॥ ৬

অন্বয়: । আत्मयोने: ইব লোকগুরো: তব অমোঘং সন্দর্শনং শ্রিয়ং বিকর্ষন্তি, অঘানি
অপহন্তি, শ্রেয়: পরিস্কৌতি, কৌর্তিং তনোতি (কিং বহুনা) কিং ন ধত্তে । বাচ্য—অমোঘেন
দর্শনেন শ্রী: বিকৃষ্যতে, অপহন্ত্যন্তে, পরিস্কূয়তে, কৌর্টি: তন্বতে, কিং ন ধীযতে ॥ ৭

অর্থোক্তি । অঘ ক্রতুনাং ক্রিয়া অনুষ্ঠানানি । কামান্ দুহন্তি ইতি
কামদুঘা: ফলদা ইত্যর্থ: । “দু:হ কব্‌ঘস্ব” ইতি কপ প্রত্যয়ো ঘাদেশস্ব ।
সম্মতি অঘ ভূমিদেবা: ব্রাহ্মণা: । “হিজাত্যগ্ৰজন্মভূদেববাড়া: ।
বিপ্রস্ব ব্রাহ্মণ:” ইত্যমর: । সত্যাশিষো জাতা: । ব্রাহ্মণাশিষোঽয়
ফলিতা ইত্যর্থ: । যত্ব যত: কারণাত্ব ত্বয়ি আগতে সতি ত্বদাগমনেন
নিমিত্তেন ইত্যর্থ: । অক্ষি (ইত্ৰহুমর্থ্যেঽব্যয়ম্) । “অক্ষীতরক্ষদর্ধানু-
বাদেঽহমর্থ্যেঽপি” ইতি গণব্যাক্ষ্যানি । “দাসে ক্রতাগসি ভবত্ব্যুচিত:
প্রভূণাং পাদপ্রহার ইতি সুন্দরি নাক্সি দুয়ে” ইতি প্রয়োগাচ্চ ।
আ সংস্কৃতে: আ সংসারাত্‌ যাবত্‌ সংসারম্ ইত্যর্থ:, অবিবিধাবাঙ্
বিকল্যাদসমাস: । জগত্‌সু বহুমানপাত্ৰং বহুযোগ্যতাভাজনং জাত: ।
সকলসকলমফলভূতং ত্বদাগমনং যেন মে জগন্মান্যতা ইতি ভাব: ॥ ৬ ॥

শ্রিয়মিতি । আत्मयोने: ব্রাহ্মণ ইব লোকগুরো: তব অমোঘম্ অবি-
ফলং সন্দর্শনং শ্রিয়ং বিকর্ষন্তি আকৃণ্য দদাতি । অঘানি দু:খানি অপ-
হন্তি । “অহোদু:খব্যসনেষ্বধম্” ইত্যমর: । শ্রেয়: পুরুষার্থং পরিস্কৌতি
স্ববতি । পরিস্কৌ ইতি পাঠেঽপি স এবার্থ: । কৌর্টিং চ তনোতি কিং
বহুনা কিং ন ধত্তে ? কিং ন কৰোতি ? সৰ্বং কৰোতীত্যর্থ: ? ॥ ৭ ॥

৬ । আপনাত্‌ আগ্রবনে এখন বাগ্‌কিত্তানকল ও বিঅগ্রবের আনোক্ষানি সকল হইল ;
যেহেতু আমি আঁচ চিত্রদিনের জন্ত সবকু জগতে বহুমান্যতাভাজন হইলাম ।

৭ । লোকজন আমার দ্বারা আপনাত্‌ এই কল্যাণ বর্ণন সবদিক্‌ আকর্ষণ করিয়া আসান করে,

শ্রোতন্ময়ুখেऽপি হিমদ্যুতৌ মে

ন-নির্বৃত্তং নির্বৃতিমেতি চক্ৰুঃ ।

সমুজ্জ্বলিতজ্ঞাত্যবিরোধং

ত্বত্‌সন্নিধাবুচ্ছসিতৌব চেতঃ ॥ ৫ ॥

নিরাশ্রয়ং প্রশ্নকুতূহলিত্ব-

মস্মাস্থধৌনং কিমু নিঃস্পৃহাণাম্ ।

তথাপি কল্যাণকরৌ গিরং তে

মাং শ্রোতুমিচ্ছা মুখরীকরোতি ॥ ৬ ॥

অন্বয়ঃ । শ্রোতন্ময়ুখে হিমদ্যুতৌ অপি ন নির্বৃত্তং, মে চক্ৰুঃ ত্বত্‌সন্নিধৌ নির্বৃতিম্ এতি । (তথা) চেতঃ সমুজ্জ্বলিতজ্ঞাত্যবিরোধং (সত্) সমুচ্ছসিতি ইব । বাচ্য—ন নির্বৃতিং, চক্ৰুঃ নির্বৃতিঃ ইত্যে...খেদে চিত্তসা উচ্ছসিতে ইব ॥ ৫

অন্বয়ঃ । প্রশ্নকুতূহলিত্ব নিরাশ্রয়ং নিঃস্পৃহাণাম্ অস্মাসু অধীনম্ কিমু? তথাপি কল্যাণকরৌ তে গিরং শ্রোতুমিচ্ছা মাং মুখরীকরোতি । বাচ্য—প্রশ্নকুতূহলিত্ব নিরাশ্রয়ং (ভূয়তে) অধীনে (ভূয়তে) ইচ্ছা অহং মুখরীকরোতি ॥

শ্রোতদিতি । হে ভগবন্ ! শ্রোতন্ময়ুখে সুধাস্রাবিকরে হিমদ্যুতৌ ইন্দ্রৌ অপি বিপ্লবে ন নির্বৃত্তম্ । নজর্থস্য নশব্দস্য সুপ্‌সুপেতি সমাসঃ ।)।
মে চক্ৰুঃ ত্বত্‌সন্নিধৌ নির্বৃতিং মুখমেতি । তথা চেতস্ব সমুজ্জ্বলিতজ্ঞাত্য-
বিরোধং ত্বত্‌সন্নিধৌ বিরহদুঃখং সমুচ্ছসিতৌব অনুরোধে প্রাপ্নোতি ইব
ইতি উত্প্রেচ্ছা । পূর্বোক্তে তু নির্বৃতিকারণে সত্যপি ইন্দ্রৌ অনির্বৃত্তিকথ-
নাত্‌ বিশেষোক্তিঃ । তদুক্তম্—“তস্মামগ্রামনির্বৃতির্বিশেষোক্তির্নিগদ্যতে”
ইতি ॥ ৫ ॥

নিরাশ্রয়মিতি । প্রশ্নকুতূহলিত্ব নিরাশ্রয়ম্ ত্বদাগমনপ্রয়োজনপ্রশ্নো
নিরাশ্রয় ইত্যর্থঃ । “আশ্রয়ং প্রতিষ্ঠায়াম্” ইতি নিপাতঃ । প্রশ্নানবকাশে
হেতুমাহ—নিঃস্পৃহাণাম্ যুগ্মসদৃশানাং ইত্যর্থঃ । অস্মাসু অধীনম্
আয়ত্নং কিমু? ন কিঞ্চিৎ অস্মত্তো লভ্যমিত্যর্থঃ । আধারত্ববিশেষায়াং
সমাসো । তথাপি কল্যাণকরৌ অস্মদ্বিতৈকহেতুকাম্ ইত্যর্থঃ । নিঃস্পৃহ-
কলুষানি বিনাশ করে, পুণ্যার্থ অর্পণ করে, কীর্তি বিস্তার করে : অধিক কি আপনাত্মক দর্শনে না
করিতে পারে, একমুখি কি আছে?

৮ । স্বর্গার্থে লক্ষ্যবস্তুর দর্শনেও আমার যে মনন তৃপ্ত হয় না, আপনাত্মক দর্শনে যে নিঃস্পৃহতা
জন্ম করিতেছে । হে ভগবন্ ! আমার স্বর্গ বা লক্ষ্যবস্তুর বিরহবেদন পরিভাগ করিয়া যেন
সর্বথা গভীর হইয়া উঠিয়াছে ।

દ્રત્યુક્તવાનુક્તિવિશેષરમ્યં

મનઃ સમાધાય જયોપપત્તૌ ।

ઉદારચેતા ગિરમિત્યુદારાં

દ્વૈપાયનેનાભિદધે નરેન્દ્રઃ ॥ ૧૦ ॥

ચિચીષતાં જન્મવતામલઘ્વીં

યશોઽવતંસામુભયત્ર ભૂતિમ્ ।

અભ્યર્હિતા બન્ધુષુ તુલ્યરૂપા

વૃત્તિર્વિશેષેણ તપોધનાનામ્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વયઃ । इति उक्तिविशेषरम्यम् उक्तवान् उदारचेताः नरेन्द्रः द्वैपायनेन जयोपपत्तौ मनः समाधाय इति (वचनमाणां) उदारां गिरम् अभिदधे । वाचा—इति उक्तवन्तम् उदारचेतसं नरेन्द्रं द्वैपायनः अभिदधौ ॥ १० ॥

અન્વયઃ । અલઘ્વીં યશોઽવતંસામ્ ઉભયત્ર ભૂતિં ચિચીષતાં જન્મવતાં બન્ધુષુ તુલ્યરૂપા વૃત્તિઃ વૃત્તેઃ પારાર્થ્યાદિતિ ભાવઃ ॥ “કજો હેતુ” इति टप्रत्यये ङीप् । अतस्ते गिरं श्रोतुमिच्छा मां मुखं वाक् अस्य अस्तीति मुखरो निरन्तरभाषी । रप्रकरणे “खमुखकुञ्जं भ्यो रो वक्तव्यः” इति रः । “दुमुखे मुखराबद्धमुखी” इत्यमरः । ततः चिप्रतप्रयः । मुखरौकरोति व्यापारयति इत्यर्थः । निःस्पृहस्य अपि ते वाक्यम् अस्माद्धितकरत्वात् श्रोतव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

इतीति । इति इत्यम् उक्तिविशेषरम्यम् उक्तिवैचित्र्यचारु यथा तथा उक्तवान् । उदारचेता महामना नरेन्द्रो द्वैपायनेन व्यासेन द्वैपमयनं स्थानं जन्मभूमिर्यस्य स द्वैपायनः स एव द्वैपायनः । “प्रज्ञादिभ्यश्च” इति स्त्रार्थे ङणप्रतप्रयः, नापतप्रार्थे “नडादिभ्यः फक्” तेष्वेव पाठात् बाधितार्थत्वाच्च । जयोपपत्तौ मनः समाधाय जयसिद्धिम् अपेक्ष्य इत्यर्थः । इति वक्ष्यमाणप्रकाराम् उदाराम् अथ वतीं गिरम् अभिदधे उक्तः । दुहादित्वात् अप्रधाने कर्मणि लिट् । “प्रधानकर्मण्यख्ये लादीनाहुर्हि कर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ख्यन्ते कर्त्तुश्च कर्मणः” इति वचनात् ॥ १० ॥

૧૦ । આંગનાં નિકટ આંગનન અંશોક્તન જિહ્વાના નિકળ ’ કેવળના. આંગનાંનેર મત નિઃસ્પૃહ મહાશયનેર અંશોક્તનોર વક્ત આંગનાંનેર અધીનતાંર કિ આહે ? કથાંપિ આંગનાંર કળ્યાણકર વાક્ય સુનિવાર અભિલાંઈ આંગનેક વાક્યપણ કરિશા ટૂંકિહેલે ।

૧૦ । મહાશયના મહોપાન એકેકળ વૈચિત્ર્યાવૃત્ત ઠાર વાક્ય વનિજે વૈપાનર વેદવાસ જરણાંશિર ઉપાંર ઠિજા કરિશા ઠાંશોક એકેકળ વક્ત્રાંપ અર્થમચિત વાક્ય વનિજે નાગિજેન ।

অর্থীনাং

তথাপি নিম্নং নৃপ তাবকৌনৈঃ

প্রজীকৃতং মে হৃদয়ং গুণৌধৈঃ ।

বীতস্পৃহাণামপি মুক্তিভাজা

ভবন্তি ভব্যেণ হি পঞ্চপাতাঃ ॥ ১২ ॥

সুতা ন যুয়ং কিমু তস্য রাজ্ঞঃ

সুযোধনং বা ন গুণৈরতীতাঃ ।

অর্থীতা, তপোধনানাং তু বিশেষণ (অর্থীতা) । বাচ্য—তুল্যরূপা হস্তা অর্থীতয়া (ভূয়তে) ॥ ১১

অন্বয়ঃ । তথাপি হে নৃপ ! তাবকৌনৈঃ গুণৌধৈঃ প্রজীকৃতং মে হৃদয়ং নিম্নম্ । বীতস্পৃহাণাং মুক্তিভাজাম্ অপি ভব্যেণ পঞ্চপাতাঃ ভবন্তি । বাচ্য—প্রজীকৃতেন হৃদয়েন নিম্নে ন । পঞ্চপাতৈঃ (ভূয়তে) ॥ ১২

আদৌ তাবত্ তস্য মাধ্যস্থ্যমভ্জদোষং যুগ্মে ন পরিহরতি—চিচী-
ষতামিতি । অলঘুণীং গুণৌধৈঃ । “বীতৌ গুণবচনাৎ” ইতি ভোপ্ । যশো-
ঽবতংসাং কীৰ্ত্তি-ভূষণাম্ উভয়ত ইহ চ অসুত চ ভূতিং শ্রেয়ঃ চিচীষতাং
চৈতুং সংগ্রহীতুমিচ্ছতাং চিনোতিঃ সম্বন্ধাৎ শতপ্রত্যয়ঃ । জন্মবতাং শরো-
রিণাং বস্তুষু বিষয়ে তুল্যরূপা একবিধা ত্বন্তিঃ ব্যবহারঃ অর্থীতা
উচিতা ॥ ১১ ॥

তথাপিতি । তথাপি তুল্যত্বন্তৌ চিন্তেঽপি হে নৃপ ! তাবকৌনৈঃ
ত্বদৌধৈঃ । “যুগ্মদস্মদোরন্যতরস্যাং খজ্ চ” ইতি খজ্ প্রত্যয়ঃ । তবক-
মমকাবিকবচনে” ইতি তবকাদেশঃ । গুণৌধৈঃ প্রজীকৃতম্ আবর্জিতং মে
হৃদয়ং নিম্নং ত্বদায়ত্তম্ । “অধীনো নিম্ন আয়ত্তঃ” ইত্যমরঃ । ননু
নিঃস্পৃহস্য কীড়্যং পঞ্চপাত ইত্যত্র আচ্—বীতীতি । বীতস্পৃহাণাং
বিরক্তানাং মুক্তিভাজাং সুসুচুণাম্ অপ্রীতার্থঃ । ভবন্তীতি ভব্যঃ সাধবঃ ।
“ভব্যগীয” ইত্যাদিনা কৰ্ত্তরি নিপাতঃ । তेषু পঞ্চপাতাঃ স্তোহা ভবন্তি ।
ন তু সাধবগুণহী মহতাং মাধ্যস্থ্যমভ্জক ইতি ভাবঃ ॥ ১২ ॥

১১। ইহ ও গরজ কীৰ্ত্তিভূষিত অশ্রুতম্ ঐশ্বর্যমগ্নয়ে অভিল্যায় শত্রোরিগণের বক্ষুর্ভবের প্রতি
মনোন ব্যবহারই করা উচিত ; তাহাতে আবার মাদৃশ ভগবিত্ত্বের বক্ষুগণমধ্যে সেই ভূগাঙ্গণ
ব্যবহার একাঙ্কে কর্তব্য বলিয়া নির্গত । কিন্তু হে নৃপ ! আমার চিত্ত ভূগাঙ্গণমগ্নের অর্থাৎ
মর্জিত ভেদভূতিবিরহিত হইলেও তোমার ভগবিত্ত্বের বাধ্য হইয়া তোমারই অধীন হইয়াছে ; যেহেতু
বিষয়বিরহত মুক্তিভাগী ব্যক্তিগণও সাধুগণের প্রতিই প্রেম-প্রবণ হইয়া থাকেন ।

यस्त्यक्तवान् वः स वृथा बलाद्वा
मोहं विधत्ते विषयाभिलाषः ॥ १३ ॥

जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः
संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ।

असाधयोगा हि जयान्तरायाः
प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥ १४ ॥

अन्वयः । यूयं तस्य राज्ञः सुताः न किम् ? सुयोधनं वा गुणैरतीताः न ? यः वः वृथा त्यक्तवान् विषयाभिलाषः स बलात् मोहं विधत्ते ॥ वाचा—युष्माभिः सुतैः न किम् (भूयते) ? न सुयोधनः अतीतः, येन यूयं त्यक्ताः तेन विषयाभिलाषेण मोहः धीयते ॥ १३

अन्वयः । एनं धृतराष्ट्रम् अर्थसिद्धिः कथं न जहातु ? यः संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते । हि असाधयोगाः जयान्तरायाः, प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥ वाचा—अर्थसिद्ध्या एष न होयतां, येन स्वीयते, असाधयोगैः जयान्तरायेः पदैः (भूयते) ॥ १४

अथ नृपस्य गुणवर्त्ता प्रकटयितुं धृतराष्ट्रस्य दुष्टेष्टम् उद्घाटयति—सुता इति । यूयं तस्य राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सुताः पुत्राः न किम् ? अपि तु सुता एवेत्यर्थः । गुणैः शान्तिदानदाक्षिण्यादिभिः सुयोधनं न अतीताः न अतिक्रान्ताः वा ? अतीता एवेत्यर्थः । कर्त्तरि क्तः । असुतत्वम् प्रगुणत्वं च त्यागे हेतुः, युष्मासु तस्मास्ति इत्यर्थः । उपालम्भे कारणमाह—य इति । यः धृतराष्ट्रः वो युष्मान् वृथा निष्कारणमेव त्यक्तवान्, यदि वयं सुताः गुणाधिकाश्च तर्हि कथम् अत्याचीत् तत्राह—बलादिति । स विषयाभिलाषो भोगलुब्धा बलाद्वा बलात्कारादिव । “वा स्यादुविकल्पोपमयोरेवार्थोऽपि समुच्चये” इति विश्वः । मोहम् अविवेकं विधत्ते विषयाभिलाषातिरिक्तो न कश्चिद्युष्मात्यागहेतुः अस्ति इत्यर्थः । अत्र कार्यकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १३ ॥

अथ राज्ञ उल्साहवर्द्धनाय शत्रोर्हानिं सूचयति—जहात्विति । एनं धृतराष्ट्रम् अर्थसिद्धिः कथं न जहातु ? जहातु एव इत्यर्थः । “प्रेषाति-सर्गप्राप्तकालेषु कत्याश्च” इति प्राप्तकाले लोट् । तस्य हानिकालः प्राप्त इत्यर्थः कुतः ? यो धृतराष्ट्रः संशय्य सन्दिह्य कर्णादिषु तिष्ठते । कर्णादीन्

१३ । त्रीनरा कि मेरे राजा धृतराष्ट्र पुत्र (पुत्रवत् स्नेहात्) नह ? (अबच्छे तीहारा पुत्रवत् स्नेहात्), शत्रुघ्ननाकिपाणि कुणे तीमरा सुयोधनके कि अतिऊन कर नाह ? (निम्नितहे करिगाह) ; ठवे वे त्रिनि विना कारणे तीमरागिके ताग करिगाहने, हेतार हेतु एहि वे, विषयलाना तीहाके वेन बलपूर्वक मोहित करिगाह ।

পথশ্চুপ্তায়াং সমিতৌ রিপূণাং
ধর্ম্যাং দধানেন ধুরং চিরায ।
ত্বয়া বিপত্‌স্বপ্যবিপত্তিরম্য-
মাবিচ্ছকৃতং প্রেমপরং গুণেষু ॥ ১৫ ॥
বিধায় বিধ্বংসমনাत्मनीনং
শমৈকহৃতে ভবতশ্চলেন ।

অন্য: । রিপূণাং সমিতৌ পথশ্চুপ্তায়াং চিরায ধর্ম্যাং ধুরং দধানেন ত্বয়া বিপত্‌সু অপি
অবিপত্তিরম্যং গুণেষু পরং প্রেম অবিচ্ছকৃতম্ ॥ বাচ্য—দধান: ত্বম্ অবিচ্ছকৃতবান্ ॥ ১৫

দুর্মন্নিষ: সন্দিগ্ধার্থে নির্ণেহত্বেন অবলম্বতে ইত্যর্থ: । “প্রকাশনস্থেয়া-
স্থয়োষ” ইতি স্থেয়াস্থ্যায়াম্ আত্মনেপদম্ । তিষ্ঠতেঃস্মিচ্ছিত্তি স্থেয়ো
বিবাদপদনির্ণেতা । তথাহি অসাধুযোগা দুর্জনসংসর্গা জয়ান্তরাযা: জয়-
বিঘাতকা: । কিঞ্চ প্রমাথিনো নাম উন্মূলনশীলানাং বিপদাং পদানি
স্থানানি । “পদং ব্যবসিতব্রাণস্থানলক্ষ্মাঙ্ঘ্রি বস্তুষু” ইত্যমর: । ন
কেবলং জয়ঘাতিন: কিং তু অনর্থকারিণশ্চ ইত্যর্থ: । ধৃতরাষ্ট্রোঃপি
দুর্জনবধেয়ত্বাদ্‌ বিনষ্টগ্রতীতি ভাব: ॥ ১৪ ॥

এবং শত্রো: অনর্থং সূচয়িত্বা রাজ্ঞোঃস্বার্থসিদ্ধিং সূচয়তি—পথ ইতি ।
রিপূণাং সমিতৌ সমায়াম্ । “সমাসমিতিসংসদে:” ইত্যমর: । পথশ্চুপ্তা-
য়াং মার্গাদ্‌ভ্রষ্টায়াম্ । দুরাত্মনো দু:শাসনস্য স্বীয়গ্রহণসাহসম্
অঙ্গীকৃতবত্বাম্ ইত্যর্থ: । চিরায ধর্ম্যাং ধর্মাৎ অনপেতাম্ । “ধর্ম-
পথ্যর্থন্যায়াদনপেতে” ইতি যতুপ্রত্যয়: । ধুরং ভারং দধানেন কচ্ছত্বপি
ধর্মাৎ অচলতা ইত্যর্থ: । ত্বয়া বিপত্‌স্বপি অবিপত্তি অবিনাশি অতএব
রম্যং গুণেষু শাস্ত্যাदिषু বিধেয়ে পরম্ উত্কৃষ্টং প্রেম অবিচ্ছকৃতং প্রকটৌ-
কতম্ । দু:সহমপি সৌদবতা ত্বয়া সাধু কৃতমিতি ভাব: ॥ ১৫ ॥

১৪ । এই ধৃতরাষ্ট্রের অর্থসিদ্ধি পূরে চলিয়া বাইবে, কেননা ইনি কর্তব্যবিবরণে সন্নিহান
হইলে ক্রমশী কর্ণপ্রভৃতির পরামর্শ অবলম্বন করিয়া থাকেন । জানিও—দুর্জনসংসর্গে ভয়ের
অভাবের এবং উন্মূলনকারিত্বের বিপদের আশঙ্ক ।

১৫ । শত্রুগণের ধর্মপথ হইতে ভ্রষ্ট হইলে (যখন ভীষ্মপ্রভৃতি সভাবর্গে দুর্যোধনকর্তৃক জ্যোতির্গীর
অগ্নিবাণে প্রতিবাদ করিল না, তখন) তুমি ধর্মপথে চির অবস্থান করিয়া বিপৎসময়েও অবিবরণ
করা, প্রমোদিত হইয়া-বিবরণে অত্যন্ত অকৃত্রিম প্রকটিত করিও ।

প্রকাশিতত্বন্মতিশীলসারা:

কৃতোপকারা ইব বিদ্বিষস্তে ॥ ১৬ ॥

লভ্যা ধরিত্রৌ তব বিক্রমেণ

জ্যায়াংশ বীৰ্য্যাশ্ববলৈর্বিপন্ন: ।

অত: প্রকর্ষায় বিধির্বিধেয়:

প্রকর্ষতন্না হি রণে জয়শ্রী: ॥ ১৭ ॥

অন্বয়: । শমৈকবৃক্কে: ভবত: কুলে ন অনাত্মনীন' বিধ্বংসং বিধায় প্রকাশিতত্বন্মতিশীলসারা: তে (তব) বিদ্বিষ: কৃতোপকারা ইব (জাতা:) ॥ বাচ্য—...সারৈ: বিদ্বিষ্ট: কৃতোপকারৈ: ইব ॥ ১৬

অন্বয়: । তব (ত্বয়া) ধরিত্রৌ বিক্রমেণ লভ্যা, বিপন্নস্য বীৰ্য্যাশ্ববলৈ: জ্যায়াংশ, অত: প্রকর্ষায় বিধি: বিধেয়:, হি রণে জয়শ্রী: প্রকর্ষপরতন্না ॥ বাচ্য—ত্বং ধরিত্রৌ লভেধা: বিপক্ষে জ্যায়াংশ, (ভূয়তে), বিধি' বিদ্বিষা: (ল') জয়শ্রীয়া প্রকর্ষ পরতন্না (ভূয়তে) ॥ ১৭

বিধায়েতি । কিন্তু শ্রম এব একা মুখ্যা বৃত্তির্যস্য তস্য অপরোপতা-
পিন: ভবত: কুলে ন কপটে ন আত্মনে হিত: আত্মনীন: স ন ভবতীতি
অনাত্মনীন: স্বস্য এব অনর্থ'হেতুরিত্যর্থ: তম্ । “আত্মনুবিজ্ঞান-
ভোগোত্তরপদাৎ খব:” ইতি স্বপ্রত্যয়: । বিধ্বংসম্ অপকারং বিধায় কৃत्वा
প্রকাশিত: প্রত্যাপিত: ত্বন্মতিশীলয়ো: তব প্রজ্ঞাস্বभावयो: সার: প্রকর্ষা
যৈ: তে তথোক্তা: । তে তব বিদ্বিষ: কৃতোপকারা ইব উপকৃতবন্ত ইব জাতা
ইতি শেষ: । অপকারো'পি উপকারায় এব সংহত:, যদেধাং দৌর্জন্যং যুস্মত্-
সৌজন্য' চ জগতি সুব্যক্তম্ আসৌদিত্যর্থ: । বিদ্যমানস্যাপি সুজনস্ব
চন্দনদারুণ ইব গুণা: পরিভব এব প্রচুরীভবন্তীতি ভাব: ॥ ১৬ ॥

অথ প্রয়োজনান্तरमाह—लभ्येति । तव त्वया इत्यर्थ: ॥ “कृतगानां
कर्त्तरि वा” इति षष्ठौ । धरित्रौ विक्रमेण लभ्या प्राप्तव्या । न च सुलभ्या
तं विना इतरर्थ: । विपक्षश्च शत्रुरपि वीर्यं शौर्यम् अस्त्राणि आग्नेया-
दोनि बलानि सैन्यानि तै: ज्यायान् प्रशस्यतर: अधिकतर इति यावत् ।
ज्येष्ठस्य “ज्यायादीयस:” इति ज्यादेश: । अत: प्रकर्षाय आधिक्याय
विधि: उपायो विधेय: कर्त्तव्य: । कुत: ? हि यस्मात् रणे जयश्री:
प्रकर्षतन्ना प्रकर्ष प्रधाना उत्कर्षायन्ता इतरर्थ: । “तन्त्रं प्रधाने
सिद्धान्ते” इति मर: । बलिन एव जयो न तु दुर्बलस्य इति भाव: ॥ १७ ॥

১৬। শমই তোমার একমাত্র জেষ্ঠ অবলম্বন, এ হেন তোমার অপকার করিতে গিয়া
বক্রগণ আপনাদেরই অনর্থ ঘটাইয়াছে; তাহারা তোমার অজ্ঞা ও স্বভাবের প্রকর্ষ অধিক
করিয়া দিয়া তোমার উপকারই যেন করিয়াছে ।

ত্রিঃসমকৃত্বো জগতৌপতীনাং

হন্তা গুরুর্যস্য স জামদগ্ন্যঃ ।

বৌর্য্যাবধূতঃ স্ম তদা বিবেদ

প্রকর্ষমাধারবশং গুণানাম্ ॥ ১৮ ॥

যস্মিন্ননৈশ্বর্য্যকৃতব্যলীকঃ

পরামবং প্রাপ্ত ইবান্তকৌঃপি ।

ধুন্বন্ ধনুঃ কস্য রণে ন কুর্য়্যা-

ন্মনী মযৈকপ্রবণং স মৌষাঃ ॥ ১৯ ॥

অন্বয়ঃ । (যদা) ত্রিঃসমকৃত্বঃ জগতৌপতীনাং হন্তা গুরুঃ সঃ জামদগ্ন্যঃ, যস্য বৌর্য্যাবধূতঃ তদা গুণানাম্ প্রকর্ষম্ আধারবশং বিবেদ স্ম ॥ বাচ্য—হন্তা গুরুণা তেন জামদগ্ন্যেন বৌর্য্যাবধূতেন প্রকর্ষঃ আধারবশঃ বিবিদে ॥ ১৮

অথ ‘ত্রিঃ’ ইত্যাদিনা শ্লোকচতুষ্টয়েন বিপক্ষন্যায়স্বং বর্ণয়তি—
ত্রিঃসমেতি । ত্রিঃসমকৃত্বান্ সম বারান্ ত্রিঃসমকৃত্বঃ একবিংশতিকৃত্বঃ
ইত্যর্থঃ । ত্রিঃসমশব্দয়োঃ সুপ্‌সুপেতি সমাসঃ । “সংখ্যায়াঃ ক্রিয়াভ্যা-
ত্বগণনে কৃত্বসুচ্” ইতি কৃত্বসুচ্ প্রত্যয়ঃ । জগতৌপতীনাং মহৌপতীনাং
হন্তা নাশকৌ গুরুঃ অস্ববেদোপদেশা সঃ প্রতিজ্ঞ ইত্যর্থঃ । অতএব
যচ্ছব্দানপেচত্বম্ । তদুক্তং কাব্যপ্রকাশে—“প্রক্ৰান্তপ্রসিদ্ধানুভূতার্থ-
বিষয়স্তচ্ছব্দো যচ্ছব্দোপাদানং নাপিচ্ছতি” ইতি । জামদগ্ন্যঃ রপত্যং পুমান্
জামদগ্ন্যঃ । “গর্গাদিভ্যো যজ্” ইতি যজ্‌প্রত্যয়ঃ । যস্য মৌষস্য
বৌর্য্যাবধূতৌ বিক্রমাভিভূতঃ অস্বিকাষ্ময়ংবদে ইত্যর্থঃ । তদা মঙ্গপ্রাপ্তি-
সময়ে গুণানাম্ বৌর্য্যাদীনাং প্রকর্ষম্ প্রতিশ্রয়ং বৌর্য্যতিশ্রয়ম্ আধার-
বশম্ আশ্রয়াধীনং বিবেদ জজ্ঞে স্ম । স্ববিদ্যায়াঃ স্বশিষ্যে মৌষে
স্বস্মাত্‌ অপি প্রকর্ষণাধানদর্শনাदিতি ভাবঃ । “স্ম পাদপূরণে ভূতৈর্দ্য-
চ” ইতি ॥ ১৮

১৭। ভোমাকে বিক্রয় দ্বারাই ধরিত্রী লাভ করিতে হইবে ; কিন্তু ভোমার শত্রু এখন
শৌর্য্য, আগ্রহাদি অস্ত্র ও সৈন্য-সমুদ্ভিতে অতীব স্বেচ্ছতা লাভ করিয়াছে ; অতএব ভোমাকে
এখন শৌর্য্যাদিবিধে প্রকর্ষণার্থ উপায় অবলম্বন করিতে হইবে ; যেহেতু যুদ্ধে জয়দ্বী বলাবান্
ব্যক্তিরই অধীন হইয়া থাকে ।

১৮। যিনি একবিংশতি বার কত্রিরগণের স্বঃসমাপন করিয়াছিলেন, যিনি অস্ত্রবিদ্যার এমিদ্ধ
উপদেশে, সেই জামদগ্নিনন্দন পরশুরাম, অশ্বিকাষ্ময়ংবদে স্বঃ শিষ্য ভীষ্মের বিক্রমে পরাজিত হইয়া,
বৃদ্ধিলাভিলেন যে, শৌর্য্যাদি গুণের উৎকর্ষ সংপাদ্যেরই আরম্ভ হইয়া থাকে ।

सृजन्तमाजाविषुसंहतीर्वः

सहेत कोपज्वलितं गुरुं कः ?

परिस्फुरल्लोलशिखायजिह्वं

जगज्जिघत्सन्तमिवान्तवह्निम् ॥ २० ॥

अन्वयः । यस्मिन् अनैर्गर्भकृतव्यलीकः अन्तःकः अपि पराभवं प्राप्त इव, सः भीष्मः रणे धनुः धुन्वन् कस्य मनः भयैकप्रवणं न कुर्यात् । वाच्य—...व्यलीकेन अन्तकेन प्राप्तः पराभव इव, तेन भीष्मेण धुन्वता न क्रियेत ॥ १९

अन्वयः । आजौ इषुसंहतीः सृजन्तं कोपज्वलितम् (अतएव) परिस्फुरल्लोलशिखायजिह्वं जगत् जिघत्सन्तम् अन्तवह्निम् इव गुरुं (द्रोणं) कः सहेत ? वाच्य—सृजन् ज्वलितः ...जिह्वः...सन् अन्तवह्निः इव गुरुः केन सहेत ॥ २०

यस्मिन्निति । यस्मिन् भीष्मे विषये अनौश्वरस्य भावोऽनैर्गर्भ्यम् असामर्थ्यम् । “नजः शुचीश्वरत्तेतन्नकुशलनिपुणानाम्” इति विकल्पा-
न्नजः पूर्वपदद्वयभावः । तेन कृतव्यलीको जनितवेलक्ष्यः । “दुःखे
वैलक्ष्ये व्यलीकम्” इति यादवः । अन्तकोऽपि यमोऽपि पराभवं प्राप्त
इव, भीष्मस्य इच्छामरणत्वात् अन्तकोऽपि पराजित इव आस्ते किमुत
अन्य इति भावः । स भीष्मो रणे धनुर्धुन्वन् कस्य मनो भयैकप्रवणं भये
एकप्रवणम् एकोन्मुखं, शिवभागवतवत् समासः । न कुर्यात् ? सर्वस्य
अपि मनसि भयं कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

सृजन्तमिति । आजौ रणे इषुसंहतीर्वाणसङ्घान् सृजन्तं वर्षन्तं कोप-
ज्वलितम् अतएव परिस्फुरन्त्यो लोलाश्च शिखाग्राणि एव जिह्वा यस्य तं
तथोक्तं जगत् लोकं जिघत्सन्तम् अन्तम् इच्छन्तम् । अदेः सन्नतात्
ग्रहप्रत्ययः । “लुङ् सनोर्धत्तु” इति धत्तु, आदेशः । अन्तवह्निं काला-
ग्निम् इव स्थितं गुरुं द्रोणं वो युष्माकं मध्ये कः सहेत ? सोढुं शक्तु-
यात् न कोऽपीत्यर्थः । “शक्ति लिङ् च” इति शक्त्यर्थे लिङ् ॥ २०

१९ । अष्टम कथा किं बज्रिव, यमो वीरार निकट अनामर्षावगतः लज्जा आङ्ग इहेवा
पराङ्मुखं वाङ्मय आर अवधानं करितेछेन, नेहे तीक्ष्ण रणकेछे काष्ठी क कम्पित करिने काशर
बने ना तीति उपासन करेन ?

२० । विनि युक्ते अष्टम वाङ्मय वर्षण करेन, छकल शिखारूप जिह्वा मधुखल, जगत्प्राप्ते
मधुखल अलगावनेन नारि क्रोधप्रवर्जित क्रोधावाद्याके रणे तोमानिधेन मरणा के मर्या
कचिते पात्रे ?

निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्यं (दान)

राधेयमाराधितजामदग्न्याम् ।

असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु

जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥ २१ ॥

यथा समासादितसाधनेन

सुदुश्चरामाचरता तपस्याम् ।

एते दुरापं समवाप्य वीर्यम्

उन्मूलितारः कपिकेतनेन ॥ २२ ॥

अन्वयः । संरम्भनिरस्तधैर्यम् आराधितजामदग्न्यां राधेयं निरीक्ष्य मृत्योः अपि असंस्तुतेषु भयेषु प्रसभं पक्षपातः जायेत ॥ वाचा—पक्षपातेन ॥ २१

अन्वयः । यथा सुदुश्चरां तपस्याम् आचरता समासादितसाधनेन कपिकेतनेन दुरापं वीर्यं समवाप्य एते (भौसादयः) उन्मूलितारः । नै वृष ! महत्त्वयोगाय महामहिम्नां देवतानाम् आरा-

निरीक्ष्यति । संरम्भेण कोपेन निरस्तं त्याजितं धैर्यं निर्विकार-
चित्तत्वं येन तं तथोक्तम् । आटोपेन एव परधैर्यापहारिणम् इत्यर्थः ।
आराधितजामदग्न्यां शुश्रूषितभार्गवं जामदग्न्यात् अधिगतास्त्ररहस्य-
मित्यर्थः । राधेयं राधासुतं कर्णम् । “स्त्रीभ्यो ढक्” । निरीक्ष्य मृत्योरपि
असंस्तुतेषु अपरिचितेषु । “संस्तवः स्यात्परिचयः” इत्यमरः । भयेषु
प्रसभं पक्षपातः परिचयो जायेत । मृत्युरपि अस्मात् विभीयात् किमुत
अन्य इति भावः । सम्भावनायां लिङ् । अत्र जनिक्रियापेक्षया समान-
कर्तृकत्वाभावेऽपि पक्षपातक्रियापेक्षया तत्सम्भवात् निरीक्ष्यति ल्यप्-
निर्देशः समर्थनीयः । “प्रधानोपसर्जनभावस्त्वप्रयोजकः” इति व्यक्ति-
विवेककारः । अत्र भयसम्बन्धरहितस्य मृत्योः भयसम्बन्धाभिधानात्
असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः अलङ्कारः ॥ २१ ॥

अथ अनन्तरं करणीयम् आगमनप्रयोजनस्य युग्मेनाह—ययेति ।
यथा विद्यया करणेन सुदुश्चराम् अतिदुष्करां तपस्यां तपश्चर्याम्, “कर्मणो
रोमन्यतपोभ्यां वर्त्ति चरोः” इति क्यङ् । “अप्रत्ययात्” इति स्त्रियाम्
अप्रत्ययः । आचरता । पशुपतिं प्रति तपः कुर्वता इत्यर्थः । अतएव समा-

२० । विनि कोपयुक्त आकारं धारयति गद्रेण धैर्यं अपहरणं करेण, पत्रपत्रायेन लुब्धं वा
करिणा विनि नमश्च अक्षरद्वयं निष्कां करिणाहेन, मेहे राधासुतं कर्णके निरीक्षणं करिणे कथनं
वे अत्र उल्लिखितं इति नहि, अत्रापि अपरिचितं अत्र यमराजांश्च महां वाङ्मूलं हरेनां वाकेन ।

महत्त्वयोगाय महामहिम्ना-

माराधनौ तां नृप देवतानाम् ।

दातुं प्रदानोचित ! भूरिधाम्नौम्

उपागतः सिद्धिमिवास्मि विद्याम् ॥ २३ ॥

इत्युक्तवन्तं ब्रज साधयेति

प्रमाणयन् पाक्यमजातशत्रोः ।

प्रसेदिवांसं तमुपाससाद्

वसन्निवान्ते विनयेन जिष्णुः ॥ २४ ॥

धनौ भूरिधाम्नौ तां विद्यां सिद्धिम् इव ; हे प्रदानोचित ! दातुम् उपागतः अस्मि (अहम्) ॥
वाचा—(धया) आचरन्—साधनः कपिकेतनः एतान् उन्मूलयिता ॥ (उपागतेन भूयते मया)
॥ २२—२३ ॥

अन्वयः । इति उक्तवन्तं प्रसेदिवांसं तं (सुनिं) जिष्णुः 'ब्रज' 'साधय' इति अजातशत्रोः
पाक्यं प्रमाणयन् अन्तेवसन् इव विनयेन उपाससाद् ॥ वाचा—जिष्णुना प्रमाणयता अन्तेवसता
इव उक्तवान्, प्रसेदिवान्, सः सुनिः उपसेदे ॥ २४

सादितं प्राप्तं साधनं पाशुपतास्त्ररूपं येन तेन कपिः हनमान् केतनं
चिह्नं यस्य तेन अर्जुनेन इत्यर्थः । दुरापम् अन्यस्य दुर्लभं वीर्यं तेजः
समवाप्य एते पूर्वोक्ता भोष्मादयः उन्मूलितार उन्मूलयिष्यन्ते । उन्मूलय-
तेष्वन्तात् कर्मणि लुट् । अत्र चिण्वदिङागमेऽपि तस्य असिद्धवद्भावात्
इति असिद्धत्वात् “णेरनिटि” इति णिलोपः, तन्निमित्तस्य एव
“अनिटि” इति निषेधात् । उक्तञ्च—“चिण्वद्वृद्धिर्युक् चहन्तेष्व घत्वं
दौर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणोति । इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते
णिर्नित्यश्चायं बलनिमित्तो विघाती” इति ॥ २२

महत्त्वेति । नृप ! महत्त्वयोगाय प्रकर्षलाभाय महामहिम्नां महानु-
भावानां देवतानाम् इन्द्रादीनाम् आराध्यते अनयेति आराधनौ तां
प्रसादयित्वौम् इत्यर्थः । करणे ल्युट् ङोप् । भूरिधाम्नौ महामहाम् ।
“धाम देशे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति विश्वः । “अन
उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्” इति वा ङोप् । विद्याम् ऐन्द्रमन्त्ररूपां
सिद्धिं साक्षात्कार्यं सिद्धिम् इव इति विद्यायाः अमोघत्वोक्तिः । हे
प्रदानोचित ! दानपात्र ! प्रभूतफलभोक्तृत्वात् अस्य पात्रत्वोक्तिः । दातुम्
उपागतोऽस्मि ॥ २३ ॥

२२—२३ । हे नानोऽडिपात्र नृप ! कपिध्वज अर्जुन ये विद्याधारा पशुपतिर अस्ति इन्द्र
उपकर्तृ कर्त्रा पाशुपतास्त्र नात्र करत एवै तीक्ष्णाय वीरगणैर उच्छेद माधन करिवेन, उच्छेद-
नात्त्र उक्त महेवर्षासम्पन्न ईलादि देवगणैर उ आत्राया महाशत्रुवशानिनी नाकाऽ मित्र
आत्र सेह विद्या नान करिव वनित्रा आत्रि मयागत्र हरेवाहि ।

নির্যায় বিদ্যায দিনাদিরম্যাৎ-
 বিম্বাদিবার্কস্য মুখাত্ মহর্ষেঃ ।
 পার্থাননং বজ্রিকণাবদাতা
 দৌসিঃ স্ফুরত্পদ্মমিবাভিপেদে ॥ ২৫ ॥
 যোগস্তু তং যোগ্যতমায তস্মৈ
 তপঃপ্রভাবাদ্ বিততার সত্যঃ ।
 যেনাস্য তত্বেষু কৃতেঽবভাসে
 সমুন্মিমৌলিৱ চিরায চক্ষুঃ ॥ ২৬ ॥

অর্থঃ । অথ বজ্রিকণাবদাতা বিদ্যা দিনাদিরম্যাৎ অর্কস্য বিম্বাদিৱ মহর্ষেঃ মুখাত্
 নির্যায় দৌসিঃ স্ফুরত্ পদ্মম্ ইৱ পার্থাননম্ অভিপেদে ॥ বাচ্য—দাতয়া বিদ্যায়া দৌস্যা ॥ ২৫ ॥

অর্থঃ । (সঃ) যোগ্যতমায তস্মৈ তং যোগং চ তপঃপ্রভাবাত্ সত্যঃ বিততার । যেন যোগেন
 তত্বেষু তৱ অবভাসি কৃতে অস্য চক্ষুঃ চিরায সমুন্মিমৌল ইৱ । তেন স যোগঃ বিততরে ।
 বাচ্য—সমুন্মিমৌলি ॥ ২৬ ॥

ইতীতি । উক্তৱন্তং প্রসেদিবাংসং প্রসবম্ । ‘ভাষায়াং সতৱসশ্চুবঃ’
 ইতি ক্রসুঃ । তং মুনিং জিষ্ণুঃ জয়শীলোঽর্জুনঃ । ‘গ্লাজিস্থ’ ইতি
 গ্ স্ত প্রত্যয়ঃ । ব্রজ সাধয় অনুতিষ্ঠ ইতি ৱংরূপম্ অজাতশত্রোঃ ধর্ম-
 রাজস্য স্বয়ম্ অবিদ্বৈষণশীলত্বাত্ ইয়ং সংজ্ঞা । বাক্যং প্রমাণয়ন্ তদা-
 দিষ্টঃ সৱিত্যর্থঃ । অন্তে ৱসন্ ক্রাত ইৱ । ক্রাতান্তে ৱাসিনৌ শিণ্যে’
 ইত্যমরঃ । বিনয়েন অনৌদ্ধত্যেন উপাসসাদ সমীপং প্রাপ ॥ ২৪ ॥

নির্যয়েতি । অথ বজ্রিকণাবদাতা স্ফুলিঙ্গৱত্ উজ্জ্বলা দেৱতা-
 সান্নিধ্যাদিতি ভাৱঃ । বিদ্যা ঐন্দ্রমন্তরূপা দিনাদিরম্যাৎ অর্কস্য
 প্রভাতভাস্করস্য বিম্বাদিৱ মহর্ষেঃ ব্যাসস্য মুখাত্ নির্যায় নিগত্য,
 সমাসেঽনজপূর্ৱে ক্তৌ ল্যপ্ । দৌসিঃ অর্কদৌধিতিঃ স্ফুরত্ বিকসত্ পদ্ম-
 মিৱ । পার্থাননম্ অর্জুনস্য মুখম্ অভিপেদে প্রৱিষ্টা ॥ ২৫ ॥

২৪ । সেই প্রসৱাৱা ৱি ৱেদৱাগ এইরূপ বসিলে ‘জয়শীল অর্জুন ৱাও, সাধন ক্র’
 অজাতশত্রু ধর্মরাজের এই আদেশৱাৱী গ্রহণ করিয়া শিৱোর ক্রাত বিনয়সহকারে ৱিস্তর সমীপে
 উপনীত হইলেন ।

২৫ । অনন্তর প্রভাতৱমণীর নিৱাকরের প্রতিবিম্ব হইতে প্রদীপ্ত কিরণ ৱেগে বিকসিত পদ্মে
 প্রৱেশ করে, তরূপ সেই মহৱির মুখ হইতে অগ্নিস্ফুলিঙ্গৱৎ ঐন্দ্রমন্তরূপিনী মহাবিদ্ধা ৱহির্গত
 হইয়া অর্জুনের আননে প্রৱেশ করিল ।

আকারমাশংসিতভূরিলাভং
 দধানমন্ত:করণানুরূপম্ ।
 নিয়োজয়িষ্যন্ বিজয়োদয়ে তং
 তপ:সমাধৌ মুনিরিত্যুবাচ ॥ ২৩ ॥
 অনেন যোগেন বিবৃষতেজা
 নিজাং পরস্মৈ পদবীময়চ্ছন্ ।

অন্বয়: । আশংসিতভূরিলাভম্ অন্ত:করণানুরূপম্ আকারং দধানং তং (অৰ্জুনং) মুনি:
 বিজয়োদয়ে তপ:সমাধৌ নিয়োজয়িষ্যন্ ইতি উবাচ ॥ বাচ্য—নিয়োজয়িষ্যতা মুনিনা দধতু
 (স:) কৃচে ॥ ২৩

যোগং চেতি । [স:] যোগ্যতমায অর্হতমায তস্মৈ পার্থায় তং বক্ষ্যমাণ-
 মহিমানং যোগং ধ্যানবিধিं চ । “যোগ: সন্নহনোপায়ধ্যানসঙ্গতিযুক্তিষু”
 ইত্যমর: । তপ:প্রভাবাত্ সত্যো বিততার দদৌ, চিরকালগ্রাছ্যমপৌতি
 ভাব: । যেন যোগেন তস্বেষু প্রকৃতিমহদাদিষু । তথাচ—“মূলপ্রকৃতি:
 মহান্ অহঙ্কারো মনস্ব, পঞ্চ তন্মাত্রাণি, পঞ্চ বুদ্বীন্দ্রিয়াণি, পঞ্চ
 কর্মেন্দ্রিয়াণি, পঞ্চ মহাভূতানি” ইতি চতুर्वিংশতিতত্ত্বানি । তত্র
 অবশ্যম্ভাব্যে সাচ্ছাত্ত্বকারে কৃতি সতি অস্মি অর্জুনস্য চক্ষু: অস্মি চিরায
 সমুন্নিমোলিভ উন্নিষিতমিভ ইত্যুত্প্রেচ্ছা । তদা তস্য কোঃপি মহান্
 অখিলাজ্ঞানভঞ্জন: তস্মৈবভাস: চিরাৎ অম্বস্য দৃষ্টিলাভ ইব অম্ব-
 দিতি ভাব: ॥ ২৬ ॥

আকারমিতি । আশংসিত আখ্যাतो ভূরিলাভো অনেকশ্রেয়:প্রাপ্তি:
 যেন তং তথ্যোক্তং মহাভাগ্যসূচকম্ ইত্যর্থ: । অন্ত:করণশব্দেন তদবৃষ্টি-
 কৃতৃসাহো লক্ষ্যতে । তদনুরূপং তদনুকূলম্ উল্লাহানুগুণব্যাপারত্বমম্
 ইত্যর্থ: । আকারং সূক্তিং দধানং তম্ অর্জুনং মুনির্বিজয়োদয়ে বিজয়-
 ফলকে তপ:সমাধৌ তপোনিয়মে । “সমাধিনির্য়মে ধ্যানে মৌনে [নীবাচে
 চ] চৈব সমর্থনে” ইতি বিশ্ব: । নিয়োজয়িষ্যন্ নিয়োজয়িতুম্ ইচ্ছ-
 ন্নিত্যর্থ: । “লুট: শিষি চ” ইতি লৃট্ । “লুট: স্হা” ইতি সত্প্রত্যয়: ।
 ইতি বক্ষ্যমাণম্ উবাচ ॥ ২৩ ॥

২৬ । কৃষি তখন তপ:প্রভাবে সেই যোগাত্মক অর্জুনকে ধ্যানবিধি প্রদান করিলেন । সেই
 ধ্যানের এমনই প্রভাব যে, ধ্যানবলে প্রকৃতি-মহাদি চতুর্বিংশতি ভবের মায়াংকার সংহত
 অর্জুনের নয়ন বেন বহুসমস্ত উন্মোচিত হইয়াই রহিল ।

২৭ । অর্জুন মহামোভাগ্যশ্রুত, উৎসাহানুরূপ কার্যাক্রম আকৃতি ধারণ করিয়াছিলেন ।
 শ্রুতি তাঁহাকে বিশেষপ্রাণের সহিত তপ:সমাধিতে নিযুক্ত করিবার অভিপ্রেত বক্ষ্যমাণ বাক্য
 বলিয়াছিলেন ।

সমাচরাচারমুপাত্তশস্ত্রো
 জপোপবাসাভিষবৈৰ্মুনীনাম্ ॥ ২৮ ॥
 করিষ্যসে যত্র সুদুশ্বরাণি
 প্রসত্তয়ে গোত্রমিদস্তপাসি ।
 শিলোচ্চয়ং চারু শিলোচ্চয়ং ত-
 মেধ চণাৎ নেষ্যতি গুহ্যকস্তুবাম্ ॥ ২৯ ॥
 ইতি ব্রুবাণেন মহেন্দ্রসূনুং
 মহর্ষিণা তেন তিরোবভূবে ।
 তং রাজরাজানুচরোঽস্য সাচাৎ
 প্রদেশমাদেশমিবাধিতষ্টৌ ॥ ৩০ ॥

অন্বয়ঃ । অনেন যোগিনে বিব্রহতেজা নিজাং পদবীং পরস্মৈ অয়চ্ছন্ উপাত্তশস্ত্রঃ সন্
 (ল') জপোপবাসাভিষবৈঃ সুনীনাং আচারং সমাচর ॥ বাচ্য—বিব্রহতেজসা অয়চ্ছন্ উপাত্ত-
 শস্ত্রেণ (লয়া) আচারঃ সমাচর্য্যতাম্ ॥ ২৮

অন্বয়ঃ । যত্র শিলোচ্চয়ে গোত্রমিদঃ প্রসত্তয়ে সুদুশ্বরাণি তপাসি করিষ্যসে চারুশিলোচ্চয়ং
 তং শিলোচ্চয়ং ত্বাম্ এষ গুহ্যকঃ চণাৎ নেষ্যতি ॥ বাচ্য—করিষ্যন্তে (লয়া) অনেন গুহ্যকেন
 ত্বং নেষ্যসি ॥ ২৯

অনেন ইতি । অনেন স্ত্রোপদিষ্টে ন যোগিনে বিব্রহতেজাঃ নিজাং পদবীং
 পরস্মৈ অয়চ্ছন্ পরস্য প্রবেশম্ অয়চ্ছন্নিত্যর্থঃ । উপাত্তশস্ত্রো নিগৃহীতা-
 যুধঃ সন্ । হে অৰ্জুন ! জপোপবাসাভিষবৈঃ স্বাধ্যায়ানশনস্নানৈঃ সুনী-
 নাম্ আচারং সমাচর অনুতিষ্ঠ ॥ ২৮ ॥

ক্ষেত্রবিশেষে তপঃসিদ্ধিরিত্যাশয়েন তং নিদর্শয়ন্বাহ—করিষ্যসে ইতি ।
 যত্র শিলোচ্চয়ে গোত্রমিদঃ ইন্দ্রস্য প্রসত্তয়ে প্রসাদায় সুদুশ্বরাণি তপাসি
 করিষ্যসে । চারুশিলোচ্চয়ং রম্যশিখরং তং শিলোচ্চয়ং গিরিম্ ইন্দ্রকীল-
 রূপম্ । “অদ্রিগোত্রগিরিগ্রাণাচলশৈলশিলোচ্চয়াঃ” ইত্যমরঃ । ত্বাম্
 এষ গুহ্যকো যজ্ঞঃ । অনন্তরম্ एव अस्य पुरःप्रादुर्भावात् एष इति
 निर्देशः । चणात् नेष्यति प्रापयिष्यति ॥ ২৯ ॥

২৮ । (মুনি বলিলেন—ও অৰ্জুন !) আমি যে তোমাকে বোণ উগদেশ করিলাম, তুমি
 ইহা হারা ভেজিহান্ হইয়া নিজ গণে অগ্নের অবশেষে বাধা দিয়া লজ্জা গ্রহণপূর্ব্বক জপ, উপবাস ও
 স্নানাদি মুনিরূপী আচরণ কর ।

২৯ । তুমি পৰ্ব্বতগুহ্যকো ইত্যেব অসাদৃশ্যার্থ, যে মনোরমশিখর ইন্দ্রকীল পৰ্ব্বতে সূক্ষ্মর
 উপমা করিবে, এই গুহ্যক তোমাকে জপকালমধ্যে সেই স্থানে লইয়া যাইবে ।

কৃতানতিব্যাহৃতসান্ববাদে

জাতস্পৃহ: পুণ্যজন: স জিণী ।

দ্বয়ায় সখ্যাবিসম্প্রসাদং

বিশ্বাসযত্যাশু সতাং হি যোগ: ॥ ২১ ॥

অথোণাভাসেব সুমেকুকুচ্ছান্

বিহীযমানানুদয়ায় তেন ।

অন্বয়: । ইতি মহেন্দ্রসূনুং ব্রুবাণেন তেন মহর্ষিণা তিরোবভূবে । রাজরাজানুচর: অস্ম (মুনে:) সাচাত্ আদেশম্ ইব তম্ প্রদেশম্ অধিতষ্ঠৌ ॥ বাচ্য — ব্রুবাণ: স মহর্ষি: তিরোবভূব । রাজরাজানুচরেণ সাচাত্ আদেশ ইব স: প্রদেশ: অধিতষ্ঠে ॥ ২০

অন্বয়: । স পুণ্যজন: কৃতানতি: জাতস্পৃহ: ব্যাহৃতসান্ববাদে জিণী সখ্যৌ ইব সম্প্রসাদম্ দ্বয়ায় । হি সতাং যোগ: বাশু বিশ্বাসযতি ॥ বাচ্য — পুণ্যজনেন তেন কৃতানতিনা জাতস্পৃহেণ সম্প্রসাদ ইয়ে, যোগেন বিশ্বাস্যতে ॥ ২১

ইতৌতি । ইতি ইত্যং মহেন্দ্রসূনুং অর্জুনং ব্রুবাণেন উক্তবতা । “বর্চমানসামোপ্যে” ইতি মূর্তে বর্চমানবত্ প্রত্যয়:, তিরোধানস্য অখিলম্বসূচনার্থ: । তেন মহর্ষিণা ব্যাসেন তিরোবভূবে অন্তর্দর্শে । ভাবে স্নিহে । রাজরাজো যচরাজ: । “রাজা প্রভৌ নৃপে চন্দ্রে যজে ক্ষত্রিয়-শক্রয়ো:” ইতি বিশ্ব: । তস্য অনুচর: পূর্বোক্তযজ্ঞ: অস্ম মুনে: আদেশং সাচাত্ ইব তং প্রদেশম্ অর্জুনাধিষ্ঠিতস্থানম্ অধিতষ্ঠৌ প্রাপ্ত ইত্যর্থ: । “স্বাতিষ্বভ্যাসেন চাভ্যাসস্ব” ইতি ষত্বম্ ॥ ২০ ॥

কর্তেতি । স পুণ্যজনো যজ্ঞ: কৃতানতি: কৃতপ্রণাম: । জাতস্পৃহো জাতা স্পৃহা আকাঙ্ক্ষা যস্য তথা সন্ । ব্যাহৃত: উক্ত: সান্ববাদ: প্রিয়বচনং যেন তস্মিন্ । “ব্যাহার উক্তির্লপিতম্” ইত্যমর: । জিণী অর্জুনে জাতস্পৃহ: জাতানুরাগ: সন্ শখ্যৌ সুহৃদি ইব । “অথ মিত্রং সখা সুহৃৎ” ইত্যমর: । সম্প্রসাদং বিশ্বম্ভম্ দ্বয়ায় প্রাপ । তথাহি — সতাং সাধুনাং যোগ: সঙ্কতি: আশু বিশ্বাসযতি বিশ্বাসং জনয়তি হি । সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপোঽর্থান্তরন্যাস: ॥ ২১ ॥

৩০ । ঋষিবর বাসদেব মহেন্দ্রনন্দন অর্জুনকে এইরূপ বলিতে বলিতে অন্তর্হিত হইলেন, বক্রাসুন্দর শুভকণ্ঠ সেই ঋষির মুখিমান আদেশের দ্বারা অর্জুনের সমীপে আসিয়া উপস্থিত হইল ।

৩১ । সেই বক্র সম্পূর্ণ হইয়া প্রিয়ভাবী জয়শীল অর্জুনের নিকট প্রণত হইল এবং বক্রজনের দ্বারা অর্জুনের প্রতি অমুরক্ত হইয়া বিশ্বাসস্থাপন করিল । (ইহা উপবৃজ্জই হইয়াছিল, কেবল) মাধুসূত্রে আশুই বিশ্বাস জন্মাইয়া থাকে ।

বৃহদুদ্যতীন্ দুঃখকৃতাत्मলাভং
তমঃ শনৈঃ পাণ্ডুসুতান্ প্রপেদে ॥ ৩২ ॥

অসংশয়ালোচিতকার্য্য'নুন্নঃ

প্রেম্ণা সমানীয় বিমজ্যমানঃ ।

তুল্যাৎবিভাগাদিব তন্মনোমি-

দুঃখাতিভারোঽপি লঘুঃ স মেনে ॥ ৩৩ ॥

অন্য: । অথ উণ্মাভাসা উদয়ায় বিহীযমানান্ বৃহদুদ্যতীন্ সুমেরুকুচ্ছান্ ইব তেন বিহীয-
মানান্ পাণ্ডুসুতান্ দুঃখকৃতাत्मলাভং তমঃ শনৈঃ প্রপেদে ॥ বাচ্য—...লামিন তমসা সুমেরু-
কুচ্ছা: বিহীযমানা বৃহদু তয়: পাণ্ডুসুতা: প্রপেদিরে ॥ ৩২

অন্য: । অসংশয়ালোচিতকার্য্যনুন্নঃ প্রেম্ণা সমানীয় বিমজ্যমানঃ স: দুঃখাতিভার:
অপি তন্মনোমি: তুল্যাৎ বিভাগান্ ইব লঘু: মেনে ॥ বাচ্য—নুন্নং বিমজ্যমান...ভারং লঘুং
তন্মনাসি মেনিরে ॥ ৩৩

অথেতি । অথ উণ্মাভাসা সূর্য্যেণ উদয়ায় পুনঃ উদ্রুমায বিহীয-
মানান্ ত্যজ্যমানান্ ইতি তমঃপ্রাপ্তিকারণোক্তি: বৃহদুদ্যতীন্ সৌবর্ণত্বাৎ
দীপ্যমানান্ ইত্যর্থ: । ইতি তমসঃ সঙ্কোচকারণোক্তি: । সুমেরুকুচ্ছান্
ইব অত্র সুমেরুগ্রহণং কুচ্ছানাং সৌবর্ণত্বদ্ব্যতনর্থং, তেন অর্জুনেন
উদয়ায় অ্যেযসে বিহীযমানান্ বৃহদুদ্যতীন্ অনেকবুদ্ধিপ্রকাশান্ ।
পূর্ব্ববদ্বিশিষ্টগ্ৰন্থস্য প্রয়োজনম্ অনুসন্ধেয়ম্ । পাণ্ডুসুতান্ চতুর ইতি
শিষ: । দুঃখেন কৃচ্ছ্রেণ কৃত: উপপাদিত: আत्मলাভ: উৎপত্তি: यस्य
তৎ তথোক্তম্ তेषাং বিবেকিত্বাৎ কথঞ্চিদবিলম্বোদয়ম্ ইত্যর্থ: । তম:
শোক: অন্ধকারশ্চ । “তমোঽন্ধকারে স্বর্ভানৌ তমঃ শোকে গুণান্তরে”
ইত্যুপভয়ত্রাপি বিশ্ব: । শনৈঃ মন্দং প্রপেদে তেষাং বিবেকিত্বাদ্ ভৌতভৌত-
মিবেতি ভাব: । অত্র তমঃশব্দস্য স্টিষ্টত্বাৎ স্লেষণাপ্রাণিতা ইয়ম্
উপমা ॥ ৩২ ॥

অসংশয়েতি । অসংশয়ম্ অসন্দিগ্ধং যথা তথা আলোচিতং বিবেচিতং যত্
কার্য্যং তেন নুন্নো নিরস্ত ইতি লঘুত্বহেতু: । “নুদবিদোন্দ্রাপ্রাজ্ঞীভ্যো
ঽন্যতরস্যাম্” ইতি নিষ্ঠানত্বম্ । কার্য্যগৌরবম্ আলোচ্য নিরস্ত ইত্যর্থ: ।
তথাপি প্রেম্ণা ভ্রাতৃবাস্তবল্যেন কৰ্ত্তা । সমানীয় পুনঃ আক্রম্য বিমজ্যমান:

৩২ । স্বর্গকর্ত্ত্বক পরিভাক্ত শ্রমেরূপ সমুচ্ছল কুল্লমগ্ৰহে অন্ধকার আসিগা যেমন ক্রমে অল্প
অল্প পরিমাণে প্রবেশ করে, তেমন বিজ্ঞানার্থে অর্জুন যাত্রা করিলে তনোর
বিরহজনিত শোক কথঞ্চিৎ আশ্রয়তা লাভ করিয়া বিবেকমগ্ন অপর পাণ্ডবচতুষ্টয়ে ধীরে ধীরে
আশ্রয় করিল ।

ধৈর্য্যেণ বিশ্বাস্যতয়া মহর্ষে-
 স্তীব্রাদরাতিপ্রমবাচ্চ মন্যো: ।
 বীর্য্যঞ্চ বিদ্বত্সু সুতে মঘোন:
 স তেষু ন স্থানমবাপ শোক: ॥ ৩৩ ॥
 তান্ ভূরিধামশ্চতুরোঽপি দূরং
 বিহায় যামানিবা বাসরস্ব ।

অন্য: । ধৈর্য্যেণ মহর্ষে: বিশ্বাস্যতয়া অরতিপ্রমবাচ্চ তীব্রাৎ মন্যো: মঘোন: সুতে বীর্য্য-
 চ বিদ্বত্সু তেষু স শোক: স্থানং ন অবাপ ॥ বাচ্য—তেন শোকেন ন অবাপে ॥ ৩৪

সমশোকভাগো ক্রিয়মাণ: তুল্যেন প্রেম্ণা তুল্যদু:খত্বং ভবতীতি ভাব: ।
 স পূর্ব্বোক্তো দু:খম্ এব অতিভারোঽপি অতিভারভূতম্ অপি দু:খমিত্যর্থ: ।
 তন্মনোভি: তেষাং চতুর্ণাং পার্থানাং মনোভি: তুল্যাৎ বিভাগাদিব পূর্ব্ব-
 ক্তাৎ প্রেমকতাৎ সমবিভাগাৎ ইবেত্যর্থ: । বস্তুত্সু বিবেকাৎ এবেতি
 ভাব: । পুনর্বিভাগগ্রহণং তস্য হেতুত্বোত্প্রে চার্থমনুবাদাদদোষ: । লঘুর্মে-
 নৈমানি । যথা একোঽনেকধা বিভজ্য বহুভিরুচ্ছমানো মহান্ অপি ভারো
 লঘু-র্মন্যতে তদ্বদিত্যর্থ: ॥ ৩২ ॥

অথৈবং প্রেম্ণা আক্লিষ্টমাণম্ অপি শোকং বিবেকো নির্জিগায়েত্যাহ—
 ধৈর্য্যেণেতি । ধৈর্য্যেণ তেষাং নিসর্গতো নির্বিকারচিত্তত্বেন তথা মহর্ষে-
 ব্যাসস্য প্রবর্ত্তকস্য ইতি শিষ: । বিশ্বাস্যতয়া অদ্বৈয়বচনত্বেন ইত্যর্থ: ।
 অরতিপ্রমবাচ্চ অরতিহেতুকাৎ তীব্রাৎ দু:সহাৎ মন্যো: ক্রোধাদ্ধৈতী:
 তথা অর্জুনপ্রমাবপরিজ্ঞানাত্তেতি হেত্বন্তরং বিশেষণমুখেনাহ—মঘোন:
 সুতে অর্জুনে বীর্য্যং চ । “ন লোক” ইत्याদিদা পঞ্চপ্রতিষেধ: । বিদ্বত্সু
 জ্ঞাতবত্সু ইতি যাবৎ । “বিদে: শতুর্বসু:” ইতি বৈকল্যিকো বস্বাদেশ: ।
 তেষু পার্থেষু স শোক: স্থানং স্থিতিং ন অবাপ ন প্রাপ ॥ ৩৪ ॥

৩৩। বৃথিভিন্নাদি পাণ্ডবচতুর্দশের চিত্তচতুর্দশের নিঃসংশয়রূপে কাঁধাগোরব আলোচনা করিয়া
 শোকভার পূর করিয়াছিল বটে; কিন্তু জাতুস্নেহবশত: পুনরায় সেই দুর্ব্বল শোকভার টানিয়া
 আনিয়া তাহাকে বিভক্ত করিয়া লইল; শোকভার দু:সহ হইলেও তুল্যরূপে [চতুর্কী] বিভক্ত
 হওয়ার সকলের মনেই লঘু বলিয়া অনুভূত হইল ।

৩৪। সেই পাণ্ডবচতুর্দশের স্বাভাবিক ধৈর্য্য, এই বাপায়ে প্রবর্ত্তক মহর্ষি বেদব্যাসের
 বাক্যে বিশ্বাস, শত্রুর কার্য্যে জাত তীব্র ক্রোধ ও ইচ্ছানন্দন অর্জুনের শৌর্য্যে আশা স্থাপনবশত:
 সেই জাতুবিবহ শোক ভীষণের চিত্তে স্থান লাভ করিল না ।

एकौघभूतं तदशर्मं कृष्णां
 विभावरौ ध्वान्तमिव प्रपेदे ॥ ३५ ॥
 तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे
 पर्य्यश्रुणी मङ्गलमङ्गभीरुः ।
 अगूढभावापि विलोकने सा
 न लोचने मौलयितुं विषेहे ॥ ३६ ॥

अन्वयः । तत् अशर्मं भूरिधान्नः चतुरः तान् अपि वासरस्य (भूरिधान्नः) यामान् इव दूरं विहाय एकौघभूतं (सत्) [कृष्णां] विभावरौ ध्वान्तमिव कृष्णां प्रपेदे ॥ वाच्य—तेन अश-
 र्मणा एकौघभूतेन सता ध्वान्ते न विभावरौ इव कृष्णा प्रपेदे ॥ ३५

अन्वयः । सा (द्रौपदी) विलोकने अगूढभावा अपि मङ्गलमङ्गभीरुः (सती) पर्य्यश्रुणी तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे लोचने मौलयितुं न विषेहे ॥ वाच्य—त्वया द्रौपद्या अगूढभावया मङ्गलमङ्गभीरुं (सत्या) विषेहे । (सकर्मकत्वे विषेहाते) ॥ ३६

तानिति । तत् पार्थत्यागजं [वत्] शर्मं सुखम् । “शर्मंशातसुखानि च” इत्यमरः । तद्विरुद्धम् अशर्मं दुःखम् । “नज्” इति नज् समासः । भूरिधान्नः तेजस्विन इति हानिहेतुत्वोक्तिः । चतुरः तान् पार्थान् अपि वासरस्य भूरिधान्नः चतुरोऽपि यामान् प्रहरान् इव । दूरं विहाय त्यक्त्वा एकौघभूतम् एकराशिभूतं सत् । “अष्टादयः कृतादिभिः” इत्यर्थे कर्मधारयः । “अष्टादिराकृतिगणः” इति शाकटायनः । कृष्णां विभावरौ कृष्णपक्षरात्रिं ध्वान्तमिव । कृष्णां द्रौपदीं प्रपेदे प्राप ॥ ३५ ॥

तुषारति । सा द्रौपदी विलोकने अज्जुं नावलोकने अगूढभावा अगू-
 ढाभिप्राया स्फुटाभिलाषिणी इति यावत्, अपि । “भावो लौलाक्रिया-
 चेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु” इति वैजयन्ती । मङ्गलमङ्गभीरुः मङ्गलहानिः
 भीता सती पर्य्यश्रुणी परिगताश्रुके वाष्पावृते इत्यर्थः । अतएव तुषार-
 लेखाकुलितोत्पलाभे हिमबिन्दुसहिते इन्दीवरसन्निभे इति उपमालङ्कारः ।
 लोचने मौलयितुं न विषेहे न शशाक । अश्रुणोः दृष्टावरकत्वेऽपि
 तन्निपातस्य अमङ्गलत्वात् तन्निर्वर्त्तकं मौलनं सा न चकार इत्यर्थः ॥ ३६

७५ । अङ्कुरं वेक्षणं अकान्तानं दिवसीयं अहरतुष्टेयं अतिक्रमपूर्वकं एकत्रागिभूतं
 कुसुमकं रत्ननोके आश्रयं करो, अर्द्धं नूनं अदर्शनजनितं दुःखं तत्क्षणं मेहे महातल्लःसम्पन्नं
 पार्श्वतुष्टेयके परितागं करिष्यां द्रौपदीं चित्ते उपरिहितं रह्यम् ।

७६ । अर्द्धं नूने अवलोकनं करिष्यां ज्ञया द्रौपदीं अभिलाषं अकान्तं पाईलेतं तन्नि

अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं
रामार्पितं दृष्टिविलोभि दृष्टम् ।
मनःप्रसादाञ्जलिना निकामं
जग्राह पाथेयमिवेन्द्रसूनुः ॥ ३७ ॥
धैर्यावसादेन हृतप्रसादा
वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धुः ।
निरुद्धबाष्पोदयसन्नकण्ठ-
मुवाच कृच्छ्रादिति राजपुत्री ॥ ३८ ॥

अन्वयः । इन्द्रसूनुः अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं दृष्टिविलोभि रामार्पितं दृष्टं मनःप्रसादा-
ञ्जलिना पाथेयमिव निकामं जग्राह ॥ वाचा—इन्द्रसूनुना जगृह ॥ ३७

अन्वयः । वन्यद्विपेन निदाघसिन्धुः इव धैर्यावसादेन हृतप्रसादा राजपुत्री (द्रौपदी)
निरुद्धबाष्पोदयसन्नकण्ठं कृच्छ्रात् उवाच ॥ वाचा—निदाघसिन्धुः हृतप्रसादया राजपुत्र्या
ऊचे ॥ ३८

अकृत्रिमेति । इन्द्रसूनुः अर्जुनः क्रियया निवृत्तः कृत्रिमः । “डितः
क्लिः” इति क्लिः । “त्रैर्मन्त्रित्यम्” इति सम्प्रत्ययः । तद्विरुद्धं प्रेमैव
रसः । अकृत्रिमेण प्रेमरसेन अभिरामम् । दृष्टिं विलोभयतीति दृष्टिप्रियम्
इत्यर्थः, दृष्टं दर्शनम् । “नपुंसके भावे क्तः” मनःप्रसादः प्रसन्नं मन
इत्यर्थः । सोऽञ्जलिरिव इति उपमितसमासः । तेन मनःप्रसादाञ्जलिना
पथि साधु पाथेयं सम्बलमिव । “पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ज” । निकामम्
अतिशयेन जग्राह । रामार्पितं पाथेयं पथि क्षेमाय भवति इति आगमः ॥ ३७

धैर्यंति । वन्यद्विपेन वन्यग्रहणम् उच्छ्वलत्वद्योतनार्थं, निदाघ-
सिन्धुः शीघ्रनदी इव, निदाघग्रहणं दीर्घव्यद्योतनार्थं, धैर्यावसादेन
धैर्यभ्रंशेन कर्त्ता हृतप्रसादा हृतनैर्म्मल्या क्षोभं गमिता इत्यर्थः ।
राजपुत्री क्षत्रियसुता द्रौपदी, अतः क्षात्रयुक्तम् एव वक्ष्यति इति भावः ।
निरुद्धबाष्पोदयं संरुद्धरोदनं सन्नकण्ठं हौनकण्ठस्वरम् । अथ तयोः
सभयोः कृतबहुव्रीह्योः क्रियाविशेषणयोः विशेषणसमासः । कृच्छ्रात्
कथञ्चिदिति वक्ष्यमाणम् उवाच ॥ ३८ ॥

अवगमनद्वारे कालात्र दूषारान्कृतं हेनोवन्नम्रितं वाष्पवारिपरिपूर्णं नम्रनम्र उन्नयनं करिष्ये नम्रं
इहेजेन न ।

७१ । इत्यवगमनं अर्जुनः सेहे अकृत्रिमं प्रेमरसाभिरामं दृष्टिविलोभि नम्रनम्र उन्नयनं करिष्ये
अञ्जलिद्वारा पाथेयमेव नम्रं पथिपथेन ग्रहणं करिष्येन ।

मग्नां द्विषच्छद्मनि पङ्कभूते
 सम्भावनां भूतिमिवोद्धरिष्यन् ।
 आधिद्विषामा तपसां प्रसिद्धे -
 रस्मद्विना मा भृशमुन्मनीभूः ॥ ३९ ॥
 यशोऽधिगन्तुं सुखलिपसया वा
 मनुष्यसङ्ख्यामतिवर्त्तितुं वा ।
 निरुत्सुकानामभियोगभाजां
 समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः ॥ ४० ॥

अन्वयः । पङ्कभूते द्विषच्छद्मनि मग्नां सम्भावनां भूतिम् इव उद्धरिष्यन् आधिद्विषाम् तपसां प्रसिद्धेः आ अस्मद्विना भृशम् मा उन्मनीभूः ॥ वाचा—उद्धरिष्यता (लया) सा उन्मनीभावि ॥ ३९

अन्वयः । यशः अधिगन्तुं सुखलिपसया वा, मनुष्यासंख्याम् अतिवर्त्तितुं वा अभियोगभाजां निरुत्सुकानां सिद्धिः समुत्सुका इव अङ्गम् उपैति ॥ वाचा—सिद्ध्या समुत्सुकया इव अङ्गः उपेयते ॥ ४०

मग्नामिति । पङ्कभूते पङ्क्तोपमिति । “भूतं क्षमादौ पिशाचादौ न्याय्यं सत्त्वोपमानयोः” इति विश्वः । द्विषच्छद्मनि शत्रुकपटे मग्नां दुरुद्धराम् इत्यर्थः । सम्भावनां योग्यतां गौरवम् इति यावत् । भूतिं सम्पदमिव । “भूतिर्भस्मनि सम्पदि” इत्यमरः । उद्धरिष्यन् उद्धारकः त्वम् एव इति शेषः । आधिद्विषां दुःखच्छिदां तपसाम् आ प्रसिद्धेः सग्यक् सिद्धिपर्यन्तम् अस्मद्विना अस्माभिर्विना इत्यर्थः । “पृथग्विना” इत्यादिना विकल्पात् पञ्चमी । भृशं मा उन्मनीभूः अस्मद्विरहाद् दुर्मना मा भूरित्यर्थः । दौर्मनस्यस्य तपःपरिपन्थित्वात् इति भावः । “माङ्गि” इति आशौर्यं लुङ् । “नमाङ्गयोगे” इत्यङ्गागमप्रतिषेधः । अनुन्मना उन्मनाः सम्पद्यमानः उन्मनी अभूततद्भावे च्चिः । “अरुमं नञ्छुञ्चे तोरहोरजसां लोपश्च” इति सकारलोपः । ‘अस्य च्चौ’ इतीकारः ॥ ३९ ॥

अथ अनौत्सुक्यदाढ्यार्थं तस्य सर्वार्थसिद्धिनिदानत्वमाह—यश इति ।

७७ । वञ्चइत्यो वारा निदावनदी वेत्रपं क्रूर हय, उद्धरणं धैर्याच्छातिवशतः क्रूरा राजनन्दिनी ज्योतिषो अतिकष्टे रोगान् मन्त्रकं करिष्या कौण्ठिके वक्राभाप वाका वलिजेन ।

७८ । शक्रकृत पट्कोपत्र कापटो मय्यं गौरव-सम्पदेर आपनिहै उद्धारकर्ता ; (किञ्च) दुःखनाशक उपचारं सिद्धिं ना हव्यात् पर्याप्त आपनि आयादेर जगत् उद्धारक इहैवेन ना । केनना अर्धवर्ग इ उपचारं परमं शक्र ।

लोकं विधात्रा विहितस्य गोप्तुं

क्षत्रस्य मुष्णान् वसु जैत्रमोजः ।

तेजस्विताया विजयैकवृत्ते-

निघ्नन् प्रियं प्राणमिवाभिमानम् ॥ ४१ ॥

ब्रौडानतैराम्नजनोपनीतः

संशय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपन्नः ।

अन्वयः । विधात्रा लोकं गोप्तुं विहितस्य क्षत्रस्य जैत्रं ओजः (तदेव) वसु मुष्णान्, विजयैक-
वृत्तेः तेजस्वितायाः प्रियं प्राणम् इव अभिमानं निघ्नन् ॥ वाचा—मुष्णता, निघ्नता ॥ ४१ ॥

यशः अधिगन्तुं कोत्तिं लब्धुम् इत्यर्थः । सुखस्य लिप्सया लब्धुमिच्छया
वा । मनुष्यसंख्यां मनुष्यगणनाम् अतिवर्त्तितुम् अतिक्रामितुम् अमानुषं
कर्म कर्त्तुं वा इत्यर्थः । अभियोगभाजाम् अभिनिवेशवतां निवृत्सुकानाम्
अनुत्सुकानाम् अदुर्मनायमानानाम् इत्यर्थः । सिद्धिः पूर्वोक्तयशःसुखा-
द्यर्थसिद्धिः समुत्सुका इव अनुरक्तकान्ता इव अङ्गम् अन्तिकम् उपैति ।
तस्मात् अस्मद्विरहदुःखम् आ तपःसिद्धेः सोढव्यम् इति भावः ॥ ४० ॥

अथ अस्य मनुष्यहीनद्वारा तपःप्रवृत्तिं प्रथयितुम् अरिनिकारं ताव-
च्चतुर्भिः उद्धाटयति—लोकमिति । विधात्रा ब्रह्मणा लोकं गोप्तुं विहितस्य
क्षत्रस्य क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः सम्बन्धि । जयनशीलं जैत्रं तदेव जैत्रम् ।
जैत्रशब्दात् तजन्तात् “प्रज्ञादिभ्यश्च” इति स्वार्थे अण्प्रत्ययः । ओजो
बलं दीप्तिर्वा । “ओजो बले च दीप्तौ च” इति विश्वः । तदेव वसु धन-
मिति रूपकालङ्कारः । मुष्णन् अपहरन् अरिनिवृत्तस्य कुतः क्षात्रं तेज
इति भावः । किञ्च विजयैकवृत्तेः विजयैकजीवितायाः । “क्षत्रियस्य
विजेतव्यम्” इति स्मरणात् इति भावः । “वृत्तिर्वृत्तं नजीवने” इत्यमरः ।
तेजस्वितायाः तेजस्विनाम् इत्यर्थः । तेजःप्राधान्यद्योतनार्थं भावप्रधानो
निर्देशः । प्रियं प्राणम् इव प्राणसमम् इत्यर्थः । अभिमानम् अहङ्कारं
निघ्नन् खण्डयन् तेजस्विनां प्राणहानिप्राया मानहानिरिति भावः ॥ ४१ ॥

४० । वरानां शार्ङ्गं अथवा शूराणां देव जज्ञं किंवा अयानुविक कर्म करिवात्र जज्ञं अतिनिविष्टे
देवगणैश्च मानवगणैश्च अङ्गोद्वेगिभिश्च अमृतं कान्तां शत्रुं क्रोद्धुं आसित्वा उपहितं ह्य ।

४१ । विधात्रा लोकप्रकारं ये कश्चिन्नृणां देवैश्च करिवात्रेण ; आपनि मेहे कश्चिन्नृणां देवैश्च
अमृतं वनरूपं धनं विनाशपूर्णकं, विजयैश्च शीघ्रमेव जीविका, मेहे उद्वेगो कश्चिन्नृणां देवैश्च
आपनुया अतिमानं विनष्टं करिवात्रेण ।

वितानभूतं विततं पृथिव्यां
 यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् ॥ ४२ ॥
 वीर्यावदानेषु कृतावमर्ष-
 स्तन्वन्नभूतामिव सम्प्रतीतिम् ।
 कुर्वन् प्रयामक्षयमायतौना-
 मर्कत्विषामङ्ग इवावशेषः ॥ ४३ ॥

अन्वयः । आसजनोपनीतः (तथापि) संशय्य व्रीडानतैः नृपैः कृच्छ्रेण प्रपन्नः पृथिव्यां
 वितानभूतं दिग्विकीर्णं विततं यशः समूहन् इव ॥ वाच्य—आसजनोपनीतेन प्रपन्नेन समूहता
 इव ॥ ४२ ॥

अन्वयः । वीर्यावदानेषु कृतावमर्षः (अतएव) सम्प्रतीतिम् अभूताम् इव तन्वन् अङ्गः
 अवशेषः अर्कत्विषाम् इव आयतौनां प्रयामक्षयं कुर्वन् ॥ वाच्य—कृतावमर्षेण तन्वता, अवशेषेण
 कुर्वता ॥ ४३ ॥

अधिचेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेषु अपि न त्याज्यम् इति आह—
 व्रीडेति । पुनश्च आसजनोपनीतः आसजनेन उपनीतः प्रापितः आवित
 इत्यर्थः । तथापि संशय्य सन्दिह्य असम्भावितबुद्ध्या इति भावः । व्रीडा-
 नतैः जुगुप्सितवृत्तान्तश्रवणात् इति भावः । नृपैः देशान्तरस्थैः कृच्छ्रेण
 प्रपन्नः प्राप्तः, आसोक्तत्वात् कथञ्चित् विश्वस्त इत्यर्थः । यः शृण्वताम्
 अपि दुःसहः किमुत अनुभवताम् इति भावः इत्येषा पूर्वेषां व्याख्या ।
 अन्यथा अपि व्याख्यायते,—आसजनोपनीतः ज्ञातिवृत्तः संशय्य कथम्
 इदम् अन्याय्यम् उपेक्षाम् इति विचार्य व्रीडानतैः जुगुप्सितकर्मादर्श-
 नात् इति भावः । नृपैः समास्थैः कृच्छ्रेण प्रपन्नः अङ्गीकृतः । गोत्रकल-
 हेषु मध्यस्थैः उदासितव्यम् इति बुद्ध्या उपेक्षित इत्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि
 प्रपन्न इत्यत्र आसजनोपनीतत्वस्य पदार्थभूतस्य विशेषणगत्या हेतुत्वोक्त्या
 काव्यलिङ्गमलङ्कारः । पृथिव्यां वितानभूतम् उल्लोचोपमितम् । यद्वा
 वितानभूतं वितानसमम् उल्लोचतुल्यम् । “युक्ते क्षमादाकृते भूते प्राण्य-
 तोते समे त्रिषु” इत्यमरः । “अस्त्रीवितानमुल्लोच” इत्यमरः । दिग्विकीर्णं
 दिगन्तलग्नं वितानमपि दिगन्तलग्नम् इति भावः । विततं प्रथितं
 यशः समूहन् इव सङ्कोचयन् इव इति उत्प्रेक्षा । अरातिपरिभूतस्य
 कुतः कीर्तिरिति भावः ॥ ४२

वीर्येति । पुनश्च वीर्याणि एव अवदानानि तेषु कृतावमर्षः कृता-

४२ । मुद्राङ्कित राज्ञः श्रवणानामिदं अङ्कितं मनोरं केषां कर्षणं निमित्तं कर्षणं पर्वत्रे
 एवं अत्रायं कर्षणं अङ्कितं निमित्तं विवेचनां करिष्ये अङ्कितं अर्थावगमनं हरेत् अङ्कितं उपेक्षा
 करिष्ये सेहं परिश्रव पृथिवीं विजानन्तं दिगन्तलग्नं अवनीं वष वनं मङ्कितं करिष्ये ।

প্রসহ্য যোঃস্মাসু পরৈ: প্রযুক্ত:

স্মৃৎ ন শক্য: কিমুতাধিকর্তুং ।

নবৌকরিষ্যত্যু পশুষ্যদার্দ্র:

স ত্বদ্ বিনা মে হৃদয়ং নিকার: ॥ ৪৪ ॥

ইতি কলাপকম্ ।

অন্বয়: । পরৈ: স্মাসু প্রসহ্য প্রযুক্ত: য: (নিকার:) স্মৃৎ ন শক্য:, অধিকর্তুং কিমুত
স: নিকার: ত্বদ্বিনা আর্দ্র: সন্ উপশ্লগ্নাৎ মে হৃদয়ং নবৌকরিষ্যতি ॥ বাচ্য—যুক্তেন
যেন ন শক্যেন (ভূয়তে) তেন নিকারিণ আর্দ্রেন নবৌকরিত্যে ।

স্কন্দন: । পুরাকৃতপরাক্রমোজ্জুতানি অপি প্রসৃজন্ ইত্যর্থ: । “অবদান
কর্ম তুচ্ছম্” ইত্যমর: । অতএব সম্মতীতি’ স্থ্যাতিম্ । ‘প্রতীতে প্রথিত-
স্থ্যাতিবিত্তবিশ্রাতিবিশ্রুতা:’ ইত্যমর: । অমুতাং অবিদ্যমানাম্ ইব ইতি
উত্প্রেচ্ছা । সতোঃপি অসচ্ছবম্ উত্প্রেচ্ছতে । তন্বন্ কুর্বন্ । পুনশ্চ অক্ল:
অবশেষ: দিনান্ত: অর্কত্বিষাম্ ইব আয়তোনাম্ উত্তরকালানাং প্রয়াস-
চয়ং দৈর্ঘ্যনাশং কুর্বন্ ইতি ঐতৌ পূর্ণা ইয়ম্ উপমা । অরিনিরাকৃতস্য
কুতস্থিরাবস্থানম্ ইতি ভাব: ॥ ৪৩

প্রসহ্যেতি । পুনশ্চ পরৈ: শত্রুভি: স্মাসু প্রসহ্য প্রযুক্ত: আচরিত: য:
নিকার: পরিভব: কেশাকর্ষণরূপ: স্মৃৎ ন শক্য:, অধিকর্তুং অনু-
ভবিতুং কিমুত ? যস্য স্মরণমপি দু:সহম্ অনুভবসু সুতরাং দু:সহ ইতি
কিমুত বক্তব্যম্ ইত্যর্থ: । স নিকার: ত্বদ্বিনা ত্বয়া বিনা । “পৃথগ্-
বিনা” ইत्याদিদ্বা পঞ্চমী । আর্দ্র: সন্ কুতস্থিত্ অবিভূ[ধা]তাৎ পুরাণ-
প্রহার: ইব ত্বদ্বিরহদু:খাত্ পুন: নবৌকরিষ্যতি নবৌভবিষ্যতি ইত্যর্থ: ।
উপশ্লগ্নত্ব ত্বয়া বিনা শুষ্কম্ ইতি ভাব: । দু:খস্তম্ভন শ্লোষপদার্থ: মে
হৃদয়ং নবৌকরিষ্যতি আর্দ্রৌকরিষ্যতি ব্রণম্ ইব ইতি ভাব: । দু:খিতস্য
পুনর্দু:খোপচয়: প্রশান্তপ্রায়মপি দু:খহেতু পুনরুজ্জাটয়তি ইত্যর্থ: ।
অত্র শ্লোষাদি বিশেষণসাম্যাৎ : ব্রণাদ্যপ্রস্তুতার্থপ্রতোতি: সমাসোক্তি-
লঙ্কার: ॥ ৪৪

৪৩। এই অগ্নিপরাভব আপনাদের পূর্বকৃত দৌর্ধ্রাব্যের কার্য সকল বিলোপ করিয়া কখনও
যেন কোন কৌত্তি হয় নাই, এরূপ ঘটাইতেছে এবং দিবসের শেষভাগে যেরূপ সূর্য্যকিরণের দৌর্ধ্রতা
বিনাশ করে, তদ্রূপ উত্তরকালের ধর্ম্মতা সোধন করিতেছে ।

৪৪। শত্রুগণ আমাদের প্রতি বলপূর্ব্বক কেশাকর্ষণরূপে যে অসদাচরণ করিয়াছে, তাহা অরণ
করিতেও পারা যায় না, অসুভব যে কিরূপ দু:সহ, তাহাও আর কি রক্তব্য ? সম্ভ্রান্তি ভবদীপ

প্রাপ্তোঃ অভিমানব্যসনাৎ দসহ্যং

দন্তীৱ দন্তব্যসনাৎ বিকারম্ ।

দ্বিষত্ প্রতাপান্ তিরিতৌরুতেজাঃ

শরহুনা কৌর্ণ্যঃ শরদ্বাদিরহ্নঃ ॥ ৪৫ ॥

সব্রোড়মন্দৈরিৱ নিষ্ক্রিয়ত্বাৎ

নাত্যর্থমস্বৈরৱভাসমানঃ ।

যশঃচয়চৌণজলার্ণৱাভ-

স্বমন্যমাকারমিৱাভিপন্নঃ ॥ ৪৬ ॥

অন্বয়ঃ । অভিমানব্যসনাৎ দন্তব্যসনাৎ দন্তী ইৱ (তং) অসহ্যং বিকারং প্রাপ্তঃ । দ্বিষ-
প্রতাপান্ তিরিতৌরুতেজাঃ (অতএৱ) শরহুনা কৌর্ণ্যঃ অহ্নঃ আদিঃ ইৱ (স্থিতঃ) ॥ ৪৫ ॥
ইৱ (ত্বয়া) অসহ্যো বিকারঃ প্রাপ্তঃ । ... তেজসা ... কৌর্ণেন আদিনা (স্থিতম্) । ৪৫ ॥

অন্বয়ঃ । নিষ্ক্রিয়ত্বাৎ সব্রোড়মন্দৈঃ ইৱ অস্বৈঃ অত্যর্থং ন অবভাসমানঃ । যশঃচয়চৌণ-
জলার্ণৱাভঃ ত্বম্ অন্যম্ আকারম্ অভিপন্নঃ ইৱ ॥ ৪৬ ॥ ৪৬ ॥
আকারঃ অভিপন্নঃ ॥ ৪৬ ॥

পুনঃ প্রকারান্তরেণ মন্যুম্ উদ্বীপয়তি—“প্রাপ্তঃ” ইত্যাদিভিঃ ত্রিভিঃ ।
অত্র বচন্যমাণপ্রত্যभिমানহেতুভিঃ ধনজ্ঞয়ং বিশিনষ্টি । অভিমানস্য
ব্যসনাৎ ভ্রংশাৎ । “ব্যসনং বিপদি ভ্রংশে দোষে কামজকোপজে” ইত্যমরঃ ।
দন্তব্যসনাৎ দন্তভঙ্গাৎ দন্তী ইৱ অসহ্যং বিকারং বৈরূপ্যং প্রাপ্তঃ । অতো
ন প্রত্যभिমান্যতে ইতি ভাবঃ । এৱম্ উত্তরতাপি অনুসন্ধ্যৈয়ম্ । পুনশ্চ
দ্বিষত্ প্রতাপেন শত্রুতেজসা অন্তরিতং তিরস্কৃতম্ উরু তেজঃ প্রতাপো যস্য
স তথোক্তঃ । অতএৱ শরদ্বহনা কৌর্ণ্যঃ শরশ্মৈঃ বাচ্ছকঃ অহ্নঃ আদিঃ
প্রতুষঃ ইৱ স্থিতঃ । তদ্বৎ এৱ অপ্রত্যभिমান্যমান ইত্যর্থঃ । মধ্যাহ্নস্তু
মেঘাৱরণেঃপি চ কথঞ্চিৎ প্রত্যभिমান্যতে এৱ ইত্যশয়েন উক্তম্
আদিরিতি ॥ ৪৫ ॥

সব্রোড়ৈতি । পুনশ্চ নিষ্ক্রিয়ত্বাৎ অর্থক্রিয়াশূন্যত্বাৎ সব্রোড়মন্দৈঃ ইৱ
সব্রোড়ৈঃ অতএৱ মন্দৈঃ অপটুভিঃ ইৱ স্থিতৈঃ ইতি উত্প্রেচ্ছা । “মূঢ়াল্পা-
পটুনির্ভাগ্যা মন্দাঃ স্যুঃ” ইত্যমরঃ । অস্বৈঃ অত্যর্থং ন অবভাসমানঃ ন
বিব্রজে সেই পরিত্যক্ত পুনরাশ্রয় নুতন ইহঁরা আশ্রয় শুক স্তম্ভকে আশ্রয় নুতনবাধাশ্রয় করিরা
ভুজিভেছে ।

৪৫—৪৬ । শত্রুগণের ভেজ ভোমার বিপুল ভেজ আচ্ছাদিত ইহঁরাছে, তাই ভুজি শত্রুগণান্ন
জনদাক্ষত্র প্রভাবের আশ্রয় অবস্থান করিভেছে । এবং অভিমানচাতিবশতঃ ভগ্নবস্ত্র মস্তক আশ্রয়

दुःशासनामर्षरजोविकीर्णै-

रेभिर्विनायैरिव भाग्यनाथैः ।

केशैः कदर्थीकृतवौर्यसारः

कश्चित् स एवासि धनञ्जयस्त्वम् ॥ ४७ ॥

॥ विशेषकम् ॥

स क्षत्रियस्त्राणसहः सतां यः

तत् कामुकं कर्मसु यस्य शक्तिः ।

अन्वयः । दुःशासनामर्षरजोविकीर्णैः (अतएव) विनायैः इव भाग्यनाथैः एभिः (परिदृश्यमानैः) केशैः कदर्थीकृतवौर्यसारः त्वम् सः एव धनञ्जयः असि कश्चित् ॥ वाच्य—“सारेण त्वया धनञ्जयेन भूयते ॥ ४७

प्रकाशमानः पूर्वं तु नैवम् इति भावः । किन्तु यशःक्षयात् हेतोः क्षीणजलः यः अणवः तदाभः तत्सदृशः त्वम् अन्यम् आकारम् अभिपन्नः प्राप्तः इव स्थितः । इव इति उत्प्रेक्षा, तस्याः क्षीणजलार्णवामः इति उपमासंख्यतिः ॥ ४६

दुःशासनेति । पुनश्च, दुःशासनस्य कर्तुः आमर्षः आमर्षणम् आकर्षणं सः एव रजः धूलिः मालिन्यहेतुत्वात् इति भावः । तेन विकीर्णैः विक्षिप्तैः अतएव विनायैः इव स्थितवतां युष्माकम् असत्त्वप्रायत्वात् अनायैः इव स्थितैः इति उत्प्रेक्षा । अन्यथा कथम् इयं दुर्दशा इति भावः । किन्तु भाग्यनाथैः दैवमातृशरणैः । अन्यथा स्वरूपम् अपि लुप्येत इति भावः । एभिः परिदृश्यमानैः असंयमितैः इति भावः । केशैः शिरोरुहैः कुत्सितः अर्थः वस्तु कदर्थः । “अर्घ्याभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः । “कोः कस्तत्पुरुषेऽचि” इति कुशब्दस्य कदादेशः । कदर्थीकृतौ गच्छार्थीकृतौ वौर्यसारौ शौर्यबले यस्य सः तथोक्तः । इत्थं पूर्वविलक्षणः त्वं स एव धनञ्जयः असि कश्चित् ? “कश्चित्कामप्रवेदने” इत्यमरः । स एव चेत् त्वं नैवमस्मान् उपेक्षसे इति भावः ॥ ४७ ॥

विकार आल इहेराह । आत्र मन्थति कोन कार्य ना बाकार मन्थित ओ दुर्डीगोत्र आत्र अवहित आत्रमन्थकले फुरि पुरसवन् निरकिन्नर कोपामान इहेउह ना, किउ कोर्तिकरहेतु कोपजन अनानयत्र आत्र अन्तराण बाकार येन बात्रा करिग्राह । मनोर अनानथवन् अवहित, दैवमात्रमन्थपात्र, एहे अमन्थ केशकलाण बात्रा तिरपुत्र दुनिहे कि सेहे मोर्धामोर्ध मन्थन अर्द्धन ?

ବହନ୍ ଦ୍ବୟୌଁ ଯଦାଫଳେଽର୍ଥଜାତେ
 କରୋତ୍ୟସଂସ୍କାରହତାମିବୋକ୍ତିମ୍ ॥ ୪୮ ॥
 ବୌତୌଜସଃ ସନ୍ନିଧିମାତ୍ରଶେଷା
 ଭବତ୍କୃତାଂ ଭୂତିମପେକ୍ଷମାଣାଃ ।
 ସମାନଦୁଃଖା ଇବ ନନ୍ଦ୍ବଦୌୟାଃ
 ସରୂପତାଂ ପାର୍ଥ ଗୁଣା ଭଜନ୍ତେ ॥ ୪୯ ॥

ଅନ୍ବୟଃ । ଯଃ ସତାଂ ତାଞ୍ଚସହଃ ସଃ ଚତ୍ବିଧଃ ; ଯସ୍ୟ କର୍ମସୁ ଶକ୍ତିଃ ତତ୍ କାର୍ମୁକମ୍ ; ଦ୍ବୟୌଁ
 ଉକ୍ତିମ୍ ଅଫଳେ ଅର୍ଥଜାତେ ବହନ୍ ଅସଂସ୍କାରହତାମିବ କରୋତି ॥ ବାଚ୍ୟ—ଯେନ ତାଞ୍ଚସହିନ ତେନ
 ଚତ୍ବିଧେଽପି (ଭୂୟତେ) ଶକ୍ତ୍ୟା (ଭୂୟତେ) ତେନ କାର୍ମୁକେଽପି (ଭୂୟତେ) ବହତା ହତା କ୍ରିୟତେ ॥ ୪୮

ଅନ୍ବୟଃ । ହେ ପାର୍ଥ ! ବୌତୌଜସଃ ସନ୍ନିଧିମାତ୍ରଶେଷାଃ ଭବତ୍କୃତାଂ ଭୂତିମ୍ ଅପେକ୍ଷମାଣାଃ ତ୍ବଦୌୟାଃ
 ଗୁଣାଃ ସମାନଦୁଃଖାଃ ଇବ ନଃ ସରୂପତାଂ ଭଜନ୍ତେ ॥ ବାଚ୍ୟ—ବୌତୌଜୋଽସି...ଶେଷେଃ ଅପେକ୍ଷମାଣେଃ ତ୍ବଦୌୟେଃ
 ଗୁଣେଃ ସମାନଦୁଃଖେ ଇବ ସରୂପତା ଭଜନ୍ତେ ॥ ୪୯

ଅଥାପ୍ୟୁପେକ୍ଷଣେ ଦୋଷମାହ—ସ ଇତି । ଚତାତ୍ ତାୟତେ ଇତି ଚତ୍ରଂ
 ଚତ୍ବିଧିକୂଳମ୍ । “ସୁପି” ଇତି ଯୋଗବିଭାଗାତ୍ କମ୍ରଥ୍ୟଃ । ପୃଷୋଦ୍ରାଦିତ୍ବାତ୍
 ପୂର୍ବପଦସ୍ୟ ଅନ୍ତ୍ୟଲୋପଃ । ଅଥବା ଚ୍ଚଦିତି କ୍ରିବନ୍ତୋପପଦାତ୍ କମ୍ରଥ୍ୟଃ । ଚତ୍ବେ
 ଜାତଃ ଚତ୍ବିଧଃ । “ଚତ୍ରାହଃ” ଇତି ଘମ୍ରଥ୍ୟଃ । କର୍ମଣ୍ୟେ ପ୍ରଭବତି ଇତି
 କାର୍ମୁକମ୍ । “କର୍ମଣ୍ୟ ଉକଜ୍” ଇତି ଉକଜ୍ ପ୍ରଥ୍ୟଃ । ଏଽଂ ଥିତେ ବାକ୍ୟାର୍ଥଃ
 କଥ୍ୟତେ—ଯଃ ସତାଂ ସାଧୁନାଂ ସହତେ ଇତି ସହଃ ପଚାଦ୍ୟଚ୍ । ଯଃ ତାଞ୍ଚସ୍ତ ସହଃ
 ତାଞ୍ଚସହି ରକ୍ଷଣକ୍ଷମଃ ସ ଏଽଂ ଚତ୍ବିଧଶବ୍ଦବାଚ୍ୟଃ । ତଥା ଯସ୍ୟ କାର୍ମୁକସ୍ୟ
 କର୍ମସୁ ଶକ୍ତିଶ୍ଚାୟାସୁ ଶକ୍ତିଃ ଅସ୍ତୀତି ଶେଷଃ । ତଦେଽଂ କାର୍ମୁକଶବ୍ଦବାଚ୍ୟମ୍ ।
 ଅତ୍ବେଽଂ ଏତୌ ଶବ୍ଦୌ ମୁଖ୍ୟୌ ନ ଅନ୍ୟତ୍ର ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଏଽଂ ଥିତେ ଦ୍ବୟୌଁ ଦ୍ବିବିଧାମ୍
 ଉକ୍ତିଂ ହୌ ଇମୌ ଚତ୍ବିଧକାର୍ମୁକଶବ୍ଦୌ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅଫଳେ ପୂର୍ବୋକ୍ତାବୟବାର୍ଥଶୂନ୍ୟେ
 ଅର୍ଥଜାତେ ଶ୍ବାଭିଧେୟସାମାନ୍ୟଜାତିମାତ୍ରେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । “ଜାତଂ ଜାତ୍ୟୋଘଜନ୍ୟସୁ”
 ଇତି ବିଶ୍ବଃ । ବହନ୍ ବର୍ତ୍ତୟନ୍ ଅସଂସ୍କାରହତାମ୍ ଅବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିଦୂଷିତାମ୍ ଇବ
 କରୋତି ଇତି ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା । ତସ୍ମାତ୍ ତ୍ବମ୍ ଅସ୍ମଦ୍ରକ୍ଷଣେ ନ ଉକ୍ତାଦୋଷାତ୍ ଆତ୍ମାନଂ
 ମୋଚୟସ୍ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ॥ ୪୮ ॥

୪୮ । ଯିନି ମାଧୁଗ୍ନେଽଂ ଗୁଣକମ୍ର, ତିନିଃ କଞ୍ଚିତ୍ତମ୍ରବାଦଃ ; ଆତ୍ମ ସେ କାର୍ମୁକେଽଂ ମନ୍ତ୍ରମାତ୍ରା
 ବିଶ୍ବମାତ୍ର, ମେଽଂ କାର୍ମୁକେଽଂ କାର୍ମୁକ । (ଏ ଅବଶ୍ୟ) ସେ ମୁକ୍ତ କଞ୍ଚିତ୍ତକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନା କଞ୍ଚିତ୍ତ କଞ୍ଚିତ୍ତ ଓ
 କାର୍ମୁକ ଏହି ଅଂଶ ଦ୍ବିତୀୟେ ମୁକ୍ତୋକ୍ତ ଗୁଣକମ୍ର ଅର୍ଥମୁକ୍ତ କଞ୍ଚିତ୍ତ ଓ କାର୍ମୁକ ଏହି ଶାଞ୍ଚିକା
 ଅର୍ଥେ ମନ୍ତ୍ରମାତ୍ର କରେନ, ତିନି ଏ ଅଂଶ ଦ୍ବିତୀୟେ ଅବାଂମାତ୍ରମାତ୍ର ଦ୍ବିତେ କଞ୍ଚିତ୍ତ ଶାଞ୍ଚିକା ।

आक्षिप्यमाणं रिपुभिः प्रमादा-

न्नागैरिवालूनसटं मृगेन्द्रम् ।

त्वां धूरियं योग्यतयाधिरूढा

दौमत्या दिनशौरिव तिग्मरश्मिम् ॥ ५० ॥

करोति योऽशेषजनातिरिक्तां*

सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः ।

अन्वयः । प्रमादात् रिपुभिः आक्षिप्यमाणं नागैः आलूनसटं मृगेन्द्रम् इव त्वाम् इयं धूः तिग्मरश्मिं दौमत्या दिनशौरिः इव योग्यतया अधिरूढा ॥ वाचा—आक्षिप्यमाणः आलूनसटः मृगेन्द्र इव त्वम् अनया धुरा तिग्मरश्मिः दिनश्रिया अधिरूढः ॥ ५०

अथ त्वद्गुणा अपि नोज्जीवयेयुरित्याह—व्रीतेति । हे पार्थ ! वीरौजसः निष्प्रभाः सन्निधिमाम्रशेषाः सत्तामात्रावशिष्टाः भवत्कृतां भवतां करिष्यमाणाम्, “आशंसायां भूतवच्च” इति भूतवत्प्रत्ययः, भूतिम् अभ्युदयम् अपेक्षमाणाः त्वदीयाः गुणाः समानदुःखाः समदुःखभाजः इव नः अस्माकं सरूपतां वीरौजस्वादिसाधर्म्यं भजन्ते इति उपमा, सा च समानदुःखा इव इति उत्प्रेक्षया वीरौजस्वादिसम्भावितया अनुप्राणिता इति अनुसन्धेयम् ॥ ४६ ॥

तथापि ममैव कीड्यं भारः इत्यत आह—आक्षिप्येति । प्रमादात् प्रज्ञाहीनत्वात् न तु दौर्बल्यात् इति भावः । रिपुभिः आक्षिप्यमाणम् अधिक्षिप्यमाणम् अतएव प्रमादात् नागैः गजैः । “ग्रहेभाहिगजा नागाः” इति वैजयन्ती । आलूनसटम् आक्षिप्तकेशरम् । “सटा जटाकेशरयोः” इति विश्वः । मृगेन्द्रं सिंहम् इव स्थितं त्वाम् इयं धूः कार्यभारः तिग्मरश्मिं सूर्यं दौमत्या दिनशौरिः इव योग्यतया निर्वाहकतया । अधिरूढा आरूढवती । कर्त्तरि क्तः । त्वदधोना इत्यर्थः ॥ ५० ॥

४६ । हे पार्थ ! अस्मत्तन्मात्रे पथ्यावसितं भवदीयं निश्चितं गुणमिदं तुल्यदुःखतां हरेणैव वैन आपनारं अतुल्यग्राह्येण अपेक्षां करिष्यामीनामिदं ग्राह्यं ग्रहणं करिष्येते ।

५० । रिपुगणं अत्रापवने आपनाके अडिङ्गुत करिष्याहे ; मृतरां गजगणं अत्रापवने निहन्ते अडिङ्गुत करिष्यामीनां केशरगणं विस्फुल्ल करिष्यामीनां उद्धारं वेक्षणं अवहा हन्, आपनारं मेहं अवहा हरेणैव निहन्तिग्राहे । दिनशौरिं वैनमं दीप्तिनिमित्तं सूर्येण शरणागता हन्, तेवमि एहं कार्य-भारं वोगाताहेतुं एकं आपनाकेहं आश्रय करिष्येते ।

* अथ सर्वजनातिरिक्तामिति बहुषु सुद्रितपुस्तकेषु पाठो दृश्यते, परं नास्ती मङ्गिनावाभिमतः ।

संसत्सु जाते पुरुषाधिकारे
न पूरणी तं समुपैति संख्या ॥ ५१ ॥

प्रियेषु यैः पार्थ विनोपपत्ते -

विचिन्त्यमानैः क्लममेति चेतः ।

तव प्रयातस्य जयाय तेषां

क्रियादधानां मघवा विघातम् ॥ ५२ ॥

अन्वयः । यः अशेषजनातिरिक्तां सम्भावनां क्रियाभिः अर्थवर्ती करोति, संसत्सु पुरुषाधिकारे जाते (सति) पूरणी संख्या तं न समुपैति । वाच्य—येन अशेषजनातिरिक्ता सम्भावना क्रियाभिः अर्थवर्ती क्रियते, पूरणा संख्या स न समुपेयते ॥ ५१ ॥

अन्वयः । हे पार्थ ! प्रियेषु उपपत्तेर्विना यैः विचिन्त्यमानैः चेतः क्लममेति जयाय प्रयातस्य तव तेषाम् अधानां मघवा विघातं क्रियात् ॥ वाच्य—चेतसा क्लम ईयते मघोना विघातः लघोट ॥ ५२ ॥

पूर्वं निर्व्यवसायस्य “स क्षत्रियः” इत्यादिना दोष उक्तः, सम्प्रति-
व्यवसायिनो गुणमाह—करोतीति । यः पुमान् अशेषजनात् इतरजनात्
अतिरिक्ताम् अधिकां सर्वातिशायिनीम् इत्यर्थः । सम्भावनां योग्यतां
क्रियाभिः चरितैः अर्थवर्ती सफलां करोति । तं पुमांसं संसत्सु
सभासु । “सभासमितिसंसदः” इत्यमरः । पुरुषाधिकारे योग्यपुरुषगण-
नाप्रस्तावे जाते सति, पूर्यते अनया इति पूरणी संख्या द्वित्वादिसंख्या
न समुपैति न गच्छति, अद्वितीयो भवति इत्यर्थः । तस्मात् असाधारणत्व-
लाभाय त्वया अपि महानुत्साहः आस्थेय इति भावः ॥ ५१ ॥

अथ हाभ्यां सुलभविपक्षस्य प्रोषितस्य अज्जुनस्य कर्त्तव्यम् उप-
दिशति—प्रियेषु इति । हे पार्थ ! प्रियेषु अस्मासु विषये उपपत्तेः
कारणात् विना एव विचिन्त्यमानैः अस्मात् एव आशङ्क्यमानैः यैः
अघैः चेतः क्लमं खेदम् एति । जयाय प्रयातस्य तव सम्बन्धिनां तेषाम्
अधानां व्यसनानाम् । “दुःखैर्नोव्यसनेष्वघम्” इत्यमरः । मघवा इन्द्रः
यः अस्माभिः उपास्यते इति भावः । विघातं निवारणं क्रियात् करोतु ।
आशेषि लिङ् । तस्मात् अस्माच्चिन्तया न चेतः खेदयितव्यं जयार्थिना
त्वया । अन्यथा तदसम्भवात् इति भावः ॥ ५२ ॥

६१ । वे सन मर्यादितानिनि वेगाताक किरात दारा मग्न करिषा दूत, नृणांकेवे
पूत्रवपनान् अक्षाव उपहित इहेले, पूत्रनी अर्वा विषाणि मर्या ताहाके अष्ट दश वा, अर्वा
नेहे वादि अष्टोदर इहेला बाके ।

মা গাশ্চিরাযৈকচর: প্রমাৎ
 বসন্নসম্বাধশিবেঽপি দেশে ।
 মাৎসর্য্যরাগোপহতাत्मনাং হি
 স্খলন্তি সাধুষ্বপি মানসানি ॥ ৫৩ ॥
 তদাশু কুর্বন্ বচনং মহর্ষে-
 মনোরথান্ ন: সফলীকুরুষ্ব ।
 প্রত্যাগতং ত্বাঽস্মি কৃতার্থমেব
 স্তনোপপৌড়ং পরিব্ধকামা ॥ ৫৪ ॥

অন্বয়: । (তং) অসম্বাধশিবে অপি দেশে চিরায একচর: বসন্ প্রমাৎ মা গা: ।
 মাৎসর্য্যরাগোপহতাत्मনাং মানসানি সাধুषু অপি স্খলন্তি হি ॥ বাচ্য—একচরেণ বসতা
 প্রমাৎ: মা গাশ্চি, মানসৈ: স্খলন্তি ॥ ৫৩ ॥

অন্বয়: । তৎ ত্বং মহর্ষেবচনম্ আশু কুর্বন্ ন: মনোরথান্ সফলীকুরুষ্ব । (কিঞ্চ
 অহং) কৃতার্থং প্রত্যাগতং ত্বা স্তনোপপৌড়ং পরিব্ধকামা অস্মি ॥ বাচ্য—মহর্ষেবচনং কুর্বতা
 মনোরথা: সফলীকৃতানাং পরিব্ধকাময়া ভূতং ॥ ৫৪ ॥

মা গা ইতি । অসম্বাধ: অসঙ্কট: বিজন ইত্যর্থ: । “সঙ্কটং না তু
 সম্বাধ:” ইত্যমর: । শিব: নির্বাধ:, দ্বয়ো: অন্যতরস্য বিশেষ্যত্ববিব-
 চ্চায়াং বিশেষণসমাস: । অস্মিন্ অসম্বাধশিবে অপি দেশে চিরায চিরম্
 একস্বাসৌ চরস্বেতি একচর: একাকৌ বসন্ প্রমাৎ দৌর্বল্যং মা গা: ।
 “দুণী গা লুডি” ইতি গাদেশ: । ননু নি:সৃষ্টস্য মম অকিञ্চিত্কার:
 প্রমাৎ ইতি বাচ্যম্ ইতি আশঙ্ক্যাহ—মাৎসর্য্যং ইতি । মৎসর: এব
 মাৎসর্য্যং, দ্বেষ: রাগ: স্নেহ: তাভ্যাম্ উপহতাत्मনাং রাগদ্বेषদূষিত-
 স্বभावানাং মানসানি মনাंसি সাধুषু সজ্জনেষু অপি বিপ্রযে স্খলন্তি
 বিকুর্বতে হি । অত্র প্রমাৎনিষেধলব্ধাপ্রমাৎরূপকারণেন অর্থপ্রাপ্তি-
 রূপকার্য্যস্য ব্যতিরেককারণসমর্থনাৎ বৈধর্ম্যেণ কার্য্যকারণসমর্থন-
 রূপ: অর্থান্তরন্যাস: ॥ ৫৩ ॥

৫২ । হে পার্শ্ব! কারণ না থাকিলেও অগ্নিকেনে বিদ্রপাতের আশঙ্কায় তোমার চিত্ত থেত
 আশু হইতেছে, তুমি অগ্নয় অগ্নয় করিলে দেবরাজ তোমার সেই সকল আশঙ্কিত বিদ্র
 নিবারণ
 করিবেন ।

৫৩ । যদিও সঙ্কটশূন্য মঙ্গলময় দেশেই তোমাকে বহুদিন একাকী বাস করিতে হইবে,
 তথাচ তুমি দৌর্বল্য আশ্রয় করিও না; কেননা রাগদ্বেষদূষিতভাবে ব্যক্তিদিগের চিত্ত
 সাধুজনেও
 স্খলিত হইয়া থাকে ।

উদীরিতাং তামিতি যাজ্ঞসেন্যা
 নবীকৃতোদগ্ৰাহিতবিপ্রকারাম্ ।
 আসাद्य বাচং স ভৃশং দিদৌপে
 কাষ্ঠামুদৌচীমিব তিগ্মরশ্মিঃ ॥ ৫৫ ॥
 অথাভিপশ্যন্নিব বিদ্বিষঃ পুরঃ
 পুরোধসারোপিতহেতিসংহতিঃ ।
 বভার রম্যোঽপি বপুঃ স ভৌষণাং
 গতঃ ক্রিয়াং মন্ব ভুবাভিচারিকৌম্ ॥ ৫৬ ॥

অর্থঃ । সঃ যাজ্ঞসেন্যা ইতি উদীরিতাং নবীকৃতোদগ্ৰাহিতবিপ্রকারাং তাং বাচম্ আসাद्य
 উদৌচীং কাষ্ঠাং তিগ্মরশ্মিরিব ভৃশং দিদৌপে ॥ বাচা—তেন তিগ্মরশ্মিনা ইব দিদৌপে ॥ ৫৫ ॥

তদिति । তত্ তস্মাত্, কারणात्, आशु शीघ्रं महर्षेः वचनं कुर्वन्
 इत्यर्थः । नः अस्माकं मनोरथान् सफलीकुरुष्व अरिनिर्व्यातनेन
 अस्मान् प्रतिष्ठापय इत्यर्थः । प्रार्थनायां लोट् । किञ्च कृतार्थं
 कृतकृत्यं प्रत्यागतम् एव त्वा त्वाम् । “त्वामौ हितोयायाः” इति
 त्वादेशः । स्तनयोः उपपीडय इति स्तनोपपीडम् । “सप्तम्यां चोपपीड-
 रुधकर्षः” इति णमुल् । परिरब्धुं कामः यस्याः सा परिरब्धुकामा
 अस्मि । आलिङ्गितुम् इच्छामि इत्यर्थः । “तुम्काममनसोरपि”
 इति मकारलोपः । प्राक् कार्यसिद्धेः प्रमदालिङ्गनम् अपि न प्रीति-
 प्रदमिति भावः ॥ ५४ ॥

উদীরিতামিতি । সঃ অর্জুনঃ ইতি ইত্যং যজ্ঞসেনস্য অপত্যেন স্ত্রিয়া
 যাজ্ঞসেন্যা দ্রৌপদ্যা উদীরিতাম্ উক্তাম্ । নবীকৃতঃ পুনঃ উদগ্ৰাটনেন
 তথা প্রত্যায়িতঃ অতএব উদগ্ৰাহিতঃ মনসি নিধাপিতश्च विप्रकारः
 परिभवः यया सा तां वाचम् आसाद्य आकर्ण्य इत्यर्थः । उदौचीं काष्ठां
 दिशम् “दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः ।
 तिग्मरश्मिः इव भृशं दिदौपे ज्ज्वाल चुक्रोध इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

৫৪ । অতএব তুমি মহর্ষির বচন গানন (অর্থাৎ তপস্যা) করিয়া আশ্রমের সমস্ত মনোরথ
 সকল কর । তুমি কৃতকার্য হইয়া আমিলেই আমি স্তনোপপীড়ন করিয়া তোমার আলিঙ্গন
 করিতে ইচ্ছা করি ।

৫৫ । উপনয়নম্বিনী অর্জুনকে এই যে সকল কথা কহিলেন, ইহাতে অর্জুনের মনে স্ফুটি-
 কৃত সেই পত্রাভব যেন নবীকৃত হইয়া উঠিল, তিনি সেই সকল কথা শ্রবণ করিয়া উত্তরদিগবলম্বী
 দিবাকরেন্দ্র স্থায় দেবোপামান হইতে লাগিলেন ।

अविलङ्घ्यविकर्षणं परैः

प्रथितज्यारवकर्म कार्मुकम् ।

अगतावरिदृष्टिगोचरं

शितनिस्त्रिशयुजौ महेषुधौ ॥ ५७ ॥

अन्वयः । अथ विद्विषः पुरः अभिपश्यान्नैव तथा पुरोधसारोपितहेतिसंहतिः स रम्योऽपि अभिचारिकीं क्रियां गतः मन्त्र इव भोषणं वपुः बभार । वाच्य—विद्विषः अभिपश्याता इव स्थितेन पुरोधसारोपितहेतिसंहतिना तेन रम्येण सतापि अभिचारिकीं क्रियां गतेन मन्त्रेणैव भोषणं वपुः बभे ॥ ५६ ॥

अन्वयः । [अजुनः] परैः अविलङ्घ्यविकर्षणं प्रथितज्यारवकर्म कार्मुकं तथा अरिदृष्टि-गोचरम् अगतौ शितनिस्त्रिशयुजौ महेषुधौ उदहन् ॥ वाच्य—महेषुधौ उदहता अजुनेन ॥ ५७ ॥

अथेति । अथ विद्विषः शत्रून् पुरः अभिपश्यन् इव स्थितः तथा पुरोधसा धौम्येन आरोपिता समन्त्रं समाहिता हेतिसंहतिः आयुध-कलापः यस्य सः तथोक्तः । “हेतिर्ज्वालाङ्कुरायुधे” इति वैजयन्ती । सोऽजुनः रम्यः सौम्यः सन् अपि । अभिचारः परहिंसा प्रयोजनं यस्याः सा अभिचारिकी । “तदस्य प्रयोजनम्” इति ठक् । तां क्रियां गतः अभिचारकर्मणि नियुक्तः इत्यर्थः । मन्त्रः इव, रम्यः प्रकृतया रमणीयः । भोषयति इति भोषणम् । नन्दादित्वात् ल्युप्रतयः । वपुः बभार । प्रशान्तो मन्त्रः प्रयोगभेदात् इव सोऽपि अबस्थाभेदात् भोषणः बभूव इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

उक्तम् आयुधारोपणं विवृण्वन् प्रस्थानम् आह त्रिभिः । अविलङ्घ्येति । परैः शत्रुभिः अविलङ्घ्यम् अनतिक्रमणाय विकर्षणं यस्य तत्, अमोघा-कर्षणम् इत्यर्थः । किं च प्रथितः ज्यारवः गुणध्वनिः कर्म बाणमोक्ष-णादिकं च यस्य तत् कार्मुकं च उदहन् इति अन्वयः । यथा अरोणां दृष्टिगोचरं दृष्टिपथम् अगतौ, आहवेषु अनिवर्त्तित्वात् अस्य इति भावः । निर्गतः त्रिशतः अङ्गुलिभ्यः निस्त्रिंशः खड्गः । उप्रतये सङ्ख्यायाः तत्पुरुषस्य उपसंख्यानात् समासान्तः । तेन शितेन तीक्ष्णेन युङ्क्त इति शितनिस्त्रिशयुजौ । “सत्सूद्विष” इत्यादिना क्तिप् । महेषुधौ महा-निषङ्गौ इषवः धीयन्त अनयोः इति विग्रहः । “कर्मण्यधिकरणे च”

५६ । अनङ्गुर अङ्गुलं सङ्ग्रहे येन शत्रुभिर्गते वेधिते जागिलेन ; पुरोहितं धोमा ठाहाय आयुधमयं समन्त्रं समाहितं करिष्ये गिलेन । त्रिभिः मोमाकृति इहेनां अतिचार-किरागतं अङ्गुरं आहं भोषणं वपुः धारणं करिलेन ।

যশসেব তিরোদধন্মুহ-
 মঁহসা গোত্রমিদায়ুধচতৌঃ ।
 কবচং চ সরত্নমুহহন্
 জ্বলিতজ্যোতিরিবান্তরং দিবঃ ॥ ৫৮ ॥
 অলকাধিপমৃত্যুদর্শিতং
 শিবমুর্ধ্বধরবর্ম সমপ্রযান্ ।
 হৃদয়ানি সমাবিবেশ স
 চণমুদ্বাষ্যদৃশাং তপোভূতাং ॥ ৫৯ ॥
 ॥ বিশেষকম্ ॥

অন্বয়ঃ । গোত্রমিদায়ুধচতৌঃ মহসা যশসেব মুহুঃ তিরোদধত্, তথা সরত্নং জ্বলিতজ্যোতিঃ
 দিবঃ অন্তরমিষ কবচং উহহন্—(পরিণাম্বয়ঃ) ॥ বাচ্য—তিরোদধতা—কবচং উহহতা
 (অর্জুনে) ॥ ৫৮ ॥

অন্বয়ঃ । অলকাধিপমৃত্যুদর্শিতং শিবম্ উর্ধ্বধরবর্ম সমপ্রযান্ সঃ চণম্ উদ্বাষ্যদৃশাং
 তপোভূতাং হৃদয়ানি সমাবিবেশ ॥ বাচ্য—উর্ধ্বধরবর্ম সমপ্রযাতা তেন হৃদয়ানি সমাবিবেশি ॥ ৫৯ ॥

ইতি ক্রিপ্প্রত্যয়ঃ । “তূণোপাসঙ্কতূণোরনিষঙ্গা ইষুধির্হযোঃ । তূণ্যাং
 খড়্গে তু নিস্কিশ্চন্দ্রহাসাসিরিষ্যঃ” ইত্যমরঃ ॥ ৫৭ ॥

যশসেতি । কিং চ । গোত্রমিদ ইন্দ্রস্য আয়ুধচতৌঃ বজ্রপ্রহার-
 রন্ধাণি খাণ্ডবদাহসম্ভবাদিতি ভাবঃ । মহসা স্বকান্ত্রা যশসা
 ইব মূর্ত্তয়া কীর্ত্যা ইব মুহুঃ তিরোদধত্ আচ্ছাদয়ন্ । সরত্নং রত্ন-
 সহিতম্ অতএব জ্বলিতজ্যোতিঃ দীপ্ততারকম্ । “জ্যোতিস্তারান্নিভা
 জ্বালা টক্পুত্ৰার্থধরাत्मসু” ইতি বৈজয়ন্তী । দিবঃ অন্তরং নভোমধ্যম্
 ইব অবস্থিতম্ । “অন্তরং পরিধানোযে বাহ্যে স্বীয়ন্তরাत्मনি । কৌবে
 মধ্য প্রকাশে চ” ইতি বৈজয়ন্তী । কবচং চ উহহন্ ॥ ৫৮ ॥

অলকেতি । সঃ অর্জুনঃ অলকাধিপমৃত্যুতেন যক্ষেণ দর্শিতম্, অতঃ
 শিবং নির্বাধম্ উর্ধ্বধরবর্ম হিমবন্মাগং প্রতি সমপ্রযান্ প্রগচ্ছন্ ।

৫৭ । শক্রগণ বাহ্যর আকর্ষণ অভিক্রম করিতে পারে নাই এবং বাহ্যর জারব ও কর্ম
 চিত্রপ্রতি, এ হেন কার্ম্ম ক, তথা শক্রর দৃষ্টিপথাতীত তীক্ষ্ণ খড়্গাঘাত বহানিবন্ধর অর্জুন
 ধারণ করিলেন ।

৫৮ । ইহা খণ্ডবদাহনকালে অর্জুনের গায়ে বজ্র অস্ত্র করিয়াছিল, সেই অস্ত্র-
 ক্রান্ত রক্ত গুলি অর্জুন এক্ষণে মুর্ধ্বভীত কীর্ধির স্থায় স্বীয় অস্ত্রের তিরোহিত করিলেন এবং
 বিবিধ রক্তপ্রতি এক কবচ ধারণ করিলেন । ঐ কবচ উদ্ভীষ্টতারক নভোমধ্যবৎ অতিভাষ
 হইতে লাগিল ।

अनुजगुरथ दिव्यं दुन्दुभिध्वानमाशाः
 सुरकुसुमनिपातैर्व्योम्नि लक्ष्मीर्वितेने ।
 प्रियमिव कथयिष्यन्नलिलिङ्ग स्फुरन्तीं
 भुवमनिभृतवेलावौचिबाहुः पयोधिः ॥ ६० ॥
 इति श्रीभारविकृतौ किराताज्जुनौये
 महाकाव्ये तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अन्वयः । अथ आशाः दिव्यं दुन्दुभिध्वानम् अनुजगुः, व्योम्नि सुरकुसुमनिपातैः लक्ष्मीः वितेने । अनिभृतवेलावौचिबाहुः पयोधिः स्फुरन्तीं भुवं प्रियं कथयिष्यन् इव अलिलिङ्ग ॥
 बाह्य—आशाभिः दिव्यः दुन्दुभिध्वानः अनुजगुः । सुरकुसुमनिपाताः लक्ष्मीं वितेनुः, अनिभृत-
 वेलावौचिबाहुना पयोधिना स्फुरन्तीं प्रियं कथयिष्यता अलिलिङ्गे ॥ ६० ॥

क्षणम् उद्वाप्यदृशां वियोगदुःखात् साशुनेत्राणां तपोभृतां दैतवन-
 निवासिनां तपस्विनां हृदयानि समाविवेश खेदयामास इत्यर्थः ।
 संपूर्वस्य विशतेः खेदार्थत्वम् अवधेयम् ॥ ५८ ॥

अनुजगुरिति । अथ आशाः दिशः । दिवि भवं दिव्यम् । “दिगा-
 दिभ्यो यत् ।” दुन्दुभिध्वानम् अनुजगुः अनुदध्वनुः । अनुगायतेर्लिट् ।
 व्योम्नि सुरकुसुमनिपातैः लक्ष्मीः वितेने । पुष्पदृष्टिः च अजनिष्ट इत्यर्थः ।
 किञ्च अनिभृताः चञ्चला वेलायां कूले या वोचयः ताः एव बाहुवः यस्य
 सः तथोक्तः । “वेला कुलविकारयोः” इति शाश्वतः । पयोधिः स्फुरन्तीम्
 उल्लसन्तीं हर्षात् स्पन्दमानां च भुवं प्रियम् इष्टं भारावतारणरूपं कथ-
 यिष्यन् इव कथयितुमिव इत्यर्थः । “लट् शेषे च” इति चकारात् क्रिया-
 र्थायां क्रियायां लट् । अलिलिङ्ग । सर्वं च इदं शिवं दैवकार्यप्रवृत्तत्वात्
 अस्य इति भावः । अत्र विशेषणमात्रसाम्यात् अप्रस्तुतस्य गम्यत्वात्
 समासोक्तिरलङ्कारः । तत्र च अप्रस्तुतयोः भूमिसमुद्रयोः प्रतिपन्नाभ्यां
 नायकाभ्यां भेदे अभेदलक्षणातिशयोक्तिवशात् अलिलिङ्गनोक्तिः इति

६० । अर्जुन सक-अदर्शित निष्कण्टक शिवालयेन अश्वमेध हस्ते नागिनेन, तीक्ष्ण
 विभक्त्युद्देशे दैतवनवासी तपस्वीरा कण्ठकेरु तत्र नागिनेन हस्तेन । अर्जुन तीक्ष्णं शस्त्रं
 धेनोवित्तं करिष्यति इति ।

चतुर्थः सर्गः ।

ततः स कूजत्कलहंसमेखलां
सपाकशस्याहितपाण्डुतागुणाम् ।
उपाससादोपजनं जनप्रियः
प्रियामिवासादितयौवनां भुवम् ॥ १ ॥

अन्वयः । ततः जनप्रियः सः कलहंसमेखलां सपाकशस्याहितपाण्डुतागुणाम् आसादित-
यौवनां प्रियाम् इव भुवम् उपजनम् उपाससाद ॥ वाच्य—जनप्रियेण तेन कलहंसमेखला
सपाकशस्याहितपाण्डुतागुणा प्रिया इव आसादितयौवना भुः उपासिदे ॥ १ ॥

रहस्यम् । एवम् अतिशयोक्तानुप्राणिता समासोक्तिः । प्रियकथनात्
स्नेहवत् जीवयति तदङ्गभावं भजते इति उभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर
इति विवेचनीयम् ॥ ६० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि-विरचितायां
किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापत्रसमाख्यायां
तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

तत इति । ततः प्रस्थानानन्तरं जनप्रियः सः अर्जुनः कलहंसाः
मेखलाः इव इति उपमितसमासः । अन्यत्र कलहंसाः इव मेखलाः
इति विशेषणसमासः । कूजन्ती कलहंसमेखला यस्याः ताम् । सह पाकेन
वर्तन्ते इति सपाकानि शस्यानि तैः शस्यैः आहितः सम्पादितः पाण्डुता
एव गुणः यस्याः तां भुवम् आसादितयौवनां प्राप्तयौवनां प्रियाम् इव
उपजनं जनसमीपे अन्यत्र सखीसमन्तम् । समीपार्थं अव्ययीभावः ।
उपाससाद उपगतवान् । उपमालङ्कारः ॥ १ ॥

७० । दिक्मन्त्रे दिवा द्युन्तिवर्षि हरेते जागि । दिवा पुनर्दृष्टिपाते आकाशे अपूर्व
मोहा विद्यारित हरेल । वेलासंलग्नं चकल नीचिरूपं बाह्यालो पत्रोनिधि हर्षोल्लसितां धरणीके
वेन भारावतवर्णरूपं प्रियवर्षा विछादनं करतई आनिजनं करिते जागि ।

तृतीयः सर्गः समाप्तः ॥ ७

१ । अनन्तरं जनप्रियः अर्जुनः कूजनतः परं कलहंसरूपं मेखलावृत्तां, परिपक्व शङ्खं लक्ष
पाण्डुवर्णां पृथिवीके सखीजनसमन्ते कूजननिरतं कलहंसवत् मेखलामण्डितां स्वती रश्मिरी नार
जनपथं समीपे प्राप्य हरेजेन ।

विनम्रशालिप्रसवौघशालिनौ-
रपेतपङ्काः ससरोरुहाम्भसः ।
ननन्द पश्यन् उपसीम स स्थली-
रुपायनौभूतशरद्गुणश्रियः ॥ २ ॥
निरीक्ष्यमाणा इव विस्मयाकुलैः
सरोभिरुन्मीलितपद्मलोचनैः ।
हृतप्रियादृष्टिविलासविभ्रमाः
मनोऽस्य जङ्गुः शफरीविवृत्तयः ॥ ३ ॥

अन्वयः । विनम्रशालिप्रसवौघशालिनीः अपेतपङ्काः ससरोरुहाम्भसः उपायनौभूतशरद्गुण-
श्रियः उपसीम स्थलीः पश्यन् ननन्द ॥ वाच्य—तेन स्थलीः पश्यता ननन्दे ॥ २ ॥

अन्वयः । विस्मयाकुलैः उन्मीलितपद्मलोचनैः पयोभिः निरीक्ष्यमाणा इव हृतप्रियादृष्टि-
विलासविभ्रमाः शफरीविवृत्तयः अस्य मनः जङ्गुः ॥ वाच्य—निरीक्ष्यमाणाभिरिव हृतप्रियादृष्टि-
विलासविभ्रमाभिः शफरीविवृत्तिभिः मनः जङ्गुः ॥ ३ ॥

विनम्रेति । सः अर्जुनः विनम्रशालिप्रसवौघशालिनीः अवनत-
शालिफलस्तोमशोभिनीः अपेतपङ्काः निष्पङ्काः ससरोरुहाणि अम्भांसि
यासु ताः तथोक्ताः । उपायनौभूताः अर्जुनं प्रति उपहारीभूताः शरद्-
गुणश्रियः पूर्वाक्ताः शरद्धर्मसम्पदः यासु ताः । उपसीम ग्रामसीमासु,
विभक्तार्थं अव्ययीभावः, समासान्तविधेः अनित्यत्वात् “अनश्च” इति
समासान्तो न भवति । केचित् तु “अप्यन्येषां कठिनवपुषां दुर्गमे
ग्रामसीम्नि” इत्यादौ नपुंसकप्रयोगदर्शनात् “नपुंसकादन्यतरस्याम्”
इति विकल्पात् साधुः इति आहुः । स्थलीः अकृत्रिमाः भुवः । “जानपद”
इत्यादिना अकृत्रिमार्थं ङोष् । पश्यन् ननन्द जहर्ष । अत्र शरद्गुणेषु
तादात्म्येन आरोप्यमाणस्य उपायनस्य प्रकृतेः नन्दनक्रियोपयोगित्वात्
परिणामालङ्कारः ॥ २ ॥

निरीक्ष्यमाणा इति । विस्मयाकुलैः आश्चर्यरसाविष्टैः अतएव
उन्मीलितानि पद्मानि एव लोचनानि येषां तैः पयोभिरम्भोभिः निरीक्ष्य-
माणाः इव स्थिताः हृतः प्रियादृष्टिविलासानां विभ्रमः शोभा याभिः

२ । अर्जुनं देखिलेन,—ग्रामसंग्रहण आछे आछे अवहित भूखण्डमकल विनम्र कलम कले
अशोभित हईश्र। रहिआछे ; ठाहाते कर्म्म किछुई नाई ; जल स्थाने वाहा आछे, ताहा पद्म-
परिलोभित ; येन शरदकालेन गुणमण्डिई निजेन प्रति उपहारोक्त देखिआ तिनि आनन्धित
हईलेन ।

তুতোষ পশ্যন্ কলমস্য সোঽধিকং
 সবারিজে বারিণি রামণীয়কম্ ।
 সুদুর্লভে নার্হতি কোঽভিনন্দিতুং
 প্রকর্ষলক্ষ্মীমনুরূপসঙ্গমে ॥ ৪ ॥
 নুনোদ তস্য স্থলপদ্মিনীগতং
 বিতর্কমাবিষ্কৃতফেনসন্ততি ।
 অবাস্তকিজ্জলকবিভেদমুচ্চকৈ-
 বিবৃহতপাঠীনপরাহৃতং পয়ঃ ॥ ৫ ॥

অন্বয়ঃ । সঃ সবারিজি বারিণি কলমস্য রামণীয়কং পশ্যন্ অধিকং তুতোষ । তথাহি সুদুর্লভে অনুরূপসঙ্গমে (সতি) প্রকর্ষলক্ষ্মীং অভিনন্দিতুং কঃ ন অর্হতি ॥ বাচ্য—তেন কলমস্য রামণীয়কং পশ্যতা অধিকং তুতোষে । কেন প্রকর্ষলক্ষ্মীঃ অভিনন্দিতুং নার্হতি ॥ ৪ ॥

অন্বয়ঃ । আবিষ্কৃতফেনসন্ততি অবাস্তকিজ্জলকবিভেদ উচ্চকৈঃ বিবৃহতপাঠীনপরাহৃতং পয়ঃ তস্য স্থলপদ্মিনীগতং বিতর্ক নুনোদ ॥ বাচ্য—আবিষ্কৃতফেনসন্ততিনা অবাস্তকিজ্জলকবিভেদেন বিবৃহতপাঠীনপরাহৃতেন পয়সা স্থলপদ্মিনীগতো বিতর্কঃ নুনোদে ॥ ৫ ॥

তাঃ তথোক্তাঃ ইতি মনোহরণে হেতুक्तिঃ । “বিভ্রমঃ সংশয়ে ভ্রান্তৌ
 শোভায়াং চ” ইতি বৈজয়ন্তৌ । শফরৌবিবৃহততয়ঃ প্রোষ্টৌস্কুরিতানি অস্য
 অর্জুনস্য মনঃ জহ্লুঃ ॥ ৩ ॥

তুতোষেতি । সঃ অর্জুনঃ সবারিজি বারিণি কলমস্য শালিবিশেষস্য
 “শালয়ঃ কলমায়াশ্চ ষষ্টিকায়াশ্চ পুংস্যমী” ইত্যমরঃ । রামণীয়স্য
 ভাবঃ রামণীয়কম্ । “যোপধাদ্গুরুপোক্তমাদ্ বুজ্” তত্র পশ্যন্ অধিকং
 তুতোষ, অনুরূপসঙ্গমাৎ ইতি ভাবঃ । তথাহি সুদুর্লভে অনুরূপসঙ্গমে
 যোগ্যসমাগমে লব্ধে সতি ইতি শিষ্যঃ, প্রকর্ষলক্ষ্মীং যোগ্যসমাগমননিমি-
 ত্তাম্ উল্লেখ্য সম্পদম্ অভিনন্দিতুং স্তোতুং কঃ ন অর্হতি ? সর্বঃ অপি অভি-
 নন্দতি এব ইত্যর্থঃ । সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপঃ অর্থান্তরন্যাসঃ ॥ ৪
 নুনোদেতি । আবিষ্কৃতা প্রকটৌকতা ফেনসন্ততিঃ হিগ্ণ্ডোরসমূহঃ यस্য
 তথোক্তম্ । “হিগ্ণ্ডোরোঽম্বিকফঃ ফেনঃ” ইত্যমরঃ । অবাস্তঃ কিজ্জলক-

৩ । স্থানে স্থানে সরোবরজলে শফরীকুল ক্ষুরিত হইতেছিল । বিশ্বশ্রাবণে সরোবরেরা বেন
 তাহারের পদ্মবনে উন্মীলিত করিয়া তাহা দেখিতেছিল । ঐ শফরীক্ষুরণ প্রব্রিণীর পৃষ্ঠবিলাস-
 বিক্রম হরণ করিতেছিল । তাহাতে অর্জুনের মন হরণ করিল ।

৪ । অর্জুন পদ্মপূর্ণ জলে কলমধানোর রমণীয়তা দেখিয়া অধিক পরিতুষ্ট হইলেন । বস্তুতঃ
 জলত বোণাসমাগম লক হইলে উৎকর্ষজীর অভিনন্দন কে না করিয়া থাকে ?

कृतोर्मिरेखं शिथिलत्वमायता
 शनैः शनैः शान्तरयेण वारिणा ।
 निरीक्ष्य रेमे स समुद्रयोषितां
 तरङ्गितं क्षीमविपाण्डु सैकतम् ॥ ६ ॥
 मनोरमं प्रापितमन्तरं भ्रुवो-
 रलङ्कृतं केसररेणुनाऽणुना ।
 अलक्ततामाधरपल्लवश्रिया
 समानयन्तोमिव बन्धुजीवकम् ॥ ७ ॥

अन्वयः । शिथिलत्वम् आयता, शनैः शनैः शान्तरयेण वारिणा कृतोर्मिरेखं तरङ्गितं क्षीमविपाण्डु समुद्रयोषितां सैकतं निरीक्ष्य सः रेमे ॥ वाच्य—तेन... निरीक्ष्य रेमे ॥ ६ ॥

अन्वयः । पाण्डोः सुतेन अणुना केसररेणुना अलङ्कृतं मनोरमं भ्रुवोरन्तरं प्रापितं बन्धु-

विभेदः केसरापगमः येन तत् तथोक्तम् । कुतः ? उच्चकैः उच्चकं यथा तथा विवृत्तेन लुठितेन पाठीनेन मत्स्यविशेषेण पराहतं ताडितम् । “सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः” इत्यमरः । पयः कर्तुं । तस्य अर्जुनस्य स्थलपद्मिनीगतं तन्नोचरम् इत्यर्थः । वितर्कं संशयं नूनोद चिच्छेद । पाठीनपराहत्या किञ्चलत्वापायेन जलदर्शनात् स्थलपद्मिनीशङ्का निवृत्ता इत्यर्थः । अत्र निश्चयोत्तरसन्देहालङ्कारः ॥ ५ ॥

कृतेति । सः अर्जुनः शिथिलत्वम् आयता गच्छता दिने दिने क्षीयमाणेन इत्यर्थः । अत एव शनैः शनैः शान्तरयेण अन्यथा उर्मिरेखानुदयात् इति भावः । वारिणा कृताः ऊर्ध्वयः पर्वाण्येव रेखाः राजयः यस्य, तत् तथोक्तम् तरङ्गा अस्य सञ्जाताः तरङ्गितं भङ्गिमत् । “तदस्य सञ्जातम्” इति इतच् । तत् क्षीमं दुकूलं तदत् विपाण्डु शुभ्रम् इति उपमालङ्कारः । समुद्रयोषितां नदीनां सिकता अस्य अस्तोति सैकतं पुलिनम् । “सिकताशर्कराभ्यां च” इति अणुप्रत्ययः । “तोयोलितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्” इत्यमरः । निरीक्ष्य रेमे तुतोष ॥ ६ ॥

६। कोष्ठांश्च जले केनपुंश्च आगितेहिलः ; किञ्चकपत्रम् वटिग्राहिलः ; मेहे जलपाशिन-
 मन्मोत्र विपन्नोत्तरं परिवर्तने पत्राहतं हरेत् । अर्जुनेन हलपद्मिनीगतं मन्मोत्र अपनोदनं करिष्याहिल ।

७। अर्जुनं देखिलेन—कुत्र, तन्निमग्नं कोम, दुकूलवत् नदीपुलिनं दिने दिने कोममात्र-
 इत्यत्रा नदीनः शोभन्ते वारिणां उर्मिरेखा वारणं करिष्याहे ; देखिनां त्विनि छुट्टे हरेल्लेन ।

नवातपालोहितमाहितं मुहु-

र्महानिवेशौ परितः पयोधरौ ।

चकासयन्तीमरविन्दजं रजः

परिश्रमाम्भःपुलकेन सर्पता ॥ ८ ॥

कपोलसंश्लेषि विलोचनत्विषा

विभूषयन्तीमवतंसकोत्पलम् ।

मुतेन पाण्डोः कलमस्य गोपिकां

निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता ॥ ९ ॥

॥ विशेषकम् ॥

जीवकम् अलङ्कृतासाधरपल्लवश्रिया समानयन्तीमिव महानिवेशौ पयोधरौ परितः मुहुः आहितं नवातपालोहितम् अरविन्दजं रजः सर्पता परिश्रमाम्भःपुलकेन चकासयन्तीं कपोलसंश्लेषि अवतंसकोत्पलं विलोचनत्विषा विभूषयन्तीं कलमस्य गोपिकां निरीक्ष्य शरदः कृतार्थता मेने । वाच्य—पाण्डोः सुतः कृतार्थतां मेने ॥ ७—९ ॥

ततः त्रिभिः शालिगोप्त्रीं वर्णयति—मनोरममिति । अणुना सूक्ष्मेण केसरेषु किञ्चल्येषु । “किञ्चल्लाः केसरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । यः रेणुः परागः तेन अलङ्कृतम्, अत एव मनः रमयति इति मनोरमम् । ‘कर्मण्यण्’ इत्यण् । भ्रुवोः अन्तरं प्रापितं भ्रूमध्ये निवेशितं बन्धुजीवकं बन्धूकपुष्पम् । “बन्धूको बन्धुजीवकः” इत्यमरः । अलङ्कृताम्भस्य स्नाक्षारागरक्तस्य अधरपल्लवस्य श्रिया शोभया समानयन्तीं समीकुर्वतीम् इव साम्यपरीक्षां कुर्वतीम् इव इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ७ ॥

नवेति । महान् निवेशः स्थानं ययोः तौ महानिवेशौ पौवरी इत्यर्थः । पयोधरौ परितः स्तनयोः समन्तात् इत्यर्थः । “अमितः परितः समयान्निष्काहाप्रतियोगेऽपि” इति द्वितीया । मुहुः आहितं निक्षिप्तं नवातपालोहितं बालातपताम्रम् अरविन्दजं रजः परागं सर्पता प्रसरता परिश्रमाम्भःपुलकेन खेदोद्भेदेन पुलकेन चकासयन्तीं शोभयन्तीं, चकास्तेष्वन्तात् शतरि डोप् । अलङ्करणं कुर्वतीम् । तत्र अपि विस्तृता इति भावः ॥ ८ ॥

कपोलेति । पुनः कपोलसंश्लेषि यदवतंसकोत्पलं कर्णोत्पलं तद्विलो-

(उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-

दपारयन्तः पतितुं जवेन गाम् ।

तमुत्सुकाश्चक्रुर्वेक्षणोत्सुकं

गवां गणाः प्रस्रुतपौवरौधसः ॥ १० ॥

अन्वयः । पश्चिमरात्रिगोचरात् उपारताः जवेन गां पतितुम् अपारयन्तः प्रस्रुतपौवरौधसः उत्सुकाः गवां गणाः तम् अवेक्षणोत्सुकं चक्रुः ॥ वाचा—उपारतैः अपारयद्भिः प्रस्रुतपौवरौधोभिः उत्सुकैः गवां गणैः सः अवेक्षणोत्सुकः चक्रे ॥ १० ॥

चनत्विषा विभूषयन्तोम् आभरणस्य अपि आभरणम् इति भावः । कलमं गोपायति इति गोपिकां शालिगोप्त्रीं यवुल्प्रत्ययः । निरोक्ष्य पाण्डोः सुतेन अर्जुनेन शरदः कृतार्थायाः भावः कृतार्थता साफल्यम् । शरदः स्वगुणसम्पत्तिद्विनियोगलाभात् इति भावः । “त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः” । मेने अमानि । मन्यतेः कर्मणि लिट् ॥ ८ ॥

उपारता इति । पश्चिमा च असौ रात्रिश्च इति विशेषणसमासः । अपररात्रः इत्यर्थः । (“पूर्वा दिक् पश्चिमं नभः” इत्यादिवत् एकदेशिशब्दस्य एकदेशशब्दसामानाधिकरण्यात् एकदेशे पर्थवसानं न तु पश्चिमं रात्रेः इति एकदेशिसमासः । तद्विधायके पूर्वापरादिस्त्रोत्रे पश्चिमशब्दाग्रहणात् अत एव “अहःसर्वैकदेशः” इत्यादिना न समासान्तोऽपि तस्य अपि पूर्वापरादिस्त्रोत्रोक्तसमासविषयत्वात् इति । प्रकाशवर्षसु एकदेशिसमासम् एव आश्रित्य समासान्तमाह—तत् सृग्यम् । गावः चरन्ति अत्र इति गोचरः गवां जग्धिस्थानं वनम् । पश्चिमरात्रौ यः गोचरः तस्मात् उपारताः संनिवृत्ताः जवेन गां भुवं पतितुं धावितुम् अपारयन्तः अशक्रुवन्तः प्रस्रुतपौवरौधसः वत्सस्मरणात् स्रवत्पीनापीनाः । “जधस्तु क्लोवमापीनम्” इत्यमरः । “जधसोऽनङ्” इति स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यम् इति नियमात् न अनङादेशः । उत्सुकाः वत्सेषु उत्कण्ठिताः गवां गणाः तम् अर्जुनम् अवेक्षणोत्सुकं दर्शनलालसं चक्रुः । “स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्मणदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः” इत्युभयत्र अपि अमरः । अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, “स्वभावोक्तिरलङ्कारो यथावद्भुवर्णनम्” इति लक्षणात् ॥ १० ॥

तुलनाहः ; पौवर परोधरयूगैर त्रिरिदिके नवातपालोहित पद्मपत्राणि निक्षिप्त इहैवाहः ; अमर्षित श्वेदजना पूलकडुरे मेहै परागके मे शोभाग्रय करिवाहः ; ताहार नगनेत्र शोभाग्र मे ताहार कपोलमग्निरिष्टे अवतरस-पद्मेर शोभा सम्पादन करितेह । ईहा मेधिरा पाशुनन्दन शरत्तर कुतार्थताई मने करिलेन ।

পরীতমুচাপজয়ে জয়শ্রিয়া

তদন্তমুচৈঃ চতসিন্দুরোধসম্ ।

দদর্শ পুষ্টিং দধতং স শারদৌ

সবিগ্রহং দর্পমিবাধিপং গবাম্ ॥ ১১ ॥

সে // বিমুচ্যমানৈরপি তস্য মন্তরং

গবাং হিমানীবিশদৈঃ কদম্বকৈঃ ।

শরন্নদীনাং পুলিনৈঃ কুতূহলং

গলদ্বকূলৈর্জঘনৈরিবাদধে ॥ ১২ ॥

অন্বয়ঃ । উচাপজয়ে জয়শ্রিয়া পরীতম্ উচৈঃ নদন্তং চতসিন্দুরোধসং শারদৌ পুষ্টিং দধতং গবাম্ অধিপং সবিগ্রহং দর্পমিব স দদর্শ ॥ বাচ্য—তেন জয়শ্রিয়া পরীতঃ উচৈঃ নদন্তং চতসিন্দুরোধসা পুষ্টিং দধতং গবামধিপঃ সবিগ্রহঃ দর্পং ইব দদৃশে ॥ ১১ ॥

অন্বয়ঃ । হিমানীবিশদৈঃ গবাং কদম্বকৈঃ মন্তরং বিমুচ্যমানৈঃ শরন্নদীনাং পুলিনৈঃ গলদ্বকূলৈঃ জঘনৈরিব তস্য কুতূহলম্ আদধে ॥ বাচ্য—গবাং কদম্বকৈঃ বিমুচ্যমানানি পুলিনানি গলদ্বকূলানি জঘনানীব কুতূহলম্ আদধুঃ ॥ ১২ ॥

পরীতমিতি । সঃ অর্জুনঃ উচাপজয়ে উচ্চান্তরভঙ্গে সতি জয়শ্রিয়া পরীতং বেষ্টিতম্ উচৈঃ নদন্তং চতসিন্দুরোধসং রূপাণসরিত্তটং শরদি ভবাং শারদৌ পুষ্টিম্ অবয়বোপচয়ং দধতং গবাম্ অধিপং মহোচ্চং সবিগ্রহং মূর্ত্তিমন্তম্ । “কাযো দেহঃ স্ত্রীবপুংসোঃ শরীরং বর্ষং বিগ্রহঃ” ইত্যমরঃ । দর্পম্ ইব ইতি উত্প্রেচ্চা । দদর্শ ॥ ১১ ॥

বিমুচ্যমানৈরिति । হিমানীবিশদৈঃ হিমসঙ্ঘাতশুভ্রৈঃ । “হিমানী হিমসংহতিঃ” ইত্যমরঃ । “ইন্দ্রবরুণ” ইত্যাदिना ভীষ্ম । তস্যান্নিয়োগাত্ আনুগাগমশ্চ । গবাং কদম্বকৈঃ কচুংभिঃ । “কদম্বকং সমূহে শ্রীফলে পুষ্পবিশেষকে” ইত্যমরঃ । মন্তরং মন্দং বিমুচ্যমানৈঃ অপি কিসুত অবি-

১০। গোগণ শেখরাজের বিচরণস্থান হইতে অতীবর্জন করিতে গিয়া বেগে ভূ-পথে ধাবিত হইতে পারিতেছিল না; বৎসস্রবণে তাহাদের পৌরস্বত্ব হইতে ক্ষৌরকরণ হইতেছিল, তাহারা বৎস বৎসের অতি উৎকণ্ঠিত ছিল। এহেন গোগণ অর্জুনকে বর্শনোৎসুক করিয়া তুলিয়াছিল।

১১। অর্জুন দেখিলেন—একটা বড় বৃষ অন্য একটা বৃষকে পরাজিত করিয়া জয়ন্তী লাভ করতঃ উচ্চ নাদ করিতে করিতে নদীতট খুঁড়িয়া শরৎকালোচিত শরীরপুষ্টিধারণপূর্বক মূর্ত্তমান বর্শের ন্যায় বিব্রাল করিতেছে।

গতান্ পশূনাং সহজন্মবন্ধুতাং

গৃহাশ্রয়ং প্রেম বনেষু বিভ্রতঃ ।

দদর্শ গোপানুপধেনু পাণ্ডবঃ

কৃতানুকারণানিব গোভিরার্জবে ॥ ১৩ ॥

See (পরিভ্রমন্মূৰ্ছজপটপদাকুলৈঃ

স্মিতোদয়াদর্শিতদন্তকিসরৈঃ ।

মুখৈশ্চলত্কুণ্ডলরশ্মিরশ্মিতৈ-

র্নবাতপামৃষ্টসরোজচারুভিঃ ॥ ১৪ ॥

অন্বয়ঃ । পাণ্ডবঃ পশূনাং সহজন্মবন্ধুতাং গতান্ গৃহাশ্রয়ং, প্রেম বনেষু বিভ্রতঃ আচ্ছবে
গোभिঃ কৃতানুকারণান্ ইব গোপান্ উপধেনু দদর্শ ॥ বাচ্য—পাণ্ডবেন...বন্ধুতাং গতান্...
বিভ্রতঃ...কৃতানুকারণান্ ইব গোপাঃ দদর্শিरे ॥ ১৩ ॥

অন্বয়ঃ । পরিভ্রমন্মূৰ্ছজপটপদাকুলৈঃ স্মিতোদয়াদর্শিতদন্তকিসরৈঃ চলত্কুণ্ডলরশ্মিরশ্মিতৈ-
মুখ্যমানৈরিতি ভাবঃ শরদ্রদীনাং সম্বন্ধিभिঃ । শরদ্রদ্রহণং প্রাপ্তভূ-
নিত্বৈতৎ তত্র পুলিনাদর্শনাৎ ইতি ভাবঃ । পুলিনৈঃ কতৃभिঃ গলহ-
কুলৈঃ জঘনৈঃ ইব তস্য অর্জুনস্য কুতূহলং কৌতুকম্ আদধে আহিতম্ ॥ ১২

গতানিতি । পাণ্ডবঃ অর্জুনঃ পশূনাং গবাং সহ জন্ম যेषাং তে সহ-
জন্মানঃ সৌদরাঃ তে এব বন্ধবঃ তेषাং ভাবঃ তচ্চ তাং গতান্ পশুषু সৌদ-
রাভিমানবতঃ ইত্যর্থঃ । গৃহাশ্রয়ং গৃহবিষয়ং প্রেম বনেষু বিভ্রতঃ বনেষু
গৃহাভিমানিন ইত্যর্থঃ । আর্জবে ঋজুত্বে বিধেয়ত্বে, গোभिঃ পশুभिঃ,
কৃতানুকারণান্ অনুকৃতাবস্থিতান্ ইব ইতি উত্প্রেচ্ছা । ততঃ বিধেয়ান্
ইত্যর্থঃ । গাঃ পানি ইতি গোপাঃ গোপালকাঃ । “আতোঽনুপসর্গং কঃ” ইতি
কপ্রত্যয়ঃ । তান্ উপধেনু ধেনুসমীপে, সামোপ্যার্থে অব্যয়ীভাবঃ । দদর্শ ।
অত্র উত্প্রেচ্ছানুপ্রাণিতা স্বभावোত্তিরলঙ্কারঃ ॥ ১৩ ॥

অথ চতুর্भिঃ বল্লবীঃ নর্চকৌসাম্যে ন বর্ণং যতি—পরিভ্রমন্মিতি ।

১২। শরতের সমুদয় নদীপুলিন হইতে ভূবারণ্ডজ গৌসমূহ, যৌর যৌর সরিষা গিরিছে ;
তাঁহাতে সেই পুলিনসকল যেন উত্তোলিতবসন জঘনসমূহের ন্যায় অর্জুনের কুতূহল উৎপাদন
করিতেছিল ।

১৩। অর্জুন দেখিলেন—ধেয়গণসমীপে কতকগুলি গোপ অবস্থান করিতেছে, যে সকল
গোপ গৌসমূহে সৌন্দর্যভিমানী এবং বনেই গৃহাভিমানশালী ; তাঁহাদের এতই মারজা যে,
তাঁহাতে যেন তাঁহারা গোপেরই অবস্থার অনুকরণ করিতেছিল ।

निबद्धनिश्वासविकम्पिताधरा

लता इव प्रस्फुरितैकपल्लवाः ।

व्यपोढपाश्वरपवर्तितत्रिका

विकर्षणैः पाणिविहारहारिभिः ॥ १५ ॥

ब्रजाजिरेष्वम्बुदनादशङ्किनौः

शिखण्डनामुन्मदयत्सु योषितः ।

मुहुः प्रणुनेषु मथां विवर्त्तनै-

नदत्सु कुम्भेषु मृदङ्गमन्यरम् ॥ १६ ॥

नवातपामृष्टसरोजचारुभिः मुखैः निबद्धनिश्वासविकम्पिताधरा प्रस्फुरितैकपल्लवा लताः इव,
व्यपोढपाश्वरैः पाणिविहारहारिभिः विकर्षणैः अपवर्त्तितत्रिका ब्रजाजिरेषु अम्बुदनादशङ्किनौः

मूर्धजाः षट्पदा इव इति उपमितसमासः । सरोजचारुभिः इति उप-
मानुसारात् । परिभ्रमद्भिः चलद्भिः मूर्धजैः षट्पदैः आकुलानि तैः
दन्ताः केसराः इव इति पूर्ववत् समासः । स्मितोदयेन आदर्शिताः ईषत्
प्रकाशिताः दन्तकेसराः येषां तैः तथोक्तैः चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितैः
चञ्चलकनककर्णवैष्टनप्रभानुलिप्तैः अत एव नवातपामृष्टं बालातपमृष्टं
यत् सरोजं तद्वत् चारुभिः मुखैः उपलक्षिताः ॥ १४ ॥

निबद्धेति । निबद्धेन अनुरुद्धेन निश्वासेन विकम्पिताः अधराः यासां
ताः तथोक्ताः, अत एव प्रस्फुरितैकपल्लवाः प्रचलितैकपल्लवा इत्यर्थः,
“क्वचित् सङ्ग्राह्यस्य वृत्तिविषये वोप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत्” इति
कैयटः । लता इव स्थिताः देवात् एकपल्लवस्फुरणस्य अपि लोके सम्भवात्
उपमा एव इयं न उत्प्रेक्षा । किञ्च व्यपोढानि विपरीतानि पार्श्वानि
येषु तैः पाणिविहारहारिभिः पाणिविक्षेपमनोहरैः । “अङ्गहारोऽङ्ग-
विक्षेप” इत्यमरः । विकर्षणैः मन्यगुणकर्षणैः अपवर्त्तितत्रिकाः सञ्च-
लितनितम्बाः यद्यपि “पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्” इत्यमरः, तथापि अत्र
नितम्बः लक्ष्यते तन्नैकव्यात् इति भावः ॥ १५ ॥

ब्रजिति । ब्रजाजिरेषु गोष्ठप्राङ्गणेषु । अधिकरणे सप्तमी । “ब्रजो
गोष्ठाध्ववृन्तेषु” इति विश्वः । अम्बुदनादशङ्किनौः गर्जितभ्रमवतीः इति

१४—१५ । अङ्गुल न पेशिलेन,—कतिपय बलवती मृदङ्गकार्थे व्यापृत, तांहादेन मृदङ्गल
पत्रिचलित केशरूप अनिकुले मयाकुलित, त्रैसङ्ग शोभाविकाने उहादेन दशनरूप के शत्र त्रैसङ्ग

स मन्यरावलितापौवरस्तनीः

परिश्रमक्लान्तविलोचनोत्पलाः ।

निरीक्षितुं नोपरराम वल्लवी-

रभिप्रवृत्ता इव वारयोषितः ॥ १७ ॥

कलापकम् ॥

शिखण्डिनां योषितः उन्मदयत्सु मथां विवर्त्तनैः सुहृः प्रणेत्रेषु कुम्भेषु सदङ्गमन्यरं नदत्सु
सत्सु मन्यरावलितापौवरस्तनीः परिश्रमक्लान्तविलोचनोत्पलाः वल्लवीः अभिप्रवृत्ताः वारयोषित इव
सः निरीक्षितुं न उपरराम ॥ वाचा—तेन न उपरमे ॥ १४—१७ ॥

भ्रान्तिमदलङ्कारः । शिखण्डिनां योषितः मयूरीः । योषिदग्रहणं
मौग्ध्यातिशयार्थम् । उन्मदयत्सु उन्मदाः कुर्वन्सु । “तत्करोति” इति
ख्यन्तात् शब्दप्रत्ययः । मथां मन्यनदण्डानाम् । “वैशाखमन्यमन्या-
मन्यानो मन्यदण्डके” इत्यमरः । विवर्त्तनैः परिभ्रमणैः सुहृः प्रणेत्रेषु
कम्पितेषु इति स्वभावोक्तिः । कुम्भेषु कलशेषु सदङ्गवत् मन्यरम् इषन्न-
दत्सु स्वनवत्सु सत्सु इति नाय [वाद्य] साम्योक्तिः । भावलक्षणे
सप्तमीयम् ॥ १६ ॥

स इति । मन्यरं मन्दम् आवलङ्गिताः चञ्चलाः पौवराः स्तनाः
यासां ताः तथोक्ताः । “स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्” इति डोष् ।
परिश्रमेण क्लान्तानि ग्लानानि विलोचनोत्पलानि यासां ताः तथोक्ताः ।
वल्लवीः गोपीः । “गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरवल्लवाः” इत्यमरः ।
अभिप्रवृत्ताः नृत्यन्तीः । “गत्यर्थाकम्भेक” इत्यादिना कर्त्तरि क्तः ।
“मतिबुद्धिपूर्जार्थभ्यश्च” इति चकारादृत्तं मानार्थत्वम् । वारयोषितः
वेश्या इव । “वारस्त्री गणिका वेश्या” इत्यमरः । सः अर्जुनः निरीक्षि-
तुम् । इक्षतेऽनुमुन् । न उपरराम न विरमति स्म । “उपाच्च” “विभाषा-
कर्मकात्” इति परस्मैपदम् । अत्र चतुःश्लोक्याम् उपमास्वभावोक्तयोः
संछष्टिः ॥ १७ ॥

एकान्वित, एवं चकल कुण्डलरश्मिधारा उहारा रञ्जित ; श्रुतरां बालाउप-प्लृष्ट मन्त्रोक्तमन्त्र-
नाराई ऐ मकल वल्लवीमुख मनांछ । वल्लवीरा बास रक्त करिंतेछिल, ताई ताहादेर अथरनेश
विकम्पित हईतेछिल, श्रुतरां अक्षरिंतेकपल्लवा लतारा नाराई ताहादेर शोभा हईछिल ।
ताहादेर ये मन्त्र पाणिबिम्बेप सहकारे मन्त्रनरञ्ज आकर्षण करिंतेछिल, ताहादेर ताहादेर
पाणिबिम्बेप विवर्द्धन हईतेछिल एवं निम्बबिम्बेप छलिंतेछिल । ताहादेर मन्त्रनरञ्जविबर्द्धने
द्रुक्कुम्भमकल वारंवार कम्पित हईछिल मन्त्रनरञ्ज मन्त्रनरञ्ज करिंतेछिल, ताहादेर गोष्ठिआनरञ्ज
मन्त्रोहारा उन्मदयत् हईछिल । गोपीदिनेर पौवरस्तनी किकिं किकिं चकल हईतेछिल, एवं

পপাত পূর্বাং জহতো বিজিহ্বতাং

বৃষোপভুক্তান্তিকশস্যসম্পদঃ ।

রথাজ্জসৌমন্তিতসান্দ্রকর্দমান্

প্রসক্তসম্পাতপৃথক্কৃতান্ পথঃ ॥ ১৮ ॥

জনৈরুপগ্রামমনিন্দ্যকর্ম্মমি-

বিবিক্তভাবেজ্জিতভূষণৈর্বৃতাঃ ।

ভৃশং দদর্শাশ্রমমগ্ধপোপমাঃ

সপুণ্যহাসাঃ স নিবেশবীরুধঃ ॥ ১৯ ॥

অন্বয়ঃ । সঃ পূর্বাং বিজিহ্বতাং জহতঃ বৃষোপভুক্তান্তিকশস্যসম্পদঃ রথাজ্জসৌমন্তিতসান্দ্র-
কর্দমান্ প্রসক্তসম্পাতপৃথক্কৃতান্ পথঃ পপাত ॥ বাচ্য—তেন জিহ্বতাঃ জহতঃ...সম্পদঃ...
কর্দমাঃ...পৃথক্কৃতান্ পন্থানঃ পৈতিরে ॥ ১৮ ॥

অন্বয়ঃ । সঃ উপগ্রামম্ অনিন্দ্যকর্ম্মমিঃ বিবিক্তভাবেজ্জিতভূষণৈঃ বৃতাঃ আশ্রমমগ্ধপোপমাঃ
সপুণ্যহাসাঃ নিবেশবীরুধঃ ভৃশং দদর্শ ॥ বাচ্য—তেন...নিবেশবীরুধঃ দদৃশিরে ॥ ১৯ ॥

পপাতেতি । সঃ অর্জুনঃ পূর্বাং প্রাপ্তব্যাং বিজিহ্বতাং বক্রতাং জহতঃ
ত্বজতঃ । শরদি নিষ্পঙ্কত্বেন সমরেখয়া এষ সুগমত্বাৎ ইতি ভাবঃ ।
জহাতেঃ শতপ্রত্যয়ঃ । বৃষোপভুক্তান্তিকশস্যসম্পদঃ বৃষভচর্বিং প্রান্ত-
শস্যসমৃদ্ধোন্ । “সুক্রতে বৃষভে বৃষঃ” ইত্যমরঃ । সৌমন্তাঃ ইব সৌমন্তাঃ
চক্রাজ্জপদ্বতয়ঃ সৌমন্তবন্তঃ ক্রতাঃ সৌমন্তিতাঃ । মত্বন্তাৎ “তৎকরোতি”
ইতি ণিচি ক্তঃ, ণ্যবিষ্টবজ্জাবান্মতুপো লুক্ । রথাজ্জৈঃ চক্রৈঃ সৌমন্তিতাঃ
সান্দ্রাঃ কর্দমাঃ ঘনৌভূতাঃ পঙ্কা যেষু তান্ প্রসক্তসম্পাতেন সন্ততসম্ভারেণ
পৃথক্কৃতান্ পথঃ মার্গান্ পপাত জগাম ইতি স্বभावোক্তিঃ ॥ ১৮ ॥

জনৈরিতি । স অর্জুনঃ উপগ্রামং গ্রামেযু, বিভক্তার্থে অব্যয়োভাবঃ ।
অনিন্দ্যকর্ম্মমিঃ অনিষিদ্ধবৃত্তিभिঃ । বৃত্তিষু একত্ব কথ্যাদিঃ, অন্যত্র শিলো-
চ্ছাদিঃ । বিবিক্তানি একাগ্রাণি, ভাবঃ অভিপ্রায়ঃ, ইজ্জিতং চেষ্টা, ভূষণম্
অশ্রমে ভাষ্যে নরনোংপলনকল ক্রান্ত ইহীরাহিল । অর্জুন ঐ মকল বজ্রবোধিককে নর্তনরত
বারবনিতাদিগের নায় অবিরত দর্শন করিতে লাগিলেন ।

১৮ । পঞ্চমকল পূর্ববক্রতা পরিভাষ্য করিয়া শরতে মরণ ইহীরাহে ; বৃষগণ পথের ঐকান্ত্যের
শস্যমকল ঐহীরা ফেলিয়াছে ; রথচক্রের চলনে পথের সৌমন্তীকৃত কর্দমকল ঘনীভূত ইহীরাহে ;
এবং সর্পা মক্কাটের সমস্ত পঞ্চই পৃথক্কৃত ইহীরাহে । অর্জুন এতেন পথে যাঁহে লাগিলেন ।

ततः स सम्प्रेक्ष्य शरद्गुणश्रियं

शरद्गुणालोकनलोलचक्षुषम् ।

उवाच यक्षस्तमनोदितोऽपि गां

न ह्रीकृतज्ञोऽवसरेऽवसीदति ॥ २० ॥

द्वयं शिवाया नियतेरिवायतिः

कृतार्थयन्तौ जगतः फलैः क्रियाः ।

जयश्रियं पार्थ पृथूकरोतु ते

शरत् प्रसन्नाम्बुरनम्बु-वारिदा ॥ २१ ॥

अन्वयः । ततः स यक्षः शरद्गुणश्रियं सम्प्रेक्ष्य शरद्गुणालोकनलोलचक्षुषं तम् अनो-
दितोऽपि गाम् उवाच । तथाहि इक्षितज्ञः अवसरे न अवसीदति ॥ वाचा—तेन यक्षेण शरद्-
गुणालोकनलोलचक्षुः सः अनोदितेनापि गाम् ऊचे । इक्षितज्ञेन न अवसद्यते ॥ २० ॥

अलङ्कारश्च येषां तथोक्तैः जनैः वृताः अधिष्ठिता इत्यर्थः । अत एव
आश्रमेषु मुनिस्थानेषु ये मण्डपाः तदुपमाः । “मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः”
इत्यमरः । सपुष्पहासाः पुष्पविकाशसहिताः । “तेन सह” इत्यादिना
बहुव्रीहिः । निवेशवीरुधः गृहगुल्मिनोः । “वीरुधो वस्तिगुल्मिन्यौ”
इति वैजयन्ती । भृशं सादरं ददर्श । उपमालङ्कारः ॥ १८ ॥

तत इति । ततः स पूर्वोक्तः यक्षः शरद्गुणश्रियं सम्प्रेक्ष्य दर्श-
नीयां वर्णनीयां च विचार्य इत्यर्थः । शरद्गुणालोकने लोलचक्षुषं
सदृशदृष्टिम् । “लोलश्चलसदृशयोः” इत्यमरः । तम् अर्जुनम् अनोदितः
अपि अपृष्टः अपि गां वाचम् उवाच । तथाहि इक्षितज्ञः भावज्ञः ।
“इक्षितं हृद्गतो भावः” इति विश्वः । अवसरे उक्तियोग्ये काले न
अवसीदति न वाचं यच्छति । “नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात्” इति निषेधस्तु
अनाकाङ्क्षितोक्तिविषय इति भावः । सामान्ये विशेषसमर्थनरूपः
अर्थान्तरन्यासः ॥ २० ॥

१९ । अर्जुन व्रीधे व्रीधे प्रसूते पुष्पवृत्त बह्वृक्षगुल्मिनो नाम्नेन देविते वागिनेन ।
देवितेन,—वाहीदेव कर्म अगर्हित एवम् भावः, ईक्षितं उ वृक्षं सकल विविध, एहंरूप जनपद
कर्तृक ए सकल गृहगुल्मिनो अधिकृत ; अतस्मात् उवाच वाचमश्विनोऽहं वृक्षगुल्मिनोऽहं
प्रतिभात ।

२० । अनन्तर मेह अर्जुनमन्त्रविवाहो वक्ष्य शरद्गुणश्री अवलोकन करिष्य शरद्गुणजनने
लोमपृष्ठे अर्जुनके अपृष्ठे बह्वृक्षो वलिने वागिने । वस्तुतः ईक्षितं वाङ्मय कथनं कथनो-
क्तिकाले कथा ना वलिना वाके ना ।

উপৈতি শস্যং পরিণামরম্যতা

নদীরনৌজ্বল্যমপঙ্কতা মহীম্ ।

নবৈর্গুণৈঃ সমপ্রতি সংস্তবস্থিরং

তিরোহিতং প্রেম ঘনাগমশ্রিয়ঃ ॥ ২২ ॥

পতন্তি নাস্মিন্ বিশদাঃ পতত্রিণো

ধৃতেন্দ্রচাপা ন পযোদপঙ্ক্তয়ঃ ।

অন্বয়ঃ । হে পার্থ ! শিবায়াঃ নিয়তেঃ আয়তিরিব জগতঃ ক্রিয়াঃ ফলৈঃ কৃতার্থযন্তী প্রসন্নাঙ্ঘুঃ অনস্বুবারিদা ইয়ং শরত্ তে জয়শ্রিয়ং পৃথু করোতু ॥ বাচ্য—আয়ত্যা ইব কৃতার্থযন্ত্যা প্রসন্নাঙ্ঘা অনস্বুবারিদয়া অনয়া শরদা জয়শ্রীঃ পৃথু ক্রিয়তাম্ ॥ ২১ ॥

অন্বয়ঃ । পরিণামরম্যতা শস্যম্ উপৈতি, অনৌজ্বল্যম্ নদীঃ উপৈতি, অপঙ্কতা মহীম্ উপৈতি । তথাহি সমপ্রতি নবৈঃ গুণৈঃ সংস্তবস্থিরমপি ঘনাগমশ্রিয়ঃ প্রেম তিরোহিতম্ ॥ বাচ্য—শস্যং পরিণামরম্যতয়া নদী অনৌজ্বল্যে ন মহী অপঙ্কতয়া উপৈয়তে । নবাঃ গুণাঃ প্রেম তিরোহিতবন্তঃ ॥ ২২ ॥

ইয়মিতি । হে পার্থ ! শিবায়াঃ কল্যাণকারিণ্যাঃ নিয়তেঃ । “দৈবং দিষ্টং ভাগধেয়ং ভাগ্যং স্ত্রী নিয়তিবিধিঃ” ইত্যমরঃ । শুভাবহদৈবস্য আয়তিঃ ফলদানকালঃ সা এব জগতঃ ক্রিয়া কল্যাণাদিকর্মাণি ফলৈঃ লভ্যম্ । “লাভনিষ্পত্তিযোগেষু বীজभावे ধনে ফলম্” ইতি বৈজয়ন্তী । কৃতার্থযন্তী সফলযন্তী প্রসন্নাঙ্ঘুঃ নির্মলোদকা অনস্বুবারিদা নির্জলমেঘা, অনেন বিশেষণদ্বয়েন দ্বাষাষ্ট্রিণ্যোঃ আনুকূল্যং सूचयति । ইয়ং শরত্ তে জয়শ্রিয়ং পৃথু করোতু । আশোরথং লোট্ ॥ ২১ ॥

উপৈতৌতি । শস্যং ব্রীহীাদিকং পরিণামেন পরিপাকেষু যা রম্যতা সা (কর্তী) উপৈতি । নদীঃ অনৌজ্বল্যং গম্যরূপত্বম্ (কর্তৃ) উপৈতি । মহীম্ অপঙ্কতা নিষ্পঙ্কত্বম্ (কর্তী) উপৈতি । তথাহি সমপ্রতি নবৈঃ গুণৈঃ পূর্বোক্তৈঃ শরদর্মৈঃ সংস্তবেন পরিচয়েন স্থিরং দৃঢ়ম্ অপি ঘনাগমশ্রিয়ঃ প্রাট্‌ডলক্ষ্ম্যাঃ সম্বন্ধি তদ্বিষয়ম্ ইত্যর্থঃ, প্রেম তিরোহিতং নিরর্থকং কৃতম্ ইত্যর্থঃ । গুণতন্ত্রাঃ প্রেমাণাঃ ন পরিচয়তন্ত্রা ইতি ভাবঃ । বাস্তবালঙ্কারঃ ॥ ২২ ॥

২১ । [বাক্য কহিল] হে পার্শ্ব ! এই যে কল্যাণকারিণী নিয়তির ফলদানকালের স্ত্রী কল-
বায়া অগভের কৃপাশি-কর্ণ-নির্বাহকারিণী নির্মলোদক নিৰ্জলমেঘা শরৎ, ইনি তোমার জয়শ্রী
বৃদ্ধি করুন ।

২২ । শস্ত্র—পরিণামরম্যতা, নদীসকল—অনুজ্ঞাভাব, মহী—পঙ্কতীভা। প্রাণ্ড ইহেভেছে ।
বস্তৃতঃ সম্প্রতি নবীন শরদগুণত্রয়, ঘনাগমশ্রীর প্রেম পূর্বপরিচয়ে স্পষ্ট ইহেভেছে তাহা নিফল
(নাকচ) করিবার দিতেছে ।

তথাপি পুষ্ণাতি নমঃ শ্রিয়ং পরাং

॥ ন রম্যমাহার্য্যমপেচ্ছতে গুণম্ ॥ ২৩ ॥

বিপাণ্ডু ভিস্তান্নতয়া পয়োধরৈ-

শ্চুতাচিরাভাগুণহেমদামভিঃ ।

দ্বয়ং কদম্বানিলভর্ত্তুরত্যয়ে

ন দিগ্‌বধূনাং ক্লশতা ন রাজতে ॥ ২৪ ॥

অন্বয়ঃ । অস্মিন্‌ বিশদাঃ পতন্তিঃ ন পতন্তি, ধৃতেন্দ্রচাপাঃ পয়োদপঙ্‌ক্তয়ঃ চ ন পতন্তি । তথাপি নমঃ পরাং শ্রিয়ং পুষ্ণাতি । তথাহি রম্যং (বস্তু) আহার্য্যং গুণং ন অপেচ্ছতে ॥ বাচ্য—
বিশদৈঃ পতন্তিभिঃ ন পত্যতে, ধৃতেন্দ্রচাপাभिঃ পয়োদপঙ্‌ক্তিभिঃ ন পত্যতে । নমসা পরা শ্রীঃ
পুষ্যতে । রম্যেণ আহার্য্যং গুণো ন অপেচ্ছ্যতে ॥ ২৩ ॥

অন্বয়ঃ । কদম্বানিলভর্ত্তুরত্যয়ে স্নানতয়া বিপাণ্ডুभिঃ চুতাচিরাভাগুণহেমদামভিঃ পয়োধরৈঃ
দিগ্‌বধূনাম্‌ দ্বয়ং ক্লশতা ন রাজতে (ইতি) ন ॥ বাচ্য—অন্যথা ক্লশতয়া ন রাজ্যতে ন ॥ ২৪ ॥

পতন্তীতি । অস্মিন্‌ নমসি বিশদাঃ পতন্তিঃ বলাকাঃ ন পতন্তি ন
প্রসরন্তি, ধৃতেন্দ্রচাপাঃ পয়োদপঙ্‌ক্তয়শ্চ ন পতন্তি । তথাপি শ্রীকারণা-
ভাবেষুপি নমঃ পরাং শ্রিয়ং শোভাং পুষ্ণাতি । তথাহি রম্যং স্বभावसुन्दरं
বস্তু আহার্য্যম্‌ আরোপ্যমাণং গুণং ন অপেচ্ছতে । তত্র স্বभावस्य एव
সমর্থত্বাৎ ইতি ভাবঃ । অত্র অর্থান্তরন্যাসঃ ॥ ২৩ ॥

বিপাণ্ডুভিরিতি । কদম্বানিলশব্দেণ বর্ষণং উপলব্ধ্যতে । স এব
ভর্ত্তা তস্য অত্যয়ে বিরহে স্নানতয়া নির্জলতয়া দুর্বলতয়া চ বিপাণ্ডুभिঃ
চুতানি রহিতানি অচিরাভা বিদ্যুত্‌ তস্যা গুণা এব হেমদামানি
সুবর্ণসূত্রাভরণানি যৈশ্চ তৈঃ পয়োধরৈঃ অশ্বদৈঃ, অন্যত্র স্তনৈঃ উপ-
লব্ধিতানাং । “স্তনাস্বদৌ পয়োধরৌ” ইতি বৈজয়ন্তী । দিগ্‌ এব বধ্বঃ
তাসাম্‌ দ্বয়ং ক্লশতা ন রাজতে ইতি ন, কিন্তু রাজত এব ভর্ত্তৃবিযুক্ত-
ত্বাৎ । “ভর্ত্তাশ্চ” সুদৃঢ়ে হৃষ্টা প্রোষিতৈ মলিনা ক্লশা” ইতি স্মরণাত্
ইতি ভাবঃ । সামান্যতঃ প্রসক্তম্‌ অরাজনং কাশ্যস্য একে ন জানু্য
দ্বিতীয়েন নিষেধতি । যথাহ বামনঃ—“সম্ভাব্যনিষেধনিবর্ত্তনে দ্বৌ
প্রতিষেধৌ” ইতি । অত্র রূপকালঙ্কারঃ স্ফুট এব ॥ ২৪ ॥

২৩ । এই আকাশে বলাকাশ্রী উড়িতেছে না ; ইন্দ্রধনু লইয়া মেঘরাশিও উঠিতেছে না ;
তথাপি আকাশ পত্রমণ্ডল ধারণ করিতেছে । ফলতঃ যাহা স্বভাবব্রমা বস্তু, তাহা কখনও আশ্রয়
অপেক্ষা করে না ।

২৪ । বর্ষাঋতুরূপ পতিবিরহে নিগজনাগণ পরিশ্রান্ত হওয়ায় পয়োধরমকল গৌরব

ବିହାୟ ବାଞ୍ଛାମୁଦିତେ ମଦାତ୍ୟୟା-
 ଦରକ୍ତକଣ୍ଠସ୍ୟ ରୁତେ ଶିଖଣ୍ଡିନଃ ।
 ଶ୍ରୁତିଃ ଅୟତ୍ୟନ୍ମଦହଂସନିଃସ୍ବନଂ
 ଗୁଣାଃ ପ୍ରିୟତ୍ବେ ଽଧିକୃତା ନ ସଂସ୍ତବଃ ॥ ୨୫ ॥
 ଅମୌ ପୃଥୁସ୍ତସ୍ବଭୃତଃ ପିଶଙ୍ଗତାଂ
 ଗତା ବିପାକ୍ତେନ ଫଳସ୍ୟ ଶାଳୟଃ ।
 ବିକାସି ବପ୍ରାଭାସି ଗନ୍ଧସୂଚିତଂ
 ନମନ୍ତି ନିମ୍ନାତୁମିବାସିତୋତ୍ପଳମ୍ ॥ ୨୬ ॥

ଅନ୍ବୟଃ । ମଦାତ୍ୟୟାତ୍ ଅରକ୍ତକଣ୍ଠସ୍ୟ ଶିଖଣ୍ଡିନଃ ଚଦିତେ ରୁତେ ବାଞ୍ଛାଂ ବିହାୟ ଶ୍ରୁତିଃ ଉନ୍ମଦ-
 ହଂସନିଃସ୍ବନଂ ଅୟତି । तथाहि प्रियत्वे गुणाः अधिकृताः, संस्तवः न ॥ वाचा—श्रुत्या उन्मद-
 हଂସନିଃସ୍ବନଃ ଶ୍ରୀୟତେ । ଗୁଣାଃ ଅଧିକୃତାଂ ନ ସଂସ୍ତବେନ ॥ ୨୫ ॥

ଅନ୍ବୟଃ । ଅମୌ ପୃଥୁ ସ୍ତସ୍ବଭୃତଃ ଫଳସ୍ୟ ବିପାକ୍ତେନ ପିଶଙ୍ଗତାଂ ଗତାଃ, ଶାଳୟଃ ବପ୍ରାଭାସି ବିକାସି
 ଗନ୍ଧସୂଚିତମ୍ ଅସିତୋତ୍ପଳ ନିମ୍ନାତୁମିବ ନମନ୍ତି ॥ वाचा—अमौमिः पृथुस्तस्वभृद्भिः...पिशङ्गतां गतैः
 शालभिः...नत्यते ॥ ୨୬ ॥

ବିହାୟେତି । ମଦାତ୍ୟୟାତ୍ ମଦଚ୍ଚୟାତ୍ ଅରକ୍ତକଣ୍ଠସ୍ୟ ଅସ୍ତ୍ରାବ୍ୟକଣ୍ଠସ୍ୟ
 କଣ୍ଠଶବ୍ଦେ ନାତ୍ର ତଦ୍ଭୂତଃ ଶ୍ବରଃ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ, ଶିଖଣ୍ଡିନଃ ମୟୂରସ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧିନି
 ଚଦିତେ ଓଷ୍ଠେସ୍ତରେ ରୁତେ କୁଞ୍ଜିତେ ବାଞ୍ଛାଂ ବିହାୟ ଶ୍ରୁତିଃ ଶ୍ରୋତ୍ରମ୍ । “କଣ୍ଠଶବ୍ଦ-
 ଯହୌ ଶ୍ରୋତ୍ରଂ ଶ୍ରୁତିଃ ଶ୍ରୋତ୍ରଂ” ଇତ୍ୟମରଃ । ଉନ୍ମଦହଂସନିଃସ୍ବନଂ ମତ୍ତମରାଳ-
 କୁଞ୍ଜିତଂ ଅୟତି ଭଜତେ । ନନୁ ଅକାଣ୍ଡେ ପରିଚିତପରିହାରେଣ ଅପରିଚିତେ କଥଂ
 ପ୍ରୌତ୍ୟୁଦୟଃ ଇତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ଅର୍ଥାନ୍ତରଂ ନ୍ୟସ୍ୟତି—ଗୁଣା ଇତି । ପ୍ରୌଣାତି ଇତି
 ପ୍ରିୟଃ । “ଈଶୁପଦ୍ଧନାମ୍ରୋକ୍ତିରଃ କଃ” ଇତି କପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ପ୍ରିୟତ୍ବେ ପ୍ରୌତିକରତ୍ବେ
 ଗୁଣାଃ ଅଧିକୃତାଃ ନିୟୁକ୍ତାଃ ସଂସ୍ତବଃ ପରିଚୟଃ ନ ଅଧିକୃତଃ ନ ସମର୍ଥଃ,
 ପ୍ରେମାଧାନେ ଗୁଣବତ୍ତ୍ବଂ ପ୍ରଯୋଜକଂ ନ ପରିଚୟ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ॥ ୨୫ ॥

ଅମୌ ଇତି । ଅମୌ ପୃଥୁନ୍ ସ୍ତସ୍ବଭାନ୍ ଗୁଚ୍ଛାନ୍ ବିଭ୍ରନ୍ତି ପୃଥୁସ୍ତସ୍ବଭୃତଃ ।
 ବାସନା କରମାତ୍ମକଃ ; ବିଦ୍ୟାନ୍ତରାଳେ ହେମନାମ୍ରାଜି ତାହା ହେତେ ବିଚ୍ଛାତ ହେବାରେ । ଏହି କାରଣ ଏ ମକଳ
 ବିଗନ୍ଧନାର କୁଶତାହି ଏକାନ୍ତ ପାହିତେ ।

୨୬ । ଅମାପଗମେ ଅସ୍ତ୍ରାବ୍ୟବସର ମୟୂରର ଉଚ୍ଚାରିତ ଉଚ୍ଚ କୁଞ୍ଜେ ଅହ । ପରିତାପ କରମାତ୍ମକ
 ଏକପ୍ରକାର ମନ୍ତ୍ରମରାଳକୁଞ୍ଜେର ଆଶ୍ରୟ ଲାଭିତେ । ବନ୍ଧୁତଃ ଶ୍ରୀତିବାସୀରେ ଶୃଙ୍ଗମୟୂରର ଅଧିକାର ;
 କିନ୍ତୁ ପରିଚିତ ନହେ । ଅର୍ଥାତ୍ ମୟୂରର କଣ୍ଠର ପୂର୍ବପରିଚିତ ବଟେ, କିନ୍ତୁ ଶରତେ ତାହା ନିଷ୍ପର୍ଣ୍ଣ ବଳିଆ
 ଅସ୍ତ୍ରାବ୍ୟ । ଅଧୁନା ଅପରିଚିତ ହେଲେ ମନ୍ତ୍ର ମରାଳସରର ଶୃଙ୍ଗଯୁକ୍ତ ବଳିଆ ଆବା ।

मृणालिनौनामनुरञ्जितं त्विषा

विभिन्नमम्भोजपलाशशोभया ।

पयः स्फुरच्छालिशिखापिशङ्कितं

द्रुतं धनुःखण्डमिवाहिविद्विषः ॥ २७ ॥

विपाण्डुसंन्यानमिवानिलोद्धतं

निरुन्धतौः सप्तपलाशजं रजः ।

अनाविलोन्मौलितबाणचक्षुषः

सपुष्पहासा वनराजियोषितः ॥ २८ ॥

अन्वयः । मृणालिनीनां त्विषा अनुरञ्जितम् अम्भोजपलाशशोभया विभिन्नं स्फुरच्छालिशिखापिशङ्कितं द्रुतम् अहिविद्विषः धनुःखण्डमिव स्थितं पयः, विपाण्डु अनिलोद्धतं सप्तपलाशजं रजः

“स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः” इत्यमरः । फलस्य प्रसवस्य विपाकेन परिणामेन पिशङ्कतां गताः शालयः ब्रीहिविशेषाः । वप्राश्चसि केदारोदके । “पुनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्” इत्यमरः । विकसति इति विकासि विकसितं गन्धेन सूचितं ज्ञापितम् असितोत्पलं निघ्रातुम् आघ्रातुम् इव नमन्ति । “निध्यातुमिव” इति पाठे द्रष्टुम् इत्यर्थः । निर्वर्णयितुं वा । “निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्” इत्यमरः । अत्र फलभारात् नमनस्य निघ्राणफलकत्वम् उत्प्रेक्ष्यते इति फलोत्प्रेक्षा ॥ २६ ॥

अथ चतुर्भिः कलापकमाह—मृणालिनीनामिति । मृणालिनीनां पद्मलतानां त्विषा हरिदुवर्णनं अनुरञ्जितम् तदुवर्णताम् आपादितम् इत्यर्थः । तथा अम्भोजपलाशशोभया पद्मदलकान्था आरुण्येन इत्यर्थः । विभिन्नं मिश्रितम् । तथा स्फुरच्छालिशिखापिशङ्कितं स्फुरद्भिः कलमाग्रैः पिङ्गलोक्ततम् इत्यं नानावर्णत्वात् द्रुतं विगलितं पलायितम् अहिविद्विषः वृत्रशत्रोः इन्द्रस्य “सर्पं वृत्रासुरेऽप्यहिः” इति वैजयन्ती । धनुःखण्डम् इव स्थितम् । “नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य” इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । पयः वप्राश्चः अपदिश्य व्याजौकृत्य धावताम् इत्यागामिना सम्बन्धः । अत्र धनुःखण्डस्य द्रुतस्य लोके अप्रसिद्धत्वात् उत्प्रेक्षा इयं, न उपमा ॥ २७ ॥

२७ । এই সকল পৃথগুচ্ছধারী কলপাক-পিশঙ্গ শালি কেদারজলে বিকসিত গন্ধশ্চিভ নীলোৎপলের আশ্রাণ লইবার জন্যই যেন নভু হইয়া পড়িয়াছে ।

২৭—৩০ । এ সময়ের জল মৃণালিনীসমূহের প্রভাপূঞ্জ অনুরঞ্জিত হইয়াছে । পদ্মপলাশের

अदोपितं वैद्युतजातवेदसा
 सिताम्बुदच्छेदतिरोहितातपम् ।
 ततान्तरं सान्तरवारिश्रीकरैः
 शिवं नभोवर्त्म सरोजवायुभिः ॥ २६ ॥
 सितच्छदानामपदिश्य धावतां
 रुतैरमौषां ग्रथिताः पतच्छिणाम् ।
 प्रकुर्वते वारिदरोधनिर्गताः
 परस्परालापमिवामला दिशः ॥ ३० ॥

संख्यानम् इव निरुन्धतीः अनाविलोन्मीलितबाणचक्षुषः सपुष्पहासा वनराजियोषितः, वैद्युतजात-
 वेदसा अदोपितं सिताम्बुदच्छेदतिरोहितातपं सान्तरवारिश्रीकरैः ततान्तरं सरोजवायुभिः शिवं
 नभोवर्त्म च अपदिश्य धावताम् अमौषां सितच्छदानां पतच्छिणां रुतैः ग्रथिताः वारिदरोध-
 निर्गताः अमलाः दिशः परस्परालापम् प्रकुर्वते इव ॥ वाच्य—.....ग्रथिताभिः वारिदरोध-
 निर्गताभिः अमलाभिः दिग्भिः परस्परालाप इव प्रक्रियते ॥ २७—३० ॥

विपाण्डु इति । विपाण्डुशुभ्रम् अनिलोद्धतम् अनिलोत्क्षिप्तम् । सप्त
 सप्त पलाशानि पत्राणि पर्वसु येषां ते वृक्षाः सप्तपलाशाः । काचित् संख्या-
 शब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत् इति उक्तम् । तेषां
 पुष्पाणि सप्तपलाशानि । “द्विहो न प्रसवे सर्वम्” इत्यमरः । “फले लुक्”
 इत्यणो लुक् । तेषु जातं सप्तपलाशजं रजः परागं संख्यानम् उत्तरोद्यम्
 इव । “संख्यानमुत्तरोद्यं च” इत्यमरः । निरुन्धतीः निवारयन्तीः प्रावृत्त-
 वतीः इति यावत् । अनाविलानि अकलुषाणि उन्मीलितानि च बाणानि
 नीलसैरेयकाणि चक्षुषि इव यासां ताः तथोक्ताः । “नीलस्वर्थगलो
 दासी बाण ओदनपाक्यपि” इति धन्वन्तरिः । पुष्पाणि हासा इव तैः
 सह वर्तन्ते इति सपुष्पहासाः । वनराजयः योषित इव वनराजियोषितः
 ताः अपदिश्य इति अन्वयः । अत्र संख्यानम् इव इति उपमा एव अन्यत्र
 उपमितसमासे लिङ्गम् । यथा काचित् केनचित् कामुकेन आक्षिप्तं स्त-
 नांशुकं निरुन्धे तद्वत् इति भावः ॥ २८ ॥

अदोपितमिति । वैद्युतजातवेदसा वैद्युताग्निना अदोपितम् अप्र-
 काशितं, विद्युत्प्रकाशस्य दृष्टिविघातकत्वात् तद्ग्राहित्वं गुण इति भावः ।

शोभाग्रं विनिर्गता गिराह । एवम् उक्त्वा कलगाग्रभागवारा पित्रनोक्तं दृष्टाह । एहैकमेव उह
 नानावर्णं विनिर्गता विगलित इत्येकपञ्चमं व्याग्रहं विराज कर्त्तव्ये । पूषशत्रुवृत्त वनराजिन्नमैरा

॥ कलापकम् ॥

विहारभूमेरभिघोषमुत्सुकाः

शरीरजेभ्यश्चातयूथपङ्क्तयः ।

असक्तमूर्धांसि पयः चरन्त्यमू-

रुपायनानीव नयन्ति धेनवः ॥ ३१ ॥

अर्थः । विहारभूमेरभिघोषम् उत्सुकाः चातयूथपङ्क्तयः अमूः धेनवः असक्तं पयः चरन्ति, ऊर्धांसि शरीरजेभ्यः उपायनानीव नयन्ति ॥ वाच्य—उत्सुकाभिः चातयूथपङ्क्तिभिः अमूभिः धेनुभिः पयः चरन्ति, ऊर्धांसि उपायनानीव नीयन्ते ॥ ३१ ॥

सिताम्बुदानां च्छेदैः खण्डैः तिरोहितातपम् । न दृष्टिबाधो नापि
आतपबाधः इति भावः । सान्तरवारिशीकरैः विरलाम्बुकणैः ततान्तरं
व्याप्तमध्यं सरोजवायुभिः शिवं रम्यं नभोवत्सं च अपदिश्य इति ।
स्वभावोक्तिः अलङ्कारः ॥ २९ ॥

सितेति । अपदिश्य धावताम् इति पूर्वश्लोकत्रयोक्तं पयःप्रभृतिकम्
उद्दिश्य धावताम् अमीषां सितच्छदानां पतत्त्रिणां हंसानाम् । “हंसास्तु
खेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः” इत्यमरः । रूतैः शब्दैः ग्रथिताः दृष्ट्याः ।
“ग्रथितं गुम्फितं दृष्टम्” इत्यमरः । वारिदरोधनिर्गताः मेघोपरोध-
निर्मुक्ताः अत एव अमलाः प्रसन्नाः दिशः परस्परालापं प्रकुर्वन्ति इव,
दिष्ट्या मेघोपरोधनिर्मुक्ताः चिरात् उच्छ्वसिताः इति हंसकूजितव्याजेन
परस्परम् आलपन्ति इव इति उत्प्रेक्षा ॥ ३० ॥

विहारेति । विहारभूमेः अपररात्रगोचरात् इत्यर्थः । आगच्छन्त्यः
इति शेषः । अभिघोषम् उत्सुकाः ब्रजं प्रति उत्काण्ठिताः, वत्सप्रेमणा
इति भावः । “घोष आभोरपल्ली स्यात्” इत्यमरः । चाता त्रुटिता
यूथानां कुलानां पङ्क्तिः श्रेणोबन्धः यासां ताः तथोक्ताः । “सजातीयैः
कुलं यूथम्” इत्यमरः । अमूः धेनवः असक्तम् अप्रतिबन्धं पयः क्षीरं
चरन्ति स्त्रवन्ति । वत्सस्मरणात् प्रस्त्रवन्ति इत्यर्थः । चरतेः शब्दप्रत्ययः ।
ऊर्धांसि शरीरजेभ्यः अपत्येभ्यः उपायनानि इव अतितोषकारीणि इव
बद्ध बाणपुष्पगणं नेत्रे उन्मीलितं करिष्ये । येन अनिलललितं धवल सङ्कर्षणपद्मगणं उन्मीलितं वक्ष्य-
माणं करिष्ये । नभोमार्गेण अन्तर्गतं विरलं जलकषांसमूहं बाणं हरेद्वाहे नभःपथे वैद्युताधिर-
ण्यकां एवम आरंभाहं, शुचं मेघपथे उद्गारं आतपच्छटां तिर्रोहितं हरेद्वाहे । एवं कमलसम्प-
न्नं अनिलधारां उद्गारं रमणीयं हरेद्वाहे । एते सकलैर उद्गारेणै एव मन्त्रालकूलं धारितं हरेद्वाहे ।
उद्गारेणैर अनिलधारां मेघपद्मधरहितं असन्नं विक्षुब्धं येन पद्मपत्रं आलाप-आपणमनं करिष्ये ।

জগৎপ্রসূতির্জগদেকপাবনী ॥

ব্রজোপকণ্ঠং তনয়ৈরুপেয়ুধৌ ।

দ্যুতিং সমগ্ৰাং সমিতির্গবামসা-

বুপৈতি মন্ত্রৈরিব সংহিতাহুতিঃ ॥ ২২ ॥

কৃতাবধানং জিতবর্হিণাধ্বনৌ

মুরক্তগোপীজনগীতনিঃস্বনে ।

দ্বদং জিঘত্সামপহায় ভূয়সৌ

ন শস্যমভ্যেতি মৃগীকদম্বকম্ ॥ ২৩ ॥

অন্বয়ঃ । জগৎপ্রসূতিঃ জগদেকপাবনী তনয়ৈঃ ব্রজোপকণ্ঠম্ উপেয়ুধৌ অসৌ গবাং সমিতিঃ মন্ত্রৈঃ সংহিতাহুতিরিব সমগ্ৰাং দ্যুতিম্ উপৈতি ॥ বাচ্য—...প্রসূত্যা...পাবন্যা...উপেয়ুধ্যা অমুখা গবাং সমিত্যা সংহিতাহুত্বৈব সমগ্ৰা দ্যুতিঃ উপেয়তে ॥ ২২ ॥

অন্বয়ঃ । জিতবর্হিণাধ্বনৌ মুরক্তগোপীজনগীতনিঃস্বনে কৃতাবধানম্ দ্বদং মৃগীকদম্বকং ভূয়সৌ জিঘত্সাম্ অপহায় শস্যং ন অভ্যেতি ॥ বাচ্য—.....কৃতাবধানেন অনেন মৃগীকদম্বকেন .....শস্যং ন অভীযতে ॥ ২৩ ॥

ইতি উত্প্রেজ্ঞা । নয়ন্তি প্রাপয়ন্তি । যথা লোকে কুতস্থিত্ব প্রবাসাত্ এত্ব মাतरঃ কিञ্চিত্ব খাদ্যম্ আনয়ন্তি তদুবত্ব ইতি ভাবঃ ॥ ২১ ॥

জগদতি । জগৎপ্রসূতিঃ জগৎকারণম্ আজ্যাদিহবির্বারেণ ইতি ভাবঃ । জগতাং একপাবনৌ মুখ্যশোধনৌ ব্রজোপকণ্ঠং গোষ্ঠান্তিকম্ । “দূরান্তিকার্থেভ্যো দ্বিতীয়া চ” ইতি দ্বিতীয়া । “উপকণ্ঠান্তিকাভ্য-
র্গাভ্যগ্ৰাঃ” ইত্যমরঃ । তনয়ৈঃ বত্সৈঃ উপেয়ুধৌ সঙ্গতা । “উপেয়িবান-
নাশ্বাননূচানশ্চ” ইতি কাসুপ্রত্যয়ান্তঃ নিপাতঃ । “উগিতশ্চ” ইতি ভীপ্ । অসৌ গবাং সমিতিঃ সংহতিঃ । মন্ত্রৈঃ ঋগ্যজুধাদিभिঃ । “মন্ত্রো ঋগাদিষ্টদ্ব্যোক্তিঃ” ইতি বৈজয়ন্তো । সংহিতা যোজিতা আহুতিঃ
ইব, সমগ্ৰাং দ্যুতিম্ উপৈতি । আহুতিঃ অপি জগৎপ্রসূতিঃ জগদেক-
পাবনৌ চ । “অগ্নৌ প্রাস্তাহুতিঃ সম্যগাদিত্যমুপতিষ্ঠতে । আদিত্যা-
জ্জায়তে বৃষ্টির্বৃষ্ণে রত্নং ততঃ প্রজাঃ” ইতি স্মরণাত্ ইতি ভাবঃ ॥ ২২ ॥

৩১। কতকগুলি খেত্রে শেখরাভিঃ বিচরণস্থান হইতে ব্রহ্মাভিমুখগমনে উৎকণ্ঠিত হইয়া বৃষজ্ঞে হইয়াছে । তাহাদের আলান (শুন) সকল অবাধে ক্ষৌর করণ করিতেছে । তাহারা যেন ঐ সকল আলান আগনাদের অপভ্রমিগের উপহারের জন্যই আনয়ন করিয়াছে ।

৩২। ঐ গাভীসকল জগতের কারণ, এবং একমাত্র পাবক, তাহারা বৎসগণসহ গোষ্ঠান্তিকে উপনীত হইয়া সজ্জাযুক্ত আহুতির আশ্রয় প্রদান করিয়া দিয়াছে ।

असावनास्थापरयावधीरितः

सरोरुहिण्या शिरसा नमन्नपि ।

उपैति शुष्यन् कलमः सहाम्भसा

मनोभुवा तप्त इव अभिपाण्डुताम् ॥ ३४ ॥

अमौ समुद्धूतसरोजरेणुना

हृता हृतासारकणेन वायुना ।

अन्वयः । शिरसा नमन्नपि अनास्थापरया सरोरुहिण्या अवधीरितः अम्भसा सह शुष्यन् असौ कलमः मनोभुवा तप्त इव अभिपाण्डुताम् उपैति ॥ वाच्य—नमतापि अवधीरितेन शुष्यता अमुना कलमेन तप्तेनैव अभिपाण्डुता उपेयते ॥ ३४ ॥

कृतेति । जितवर्हिणध्वनौ केकानुकारिणि इत्यर्थः । एतेन षड्ज-स्वरप्रायं गायन्ति इति गम्यते । यथाह मातङ्गः—“षड्जं मयूरो वदति” इति । गाः पान्ति इति गोपाः ; तेषां भार्याः गोप्यः “आतोऽनुपसर्गं क्रः” इति कप्रत्ययः । “पुंयोगादाख्यायाम्” इति ङीष् । ता एव जनः सुरक्तः मधुरकण्ठः यः गोपोजनः वल्लवोजनः तस्य गीतनिःस्वने गाने कृतावधानम् एकाग्रचित्तम् इदं पुरोवर्त्तिं मृगौकदम्बकं कर्तुं भूयसौम् अति-महतीं जिघत्साम् अत्तुम् इच्छाम् । अदेः सन्नन्तात् अप्रत्ययः । “लुङ्-सनोर्घञ्” इति घञ्ज्ञादेशः । अपहाय हित्वा शस्यं न अभ्येति न उपैति । गोतासक्त्या लुधाम् अपि न गणयति इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

असाविति । शिरसा अग्रेण मूर्ध्ना नमन् प्रणमन् अपि अनास्था-परया अनादरपरया सरोरुहिण्या अवधीरितः अवज्ञातः, अम्भसा सहचर-भूतेन इति भावः । शुष्यन् असौ कलमः शालिविशेषः, मनोभुवा तप्त इव कामात्तं इव अभिपाण्डुताम् उपैति । अत्र अनास्थापरया इति प्रकृत-सरोरुहिणौविशेषणसामर्थ्यात् अप्रस्तुतनायिकाप्रतीतेः समासोक्तिः, उत्तिष्ठमानायाः सरोरुहिण्याः प्रतीयमानया नायिकया शुद्धभेदे अपि अभेदलक्षणातिशयोक्तिमहिम्ना अवधीरणक्रियासम्बन्धान् निर्वहन्ती मनोभुवा तप्त इव इति उत्प्रेक्षानिर्वाहिका इति अतिशयोक्त्यनुप्राणित-समासोक्त्युत्प्रेक्षयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३४ ॥

३३ । এই সমুখস্থ মৃগীগণ মধুরকণ্ঠ গোপীজনৈর ময়ূরকণ্ঠজস্রী গৌতরবে একাগ্রচিত্ত হইয়াছে । উহারা ভ্রমণী ভক্ষণেচ্ছা পরিত্যাগপূর্বক শান্তাভিমুখে আর বাইতেছে না ।

৩৪ । এই কলম শিরোভাগ দ্বারা প্রবৃত্ত হইলেও অনাদরিত্রী সরোজিনী কলম অবজ্ঞাভ হইয়া সহচরবস্ত্রপ মণিলম্ব শুকাইতে শুকাইতে কানার্তবৎ একান্ত পাণ্ডুভাব প্রাপ্ত হইয়াছে ।

উপাগমে দুশ্চরিতা ইবাপদাং

গতিং ন নিশ্চৈতুমলং শিলীমুখাঃ ॥ ৩৫ ॥

মুখৈরসৌ বিদ্রুমমঙ্গলোহিতৈঃ

শিখাঃ পিশঙ্গীঃ কলমস্য বিভ্রতৌ ।

শুকাবলির্ব্যক্তশিরীষকোমলা

ধনুঃশ্রিয়ং গোত্রমিদোঃ অনুগচ্ছতি ॥ ৩৬ ॥

ইতি কথয়তি তত্র নাতিদূরা-

দথ দৃশ্যে পিহিতোষ্ণারশ্মিবিম্বঃ ।

অন্বয়ঃ । সমুদ্রতসরোজরেণুনা হ্রতাসারকণেন বায়ুনা হ্রতাঃ অসৌ শিলীমুখাঃ আপদাম্ উপাগমে দুশ্চরিতা ইব গতিং নিশ্চৈতুং ন অলম্ ॥ বাচ্য—...হ্রতৈঃ অসৌমিঃ শিলীমুখৈঃ দুশ্চরিতৈঃ ইব ন অলম্ ॥ ৩৫ ॥

অন্বয়ঃ । বিদ্রুমমঙ্গলোহিতৈঃ মুখৈঃ পিশঙ্গীঃ কলমস্য শিখাঃ বিভ্রতৌ অসৌ ব্যক্তশিরীষকোমলা শুকাবলিঃ গোত্রমিদঃ ধনুঃশ্রিয়ম্ অনুগচ্ছতি । বাচ্য—...শিখাঃ বিভ্রত্যা...কোমলয়া অমুয়া শুকাবল্যা ধনুঃশ্রী অনুগম্যতে ॥ ৩৬ ॥

অসৌ ইতি । সমুদ্রতসরোজরেণুনা ইতি সৌরভ্যোক্তিঃ । হ্রতাসারকণেন উপাত্তাস্বকণেন ইতি শ্রৈত্ব্যোক্তিঃ । “ধারাসম্প্রাপ্ত আসারঃ” ইত্যমরঃ । বায়ুনা হ্রতাঃ আকৃষ্টাঃ অসৌ শিলীমুখাঃ ঋজ্বাঃ । আপদাম্ উপাগমে রাজাদিভয়াগমে দুশ্চরিতাঃ দুষ্টকর্মাণঃ চৌরাদয় ইব । গম্যতে ইতি গতিং গন্তব্যদেশম্ । “দেশোপায়গমে গতিঃ” ইতি বৈজয়ন্তী । নিশ্চৈতুং ন অলং ন সমর্থ্যঃ । একত্র বায়োঃ সার্বত্রিকত্বেন উপাদানাত্ অনিশ্চয়াৎ অন্যত্র ভয়াব্যত্বাৎ ইতি ভাবঃ ॥ ৩৫ ॥

মুখৈরিতি । বিদ্রুমমঙ্গলোহিতৈঃ মুখৈঃ পিশঙ্গীঃ পিশঙ্গবর্ণাঃ কলমস্য শিখাঃ শাল্যগ্রাণি বিভ্রতৌ ব্যক্তশিরীষকোমলা বিকসিতশিরীষসবর্ণা অসৌ শুকাবলিঃ গোত্রমিদঃ ইন্দ্রস্য ধনুঃশ্রিয়ম্ অনুগচ্ছতি অনুকরোতি নানাবর্ণত্বাৎ ইন্দ্রধনুঃ ইব আভাতি ইতি উপমালঙ্কারঃ ॥ ৩৬ ॥

৩৫। ঐ মকল ভ্রু পদ্মপত্রাগবাহী জলকর্ণহারী বায়ু কর্তৃক আকৃষ্ট হইয়া রাজাভিভ্র উপস্থিত হইলে দ্রষ্টব্য। চৌরান্নিহ্ন হ্রায় আপন গন্তব্য দেশ নিশ্চয় করিতে সমর্থ হইতেছে না।

৩৬। সুস্থ শিরীষবৎ কোমলাকৃতি শুকাবলী বিক্রমভঙ্গবৎ লোহিতবর্ণ মুখধারা পিনক কলমগিথা ধারণ করতঃ ইন্দ্রধনুঃ শোভার অনুকরণ করিতেছে।

বিগলিতজলভারশুক্লাভাঙ্গা

নিচয় ইবাম্বু মুচাং নগাধিরাজঃ ॥ ৩৩ ॥

তমতনুবনরাজিশ্যামিতোপত্যকান্তং

নগমুপরি হিমানীগৌরমাঙ্গা জিষ্ণুঃ ।

ব্যপগতমদরাগস্থানুসম্মার লক্ষ্মী-

মসিতমধরবাসো বিভ্রতঃ সৌরপাণেঃ ॥ ৩৮ ॥

ইতি শ্রীভারবিক্রমিতৌ কীরাতাজ্জুনৌয়ে মহাকাব্যে

শরদ্বর্ণনো নাম চতুর্থঃ সর্গঃ ॥ ৪ ॥

অন্বয়ঃ । অথ তত্র ইতি কথয়তি সতি নাতিদূরাৎ পিহিতোষ্ণরশ্মিবিম্বঃ নগাধিরাজঃ বিগ-
লিতজলভারশুক্লাভাঙ্গা অম্বু মুচাং নিচয় ইব দৃষ্টগে ॥ বাচ্য—(অজুনঃ)...রশ্মিবিম্বঃ
নগাধিরাজম্ অম্বু মুচাং নিচয়মিব দৃদর্শ ॥ ৩৩ ॥

অন্বয়ঃ । জিষ্ণুঃ অতনুভিঃ বনরাজিভিঃ শ্যামিতোপত্যকান্তম্ উপরি হিমানীগৌরং নগম্
আঙ্গাঙ্গ্য ব্যপগতমদরাগস্য অসিতম্ অধরবাসঃ বিভ্রতঃ সৌরপাণেঃ লক্ষ্মীম্ অনুসম্মার ॥ বাচ্য—
জিষ্ণুনা লক্ষ্মীঃ অনুসম্মার ॥ ৩৮ ॥

ইতীতি । অথ তত্র তস্মিন্ পূর্ব্বোক্তে যন্তে ইতি ইত্যং কথয়তি সতি
নাতিদূরাৎ অনতিদূরাৎ ইষদদূরে ইত্যর্থঃ । নজর্থস্য নশব্দস্য সুপ্ সুপা
ইতি সমাসঃ । পিহিতোষ্ণরশ্মিবিম্বঃ তিরোহিতাকর্মণ্ডলঃ ইতি শ্রী-
ত্যোক্তিঃ । নগাধিরাজঃ হিমাঙ্গিঃ বিগলিতঃ জলভারঃ যेषাং তে তথোক্তাঃ ।
অতএব শুক্লাভাঙ্গাঃ দ্বয়োঃ অন্যতরস্য বিশেষত্ববিবক্ষয়া বিশেষণসমাসঃ ।
তেষাং বিগলিতজলভারশুক্লাভাঙ্গাং শুভ্রাণাম্ অম্বু মুচাং নিচয় ইব মেঘ-
বৃন্দম্ ইব দৃষ্টগে দৃষ্টঃ ॥ ৩৩ ॥

তমিতি । জিষ্ণুঃ অজুনঃ অতনুভিঃ মহতীভিঃ বনরাজিভিঃ শ্যামিতাঃ
শ্যামলাঃ উপত্যকান্তাঃ আসন্নভূমিপ্রদেশাঃ यस্য তং তথোক্তম্ । “উপত্য-
কাঙ্গৈ রাসন্বা ভূমিরুদ্বা মধ্যিকা” ইত্যমরঃ । “উপাধিভ্যাং ত্যকন্বাসন্বা-
রুদয়োঃ” ইতি ত্যকনুপ্রত্যয়ঃ । উপরি হিমানৌভিঃ হিমসঙ্ঘাতৈঃ গৌরং শুভ্রং
নগং হিমাঙ্গিম্ আঙ্গাঙ্গ্য ব্যপগতঃ নিবৃত্তঃ মদরাগঃ यस্য তস্য । অসিতং

৩৭ । যক্ষ এই সকল কথা বলিতে আরম্ভ করিলে, অর্জুন অনতিদূরে সূর্য্যবিদ্যাচ্ছাদিত নগাধিরাজ
হিমালয়কে দেখিতে পাইলেন । দেখিলেন—জলভারাপগমে শুক্লবর্ণ মেঘজালের স্যায় উহা
প্রতিভাত হইতেছে ।

// अथ जयाय नु मेरुमहीभृतो-

रभसया नु दिगन्तदिदृक्षया ।

अभिययौ स हिमाचलमुच्छ्रितं

समुदितं नु विलङ्घयितुं नभः ॥ १ ॥

Naturalistic
Realism of
Bhāṇavi.

अन्वयः । अथ स मेरुमहीभूतः जयाय नु, रभसया दिगन्तदिदृचया नु, नभः विलङ्घयितुं नु समुदितम् उक्कितं हिमाचलम् अभिययौ ॥ वाच्य—तेन समुदितः उक्कितः हिमाचलः अभिययौ ॥ १ ॥

नीलम् अधरवासः उत्तरोयं बिभ्रतः धृतवतः। मोरं हलं पाणी यस्य तस्य
सीरपाणेः हलायुधस्य । “हलायुधः । नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्गो
मुसली हलो । सङ्कर्षणः सीरपाणिः” इत्यमरः । “सप्तमौ विशेषणे” इति
ज्ञापकात् व्यधिकरणपदः बहुब्रीहिः “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ
स्तः” इति सप्तम्याः परनिपातः । लक्ष्मीं शोभाम् अनुसस्मार स्मृतवान् ।
अत्र सदृशदर्शनेन सदृशान्तरस्य स्मरणात् स्मरणालङ्कारः । “सदृशं सदृ-
शानुभवाद्यत्र स्मर्यते तत् स्मरणम्” इति विद्याधरः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
किराताजुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

—:○:—

अथ हिमवद्वर्णनम् आरभते तत्र पञ्चदशभिः कुलकम् आह—
अथेति । अथ अनन्तरं सः अर्जुनः मेरुमहीभृतः हेमाद्रेः जयाय नु
जयार्थं वा । नुशब्दः अत्र वितर्कः । “नु पृच्छायां वितर्कं च” इत्यमरः ।

৩৮। দীর্ঘ দীর্ঘ বনরাজিবারা নগাধিরাজের আসন্ন ভূভাগসকল শ্যামল শোভা ধারণ করিয়াছে; উপরে হিমস্তোম অবস্থিত হওয়ার উহা গৌরবর্ণ হইয়াছে। অর্জুন এইরূপ পর্বত প্রাণ হইয়া মদরাগবিরহিত নীলাধরধারী হলায়ুধের শোভা স্বগ্ন করিলেন।

ଚତୁର୍ଥ ସର୍ଗ ସମାପ୍ତ ॥

तपनमण्डलदीपितमेकतः

सततनैशतमोवृतमन्यतः ।

हसितभिन्नतमिस्रचयं पुरः

शिवमिवानुगतं गजचर्मणा ॥ २ ॥

क्षितिनभःसुरलोकनिवासिभिः

कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैः ।

अन्वयः । एकतः तपनमण्डलदीपितम् अन्यतः सततनैशतमोवृतम् (अतः) पुरः हसित-
भिन्नतमिस्रचयं गजचर्मणा अनुगतं शिवमिव (स्थितम्) ॥ २ ॥ इममारभ्य पञ्चदशश्लोकं यावत्
हिमालयविशेषणं सर्वं द्वितीयान्तपदं वाचान्तरे प्रथमाविभक्त्या समाधेयम् ।

रभसः वेगः । “रभसो वेगहर्षयोः” इति वैजयन्तीविश्वप्रकाशौ । तद्वत्या
रभसया अतीवोत्कण्ठतया इति यावत् । अर्शआदित्वात् अच्प्रत्ययः ।
दिगन्तानां द्रष्टव्या नु द्रष्टुमिच्छया वा, नभः अन्तरिक्षं विलङ्घयितुं नु
अतिक्रामितुं वा समुदितं समुत्पतितम् इव स्थितम् इत्यर्थः । कुतः ?
उच्छ्रितम् उन्नतं हिमस्य अचलं हिमाचलम् अभिययौ । अत्र अभियो-
तितानेकफलविशिष्टौन्नत्यगुणनिमित्तोदितादिक्रियोत्प्रेक्षा, सा च
व्यञ्जकाप्रयोगात् प्रतीयमाना इति संक्षेपः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम्—
“द्रुतविलम्बितमाह नभो भरो” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तपनेति । पुनः एकतः एकस्मिन् भागे । सार्वविभक्तिकः तसिः ।
तपनमण्डलेन दीपितं प्रकाशितम् अन्यतः अन्यस्मिन् भागे सततेन
अनिषिद्धेन नैशेन निशिभवेन तमसा वृतम् । एकत्र अङ्गा, रात्र्या च
अन्यत्र सङ्गतम् इत्यर्थः । अत एव पुरः अग्रे हसितेन अट्टहासेन भिन्न-
तमिस्रचयं निरस्ततमःस्तोमं तथा गजचर्मणा अनुगतं पञ्चाद्व्याप्तम् ।
“पञ्चात्सादृश्ययोरनु” इत्यमरः । शिवम् इव स्थितम् । तपनतेजःप्रसारः
अपि अस्य कारणमिव कुतचित् परिसमाप्यते इति महत्त्वातिशयोक्तिः ॥२॥

१। अमरस्य अङ्गुलं मेहे शिवाङ्गनाभिभूथे गमनं करिणम् । ऐ मयुवत शिवाङ्गनं कि
मेकमहीश्वरकं अत्र करिवात्र निमित्तं किंवा । वेगाङ्गिणेषां दिग्गिगुलं मेधिवान् निमित्तं अथवा उह
कि नटोपेन अतिक्रमं करिवात्र निमित्तं इह ईश्वरतिष्ठन् अवहित ?

প্রথয়িতুং বিমুতামভিনির্মিতং
 প্রতিনিধিঁ জগতামিব শম্ভুনা ॥ ৩ ॥
 ভুজগরাজসিতেন নমঃশ্রিতা
 কনকরাজিবিরাজিতসানুনা ।
 সমুদিতং নিচযেন তড়িত্বতীঁ
 লঘযতা শরদম্বুদসংহতিম্ ॥ ৪ ॥

অন্বয়ঃ । অষ্টপরস্পরেঃ চিত্তিনমঃসুরলোকনিবাসিभिঃ কৃতনিকৈতম্ (অতঃ) শম্ভুনা
 বিমুতাং প্রথয়িতুম্ অভিনির্মিতং জগতাং প্রতিনিধিসিব (স্থিতম্) ॥ ৩ ॥

অন্বয়ঃ । ভুজগরাজসিতেন নমঃশ্রিতা কনকরাজিবিরাজিতসানুনা (অতঃ) তড়িত্বতীম্
 শরদম্বুদসংহতিং লঘযতা নিচযেন সমুদিতম্ ॥ ৪ ॥

চি্তীতি । পরস্পরে অন্যোঃন্যে । “কর্ম্মব্যতিহারে সর্বনাম্নো হে ভবতঃ”
 ইতি বক্তব্যত্বাৎ পরশব্দস্য দ্বির্ভাবঃ । “সমাসবচনং বহুলম্” “যদা ন
 সমাসবচনং প্রথমৈকবচনং তদা পূর্বপদস্য” ইতি বক্তব্যত্বাৎ প্রথমৈকবচ-
 নম্ । সুঃ, কস্মাদিত্বাৎ বিসর্জনৌয়স্য সত্বম্, বহুবচনঞ্চ অন্যোঃন্যশব্দ-
 বত্ । যথা মাঘে—“অন্যোঃন্যে ষাং পুষ্করৈরামৃশন্ত” ইতি । অষ্টপাঃ পর-
 স্পরে যৈঃ তৈঃ অষ্টপরস্পরাঃ তৈঃ তথ্যোক্তৈঃ । চিত্তৌ নমসি সুরলোকে চ নিব-
 সন্তি ইতি তৈঃ তথ্যোক্তৈঃ ভূর্ভুঃস্বর্লোকনিবাসিभिঃ ইত্যর্থঃ । কৃতনিকৈতং
 কৃতাস্থদম্ অতএব শম্ভুনা বিমুতাং স্বসামর্থ্যং প্রথয়িতুম্ অভিনির্মিতং
 জগতাং প্রতিনিধিঁ প্রতিকৃতিম্ ইব স্থিতম্ ইতি উত্প্রেচ্ছা । “প্রতিকৃতি-
 রর্চা পুঁসি প্রতিনিধিরূপমোপমানং স্যাৎ” ইত্যমরঃ । ত্রৈলোক্যশ্লাঘ্যো-
 পমম্ অপরিক্ষেপ্যং চ ইতি ভাবঃ ॥ ৩ ॥

ভুজগেতি । পুনশ্চ, ভুজগরাজসিতেন শ্রেষ্ঠাচ্ছিবলেন নমঃশ্রিতা গগন-
 স্পৃশা কনকস্য রাজিभिঃ রেখাभिঃ বিরাজিতাঃ সানবঃ यस্য তেন তথ্যো-
 ক্তেন অতএব তড়িত্বতীঁ শরদম্বুদসংহতিং শরদম্বুদচয়ং লঘযতা লধু-
 কুর্বতা তত্ত্ব্যে ন ইত্যর্থঃ । অতএব উপমালঙ্কারঃ । নিচযেন শিখরসমু-
 দ্বয়েন সমুদিতং সমুন্নতম্ । নিচযেনেতি । যদ্যপি নিচয়শব্দঃ শিখর-
 স্যাবাচকস্তথাপি পর্বতবর্ণনপ্রকরণোক্তত্বাৎ পাষণনিচয়ঃ শৃঙ্খলাচী

২। উহার এক অংশ—মোরকরনিকরে সমুদ্রোপিত, অথ অংশ সতত নৈশাক্ষকাকরে সমাশ্রিত ।
 সূতরাং অট্টোশাখারা সমুদ্রস্থ তবঃস্তোমনিরমনকারী গজচন্দ্রাঙ্গত শিবের আশ্রয় অবস্থিত ।

৩। পরস্পর পরস্পরের অদৃষ্টে ইহঁরা ভুলোক, অস্ত্রীকলোক ও স্বরলোকবাসীরা এই হিসাবের
 বাস করিতেছেন ; সূতরাং স্বসামর্থ্য একটিত করিবার জন্যই শম্ভু যেন উহাকে জগতের
 প্রতিনিধিরূপে নির্মাণ করিয়াছেন ।

মণিময়ুখচয়াংশুকভাসুরা:

সুরবধূপরিভুক্তলতাগৃহা: ।

দধতমুচ্চশিলান্তরগোপুরা:

পুর ইবোদিতপুষ্পবনা ভুব: ॥ ৫ ॥

অবিরতোজ্জ্বিতবারিবিপাণ্ডুভি-

বিরহিতৈরচিরদ্যুতিতেজসা ।

উদিতপদ্মমিবারতনি:স্বনৈ:

পৃথুনিতম্ববিলম্বিমিরম্বদৈ: ॥ ৬ ॥

অন্বয়: । মণিময়ুখচয়াংশুকভাসুরা: সুরবধূপরিভুক্তলতাগৃহা: উচ্চশিলান্তরগোপুরা: উদিতপুষ্পবনা: (অত:) পুর: ইব ভুব: দধতম ॥ ৫ ॥

অন্বয়: । অবিরতোজ্জ্বিতবারিবিপাণ্ডুভি: অচিরদ্যুতিতেজসা বিরহিতৈ: আয়তনি:স্বনৈ: পৃথুনিতম্ববিলম্বিমি: অম্বদৈ: উদিতপদ্মমিবা ॥ ৬ ॥

ভবিতুমর্হতি । যথা “কূটোঃস্বৌ শিখরং শৃঙ্গম্” ইতি কূটশব্দ: সমূহা-
পরপর্যায়: । অতএব লক্ষণাশ্রয়ণীয়া । অতএবাচ্যবচনং ন দোষ: ॥৪॥

মণোতি । পুন: মণিময়ুখচয়া: অংশুকানি ইব পটকাণ্ডাদীনি ইব
তৈ: ভাসুরা: সুরবধূভি: পরিভুক্তা: লতা: গৃহা ইব যাসু তা: তথোক্তা: ।
উচ্চানি শিলান্তরাণি শিলামধ্যানি গোপুরাণি পুরদ্বারাণি ইব যাসু তা:,
উদিতানি জর্জিতানি পুষ্পাণাং বনানি যাসু তা:, অতএব পুর: ইব নগ-
রাণি ইব স্থিতা: ভুব: দধতম ॥ ৫ ॥

অবিরতেতি । পুনশ্চ অবিরতম্ অবিচ্ছিন্নম্ উজ্জ্বিতং বারি যৈ: তে
অবিরতোজ্জ্বিতবারয়: অপ্রষ্টিমন্ত ইত্যর্থ: । অতএব বিপাণ্ডবশ্চ তৈ:
অবিরতোজ্জ্বিতবারিবিপাণ্ডুভি: । অতএব হিমবত্পদত্বং সম্ভবতি ইতি
भाव: । অচিরদ্যুতিতেজসা বিরহিতৈ: বিদ্যুত্বেজোরহিতৈ: । আরতনি:স্বনৈ:

৪। উহার গবনশর্মা শিখরসকল ভূঙ্গরাজের আশ্রয় শুভ এবং সামুদ্রিক কনকরাজি-
দ্বারা বিরাজিত; স্তম্ভরূপ উহার উড়িঙ্গজড়িত শারদ অম্বুনিচয়ের ন্যায়ই প্রতিভাত। বৈদ্য
শিখরসমূহের এই হিমালয় সমুদ্রত।

৫। এই হিমালয় নগরনিচয়বৎ নানা ভূভাগ ধারণ করিতেছে। এই সকল নগরোপম
ভূভাগ সবিস্ময়-পুঞ্জরূপ অংশুকসমূহে সমুজ্জল; স্বরাজ্যনাগণ এই সকল স্থানের লতাগৃহসকল
উপভোগ করিতেছে; উচ্চ উচ্চ শিলায়ত্র বিবিধ গোপূরবৎ প্রতিভাত হইতেছে; অনেক
হুময়ুক পূর্ণবন এই সমুদ্রের স্থানে শোভা পাইতেছে।

দধতমাकरिभिः करिभिः क्षतैः

समवतारसमैरसमैस्तटैः ।

विविधकामहिता महिताम्भसः

स्फुटसरोजवना जवना नदीः ॥ ৩ ॥

नवविनिद्रजपाकुसुमत्विषां

द्युतिमतां निकरेण महाश्मनाम् ।

विहितसान्ध्यमयूखমিব क्वचित्

निचितकाञ्चनभित्तिषु सानुषু ॥ ৮ ॥

অন্বয়ঃ । আকরিभिঃ করিभिঃ ক্ষতৈঃ সমবতারসমৈঃ অসমৈঃ তটৈঃ (উপলচ্চিতাঃ)
মহিতাম্ভসঃ বিবিধকামহিতাঃ স্ফুটসরোজবনাঃ নদীঃ দধতম্ ॥ ৩ ॥

প্রশান্তগর্জিতৈশ্চ, অন্যথা পল্লবহানিঃ স্যাৎ ইতি ভাবঃ । পৃথু নিতম্ব-
বিলম্বিभिঃ মহাকটকসঙ্গিभिঃ । “কটকোঽস্তু নিতম্বোঽদ্রেঃ” ইত্যমরঃ ।
অম্বুদেঃ উদিতপল্লবং সজ্জাতপল্লবম্ ইব স্থিতম্ । প্রাক্ ক্ষিপ্তপল্লবস্য অপি
হিমাগ্রেঃ ধবলাম্বুদসম্বন্ধাৎ পুনঃ পল্লোথ্যানম্ উত্প্রেচ্ছতে ॥ ৬ ॥

দধতমিতি । পুনশ্চ আকরঃ খনিঃ এষাম্ অস্তি যোনিত্বেন ইতি
आकरिभिः आकरजैः । “खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्” ইত্যমরঃ । करिभिः
गजैः कर्तुंभिः क्षतैः व्रणैः समवतारेषु तीर्थेषु समैः अविषमैः असमैः
असदृशैः अनुपमैः इत्यर्थः । तटैः उपलच्छिताः तथा महिताम्भसः श्लाघ्यो-
दकाः अतएव विविधेभ्यः कामेभ्यः अवगाहनाद्युपभोगेभ्यः हिताः
अनुकूलाः । “चतुर्थी तदर्थे” इत्यादिना समासः । स्फुटानि विकसितानि
सरोजवनानि यासु ताः जवनाः वेगवतीः । “जुचंक्रम्य” इत्यादिना युच् ।
नदीः दधतम् । यमकवृत्तानुप्रासभेदत्वात् यमकालङ्कारः । अर्थालङ्कारस्तु
अभ्युच्चयः तस्य अतिदुष्करत्वात् रसपोषः अपि न आद्रियते । तदुक्तम्—
चित्त्वे रसवृद्धिर्न मृग्यते” ॥ ৭ ॥

৬ । হিমালয় বিপুল নিতম্ব-বিশ বিলম্বিত অশ্রুদাবলী অবিরত বারি বর্ষণ করিয়া পাণ্ডুর
হইয়াছে ; উহাতে বিদ্রাঘপ্রভা নাই ; মেঘগর্জন নাই ; স্তত্রাং এ সকল অশ্রুধর বারা হিমালি
বেন সজ্জাতপল্লব বলিয়াই বোধ হইতেছিল ।

৭ । হিমালয় স্ফুট পল্লবদান্বিত বেগবতী বহু নদী ধারণ করিতেছে । এ সকল নদীর
উৎস আকরজাত করিগণ কর্তৃক কৃতবিকৃত ; উহার কোথাও তীর্থবাণীপারে সম এবং কোথাও
বা অসম ; উহার জন অভি উত্তম ; স্তত্রাং অবগাহনাদি উপভোগ বাপাণীর একান্ত অশ্রুফুল ।

पृथुकदम्बकदम्बकराजितं

ग्रथितमालतमालवनाकुलम् ।

लघुतुषारतुषारजलश्रुतं

धृतसदानसदाननदन्तिनम् ॥ ६ ॥

रहितरत्नचयान्न शिलोच्चया-

नपलताभवना न दरीभुवः ।

अन्वयः । नवविनिद्रजपाकुसुमलिषां द्युतिमतां महाश्मनां निकरेण कचित् निचित-
काञ्चनभित्तिषु सानुषु विहितसाम्यमयूखमिव ॥ ८ ॥

अन्वयः । श्लोकोऽयं सान्वयो विरचितः ॥ ९ ॥

नवेति । पुनश्च नवानि विनिद्राणि विकसितानि च यानि जपाकुसु-
मानि ताम्रपुष्पिकाकुसुमानि तेषां त्विष इव त्विषः येषां ते तेषाम्,
“ओङ्पुष्पं जपापुष्पं रूपिका ताम्रपुष्पिका” इति वाग्भटः । द्युतिमतां
महाश्मनां मणोनां पद्मरागाणाम् इत्यर्थः विशेषणसामर्थ्यात् । निकरेण
समूहेन हेतुना कचित् निचिताः सङ्घटिताः काञ्चनभित्तयः येषु तेषु
सानुषु विहिताः साम्याः सम्यायां भवाः मयूखाः यस्मिन् तम् इव
स्थितम् । काञ्चनभित्तिषु पद्मरागप्रभाप्रसरात् उदितसम्याराग इव भाति
इति उत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

पृथ्विति । पुनश्च पृथुभिः कदम्बकदम्बकैः नोपकुसुमसमूहैः स्तवकैः
राजितम् । “कदम्बमाहुः सिद्धार्थं नोपे च निकुरम्बके” इति उभयत्रापि
विश्वः । ग्रथितमालैः बद्धपङ्क्तिभिः तमालवनैः तापिच्छवनैः आकुलम्
आकीर्णम् । “कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि” इत्यमरः । लघु-
तुषारम् अल्पशीकरं यत् तुषारजलं हिमोदकं तत् श्रोतति वर्षति तं
तथोक्तम् । “तुषारौ हिमशीकरौ” इति शाश्वतः । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते”
इति क्तिप् । सदानाः समदाः सदाननाः शोभनाननाश्च ये दन्तिनः ते
धृताः येन तं तथोक्तम् ॥ ९ ॥

४ । हिमालये कत द्युतिमाली महाभगि आहे, ताहादेर कांति नवोन्नोजित ताद्रूपिणिका-
कुशमेर कांतिर आग्र ; ऐ सकल महाभगिपुंजे हिमाद्रिर मासुदेशश्च कांकनक्षिडिगुलि कचिं कचिं
परिव्याप्त हउशाय ताहाते येन सकांकानोन मय श्रानाई अतिभात हईतेछे ।

५ । हिमालय बहल नोपकुसुमसमूहके विराजित ; पंखिवक्त तमालवनसमूहे समाकीर्ण ; उहा
हईते विन्नु विन्नु हिमोदक वधित हईतेछे । मन्दजलवर्षी अशशुभ्र मातृजगण उहाते विचरण
करितेछे ।

विपुलिनाम्बुरुहा न सरिद्धधू-
रकुसुमान् दधतं न महीरुहः ॥ १० ॥
व्यथितसिन्धु मनोरशनैः शनै-
रमरलोकबधूजघनैर्घनैः ।
फणभृतामभितो विततं ततं
दयितरम्यलताबकुलैः कुलैः ॥ ११ ॥

अन्वयः । रहितरत्नचयान् शिलोच्चयान् न, अपलताभवना दरीमुखः न, विपुलिनाम्बुरुहाः सरिद्धधूः न (तथा) अकुसुमान् महीरुहान् न दधतम् ॥ १० ॥

अन्वयः । अनोरशनैः घनैः अमरलोकबधूजघनैः शनैः व्यथितसिन्धु, दयितारम्य-
लताबकुलैः फणभृतां कुलैः अभितः ततं तथा विततम् ॥ ११ ॥

रहितेति । पुनश्च रहितरत्नचयान् रहितः परित्यक्तः रत्नचयः यैः
तान् रत्नराशिरहितान् शिलोच्चयान् शिखराणि न दधतम् अपलताभवनाः
लतागृहहरहिताः दरीमुखः गुहाप्रदेशान् न दधतम् । “दरी तु कन्दरो
वा स्त्री देवखातबिले गुहा” इत्यमरः । विगतानि पुलिनानि अम्बु-
रुहाणि च यासां ताः सरितः बध्वः इव ताः सरिद्धधूः न दधतम् । अत्र
सरितां बध्वोपम्यात् पुलिनानाम्बुरुहाणाञ्च वदनजघनौपम्यं गम्यते ।
अकुसुमान् महीरुहः वृक्षान् न दधतं, किन्तु रत्नादिसम्पन्नान् एव शिलो-
च्चयादीन् दधतम् इत्यर्थः । महाविभाषया नात्र नञ्समासः ॥ १० ॥

व्यथितेति । पुनश्च अनोरशनैः अनिर्मेखलैः सरशनैरित्यर्थः । घनैः
निविडैः अमरलोकबधूजघनैः शनैः मन्दं मन्दं व्यथितसिन्धुं क्षोभित-
नदीकम् अयम् अपरः स्वर्ग इति भावः । दयिताः प्रिया रम्याः लताः
वीरुधः वकुलाः केसराश्च येषां तैः तथोक्तैः । “विशारदो मद्यगन्धो
वकुलः स च केसरः” इति वैद्यके । फणभृतां सर्पाणां कुलैः अभितः
ततं व्याप्तं तथा विततं विस्तृतम् ॥ ११ ॥

१० । हिमालयं ये सकल निधन धारण करे, उन्मूलन रत्नराशिविबुध नहे ; तनीय गुहाञ्जलि
लतागृह-विबुध नहे ; उज्ज्वल सरिद्धधूगण पुलिनं उ पद्मवर्जित नहे ; आर तथाकार महीरुहगण
कुम्भहीन नहे । फले हिमालयधृत समस्त निधनरत्न रत्नराशिबुद्ध, सकल गुहाई लतागृहमालाबुद्ध,
सकल नदीई पुलिन उ पद्मसम्पन्न एव सकल वृक्षई कुम्भशोभित ।

११ । अमरनारीगणैर मेखलाशोभित घन जघन द्वारा हिमालय सरिद्धधूवाह मन्द मन्द
क्षुब्ध हृतेतेहः रत्ना वस्त्रो व वकुल वाहीनर प्रिय, ऐ रूप फलधरगणे उद्गार चान्द्रिक पत्रिवाण
रहिताह ।

সসুরচাপমনেকমণিপ্রভৈ-

রপপয়োবিশদং হিমপাণ্ডুভিঃ ।

অবিচলং শিখরৈরুপবিভ্রতং

ধ্বনিতসূচিতমম্বুমুচাং চয়ম্ ॥ ১২ ॥

বিকচবারিরুহং দধতং সরঃ

সকলহংসগণং শুচিমানসম্ ।

শিবমগাভ্মজয়া চ কৃতৈর্ষ্যা ।

সকলহংসগণং শুচিমানসম্ ॥ ১৩ ॥

অন্বয়ঃ । অনেকমণিপ্রভৈঃ হিমপাণ্ডুভিঃ সসুরচাপম্ অপপয়োবিশদম্ অবিচলং ধ্বনিত-
সূচিতম্ অম্বুমুচাং চয়ং বিভ্রতম্ ॥ ১২ ॥

অন্বয়ঃ । বিকচবারিরুহং সকলহংসগণং শুচি নির্মলং মানসং সরঃ দধতং কৃতৈর্ষ্যা
অগাভ্মজয়া সকলহংসগণং শুচিমানসম্ ॥ ১৩ ॥

সসুরেতি । অনেকা বিচিত্রা মণিপ্রভা যেষাং তৈঃ তথ্যোক্তৈঃ, হিমে-
ন পাণ্ডুভিঃ শিখরৈঃ কৃৎবা সসুরচাপং সেন্দ্রচাপম্ অপপয়ো নির্জলঃ অত এব
বিশদম্ তম্ অপপয়োবিশদম্ অবিচলং দৈবাৎ নিখলং চ, অতঃ
শিখরশৃঙ্খলা অস্য অম্বুত্ব ইত্যর্থঃ । কিন্তু ধ্বনিতেন গজিতেন সূচিতং
জ্ঞাপিতম্ অম্বুমুচাং চয়ম্ অবিরতম্ উপবিভ্রতম্ । অতঃ কিল কবি-
কল্পিতসাদৃশ্যাৎ বিখরমেঘসন্দেহো মেঘনিশ্চয়ান্নতঃ সন্দেহালঙ্কারঃ ॥ ১২ ॥

বিকচেতি । পুনশ্চ বিকচবারিরুহং নিত্যবিকসিতারবিন্দম্ ইত্যর্থঃ
বৃহৎসামর্থ্যাৎ । কলহংসগণৈঃ সহ বর্ত্ততে ইতি সকলহংসগণম্ ।
“কাদম্বঃ কলহংসঃ স্যাৎ” ইত্যমরঃ । যদ্বা সকলাঃ সর্ব্বে হংসগণা
যস্মিন্ তত্ তথ্যোক্তম্ । শুচি নিত্যনির্মলং মানসং মানসাত্ম্যং সরঃ
দধতম্ । কিঞ্চ কৃতৈর্ষ্যা কৃতস্থিত্ নিমিত্তাৎ কুপিতয়া ইত্যর্থঃ ।
অগাভ্মজয়া পাবত্যা সকলহংসবিবাদম্ । “সগণং সপ্ৰমথম্ । গণাঃ
প্রমথসঙ্কৌঘাঃ” ইতি বৈজয়ন্তী । শুচিমানসম্ অবিদ্যাविनिर्मुक्तचित्तं
শিবং চ দধতম্ । এতেন সকলশৈলবৈলক্কণ্যমস্য উক্তম্ ॥ ১৩ ॥

১২ । হিমালয়ে বহু মেঘ ধারণ করিতেছে ; এই সকল মেঘ তত্ত্বতঃ বহু বিচিত্র মণিপ্রভাশ্রিত
হিমপাণ্ডুর নিখরসমূহে যেন ইলুচাপাঘ্রিত বলিরা মনে হইতেছে । উহাতে কল নাই ; কাজেই
উহা বজ্র—প্রায় সর্বদাই নিরুলভাবে অবস্থিত ; কিন্তু গর্জনেই জ্ঞাপিত ।

১৩ । হিমালয়ে মানস সরোবর আছে ; এই সরোবর কলহংসকুলে শোভিত ও নিত্য নির্মল ।

গ্রহবিমানগণানভিতো দিবং

জ্বলয়তৌষধিজেন ক্লশানুনা ।

মুহুরনুস্মরয়ন্তমনুচপং

ত্রিপুরদাহমুমাপতিসেবিনঃ ॥ ১৪ ॥

বিততশৌকররাশিভিরুচ্ছিতৈ-

রূপলরোধবিবর্ত্তিভিরম্ভুभिः ।

দধতমুন্নতসানুসমুদ্বতাং

ধৃতসিতব্যজনাশ্চ জাঙ্ঘবীম্ ॥ ১৫ ॥

॥ কুলকম্ ॥

অর্থঃ । দিবম্ অভিতঃ গ্রহবিমানগণান্ জ্বলয়তা ঔষধিজেন ক্লশানুনা অনুচপম্
উমাপতিসেবিনঃ ত্রিপুরদাহং মুহুঃ অনুস্মরয়ন্তম্ ॥ ১৪ ॥

অর্থঃ । বিততশৌকররাশিभिঃ উচ্ছিতৈঃ রূপলরোধবিবর্ত্তিभिঃ অম্ভুभिঃ ধৃতসিতব্যজনাশ্চ
উন্নতসানুসমুদ্বতাং জাঙ্ঘবীম্ ইব দধতম্ ॥ ১৫ ॥

গ্রহিতি । দিবম্ অভিতঃ দিবঃ অধিসুখম্ । “অভিতঃ পরিতঃ”
ইत्याদিদ্বিতীয়া । গ্রহাঃ চন্দ্রাদয়ঃ বিমানানি দেবযানানি চ ।
“ব্যোমযানং বিমানোঽস্বী” ইত্যমরঃ । তेषাং গণান্ জ্বলয়তা প্রদোপ-
য়তা । “মিতাং ক্লবঃ” ইতি ক্লবঃ । ঔষধিজেন তৃণবিশেষজন্তুদ্বারা ক্লশা-
নুনা বহুনা ক্রুত্বা অনুচপং প্রতিচপম্ । বীক্ষায়াম্ অব্যয়ীভাবঃ ।
উমাপতিসেবিনঃ প্রমথাদৌ । “গতিবুদ্ধি” ইत्याদিদ্বিকথ্যকত্বম্ ।
ত্রয়াণাং পুরাণাং সমাহারঃ ত্রিপুরম্ । “তদ্বিতার্থ” ইत्याদিদ্ব্যর্থকত্বম্ ।
“পাত্রাদিভ্যঃ প্রতিষেধো বক্তব্যঃ” ইতি স্বীলিল্লপ্রতিষেধঃ । তস্য দাহং
ত্রিপুরদাহং মুহুঃ অনুস্মরয়ন্তম্ । ননু “অধোগম্য” ইत्याদিদ্ব্যর্থকত্বম্
ইত্যত্র ষষ্ঠী কিং ন স্যাৎ, তস্যাঃ শেপার্থং বিধানাত্ শেপত্বস্য অবিবর্ত্তি-
তত্বাত্ । অত্র ‘কবিসম্মতসাদৃশ্যাত্ স্মৃতিঃ’ ইতি স্মরণালঙ্কারঃ ॥ ১৪ ॥

বিততেতি । বিততশৌকররাশিभिঃ বিস্তৃতশৌকরপুঞ্জৈঃ উচ্ছিতৈঃ
অমথগণ তথায় নিত্য বিক্রাজমান এবং (সমগ্রবিশেষে) কোন কারণে কুপিতা পার্শ্বভীর সহিত
কখন কখন কলহপরায়ণ শিব তথায় অবস্থান করেন ।

১৪ । হিমালয়ে বিবিধ ঔষধি আছে । এই সকল ঔষধিজাত অগ্নি বর্ণভূমির চতুর্দিকস্থিত গ্রহ
ও বিমানশ্রেণী উদ্দীপিত করিতেছে ; অতএব হিমালয় যেন প্রতিরাতে অমথদিগকে ত্রিপুরদাহ
বাণীর বার বার অরণ্য কলহিয়া দিতেছে ।

অনুচরেণ ধনাধিপতেরথো

নগবিলোকনবিম্বিতমানসঃ ।

স জগদে বচনং প্রিয়মাদরা-

ন্মুখরতাবসরে হি বিরাজতে ॥ ১৬ ॥

অলমেষ বিলোকিতঃ প্রজানাং

সহসা সন্ততিমংহসাং বিহন্তুম্ ।

ঘনবত্মং সহস্রধেব কুর্বন্

হিমগৌরৈরচলাধিপঃ শিরোমিঃ ॥ ১৭ ॥

অন্বয়ঃ । অথ ধনাধিপতেরনুচরেণ নগবিলোকনবিম্বিতমানসঃ সঃ আদরাৎ প্রিয়ং বচনং জগদে । বাচ্য—অনুচরঃ নগবিলোকনবিম্বিতমানসং তং প্রিয়ং বচনং জগদে ॥ ১৬ ॥

অন্বয়ঃ । হিমগৌরৈঃ শিরোমিঃ ঘনবত্মং সহস্রধা কুর্বন্ ইব এষ অচলাধিপঃ বিলোকিতঃ এব প্রজানাং অংহসাং সন্ততিং সহসা বিহন্তুম্ অলম্ । বাচ্য—কুর্বতা এতেন অচলাধিপেন বিলোকিতেন...সমর্থ্যতে ॥ ১৭ ॥

উত্পতিতৈঃ । কুতঃ ? উপলব্ধেন বিবর্ত্তিভিঃ অশ্বুভিঃ হেতুভিঃ ধৃতসিত-
ব্যজনাম্ ইব গৃহীতামলচামরাম্ ইব স্থিতাম্ ইতি উত্প্রেচ্ছা । উন্নত-
সানুषু সমুদ্রতাং বহন্তীং জাঙ্ঘবীং গঙ্গাং দধতম্ ॥ ১৫ ॥

অনুচরেণেতি । অথ অনন্তরম্ । “মঙ্কলানন্তরাম্রশ্রমশ্রমকাতৃশ্চৈষথ্যো
অথ” ইত্যমরঃ । ধনাধিপতেরনুচরেণ যত্নেণ নগবিলোকনেন বিম্বিত-
মানসঃ সঃ অর্জুনঃ । আদরাৎ প্রিয়ং বচনং জগদে গদিতঃ । কুবর্ষস্য
দুহাদিত্বাৎ প্রধানৈকশ্মণি লিট্ । অষ্টপরিমাষণদোষং পরিহরতি
—সুখরতেতি । সুখরতা বাচালত্বম্ অষ্টপরিমাণিত্বম্ ইতি যাবত্ ।
অবসরে স্রোতুরাকাঙ্ক্ষাসময়ে বিরাজতে হি । আকাঙ্ক্ষিতম্ অষ্টপরিমাণিত্বম্
ব্রূয়াৎ ইতি ভাবঃ ॥ ১৬ ॥

অলমিতি । হিমেণ গৌরৈঃ শুভ্রৈঃ শিরোমিঃ শিখরৈঃ ঘনবত্মং হিম-
সহস্রধা কুর্বন্ বিপাটয়ন্ ইব ইতি উত্প্রেচ্ছা । এষঃ অচলাধিপঃ হিম-

১৫ । হিমালয়ের সমুদ্রত মান্বদেয় দিয়া গঙ্গা প্রবাহিত হইতেছেন, তদীয় অনুরাগি উপলব্ধিতে
বিবর্ত্তিত হইয়া বিস্তৃতভাবে নৌকর প্রসারণ করতঃ উৎপত্তিত হওয়ায় এই গঙ্গা যেন নির্গল চান্দ্র-
ধাত্রিণী বলিয়াই প্রতিভািত হয়েন ।

১৬ । অর্জুন হিমাদ্রিদর্শনে বিম্বিতচিত্ত হইয়াছিলেন । অনন্তর বক মানদেয় তাঁহাকে শির-
বাক্য বলিল । বস্তুরঃ বাক্যপট্টাভ্যোক্তার আকাজিক কালেই শোভা পায় ।

ব্রহ্ম দুরধিগমৈঃ কিচ্ছিদেবাগমৈঃ

সততমসুতরং বর্ণয়ন্ত্যন্তরম্ ।

অমুমতিবিপিনং বেদে দিগ্‌ব্যাপিনং

পুরুষমিব পরং পদ্ময়োনিঃ পরম্ ॥ ১৮ ॥

রুচিরপল্লবপুষ্পলতাগৃহৈ-

রুপলসজ্জলজৈর্জলরাশিभिঃ ।

নয়তি সন্ততমুত্‌সুকতাময়ং

ধৃতিমতীরূপকান্তমপি স্থিযঃ ॥ ১৯ ॥

অন্যঃ । ব্রহ্ম অসুতরম্ অন্তরং দুরধিগমৈঃ কিচ্ছিদেব সততং বর্ণয়ন্তি, (কিন্তু) অতি-
বিপিনং দিগ্‌ব্যাপিনম্ অসুং পরং পুরুষম্ ইব পরং পদ্ময়োনিঃ বেদে । বাচ্য—কিচ্ছিদেব বর্ণ্যতে ।
অতিবিপিনঃ দিগ্‌ব্যাপী অসৌ পরঃ পুরুষ ইব পদ্ময়োনিনা বিবিদে অথবা বিদাচ্ছক্রে ॥ ১৮ ॥ ১৯ ॥

বান্‌ বিলোকিতঃ দৃষ্টমাত্র এব প্রজানাম্ অহংসাং সন্ততিং পাপসঙ্ঘাতং
সহসা বিহন্তুম্ অলং সমর্থঃ । “পর্যাস্তিবচনৈশ্চলমর্থেষু” ইতি তুমুন্ ।
ঔপচ্ছন্দসিকং বৃহত্তম্ । “পর্যন্তেয়ৌ তথৈব শेषং চৌপচ্ছন্দসিকং সুধীभि-
রুক্তম্” ইতি স্মরণাত্ ॥ ১৩ ॥

ইহেতি । ব্রহ্ম অস্মিন্‌ পর্বতে সুতরং ন ভবতি ইতি অসুতরং দুস্তরম্
ইত্যর্থঃ । তরতি: খলু প্রত্যয়ঃ । অন্তরং মধ্যভাগং পুরুষে তু অন্তরং তল্লং
দুরধিগমৈঃ দুরারোহৈঃ অন্যত্র দুর্গং হৈঃ দুঃখে ন অধিগন্তুম্ শক্যৈঃ আগমৈঃ
অন্যত্র পুরাণাদিभिঃ “পুরাণেঃ প্যাগমো বৃহৎ” ইতি রুদ্রঃ । কিচ্ছিত্‌ এব
সততং বর্ণয়ন্তি । ন তু কদাচিত্‌ প্রত্যক্ষেণাপি নিঃশেষং জ্ঞাতুম্ অশক্য-
ত্বাৎ ইতি ভাবঃ । কিন্তু অতিবিপিনম্ অতিগহনং দিগ্‌ব্যাপিনম্ উভয়-
ত্রাপি সমম্ । অসুং গিরিং পরং পুরুষং পরমাত্মানম্ ইব পরং কেবলম্ ।
“পরমব্যয়মিচ্ছন্তি কেবল” ইতি বিশ্বঃ । পদ্ময়োনিঃ ব্রহ্মা ইব বেদে ন
অন্য ইত্যর্থঃ । “বিদো লটো বা” ইতি ণলাদেশঃ । অত্র উপমায়মক্যোঃ
সংস্টিঃ । জমা বৃহত্তম্‌ “তুরগরসয়তিনৌ ভরৌ গঃ চমা” ॥ ১৮ ॥

১৭। এই অচলাধিপ তুমারগুজ শিশুরসমূহদ্বারা স্বেষপথ যেন সহস্রধা বিনোদ করিতেছে ।
ইহা অবলোকিত হওয়ারাজ্যই জনগণের পাপপুঞ্জ বিনোদ করিতে সমর্থ ।

১৮। (বিচক্ষণগণ) দুরধিগম পুরাণাদির সাহায্যে এই পর্বতের সদা সূক্ষ্মতর অভ্যন্তরতঃ
কিষ্কিন্ধ্যাজ্যই বর্ণন করিয়া থাকেন । কিন্তু এই অতিগহন দিগ্‌ব্যাপ্ত পর্বতকে পদ্ময়োনি ব্রহ্মাই
কেবল পত্রম পুরুষবৎ অবগত আছেন ।

সুলভৈঃ সদা নয়বতাঃ নয়বতা

নিধিগুহ্যাকাধিপরমৈঃ পরমৈঃ ।

অমুনা ধনৈঃ চিত্তিভূতাঃ চিত্তিভূতা

সমতীত্য ভাতি জগতী জগতী ॥ ২০ ॥

অন্বয়ঃ । অয়ং রুচিরপল্লবপুষ্পলতাগৃহৈঃ উপলসজ্জলজৈঃ জলরাশিभिঃ উপকান্তং ধৃতিমতীরপি স্ত্রিয়ঃ সন্ততমুসু কতাং নয়তি । বাচ্য—অনেন ধৃতিমতীঃ স্ত্রিয়ঃ উসু কতাং নীয়ন্তে ॥ ১৯ ॥

অন্বয়ঃ । নয়বতা অয়বতা সদা সুলভৈঃ নিধিগুহ্যাকাধিপরমৈঃ পরমৈঃ ধনৈঃ অমুনা চিত্তিভূতা অতিভূতা জগতী জগতী সমতীত্য ভাতি । বাচ্য—অতিভূত্যা জগত্যা জগত্যা ভাযতে ॥ ২০ ॥

রুচিরপল্লবেতি । অয়ং গিরিঃ । রুচিরাণি পল্লবানি পুষ্পাণি চ যेषাং তে তথাভূতাঃ লতাগৃহাঃ যেষু তৈঃ তথোক্তৈঃ উপলসজ্জলজৈঃ শোভিতকমলৈ-
জলরাশিभिঃ সরোभिঃ করণৈঃ উপকান্তং কান্তসমীপে ধৃতিমতীঃ ধৈর্য-
বতীরপি সমীপস্থান্ অপি প্রিয়ান্ ন গণয়ন্তীঃ, মানিনীরিত্যর্থঃ ।
স্ত্রিয়ঃ সন্ততম্ উত্সুকতাং নয়তি তাসাং মানগ্রন্থিঃ শিথিলয়তি
ইত্যর্থঃ । অথবা উপকান্তং ধৃতিমতীঃ তুষ্টিমতীরপি সুরতবৃন্দা অপি
পুনঃ উসুকতাং নয়তি ইত্যর্থঃ । উভয়ত্রাপি উদ্বোধকত্বাতিশয়োক্তিঃ ।
বৃন্তম্ উত্তম্ ॥ ১৯ ॥

সুলভৈরिति । নয়বতা নীতিমতা অয়বতা ভাগ্যবতা চ সদা সুলভৈঃ
ন অন্যৈঃ ইত্যর্থঃ । “অয়ঃ শুभावহো বিধিঃ” ইত্যমরঃ । নিধীনাং মহা-
পদ্মাदीনাম্ । “অস্বো পদ্মো মহাপদ্মঃ শঙ্কো মকারকচ্ছপৌ । সুকুন্দকুন্দ-
নীলাশ্চ খর্বশ্চ নিধয়ো নব” ইত্যমরঃ । গুহ্যকানাং চ অধিপং কুবেরং
রময়ন্তি ইতি তথোক্তৈঃ । “কর্ম্মণ্য” । পরমৈঃ উল্কাষ্টৈঃ ধনৈঃ করণৈঃ
অমুনা চিত্তিভূতা হিমাद्रिणा हेतुना अतिभूता पूर्णा सती जगती
महती मही जगती स्वर्गपाताललोकौ समतीत्य अतिक्रम्य भाति ।
अमानुषैरपि दुर्लभाः सम्पदः अत्र सम्भवन्ति इति भावः । अत्र धनाधिपते-
रिति पदार्थस्य विशेषणगत्या जगदतिक्रमणहेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गं तस्य
यमकेन संसृष्टिः । प्रमिताक्षरा वृत्तम्—“प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता”
इति लक्षणात् ॥ २० ॥

১৯। এই হিমালয়োপরি পদ্মপরিশোভিত প্রভূত সরোবর আছে । এই সকল সরোবরের তীরে
তীরে স্নানর স্নানর পুষ্পপল্লবশালী লতাগৃহসকল বিরাজ করিতেছে । হিমালি তথাবিধ সরোবর-
নবুহ দ্বারা কাঙ্ক্ষ-সমীপগতা অভিশীরা রমণীদিগকেও মত্তত উৎসুক করিয়া তুলিয়াছে ।

২০। নীতিমান ও ভাগ্যশালীদিগের সদা স্বলভ—নিধিও গুহ্যকদিগের অধিপতি কুবেরের
ঐতিহ্যর উত্তম উত্তম ধনরাশিদ্বারা এই জগতী এই ক্ষিতিকর হেতু পরিপূর্ণ হইয়া স্বর্গ ও পাতাল-
লোক অতিক্রমপূর্বক প্রতিভাত হইতেছে ।

अखिलमिदममुष्य गौरीगुरो-

स्त्रिभुवनमपि नैति मन्ये तुलाम् ।

अधिवसति सदा यदेनं जनै-

रविदितविभवो भवानौपतिः ॥ २१ ॥

वीतजन्मजरसं परं शुचि-

ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छताम् ।

आगमादिव तमोपहादितः

सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥ २२ ॥

अन्वयः । अमुष्य गौरीगुरोः इदम् अखिलं त्रिभुवनमपि तुलां न एति इति मन्ये । यत् जनैः अविदितविभवः भवानौपतिः सदा एनम् अधिवसति । वाचा—अनेन अखिलेन त्रिभुवनेन तुला न ईयते । अविदितविभवेन भवानौपतिना एष अभ्युपगते ॥ २१ ॥

अन्वयः । वीतजन्मजरसं ब्रह्मणः परं शुचिपदम् उपेतुम् इच्छताम् आगमात् इव तमोपहातु इव भवच्छिदः मतयः सम्भवन्ति । वाचा—भवच्छिद्भिः सतिभिः सम्भूयते ॥ २२ ॥

अखिलमिति । अमुष्य गौरीगुरोः हिमवतः इदम् अखिलं त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् अपि । “तद्वितार्थ” इत्यादिना समासः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधः । तुलां साम्यं न एतीति मन्ये । यत् यतः जनैः अविदितविभवः अज्ञातमहिमा भवानौपतिः शिवः सदा एनं गिरिम् अधिवसति अस्मिन् वसति इत्यर्थः । “उपान्वध्याङ् वस” इति कर्मात्मम् । अतोऽयं धर्मक्षेत्रम् इति भावः । प्रभावत्तम्—“स्वरशर-विरतिर्नौ शरौ प्रभा” इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

वीतेति । वीते निवृत्ते जन्मजरसो यस्य तत् वीतजन्मजरसम् । “जराया” “जरसन्यतरस्याम्” इति जरसादेशः । अत्र तदन्तविधेरिष्टत्वात् परत्वेन स्यादेशवाधकत्वाच्च । तथाहि—“टाडसिडसामिनात्स्याः” इति स्यादेशबाधनात् । “परत्वाज्जरसादेशं वभाषे भाष्यकृत् स्वयम्” “सूत्रकारमते यत्तु, ज्ञापकात् परबाधनम् । भवेत् तदपि टाडस्योर्नपुनर्ङसि सम्भवेत् । मतद्वयेऽपि तत्तुल्यं ङसि यत्पूर्वबाधनम् । परत्वाज्जरसादेशस्तत् स्यात् स्यादेशबाधनात् । ज्ञापकत्वात् टाडस्योर्यावादेशविनादिति ।

२१ । आशि मने कत्रि, एहै अशिल खिड्बन० ऐ हिमालयेर ममान नहे । केननां जनशेन वीहंन माहात्मापत्रिखाने अमयर्ष, जेहे भवानीपति मर्कवा एथानेहे वांन करेन ।

দিব্যস্বীণাং সচরণলাচ্চারাণা

রাগায়াতে নিপতিতপুষ্পাপীড়াঃ ।

পীড়াভাজঃ কুসুমচিতাঃ সাশংসং

শংসন্ত্যস্মিন্ সুরতবিশেষং শয্যাঃ ॥ ২৩ ॥

অন্যঃ । অস্মিন্ সচরণলাচ্চারাণাঃ নিপতিতপুষ্পাপীড়াঃ পীড়াভাজঃ কুসুমচিতাঃ দিব্য-
স্বীণাং শয্যাঃ রাগায়াতে সাশংসং সুরতবিশেষং শংসন্তি ॥ বাচ্য—...লাচ্চারাণামিঃ...পুষ্পাপীড়াभिः
পীড়াভাজभिः কুসুমচিতাभिः শয্যাभिঃ সাশংসং সুরতবিশেষং শংসন্তি ॥ ২৩ ॥

ইংকারদৌর্ঘ্যোস্তত্র বৈযর্থ্যং তচ্চু তৌ বিনা । एवमेव सवर्णदौर्घं च रूपसिद्धि-
र्भवेद्यतः व्यर्थं सूत्राच्चरत्यागाङ्गङ्क्तैतज्ज्ञापकं फणी । स्वातन्त्र्याज्जरसा-
देशं जगौ पूर्वस्य बाधनात् । समर्थनप्रपञ्चस्तु भाष्यकैयटयोः स्फुटः ॥”
एवञ्च यदत्र जरस इति केषाञ्चित् पाठान्तरकल्पनं तत् अज्ञानविजृम्भि-
तम् एव । ब्रह्मणः परमात्मनः सम्बन्धि परम् उत्कष्टं शुचि निष्कलङ्कम् ।
पद्यते इति पदं स्थानं तादात्म्यलक्षणम्, मुक्तिम् इत्यर्थः । उपेतुं प्राप्तुम्
इच्छतां मुमुक्षूणाम् आगमात् शास्त्रात् इव । तमः अपहन्ति इति तमो-
ऽपहात् अविद्यानिवर्त्तकात् । “अपेः क्लेशतमसोः” इति उपलब्धः । इतः
अस्मात् गिरेः, भवं छिन्दन्ति इति भवच्छिदः संसारनिवर्त्तकाः । “सत्-
सूक्ष्म” इत्यादिना कृत् । मतयः तत्त्वज्ञानानि सम्भवन्ति उत्पद्यन्ते ।
क्षेत्रविशेषस्यापि ज्ञानोपपादकत्वात् इत्याशयः । न च केवलमियं भोग-
भूमिः, किन्तु मुक्तिक्षेत्रम् अपीति तात्पर्यार्थः । रथोद्धतावृत्तम् । तल्ल-
क्षणम्—“रामराविह रथोद्धता लगौ” इति ॥ २२ ॥

দ্বিত্যেতি । অস্মিন্ গিরৌ । চরণলাচ্চারাণেঃ সহ বৰ্ত্তন্তে যাঃ
তথোক্তাঃ, ধেনুকপুরুষাযিতাদিবন্দ্যেষু স্থিয়াঃ পাদতলস্বাধঃস্পর্শাৎ তদ্রা-
গাঙ্কিতাঃ ইত্যর্থঃ । নিপতিতাঃ ব্যানতকরণে স্বীণাম্ অধোমুখত্বাৎ
অষ্টাঃ পুষ্পাপীড়াঃ কুসুমশেখরাঃ যাযু তাঃ তথোক্তাঃ । “শিখাস্বাপীড়-
শেখরৌ” ইত্যমরঃ । পীড়াভাজঃ বিমর্দভাজঃ ভঙ্গিমত্য ইত্যর্থঃ । অমর-
প্রেঙ্কলিতাদৌ সর্বতঃ কটীপরিভ্রমণসম্ভবাদিতি ভাবঃ । কুসুমৈঃ চিতাঃ

২২ । যথায় জয় নাই, জয় নাই, এ হেন গরম পবিত্র ব্রহ্মপদ পাইবার অভিলাষী জনের—
আগমের জায় এই তমোহর গিরি হইতে সন্ন্যাসচ্ছিন্নকর ভক্তজ্ঞান প্রাপ্ত হইয়া থাকে ।

২৩ । এই হিমালয়ে অরুণোদয় বহু শয্যা রহিয়াছে, এ সকল কুশনাঙ্কুত শয্যা ভীষণের
অনন্তান্ত পদতললগ্নে রাগরঞ্জিত, পতিতপুষ্প-শেখরযুক্ত ও বর্জিত হইয়া আছে । উহার
রাগোজ্জ্বল অবস্থায় সত্বক সুরতবিশেষই ধ্যানের করিতেছে ।

गुणसम्पदा समधिगम्य परं

महिमानमत्र महिते जगताम् ।

नयशालिनि श्रिय इवाधिपतौ

विरमन्ति न ज्वलितुमोषधयः ॥ २४ ॥

अन्वयः । जगतां महिते अत्र हिमवति ओषधयः नयशालिनि अधिपतौ श्रियः इव गुणसम्पदा परं महिमानं समधिगम्य ज्वलितुं न विरमन्ति ॥ वाच्य—ओषधिभिः श्रीभिरिव न विरम्यते ॥ २४ ॥

कुसुमचिताः कुसुमव्याप्ताः । इभमार्जारादिकरणेषु स्तनभुजाद्यवयवानां शय्यातलस्थायित्वात् मार्दवाय कुसुमचिताः कुसुमास्तृताः, दिव्यस्त्रीणां सम्बन्धिन्यः इत्यर्थः । शेरते आसु इति शय्याः तल्पानि । “संज्ञायां सम-जनिषद” इत्यादिना क्यप् । रागायाते रागोद्रेके सति यः साशंसः सट्णः सुरतविशेषः तं, जातावेकवचनम् । सुरतविशेषान् इत्यर्थः । शंसन्ति सूचयन्ति विवृण्वन्ति इत्यर्थः । अत्र लाक्षारगादिपदार्थानां सुरतविशेषशंसनं प्रति विशेषणगत्या हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमलङ्कारः यमकेन संसृज्यते । जल-धरमालावृत्तम् “श्री श्री चेत् स्याज्जलधरमाला ख्याता” इति लक्षणात् धेनुकादिवन्धलक्षणं तु रतिरहस्ये—“न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषि-देति कटिरुद्वल्लभा । अग्रतो यदि शनैरधोमुखो धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये ॥ १ ॥ स्वेच्छया भ्रमति वल्लभेऽपि या योषिदाचरति वल्लभायितम् । व्यानतं रतमिदं यदि प्रिया स्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः ॥ २ ॥ तत्कटिं समधिरुह्य वल्लभः स्याद्वृषादिपशुसंस्थितिस्थितः । चक्रवदुन्नमति कुञ्चिताङ्गिका भ्रामरं न जघने समुद्धते ॥ ३ ॥ सर्वतः कटिपरिभ्रमो यदि प्रेङ्गुपूर्वमिदमुक्तमूलितम् । भूगतस्तनभुजास्यमस्तकामुन्नतां स्वय-मधोमुखीं स्त्रियम् ॥ ४ ॥ क्रामति स्वकरकण्ठमेहने वल्लभे करिरतं तदुच्यते ।” “प्रसारिते पाणिपादे शय्यास्पर्शमुखोरसि । उन्नतायाः स्त्रियाः कट्यां मार्जारीक्रमणं विदुः ॥” इति ग्रन्थान्तरे । [“कान्तोत्पीडा श्री श्री” इति वृत्तम्] ॥ २३ ॥

गुणेति । जगतां महिते जगद्भिः पूजिते पूज्यमाने । “मतिबुद्धि” इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः, “क्तस्य च वर्त्तमाने” इति षष्ठी । अत्र हिम-वति ओषधयः तृणज्योतींषि नयशालिनि अधिपतौ नोतिसम्पन्ने राज्ञि श्रियः सम्पदः इव गुणसम्पदा क्षेत्रगुणसम्पत्त्या अन्यत्र सन्धादिगुण-

କୂରରୌଗଣା: କୃତରବସ୍ତରବ:

କୁସୁମାନତା: ସକମଳ କମଳମ୍ ।

ଇହ ସିନ୍ଧବସ୍ତ୍ରଃ ସରଣାବରଣା:

କରିଣାଂ ମୁଦେ ସନଳଦାନଳଦା: ॥ ୨୫ ॥

ସାଢ଼ୱ୍ୟଂ ଗତମପନିଦ୍ରଚୂତଗନ୍ଧୈ-

ରାମୋଦଂ ମଦଜଳସେକଜଂ ଦଧାନ: ।

ଏତସ୍ମିନ୍ ମଦୟତି କୌକିଳାନକାଳି

ଲୌନାଲି: ସୁରକରିଣାଂ କପୌଳକାଫ: ॥ ୨୬ ॥

ଅନ୍ବୟ: । ଇହ କୂରରୌଗଣ: କୃତରବ: ତରବ: କୁସୁମାନତା: କମଳଂ ସକମଳଂ ସରଣାବରଣା: ସନଳଦା-
ନଳଦା: ସିନ୍ଧବ: କରିଣାଂ ମୁଦେ (ଭବନ୍ତି) ॥ ବାଚ୍ୟ—କୂରରୌଗଣେନ କୃତରବେଷ ତରୁଭି: କୁସୁମାନତା:
କମଳେନ ସକମଳେନ ସରଣାବରଣାଭି: ସନଳଦାନଳଦାଭି: ସିନ୍ଧୁ ଭି: (ଭୃୟତେ) ॥ ୨୫ ॥

ଅନ୍ବୟ: । ଏତସ୍ମିନ୍ ଅପନିଦ୍ରଚୂତଗନ୍ଧୈ: ସାଢ଼ୱ୍ୟଂ ଗତଂ ମଦଜଳସେକଜମ୍ ରାମୋଦଂ ଦଧାନ:
(ଷତ:) ଲୌନାଲି: ସୁରକରିଣାଂ କପୌଳକାଫ: ଅକାଳି କୌକିଳାନାଂ ମଦୟତି ॥ ବାଚ୍ୟ—ରାମୋଦଂ ଦଧା-
ନେନ ଲୌନାଲିନା କପୌଳକାଫେନ କୌକିଳା: ମାଦୟନ୍ତି ॥ ୨୬ ॥

ସମ୍ପଦା । ପରଂ ମହିମାନମ୍, ଉଭୟତ୍ରାପି ପ୍ରକାଶସାମର୍ଥ୍ୟଂ ସମାଧିଗମ୍ୟ
ଜ୍ୱଳିତୁଂ ପ୍ରକାଶିତୁଂ ନ ବିରମନ୍ତି ଅବିରତଂ ଜ୍ୱଳନ୍ତି ଇତ୍ୟର୍ଥ: । ଅନ୍ୟତ୍ର
ରାତ୍ରାଦାବିବେତି ଭାବ: ॥ ୨୪ ॥

କୂରରୌତି । ଇହ ଅଦ୍ରୌ କୂରରୌଗଣ: ଉତ୍କ୍ରୋଶସଂଘ: । “ଉତ୍କ୍ରୋଶକୂରରୌ
ସମୌ” ଇତ୍ୟମର: । କୃତରବ: କୃତାରବ: ତରବ: କୁସୁମେ: ଆନତା: କମଳଂ ଜଳଂ
ସକମଳଂ ସପତ୍ନମ୍ । “କମଳଂ ଜଳପତ୍ନୟୋ:” ଇତି ବିଶ୍ୱ: । ଯଦା କଂ ଜଳମ୍
ଅମଳମତ୍ୟନ୍ତଂ ସପତ୍ନଂ ବର୍ତ୍ତନ୍ତେ । “କଂ ଜଳେ ଶିରସି ଚ” ଇତ୍ୟମର: । କିଞ୍ଚ
ସରଣା: ଘୃମା: ଆବରଣଂ ଯାସାଂ ତା: ସରଣାବରଣା: । “ସରଣୋ ବରୁଣ: ସେତୁ-
ସ୍ଥିତକ୍ତଶାକ: କୁମାରକ:” ଇତ୍ୟମର: । ସନଳଦା: ସୋଶିରା: । “ମୂଲେଷ୍ୟୋଶିର-
ମସ୍ତ୍ରିୟାମ୍ । “ଅଭୟଂ ନଳଦଂ ସେବ୍ୟମ୍” ଇତ୍ୟମର: । ଅନଳଂ ସନ୍ତାପଂ ଘନ୍ତି
ସ୍ୱପ୍ନଘନ୍ତି ଶମୟନ୍ତି ଇତି ଅନଳଦା: । ସନଳଦାସ୍ତେ ତା: ଅନଳଦା:
ସିନ୍ଧବ: ନୟ: କରିଣାଂ ମୁଦେ ଭବନ୍ତି ଇତି ଶେଷ: । ନ କୁତ୍ରାପି ଉକ୍ତବୈପରୀ-
ତ୍ୟମ୍ ଇତି ଭାବ: ॥ ୨୫ ॥

ସାଢ଼ୱ୍ୟମିତି । ଏତସ୍ମିନ୍ ପର୍ବତେ ଅପନିଦ୍ରଚୂତଗନ୍ଧୈ: ସାଢ଼ୱ୍ୟଂ ଗତଂ

୨୫ । ଏହି ପର୍ବତେ କୂରରୌଗଣ କରବ କରବେଶେ; ଉତ୍କ୍ରୋଶ କୁଶଳରେ ଆନତ ହେବାରେ, କମଳ
ପତ୍ର-ପତ୍ରିକାବିତ୍ତ ରହିବାରେ; ଘୃମାବରଣାଣାମିନ୍ଦୁଗୁଣ ଉନ୍ନତସମ୍ପତ୍ତି ଓ ସନ୍ତାପହର ହେବା କରିଣବୃକ୍ତ
ସ୍ଥିତିଜନକ ହେବାରେ ।

୨୬ । ଏହି ପର୍ବତେ ସୁରକରିଣବୃକ୍ତ କପୌଳକାଫରେ ଆନ—ଘୃମାବରଣାଂ କରିଣବୃକ୍ତ ସମଜନ-ସେକ-

শ্রীমল্লতাভবনমোষণধয়ঃ প্রদীপাঃ

শয্যা নবানি হরিচন্দনপল্লবানি ।

অস্মিন্ রতিশ্রমনুদশ্চ সরোজবাতাঃ

স্মৃৎ দিশন্তি ন দিবঃ সুরসুন্দরৌভ্যঃ ॥২৮॥

ইশার্থমম্মসি চিরায তপশ্চরন্ত্যা

যাদৌবিলঙ্ঘনবিলোলবিলোচনায়াঃ ।

আলম্বতাশ্চকরমত্র ভবো ভবান্যাঃ

শ্রোতন্নিদাঘসলিলাঙ্গুলিনা করেণ ॥ ২৯ ॥

অন্বয়ঃ । অস্মিন্ শ্রীমল্লতাভবনম্ মোষণধয়ঃ প্রদীপাঃ নবানি হরিচন্দনপল্লবানি শয্যাঃ রতিশ্রমনুদঃ সরোজবাতাশ্চ সুরসুন্দরৌভ্যঃ দিবং স্মৃৎ ন দিশন্তি ॥ বাচ্য—লতাভবনেন মোষণধিঃ প্রদীপৈঃ নবৈঃ হরিচন্দনপল্লবৈঃ শয্যাभिঃ রতিশ্রমনুদৈঃ সরোজবাতৈঃ স্মৃৎ ন দিশ্যতে ॥ ২৮ ॥

অন্বয়ঃ । ইশার্থং চিরায অম্মসি তপঃ চরন্ত্যাঃ (অতঃ) যাদৌবিলঙ্ঘনবিলোলবিলোচনায়াঃ ভবান্যাঃ অশকরং ভবঃ শ্রোতন্নিদাঘসলিলেন করেণ অত্র আলম্বত ॥ বাচ্য—ভবেন অশকরঃ আলম্বাত ॥ ২৯ ॥

শ্রীমদিতি । অস্মিন্ অদ্রৌ শ্রীমত্ সন্মুদ্বিমত্ লতা এব ভবনম্, মোষণধয়ঃ তৃণজ্যোতীষি এব প্রদীপাঃ নবানি হরিচন্দনপল্লবানি সুরতল-কিসলয়ানি এব শয্যাঃ । “হরিচন্দনমাখ্যাতে গোশীর্ষে সুরপাদপে” ইতি বিশ্বঃ । রতিশ্রমনুদঃ সুরতশ্রমহারিণঃ সরোজবাতাশ্চ সুরসুন্দরৌভ্যঃ । ক্রিয়াগ্রহণাত্ চতুর্থী । দিবঃ দিবম্ । “অধোগর্থ” ইत्यादिना कर्मणि षष्ठी । স্মৃৎ ন দিশন্তি । বিস্মারয়ন্তি ইত্যর্থঃ । স্বর্গাদপি অতিরিচ্যতে অসৌ ইতি ভাবঃ । অত্র পূর্বাঙ্কং রূপকত্রয়ং স্ফুটম্ এব ॥ ২৮ ॥

ইশার্থমিতি । ইশায অতিশয়ায যথা তথা ইতি ক্রিয়াবিশেষণম্ । “অর্থং ন সহ নিত্যসমাসঃ সর্বলিঙ্গতা চ বক্তব্য্যা ।” চিরায চিরম্ অম্মসি তপঃ চরন্ত্যাঃ অত এব যাদৌবিলঙ্ঘনবিলোলবিলোচনায়া জল-

২৮ । এখানে স্রমশৃঙ্খলতারাজিই ভবন, তৃণজ্যোতিঃসমূহই প্রদীপ, নবীন হরিচন্দনপল্লবই শয্যা ; এই সকল এবং রতিশ্রমোপহারী সরোজবাত, ইহার সুরসুন্দরৌভ্যকে আর বর্ণ অরণ করা হইতেছে না ।

২৯ । ভবানী ভবনকে পাইবার জন্য বহু দিন জলমধ্যে থাকিয়া উপভ্রা করিয়াছিলেন ; তৎকালে জলজন্তুগণের বিষট্টনে তাঁহার নরন চকল হইতেছিল । তখন ভবনেষ স্বীয় খেদজনপ্রাণী করাজুলির অগ্রভাগবাত্রা এইখানেই ভবানীর কর গ্রহণ করিয়াছিলেন ।

येनापविद्धसलिलः स्फुटनागसद्मा

देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्ये ।

व्यावर्त्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः

खं व्यालिखन्निव विभाति स मन्दराद्रिः ॥३०॥

अन्वयः । देवासुरैः येन अपविद्धसलिलः स्फुटनागसद्मा अम्बुनिधिः अमृतं ममन्ये ।
अहिपतेः व्यावर्त्तनैः आहिताङ्कः अयं मन्दराद्रिः खं व्यालिखन् इव विभाति ॥ वाचा—
देवासुराः अपविद्धसलिलं स्फुटनागसद्मानम् अम्बुनिधिम् अमृतं ममन्युः । आहिताङ्केन अनेन
मन्दराद्रिणा खं व्यालिखतेव विभायते ॥ ३० ॥

जन्तुविघटितचकितेक्षणायाः तपसः अपि अधिकं दृष्ट्वा एव विलोभयन्त्याः
इति भावः । “यादांसि जलजन्तवः” इत्यमरः । भवान्याः भवपत्न्याः
प्रयोगकालापेक्षः अयं निर्देशः । “इन्द्रवरुणभव” इत्यादिना डीष् आनु
गामश्च । करैकदेशस्यापि करत्वात् अग्रश्चासौ करश्चेति समानाधिकरण-
समासः । अत एव वामनः—“हस्ताग्राग्रहस्तयोगुर्गुणगुणिर्नोर्भेदाभेदै”
इति । तम् अग्रकरं भवः शिवः श्रोतस्त्रिदाघसलिलाङ्गुलिना स्ववत्-
स्वेदाङ्गुलिना इति सात्त्विकोदयोक्तिः । करेण अत्र गिरौ आलम्ब्यत
गृहीतवान् । अत्र अङ्गुतातीतवृत्तान्तस्य प्रत्यक्षवत् अभिधानात्
भाविकालङ्कारः । “अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षवदलक्षिते । अत्यङ्गुतार्थ-
कार्यत्वाद्भाषिकं तदुदाहृतम् ॥” इति लक्षणात् । वसन्ततिलकावृत्तम्—
“उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥ २८ ॥

येनेति । देवाश्च असुराश्च तैः देवासुरैः । “येषां च विरोधः
शाश्वतिकः” इति नैकवद्भावः । एषां यतः कार्यत एव विरोधः न
गोव्याघ्रादिवत् शाश्वतिक इति आहुः । येन मन्दराद्रिणा मन्यदण्डोक्ततेन
इति भावः । अपविद्धसलिलः क्षिप्तजलः अत एव स्फुटं नागसद्मा पातालं
यस्मिन् सः अम्बुनिधिः अमृतं ममन्ये मथितः । मथ्यतेर्द्धिर्कर्मकत्वात्
दुहादित्वात् अप्रधाने कर्मणि लिट् । अहिपतेः मन्यगुणोक्तस्य वासुके-
रित्यर्थः । “मन्यानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम्” इति भारत-
वचनात् । व्यावर्त्तनैः वेष्टनैः आहिताङ्कः कृतचिह्नः सः अयं मन्दराद्रिः

३० । शूराद्वरुणं जलमिदं अमृतं मथनं करिष्याहिनेन । तत्रकाले मन्दराद्रिधारा जलधिर
जलं क्षिप्तं हरेराहिल ; काष्ठेन नागलोकं मण्डितः अकाशं गहिराहिल । तत्रन मथनंभीकृत
वासुकिर वेष्टेन कृतचिह्नं हरेरा अ मन्दराद्रि येन आकाशं उल्लेखनं करतइ विज्ञात हरेराहिल ।

নীতোচ্ছ্রায়ং মুহুরশিশিররশ্মে রুস্নৈ-

রানীলাভৈর্বিরচিতপরভাগা রত্নৈ: ।

জ্যোত্স্নাশঙ্কামিহ বিতরতি হংসশ্শ্যে নী

মধ্যে ঽপ্যঙ্ক: স্ফটিকরজতভিত্তিচ্ছায়া ॥ ৩১ ॥

দধত ইব বিলাসশালি নৃত্যং

মৃদু পততা পবনেন কম্পিতানি ।

ইহ ললিতবিলাসিনীজনম্ভু-

গতিকুটিলেষু পয়:সু পঙ্কজানি ॥ ৩২ ॥

অন্বয়: । ইহ অশিশিররশ্মে: রুস্নৈ: উচ্ছ্রায়ং নীতা আনীলাভৈ: রত্নৈ: বিরচিতপরভাগা হংসশ্শ্যে নী স্ফটিকরজতভিত্তিচ্ছায়া মধ্যাঙ্কে অপি মুহু: জ্যোত্স্নাশঙ্কামিহ বিতরতি ॥ বাচ্য—
নীতয়া বিরচিতপরভাগয়া হংসশ্শ্যে ন্যা স্ফটিকরজতভিত্তিচ্ছায়ায়া জ্যোত্স্নাশঙ্কৈব বিতীয়তে ॥ ৩১

অন্বয়: । ইহ মৃদু পততা পবনেন কম্পিতানি পঙ্কজানি ললিতবিলাসিনীজনম্ভু গতিকুটিলেষু পয়:সু বিলাসশালি নৃত্যং দধত ইব ॥ বাচ্য—কম্পিতৈ: পঙ্কজৈ: বিলাসশালি নৃত্যং ধৌযতে ॥ ৩২ ॥

খন্ম আকাশং ব্যালিখন্ ব্যাপাটয়ত্ ইব বিভাতি । অত্র শ্রীমত্যানুপা-
দানেনৈব খলেখনেন উত্প্রেচনাৎ অনুপাত্তগুণনিমিত্তা ক্রিয়াস্বরূপা
উত্প্রেচা ॥ ৩০ ॥

নীতেতি । ইহ অদ্রৌ অশিশিররশ্মে: উষ্ণাংশো: রুস্নৈ: ময়ূখৈ: সঙ্কুপ্তান্ভৈ:
ইত্যর্থ: । নীতোচ্ছ্রায়ম্ উচ্ছ্রায়ং নীতা বিস্তারিতা ইত্যর্থ: । তথ্য আনী-
লাভৈ: অসিতপ্রভৈ: রত্নৈ: ইন্দ্রনৌলৈ: বিরচিতপরভাগা তত্সন্নিধানাত্
লব্ধোৎকর্ষা ইত্যর্থ: । হংস ইব শ্শ্যে নী শ্শ্যেতবর্ণা “বিশদশ্শ্যেতপাঙ্করা:”
ইত্যমর: । “বর্ণাদনুদাত্তাচ্চোপধাত্তো ন:” ইতি শ্শ্যেতশব্দাত্ ডীপ্ ।
তকারস্য চ নকার: । স্ফটিকানাং রজতানাং চ ভিত্তয়: তাসাং ছায়া
কান্তি: । অঙ্ক: মধ্যে মধ্যাঙ্কে অপি ইত্যর্থ: । মুহু: জ্যোত্স্নাশঙ্কামিহ
জ্যোত্স্নাভ্রান্ভিৎ বিতরতি । জ্যোত্স্নাভ্রান্ভিৎ জনয়তি ইতি ভ্রান্ভি-
মদলঙ্কার: ॥ ৩১ ॥

দধত ইতি । ইহ অদ্রৌ মৃদু পততা মন্দং বহতা পবনেন । কম্পিতানি

৩১ । এই পর্বতে হংসের শ্মশ্রু শুভবর্ণ স্ফটিক ও রজতভিত্তির কান্তিপুঞ্জ অভিকমিত
স্বর্ণাক্রমে বিস্তারিত এবং নীলকান্তি রত্ননিচয়ের নৈকট্যবশে উৎকর্ষপ্রাপ্ত হইয়াও মধ্যাঙ্ক কালেও
বারংবার জ্যোৎস্নাশঙ্কা জন্মাইতেছে ।

৩২ । এই পর্বতে পঙ্কজকুল মুহু পবনে কম্পিত হইয়া সুলভ বিলাসিনীভবনের জগতিবৎ
কুটিল জলে যেন বিলাস সহকারে নৃত্য করিতেছে ।

अस्मिन्नगृह्यत पिनाकभृता सलौल-

मावद्धवेपथुरधौरविलोचनायाः ।

विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरौश्वरायाः

स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः ॥ ३३ ॥

क्रामद्भिर्घनपदवीमनेकसङ्घै-

स्तेजोभिः शुचिमणिजन्मभिर्विभिन्नः ।

उत्साणां व्यभिचरतीव सप्तसप्तेः

पर्यस्यन्निह निचयः सहस्रसङ्ख्याम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः । अस्मिन् पिनाकभृता अधौरविलोचनायाः ईश्वरायाः आवद्धवेपथुः विन्यस्तमङ्गल-
महौषधिः पाणिः स्तोरगप्रतिसरेण करेण अगृह्यत ॥ वाचा—पिनाकभृत् आवद्धवेपथुः
विन्यस्तमङ्गलमहौषधिं पाणिम् अगृह्णात् ॥ ३३ ॥

अन्वयः । घनपदवीं क्रामद्भिः अनेकसंख्येः शुचिमणिजन्मभिः तेजोभिः विभिन्नैः (अतः)
पर्यस्यन् इह सप्तसप्तेः उत्साणां निचयः सहस्रसंख्यां व्यभिचरति इव ॥ वाचा—विभिन्नेन
पर्यस्यता उत्साणां निचयेन सहस्रसंख्या व्यभिचर्यते ॥ ३४ ॥

पङ्कजानि ललितविलासिनोजनस्य भ्रूगतिवत् कुटिलेषु ईषत्तरङ्गितेषु
इतरथः पयःसु विलासशालि नृत्यं दधत इव सविलासं नृतयन्ति इव
इति उत्प्रेक्षा । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ३२ ॥

अस्मिन्निति । अस्मिन् अद्वौ पिनाकभृता शिवेन अधौरविलोचनायाः
चकितदृष्टेः उरगदर्शनादिति भावः । ईश्वरायाः गौर्याः । “स्वेषभास”
इत्यादिना वरच् । पुंयोगविवक्षाभावात् न ङोष् । आवद्धवेपथुः प्राप्त-
कम्प इति सात्त्विकोक्तिः । “ट्टितोऽथुच्” इति अथुच्प्रत्ययः । विन्यस्ता
मङ्गलमहौषधिः यवाङ्कुरादिः यस्मिन् सः पाणिः स्तस्तः गलितः उरग
एव प्रतिसरः कौतुकसूत्रं यस्य तेन । “आहुः प्रतिसरो हस्तसूत्रे माल्ये
च मण्डने” इति विश्वः । करेण सलौलम् अगृह्यत इति देवस्य पार्वती-
परिणयनवर्णनम् । ईशार्थम् इत्यत्र तु अनुग्रहमात्रोक्तिरिति अपौन-
रुक्तम् । भाविकम् एव अलङ्कारः ॥ ३३ ॥

क्रामद्भिरिति । घनपदवीम् आकाशं क्रामद्भिः व्यश्रुवानैः अनेक-

०० । एहै पर्वकडेहै पिनाकगणि चकितनम्रना गोरोर मङ्गलमहौषधिवृत्त कम्पावितकर
मोलागहकारे अग्रह करिग्राहिनेन । अग्रहकाले उन्नोद करेन मर्गगत कोळूकसूत्र अत्र
हरेग्राहिनि ।

ব্যধত্ত যস্মিন্ পুরমুচ্চগোপুরং
 পুরাং বিজেতুর্ধৃতযে ধনাধিপঃ ।
 স এষ কৈলাস উপান্তসর্পিণঃ
 করোত্যকালাস্তময়ং বিবস্বতঃ ॥ ২৫ ॥
 নানারত্নজ্যোতিষাং সন্নিপাতৈ-
 ক্ষুণ্ণে ধ্বন্তঃসানু বপ্রান্তরেণু ।

অন্বয়ঃ । যস্মিন্ ধনাধিপঃ পুরাং বিজেতুঃ ধৃতযে উচ্চগোপুরং পুরা ব্যধত্ত । স এষঃ কৈলাসঃ
 উপান্তসর্পিণঃ বিবস্বতঃ অকালাস্তময়ং করোতি । বাচ্য—ধনাধিপেন উচ্চগোপুরং পুরং ব্যধীয়ত ।
 তেন এতেন কৈলাসেন অস্তময়ঃ ক্রিয়তে ॥ ২৫ ॥

সংখ্যৈঃ । পরঃসহস্রৈরিত্যর্থঃ । ক্তচিৎ “অনেকবর্ণৈঃ” ইতি পাঠস্তু প্রামা-
 দিক এব বৈযথ্যাত্ ব্যাঘাতাচ্চ ইতি । শুচিমণিভ্যঃ স্ফটিকৈভ্যঃ জন্ম
 য়েষাং তৈঃ । “জন্মাद्यুত্তরপদো बहुव्रीहिर्यधिकरणेऽपीष्यते” ইতি বামনঃ ।
 তেজোभिঃ বিমিহ্নঃ মিশ্রঃ অতএব পর্য্যস্থান্ প্রসর্পন্ ইহ অদ্রৌ সপ্তসম্ভেঃ
 সবিতুঃ উস্ত্রাণাং কিরণানাং নিচয়ঃ নিকারঃ । সহস্রম্ ইতি সংখ্যা
 সহস্রসংখ্যা তাং স্থনিয়তাম্ ইতি শিষ্যঃ । ব্যभिচরতি অতিক্রামতি
 ইবেত্যুত্প্রেচ্চা ॥ ২৪ ॥

ব্যধত্তেতি । যস্মিন্ কৈলাসে ধনাধিপঃ কুবেরঃ পুরাং বিজেতুঃ শিবস্ব
 ধৃতযে সন্তোষায় উচ্চগোপুরম্ উন্নতপুরদ্বারম্ । “পুরদ্বারন্তু গোপুরম্”
 ইত্যমরঃ । পুরম্ অলকাখ্যাং পুরীং ব্যধত্ত নির্মিতবান্, তত্সখিত্বাত্ ইতি
 ভাবঃ । সঃ এষঃ কৈলাসঃ উপান্তসর্পিণঃ প্রান্তচারিণঃ বিবস্বতঃ সূর্য্যস্ব
 অকালে প্রসিদ্ধেতরকালে অস্তময়ং করোতি ইব ইতি উত্প্রেচ্চা । বস্তুতস্তু
 তত্কারণাভাবাত্ ব্যজ্ঞকাপ্রয়োগাত্ গম্যে উত্প্রেচ্চা । সা চ উপান্ত-
 বর্জিতয়া অসম্বন্ধে সম্বন্ধলক্ষণাতিশয়োক্ত্যুত্থাপিতা ইতি বিবেকঃ ।
 অস্তম্ ইতি মকারান্তম্ অব্যয়ম্ । তস্য পচাদ্যজন্তেন অযশব্দেন
 প্রচীতমাসঃ । বংশস্থং বৃহত্তম্ উক্তম্ ॥ ২৫ ॥

৩৪। বহু স্ফটিকজাত সহস্র সহস্র তেজ আকাশে পরিব্যাপ্ত হইয়াছে। এই সকল তেজে
 সন্নিবিষ্ট—সুতরাং প্রসর্পিত হইয়া এ পর্ব্বতে সন্নিবিষ্ট কিরণপুঞ্জ সহস্র সংখ্যাকেও যেন অতিক্রম
 করিয়াছে ।

৩৫। যে কৈলাসে পুরাটির সমস্তাধের জন্ত কুবের উচ্চ গোপুরাধিত পুরী নির্মাণ করাইয়া-
 ছিলেন, এই সেই ধাম কৈলাসপ্রাঙ্গণচারী দিবাকরের আকালিক অন্ত বিধান করিতেছে ।

बद्धां बद्धां भित्तिशङ्काममुष्मि-
 न्नावानावान् मातरिश्वा निहन्ति ॥ ३६ ॥
 रम्या नवद्युतिरपैति न शाद्वलेभ्यः
 श्यामीभवन्त्यनुदिनं नलिनौवनानि ।
 अस्मिन् विचित्रकुसुमस्तवकाचितानां
 शाखाभृतां परिणमन्ति न पल्लवानि ॥ ३७ ॥

अन्वयः । अमुष्मिन् अन्तःसानु नानारत्नज्योतिषां सन्निपातैः कृन्नेषु वप्रान्तरेषु बद्धां बद्धां भित्तिशङ्काम् आवान् आवान् मातरिश्वा निहन्ति । वाचा—आवाता आवाता मातरिश्वा बद्धा बद्धा भित्तिशङ्का निहन्त्येते ॥ २६ ॥

अन्वयः । अस्मिन् शाद्वलेभ्यः रम्या नवद्युतिः न अपैति, नलिनौवनानि अनुदिनं श्यामी-
 भवन्ति, विचित्रकुसुमस्तवकाचितानां शाखाभृतां पल्लवानि न परिणमन्ति । वाचा—रम्या
 नवद्युत्या न अपेयते । नलिनौवनैः श्यामीभूयते, पल्लवैः परिणम्यते ॥ ३७ ॥

नानेति । अमुष्मिन् कैलासे अन्तःसानु सानुषु इत्यर्थः । विभक्तार्थे
 अव्ययीभावः । नानारत्नज्योतिषां अनेकमणिकान्तोनां सन्निपातैः व्यतिकरैः
 कृन्नेषु क्वादितेषु । “वा दान्तशान्त” इत्यादिना निपातः । वप्रान्तरेषु
 कटकान्तरेषु बद्धां बद्धामभीक्ष्णं बद्धाम् । दृढोत्पादिताम् इत्यर्थः । “नित्य-
 वीप्सयोः” इति नित्यार्थे द्विर्भावः । “नित्यमभीक्ष्णम्” इति काशिका ।
 एकपदं चैतत् । भित्तिशङ्कां भित्तिः इति सन्देहम् आवान् आवान्
 अभीक्ष्णम् आपतन् । आङ्पूर्वात् वाधातोः शठप्रत्ययः । द्विर्भावादि
 पूर्व्ववत् । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति गच्छति इवि मातरिश्वा वायुः ।
 कनिन्प्रत्ययः । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति अलुक् । निहन्ति
 निवर्त्तयति । वायुसञ्चारात् भित्त्यभावः अवधार्यते इत्यर्थः । अतः निश्च-
 यान्तः सन्देहालङ्कारः । शालिनीवृत्तम् ॥ ३६ ॥

रम्येति । अस्मिन् अद्वौ । शादाः शष्पाणि सन्ति एषु इति शाद्वलाः
 तेभ्यः । “शाद्वलः शाद्वहरिते” इत्यमरः । “नडशादाद्वलच्” । रम्या नवा
 द्युतिः न अपैति किन्तु नित्या इत्यर्थः । नलिनौवनानि अनुदिनं सर्व्वदा
 श्यामीभवन्ति, न कदाचित्पाण्डुरौभवन्ति इत्यर्थः । विचित्रकुसुमस्तवकैः
 आचितानां व्यासानां शाखाभृतां तरूणां पल्लवानि न परिणमन्ति न
 जीर्णानि भवन्ति इत्यर्थः, सर्व्वदा नूतनानि एव वर्त्तन्ते इत्यर्थः । अत्र

३७ । एहि कैलासेर माशूमेने विविध रत्नज्योतिर समवाये वप्रान्तर सकल समाच्छादित इत्यत्र
 मउत डिङ्गिणङ्ग जग्गिडेहे ; किड् पुनः पुनः पवनगाडे सेहि डिङ्गिणङ्ग । निरङ्ग करिडेहे ।

परिसरविषयेषु लौढमुक्ता
हरितदणोद्गमशङ्कया मृगौभिः ।
इह नवशुककोमला मणौनां
रविकरसंवलिताः फलन्ति भासः ॥ ३८ ॥
उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्मा-
दुद्धूतः सरसिजसम्भवः परागः ।
वाल्याभिर्वियति विवर्त्तितः समन्ता-
दाधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ॥ ३९ ॥

अन्वयः । इह परिसरविषयेषु मृगौभिः हरितदणोद्गमशङ्कया लौढमुक्ताः नवशुककोमलाः मणौनां भासः रविकरसंवलिताः फलन्ति । वाचा—लौढमुक्ताभिः नवशुककोमलाभिः भाभिः रविकरसंवलिताभिः फल्यते ॥ ३८ ॥

अन्वयः । वाल्याभिः अमुष्मात् उत्फुल्लस्थलनलिनीवनात् उद्धूतः वियति समन्तात् विवर्त्तितः सरसिजसम्भवः परागः कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् आधत्ते । वाचा—उद्धूतेन विवर्त्तितेन सरसिज-सम्भवेन परागेण कनकमयातपत्रलक्ष्मीः आधीयते ॥ ३९ ॥

प्रस्तुतस्य एव तत्तद्वस्तुगतकान्तिस्थैर्यरूपकार्यस्य वर्णनात् प्रस्तुतम् इव कारणं कश्चित् असाधारणः कैलासस्य महिमा अवगम्यते इति पर्या-योक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम्—“कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात् कार्यवर्णनात् । प्रस्तुतत्वेन सम्बन्धस्तत्पर्यायोक्तमुच्यते” इति ॥ ३७ ॥

परिसरेति । इह अद्वौ परिसरविषयेषु पर्यन्तदेशेषु । “विषयो देगे” इति निपातः । मृगौभिः हरितदणोद्गमशङ्कया नीलदण्डाङ्कुर-भ्रान्त्या इति भ्रान्तिमदलङ्कारः । लौढाः पूर्वम् आस्वादिताः पश्चात् मुक्ताः लौढमुक्ताः, दग्धप्ररुद्धः इत्यादिवत् “पूर्वकाल” इत्यादिना समानाधि-करणसमासः । नवशुककोमलाः शुकसवर्णा इत्यर्थः । मणौनां मरकत-मणौनां भासः रविकरैः संवलिताः मिश्रिताः सत्यः फलन्ति सम्युच्छन्ति । वर्द्धन्ते इति यावत् ॥ ३९ ॥

३७ । एहे पर्वते शङ्खमगूढेन रमा नवशक्ति अपगत इत्येना ; ममल नलिनीवन सकल ममल शङ्खमोहाई धारण करे ; विविज कुशम-वाल्म मशोकशृङ्गेन पल्लवमकलउ कथनहे जीर्ण इत्येना ।

३८ । ए पर्वतेन पर्याल्लक्षणे मृगौगण नीलवर्ण दुर्गाङ्कुरजने अत्रे आवापन करिग्राहे, पत्रे परिग्राह करिग्राहे, ए हेन नवशुकनित कोमल मरकतवर्णन काष्ठिपुल्ल निवाकत्रेन करनिकत्रे मिलित इहेन वर्द्धित इहेतेह ।

ব্রহ্ম সন্যময়োঃ সুরাপগায়া-

মুপসি সয়াবকসব্যপাদরেখা ।

কথয়তি শিবযোঃ শরীরযোগং

বিষমপদা পদবী বিবর্তনেষু ॥ ৪০ ॥

অন্যতঃ । ব্রহ্ম উপসি সুরাপগায়াং সয়াবকসব্যপাদরেখা বিষমপদা বিবর্তনেষু পদবী সন্যময়োঃ শিবযোঃ শরীরযোগং কথয়তি । বাচ্য—পাদরেখয়া বিষমপদা...পদবী শরীরযোগঃ কথ্যতে ॥ ৪০ ॥

উত্পুল্লভেতি । বাত্যাভিঃ বাতসমূহৈঃ “বাতাদিভ্যো যত্” ইতি যত্পৃ-
ত্যয়ঃ । অমুপাত্ দৃশ্যমানাত্ উত্পুল্লভ্যলনলিনীবনাত্ জলপতিতস্য
পরাগস্য উত্থানাসম্ভবাৎ স্থলয়হণম্ । উত্পুল্লভসংপুল্লভয়োরুপসংখ্যানাত্
নিষ্ঠালত্বম্ । উভূতঃ উত্থাপিতঃ বিযতি সমন্তাত্ বিবর্তিতঃ পরিমণ্ড-
লিতঃ । অন্তরালে তু দৃশ্যমান এবৈতি ভাবঃ । সরসিজসম্ভবঃ পদ্মো-
জ্জবঃ পরাগঃ । রূপ্যভিপ্ৰায়েণ অত্র সরসিজশব্দপ্রয়োগঃ দ্রষ্টব্যঃ । কনক-
ময়াতপতলচ্ছৌম্ আধতে অনুকরোতি । অত্র পরাগস্য আতপতলচ্ছৌ-
সম্বন্ধাসম্ভবাৎ তত্সদৃশী লক্ষ্মী ইতি প্রতিবিম্বেন আতপাত্ অসম্ভবি-
ধর্ম্মসম্বন্ধা ইয়ং নিদর্শনা । তদুক্তম্—“অসম্ভবদ্বর্ম্মযোগাদুপমানোপ-
মেয়যোঃ প্রতিবিম্বক্রিয়া গম্যা যত্র সা স্যান্নিদর্শনা ॥” ইতি ॥ ৩৯ ॥

ব্রহ্মেতি । ব্রহ্ম অদ্রো উপসি প্রভাতি সুরাপগায়াং লক্ষণয়া তত্কচ্ছৌ
সয়াবকা সাল্লভকা সব্যপাদস্য রেখা বামচরণমুদ্রা যस्याং সা । “যাবো-
ল্লভো ব্রুমাংসঃ” ইত্যমরঃ । তথা বিষমাণি মহদল্পানি পদানি যस्याং
সা বিবর্তনেষু প্রদল্লিখনক্রিয়াসু পদবী শিবযোঃ প্রদল্লিখনপদ্ধতিরিত্যর্থঃ ।
সন্যময়োঃ সন্যময়োঃ প্রণমতোরিত্যর্থঃ । শিবা চ শিবস্য তয়োঃ শিবযোঃ
উমাশঙ্করয়োঃ । “পুমান্ স্ত্রিয়া” ইতি একশেষঃ । শরীরযোগম্ অর্দ্ধাঙ্ক-
সঙ্কটনারূপং কথয়তি । সন্যময়োঃ ইতি নিয়মবিষয়ে অপি বিরহাসহী
ব্রহ্ম বিহরতঃ শিবৌ ইতি ভাবঃ । অত্র পদবীবিষয়পদার্থযোঃ কথনং
প্রতি হেতুত্বাৎ কাব্যলিঙ্গম্ অলঙ্কারঃ ॥ ৪০ ॥

৩৯ । এই উৎকল্ল স্থলপদবন ব্রহ্মেতে পদপরাগে বায়ুবলে উখিত ও আকাশের চারিদিকে
পরিভ্রমণিত ব্রহ্ম কনকময় আতপত্রের শোভা সম্পাদন করিতেছে ।

৪০ । এই পর্বতে প্রভাতে সূর্যনদীর কচ্ছদে নিয়মনিষ্ঠ শিব-শিবীর অলঙ্কার বামপদবী
সম-বিষম অক্ষিপণক্রতি উদ্যোগে অর্দ্ধাঙ্গসংঘটনরূপ শরীরসংযোগ প্রকাশ করিতেছে ।

সম্মূৰ্চ্ছতাং রজতভিত্তিময়ূখজালৈ-

রালোলপাদপলতান্तरনির্গতানাম্ ।

ঘর্ম্মদুর্গতৈরিহ মুহুঃ পটলানি ধাম্ভা-

মাদর্শমণ্ডলনিভানি সমুল্লসন্তি ॥ ৪১ ॥

শুক্লৈর্ময়ূখনিচয়ৈঃ পরিবীতমূর্ত্তি-

র্বপ্রাভিঘাতপরিমণ্ডলিতোরুদেহঃ ।

শৃঙ্খাণ্যমুখ্য ভজতে গণমর্ত্তুরুচা

কুর্বন্ বধূজনমনঃসু শশাঙ্কশঙ্কাম্ ॥ ৪২ ॥

অর্থঃ । ইহ রজতভিত্তিময়ূখজালৈঃ সম্মূৰ্চ্ছতাং আলোলপাদপলতান্तरনির্গতানাম্ ঘর্ম্মদুর্গতৈঃ ধাম্ভাম্ আদর্শমণ্ডলনিভানি পটলানি সমুল্লসন্তি । বাচ্য—ধাম্ভাম্ আদর্শমণ্ডলনিভৈঃ পটলৈঃ সমুল্লসন্তি ॥ ৪১ ॥

অর্থঃ । শূক্লৈঃ ময়ূখনিচয়ৈঃ পরিবীতমূর্ত্তিঃ বপ্রাভিঘাতপরিমণ্ডলিতোরুদেহঃ গণমর্ত্তুঃ উচ্যে বধূজনমনঃসু শশাঙ্কশঙ্কাম্ কুর্বন্ অমুখ্য শৃঙ্খাণি ভজতে । বাচ্য—পরিবীতমূর্ত্তিনা... উরুদেহেন উচ্যে শশাঙ্কশঙ্কাম্ কুর্বতা শৃঙ্খাণি ভজ্যন্তে ॥ ৪২ ॥

সম্মূৰ্চ্ছতাংমিতি । ইহ অত্রৌ রজতভিত্তিময়ূখজালৈঃ সম্মূৰ্চ্ছতাং বহুলীভবতাম্ আলোলানাম্ পাদপলতানাম্ তরুশাখানাম্ অন্তরেণ রন্ধ্রেণ নির্গতানাম্ প্রস্তুতানাম্ ঘর্ম্মদুর্গতৈঃ উষ্ণাংশৈঃ ধাম্ভাং তেজসাম্ আদর্শমণ্ডলনিভানি দর্পণবিম্বসদৃশানি ইতি উপমালঙ্কারঃ । পটলানি মণ্ডলানি মুহুঃ বারং বারং সমুল্লসন্তি পুনঃ পুনঃ স্ফুরন্তি ন তু সাতত্যেন লতানাম্ আলোলত্বাभावात् । তচ্চ নান্যত্র মৃৎপাষাণাদিপ্ৰায়াণাম্ সম্ভবতি ইতি ভাবঃ ॥ ৪১ ॥

শুক্লৈরिति । শূক্লৈঃ ময়ূখনিচয়ৈঃ শুব্রকিরণসমূহৈঃ পরিবীতমূর্ত্তিঃ ব্যাসদেহঃ । বপ্রাভিঘাতেন বপ্রকৌড়িয়া পরিমণ্ডলিতঃ বস্তুলীকৃতঃ উরুদেহঃ বৃহচ্ছরীরং यस्य তথোক্তঃ গণমর্ত্তুঃ প্রমথনাথস্য উচ্যে বৃষভঃ । “উচ্চানড্যান্বলীবর্দে ঋষভো বৃষভো বৃষঃ” ইত্যমরঃ । বধূজনমনঃসু শশাঙ্কশঙ্কাম্ চন্দ্রভ্রান্তি কুর্বন্ তेषাং মৌগ্ধাদিতি ভাবঃ । অমুখ্য অদ্রেঃ শৃঙ্খাণি ভজতে সেবতে । অত্র শঙ্খাশব্দস্য সন্দেহার্থত্বে সন্দেহালঙ্কারঃ । ভ্রান্তিপরত্বে ভ্রান্তিমদলঙ্কারঃ । যথা ইচ্ছসি তথা অসু । স চ উচ্চবিশেষণোত্থে ন কাব্যলিঙ্গে ন অঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্কীৰ্ত্ত্যতে ॥৪২

৪১ । এ পর্বতে সূর্য্যোত্র দর্পণবিষয়ভিঃ তেজোভিঃ ব্রজতভিঃ ময়ূখশাখানাম্ বহুলীভূত, তথা চকল পাদপলতানাম্ ব্রজ পথে নির্গত ইহৈয়া বারংবারং সমুল্লসিত হইতেছে ।

সম্প্রতি লব্ধজন্ম শনকৈঃ কথমপি লঘুনি
 জীর্ণপয়স্যুপেয়ুষি মিদাং জলধরপটলে ।
 খণ্ডিতবিগ্রহং বলমিদো ধনুরিহ বিবিধাঃ
 পূরয়িতুং ভবন্তি বিभवः शिखरमणिरुचः ॥ ৪৩ ॥
 স্নপিতনবলতাतरुप्रवालै-
 रमृतलवस्तु तिशालिभिर्मयूखैः ।
 सततमसितयामिनीषु शम्भो-
 रमलयतीह वनान्तमिन्दुलेखा ॥ ৪৪ ॥

অন্যতঃ । ইহ বিবিধাঃ শিখরমণিরুচঃ সম্প্রতি লঘুনি জীর্ণপয়সি মিদাম্ উপেয়ুষি জলধর-
 পটলে কথমপি শনকৈঃ লব্ধজন্ম খণ্ডিতবিগ্রহং বলমিদো ধনুঃ পূরয়িতুং বিभवঃ ভবন্তি ।
 বাচ্য—বিবিধাभिः शिखरमणिरुग्भिः विभुभिः भूयते ॥ ৪৩ ॥

অন্যতঃ । ইহ শম্ভোঃ ইন্দুলেখা স্নপিত নবলতাतरुप्रवालैः अमृतलवस्तु तिशालिभिः मयूखैः
 सततम् असितयामिनीषु अपि वनान्तम् अमलयति । वाच्य—इन्दुलेखया वनान्तम् अमल्यते ॥ ৪৪ ॥

সম্প্রতিতি । ইহ অত্রৌ বিবিধাঃ নানাবর্ণাঃ শিখরমণিরুচঃ সম্প্রতি
 শরদি ইত্যর্থঃ । লঘুনি অগুরুণি কুতঃ জীর্ণপয়সি অতএব মিদাং
 ভেদম্ । “ষিদ্ধিদাদিভ্যোঃ” ইতি অঙ্-প্রত্যয়ঃ । উপেয়ুষি গতে জলধরপটলে
 মিঘমণ্ডলে কথম্ অপি শনকৈঃ লব্ধজন্ম उत्पन्नम् ইত্যর্থঃ । অতএব
 খণ্ডিতবিগ্রহং ছিন্নস্বরূপং বলমিদঃ ইন্দ্রস্য ধনুঃ পূরয়িতুং বিभवঃ
 সমর্থাঃ ভবন্তি । অত্র ইন্দ্রধনুষঃ মণিরুচীনাম্ অসম্বন্ধে সম্বন্ধকথ-
 নাৎ অতিশয়োক্তিঃ অলঙ্কারঃ । वंशपत्रपतितं वृत्तम् । “दिङ्मुनिवंशपत्र-
 पतितं भरनभनलगैः” ইতি লক্ষণাৎ ॥ ৪৩ ॥

স্নপিততি । ইহ অত্রৌ শম্ভোঃ ইন্দুলেখা স্নপিতানি নবানি লতানাং
 तरुणां च प्रवालानि यैः तैः । अमृतलवस्तु त्या अमृतविन्दुनिःस्यन्दे न
 शालन्ते ये तैः मयूखैः सततं सर्वकालम् असितयामिनीषु कृष्णपक्ष-

৪২ । অম্বথনাথের বৃষভের দেহ শুভ কিরণপুঞ্জে পরিব্যাপ্ত ; উহার বৃহৎ বশু বপ্রাতিভাবে
 বর্ষলৌকিক ; এ বৃষভ বধুজনের মনে শশীকমল উৎপাদন করিয়া এ গিরির শৃঙ্গ হইতে শৃঙ্গাঙ্করে
 বিচরণ করিতেছে ।

৪৩ । বর্ষমান শরৎকালে ক্রীড়ন হইয়া ছোট ছোট মেঘগুলি ভিন্ন ভিন্ন হইয়া বাহিতেছে ;
 উহাতে ইন্দ্রধনু অপ্রাষ্টভাবে কথঞ্চিৎ উৎপন্ন ও খণ্ডিত হইতেছে, (পরন্তু) এই পর্যন্ত হিত নানাবর্ণ
 নিবরমণিযুক্ত এ ধনুর আকৃতিপূরণে সমর্থ হইতেছে ।

ছিপতি যোঃনুবনং বিততাং বৃহদ্-
 বৃহতিকামিব রৌচনিকৌ রুচম্ ।
 অয়মনেকহিরগময়কন্দর-
 স্তব পিতুর্দয়িতো জগতীধরঃ ॥ ৪৫ ॥
 সক্তিং জবাৎপনয়ত্যনিলে লতানাং
 বৈরোচনৈর্দ্বিগুণিতাঃ সহসা ময়ূখৈঃ ।
 রোধোভুবাং মুহুরমুত্র হিরগময়ৌনাং
 ভাসস্তড়িদ্ধিলসিতানি বিড়ম্বয়ন্তি ॥ ৪৬ ॥

অর্থঃ । যঃ অনুবনং বিততাং রৌচনিকৌ রুচং বৃহদবৃহতিকাম্ ইব ছিপতি, অনেকহিরগময়-
 কন্দরঃ অয়ং তব পিতুঃ দয়িতো জগতীধরঃ । বাচ্য—যেন বিততা রৌচনিকৌ রুচং বৃহদবৃহতিকৈব
 চিখ্যতে, অনেকহিরগময়কন্দরেণ অনেন দয়িতেন জগতীধরেণ (ভূয়তে) ॥ ৪৫ ॥

অর্থঃ । অমুত্র অনিলে জবাৎ লতানাং সক্তিং অপনয়তি (সতি) সহসা বৈরোচনৈঃ
 ময়ূখৈঃ দ্বিগুণিতাঃ হিরগময়ৌনাং রোধোভুবাং ভাসঃ মুহুরমুত্র তড়িদ্ধিলসিতানি বিড়ম্বয়ন্তি । বাচ্য—
 দ্বিগুণিতাঃ ভাসাঃ তড়িদ্ধিলসিতানি বিড়ম্বয়ন্তি ॥ ৪৬ ॥

রাতিষু অপি বনান্তম্ অমলয়তি ধবলয়তি । অন্যত্র ন এতদসি ইতি
 ব্যতিরেকঃ ব্যজ্যতে ॥ ৪৪ ॥

ছিপতীতি । অথ যঃ অত্রিঃ অনুবনং বিততাং রৌচনিকৌ রুচং সৌবর্ণীম্
 কান্তিমিত্যর্থঃ । রোচনয়া রক্তাং রৌচনিকৌ । “লাজারোচনশকলকর্দমা-
 দ্রুক্” ইতি ঠক্ । “ঠিড়াণজ” ইत्यादिना डौप् । उत्प्रेक्षते । बृहद्बृह-
 तिकां महोत्तरासङ्गम् इव । “द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा”
 इत्यमरः । छिपति प्रसारयति । अनेकाः हिरण्यमयः कन्दरा यस्य सः ।
 हिरण्यमयशब्दः “दाण्डिनायन” इत्यादिना निपातनात् साधुः । अयं पुरो-
 वर्त्तौ गिरिः इत्यर्थः । तव पितुः इन्द्रस्य दयितः प्रियः जगत्याः धरः
 जगतीधरः । यस्ते गन्तव्य इन्द्रकीलाख्य इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

সক্তিমিতি । অমুত্র অমুষ্ণিন্ অত্রৌ অনিলে জবাৎ ভটিতি লতানাং

৪৪ । এ পর্বতে শতুর শিরঃস্থিত চন্দ্রলেখা-ময়ূখমালার সভত কৃকপক্ষীর রাজিকালেও
 বনান্তভূমি ধবলিত করিতেছে ; এ ময়ূখমালার তরুণতারাজির নব এবাং সকল বোধ হইতেছে,
 আর বিনু বিনু অমৃত করণ করিয়া শোভা পাইতেছে ।

৪৫ । যে পর্বত প্রভিবনে বৃহৎ উত্তরীর বস্তুর ছায় স্বর্ণকান্তি ছড়াইয়া দিতেছে, বহু
 হিরণ্যকন্দরশালী—তোমার পিতার প্রিয় সেই এ পর্বত অবস্থিত ।

কষণকম্পনিরস্তমহাহিभिः

क्षणाविमत्तमतङ्गजवर्जितैः ।

इह मदस्त्रপিতৈরনুমীযতে

সুরগজস্য গতং হরিচন্দনৈঃ ॥ ৪৩ ॥

जलदजालघनैरसिताश्मनाम्

उपहतप्रचयेह मरीचिभिः ।

भवति दीप्तिरदीপিতকন্দরা

तिमिरसंबलितेव विवस्वतः ॥ ৪৪ ॥

অন্বয়ঃ । ইহ কষণকম্পনিরস্তমহাহিभिঃ ক্ষণাবিমত্মমতঙ্গজবর্জিতৈঃ মদস্পিতৈঃ হরিচন্দনৈঃ সুরগজস্য গতম্ অনুমীযতে ॥ বাচ্য—গতম্ অনুমানি (পর্বতচারিণো জনাঃ) ॥ ৪৩

অন্বয়ঃ । ইহ জলদজালঘনৈঃ অসিতাশ্মনাং মরীচিभिঃ উপহতপ্রচয়া (অতঃ) অদীপিত-কন্দরা বিবস্বতঃ দীপ্তিঃ তিমিরৈঃ সম্বলিতা ইব ভবতি ॥ বাচ্য—উপহতপ্রচয়য়া অদীপিত-কন্দরয়া দীপ্তয়া संबলিতযেব ভূযতে ॥ ৪৪ ॥

সত্তিম্ অন্যোঃন্যসঙ্গম্ অপনয়তি সতি সহসা হঠাৎ বৈরোচনৈঃ সাবিত্রৈঃ ময়ূখৈঃ দ্বিগুণিতাঃ দ্বিরাবৃত্তাঃ ক্রুতা ইতি দ্বিগুণিতাঃ । “গুণস্বাবৃত্তিশব্দাদিষ্বিন্দ্রিয়ামুখ্যতন্তুषु” ইতি বৈজয়ন্তী । হিরণ্যময়ীনাং হিরণ্য-ধিকারানাম্ । “দাঙ্খিনায়ন” ইत्याদিনা নিপাতনাৎ সাধুঃ । রোধোভুবাং ভাসঃ সুহুঃ তড়িৎবিলসিতানি বিড়ম্বয়ন্তি অনুকূর্বন্তি ইত্যর্থঃ । উপমালঙ্কারঃ ॥ ৪৫ ॥

কষণেতি । ইহ অদ্রৌ কষণেন কণ্ডূয়নেন যঃ কম্পঃ তেন নিরস্তাঃ মহাহুয়ঃ মহাসর্পাঃ যেষ্যঃ তৈঃ । क्षणा विमत्तमतङ्गजवर्जितैः মত্মমতঙ্গজ-রহিতৈঃ, ক্রুতাঃ মদস্পিতৈঃ ঐরাবতমদসিক্তৈঃ ইত্যর্থঃ । “মিতাং ক্লস্বঃ” ইতি ক্লস্বঃ । হরিচন্দনৈঃ চন্দনদ্রুমৈঃ সুরগজস্য ঐরাবতস্য গতং প্রাপ্তিঃ অনুমীযতে । হরিচন্দনবিশেষণৈঃ কাব্যলিঙ্গম্ উন্মোয়ম্ ॥ ৪৬ ॥

৪৩ । এ পর্বতে বেগে বায়ু বহিরা লতাকালের পত্রপত্র সজ ঘূচাইয়া দিতেছে ; হুতরাং হিরণ্যরী তটুনির নীতিচ্ছটা হঠাৎ রবিকরযোগে দ্বিগুণিত হইয়া বিদ্রাবিক্রমের অশ্রুধরণ করিতেছে ।

৪৭ । এ পর্বতে যে সকল হরিচন্দন আছে, গজগণ্ডকণ্ডূরনকম্পনে মহাসর্প সকল তাহা হইতে চলিয়া গিয়াছে ; ঐরাবতের মদকলে সিক্ত ঐ সকল চন্দনভরতলে সন্তোষভরণ একণ আঁর উপস্থিত নাই ; হুতরাং ঐ সকল চন্দনভর বারা এখানে ঐরাবতের আগমন অশ্রুভিত হইতেছে ।

ভব্যো ভবন্নপি মুনেরিহ শাসনেন

চাচ্চৈ স্থিতঃ পথি তপস্য হতপ্রমাদঃ ।

প্রায়েণ সত্যপি হিতার্থকরে বিধৌ হি

শ্রেয়াংসি লব্ধুমসুখানি বিনাঃ অন্তরাযৈঃ ॥৪৬॥

মা ভূবন্নপথহৃত[হরা]স্তবেन्द्रিয়াশ্ৰবাঃ

সন্তাপে দিশতু শিবঃ শিবাং প্রসক্তিম্ ।

অর্থঃ । ইহ ভব্যো ভবন্ অপি মুনেঃ শাসনেন চাচ্চৈ পথি স্থিতঃ হতপ্রমাদঃ (সন্) তপস্য, হি প্রায়েণ হিতার্থকরে বিধৌ সত্যপি অন্তরাযৈঃ বিনা শ্রেয়াংসি লব্ধুম্ অসুখানি ॥ বাচ্য—ভব্যেন ভবতাপি পথি স্থিতেন হতপ্রমাদেন সত্য ত্বয়া তপস্যতাং, শ্রেয়োমিঃ লব্ধুম্ অসুখৈর্ভূযতে ॥ ৪৬ ॥

জলদেতি । ইহ অস্মিন্ অদ্রৌ জলদজালধনৈঃ মেঘবৃন্দসান্দ্রৈঃ অসিতাশ্মনাম্ ইন্দ্রনীলানাং মরীচিभिঃ দৌধিতিभिঃ । “ভানুঃ করো মরীচিঃ স্ত্রীপুংসয়োর্দৌধিতিঃ স্ত্রিয়াম্” ইত্যমরঃ । উপহৃতপ্রচয়া বিঘট্টিতসঙ্ঘাতা অতএব অদৌপিতকন্দরা অপ্রকাশিতগহ্বরা বিবস্বতঃ দৌষিঃ তিমিরৈঃ সংল্লিতা সংহতা ব্যামিশ্রিতা ইব ভবতি ইতি উত্প্রেচ্চা ॥ ৪৭ ॥

ভব্য ইতি । ইহ অদ্রৌ ভব্যঃ শান্তঃ ভবন্ অপি মুনেঃ ব্যাসস্য শাসনেন ইন্দ্রারাধনরূপেণ চাচ্চৈ পথি চত্বিধ্যমার্গে স্থিতঃ সৃষ্টোতশস্ব এব ইত্যর্থঃ । হতপ্রমাদঃ অপ্রমত্তঃ সন্ তপস্য তপস্বর্য্যাং কুরু । তপস্য ইতি “কর্মণো রোমণ্যতপোঃশ্যাং বর্চিচরোঃ” ইতি ক্যঙ্ । তদন্তাদৃধাতোল্লোট্ । ন চ সর্বভূতহিতকারিণঃ মে প্রমাদঃ কিং করিষ্যতীতি বিশ্বসিতব্যম্ ইতি অর্থান্তরন্যায়েন আহ—প্রায়েণেতি । হি যস্মাত্ বাহুল্যেন । “প্রায়েণ বয়স্যনশনে সৃতৌ বাহুল্যতুল্যয়োঃ” ইতি হেমচন্দ্রঃ । হিতম্ অ করোতীতি তস্মিন্ হিতার্থকরে বিধৌ ব্যাপারে সতি অন্তরাযৈঃ বিন্ধৈঃ বিনা শ্রেয়াংসি লব্ধুম্ অসুখানি অশক্যানি ইত্যর্থঃ । অতএব “শকধৃষ” ইत्यादिना समानकर्तृकेषु तुमुन् । अकारणवैरिणः सर्वत्र सर्वस्यापि सन्ति इति भावः ॥ ৪৮ ॥

৪৬ । এ পর্বতে ইন্দ্রনীলমণিসমূহের মেঘমালা মরীচিনিগ্নের দিবাকরের কিরণনিকর উপহৃত হওয়ায় গিরিগহ্বর আলোকিত হইতেছে না ; এ দিবাকরের আলোক যেন তিমিররাশিতে মিশ্রিত হইয়াই বিরাজ করিতেছে ।

৪৭ । তুমি শান্তপ্রকৃতি হইলেও ব্যাসমুনির আদেশে ক্ষোভিত পথে অর্থাৎ শত্ৰুগণি হইয়া অশ্রমভাৰে তপস্তা কর । বল্লভঃ হিতার্থকর ব্যাপার হইলেও বিনা বিশেষ সজললাভ করা যায় না । ভাবার্থ এই যে, সর্বত্রই সকলের অহেতুক শত্রু বিদ্যমান, অতএব সাবধানে তপস্তা কর্তব্য ।

রচন্তস্তপসি বলন্ত লোকপালাঃ
 কল্যাণীমধিকফলাং ক্রিয়াং ক্রিয়াসুঃ ॥৫০॥
 ইত্যুক্তা সপদি হিতং প্রিয়ং প্রিয়াহঁ
 ধাম স্বং গতবতি রাজরাজমৃত্যে ।
 সৌক্ত্যহঁ কিমপি পৃথাসুতঃ প্রদধ্যৌ
 সন্ধত্তে মৃশমরতিং হি সন্নিয়োগঃ ॥৫১॥

অন্বয়ঃ । তব ইन्द्रিয়াশ্চাঃ তে অপথহৃতঃ [অপথহরাঃ] মা ভূবন্ সন্তাপি সতি শিবঃ শিবাং
 প্রসক্তিং দিশতি । লোকপালাঃ তপসি বলং রচন্তঃ কল্যাণীং ক্রিয়াম্ অধিকফলাং ক্রিয়াসুঃ ॥
 বাচ্য—ইन्द्रিয়াশ্চাঃ অপথহৃতভিঃ [অপথহরেঃ] মা ভাবি, শিবেন শিবা প্রসক্তিঃ দিশ্যতাম্ ।
 লোকপালৈঃ বলং রচন্তিঃ কল্যাণী ক্রিয়া অধিকফলা ক্লপীষ্ট ॥ ৫০ ॥

অন্বয়ঃ । প্রিয়াহঁ রাজরাজমৃত্যে ইতি হিতং প্রিয়ম্ উক্তা সপদি স্বং ধাম গতবতি (সতি)
 পৃথাসুতঃ সৌক্ত্যহঁ কিম্ অপি প্রদধ্যৌ । হি সন্নিয়োগঃ মৃশম্ অরতিং সন্ধত্তে ॥ বাচ্য—পৃথাসুতেন
 কিমপি প্রদধ্যৌ, সন্নিয়োগেন অরতিঃ সন্ধীয়তে ॥ ৫১ ॥

মা ভূবন্নতি । তব ইन्द्रিয়াণি এব অশ্চাঃ তে অপথেন হরন্তি ইতি
 অপথহৃতো [অপথহরাঃ] মা ভূবন্ ত্বাম্ অপথং মা নৈষুঃ ইত্যর্থঃ ।
 [অপপূর্বকহৃতঃ কর্ত্তরি ক্রিপ্ অচ্ বা পাঠভেদাত্] । “মাঙ্ড়ি লুঙ্”
 ইতি আশীৰ্থ্যে লুঙ্ । সন্তাপি তপঃক্লেশে সতি শিবঃ শিবাং সাধীযসীং
 প্রসক্তিং প্রবৃত্তিম্ উক্তাহঁ দিশতু । কিञ্চেতি চার্থঃ । লোকপালাঃ ইन्द्रাদয়ঃ
 তপসি বিধেয়ং বলং শক্তিং রচন্তঃ বর্জয়ন্তঃ সন্তঃ কল্যাণীং ক্রিয়াম্
 অনুষ্ঠানম্ অধিকফলাং সাধ্বীং ক্রিয়াসুঃ কুর্বন্তু । করোতিঃ আশিষি
 লোট্ ॥ ৫০ ॥

ইতীতি । প্রিয়াহঁ রাজরাজমৃত্যে ইতি পূর্বাঙ্গম্ । হিতং প্রিয়ং বচনম্
 ইতি শেষঃ । উক্তা সপদি স্বং স্বকীয়ং ধাম স্থানং গতবতি সতি, পৃথাসুতঃ
 অর্জুনঃ সৌক্ত্যহঁ সৌক্যং কিম্ অপি প্রদধ্যৌ চিন্তয়ামাস । তথাহি—
 সন্নিয়োগঃ সুজনবিরোগঃ মৃশম্ অরতিং ব্যথাং সন্ধত্তে করোতি ইত্যর্থঃ ।
 অর্থান্তরন্যাসঃ ॥ ৫১ ॥

৫০ । তোরার ইঞ্জিয়রূপ অবগণ যেন অপথে পদার্পণ করে না; রেণ উপস্থিত হইলে
 শিব তোরার অংল উৎসাহ প্রদান করুন । লোকপালগণ তোরার তপঃশক্তি বর্দ্ধিত করিয়া
 কল্যাণময়ী ক্রিয়াকে অধিকফলাজী করুন ।

৫১ । প্রেমাম্পন্ন কুবেরাশ্রুতর এইরূপ হিত এবং প্রিয়বাক্য বলিয়া স্বস্থানে প্রদান করিলে,
 প্রধানমন অর্জুন উৎকণ্ঠা সহকারে কি যেন চিন্তা করিতে লাগিলেন । বলন্তঃ সুজনবিরোগ
 একান্তই দুঃখোৎপাদন করিয়া থাকে ।

तमनतिशयनीयं सर्वतः सारयोगा-

दविरहितमनेकेनाङ्गभाजा फलेन ।

अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसाशंसितं सः

स्वमिव पुरुषकारं शैलमभ्याससाद ॥५२॥

इति भारविकृतौ महाकाव्ये हिमवद्वर्णनं नाम

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अन्वयः । अकृशलक्ष्मीः सः अर्जुनः सर्वतः सारयोगात् अनतिशयनीयम् अनेकेन अङ्गभाजा फलेन अविरहितम् अकृशं चेतसा आशंसितं शैलं स्वं पुरुषकारमिव अभ्याससाद ॥ वाचा—अकृशलक्ष्म्या तेन अर्जुनेन अनतिशयनीयः अविरहितः अकृशः आशंसितः शैलः स्वः पुरुषकार इव अभ्यासिदे ॥ ५२ ॥

तमिति । अकृशाः पूर्णाः लक्ष्म्याः शोभाः यस्य सः अकृशलक्ष्मीः इति बहुवचनाश्रितः बहुव्रीहिः । एवञ्च “उरःप्रभृतिभ्यश्च” इति कप्प्रत्ययान-वकाशः तत्र लक्ष्मीशब्दस्य एकवचनान्तपाठात् । नापि “नद्यृतश्च” इत्यस्य अवकाशः उरःप्रभृतिपाठसामर्थ्यादेव । शैषिकस्तु वैभाषिक इति अविरोधः । सः अर्जुनः सर्वतः सर्वत्र सारयोगात् उत्कृष्टबलप्रयोगात् । “सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लृप्ते वरे त्रिषु” इति उभयत्रापि अमरः । अनतिशयनीयम् अनतिक्रमणीयम् अनेकेन बहुना अङ्ग-भाजा समीपं गतेन शोभप्रभाविना इति यावत् । फलेन कार्यसिद्ध्या अविरहितम् अशून्यं कार्यसिद्धेरवश्यं साधकम् इत्यर्थः । अकृशम् अतनुं चेतसा आशंसितं प्राप्तुम् इष्टं शैलम् इन्द्रकीलं स्वम् आत्मीयं पुरुषस्य कारः कर्म तं पुरुषकारम् उक्तविशेषणविशिष्टं पौरुषम् इव अभ्याससाद अधिष्ठितवान् । मालिनीवृत्तम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां

किराताजुं नौयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

६२ । पूर्वभाषासंग्रह सेही अर्जुन शीघ्र रूपेण पुरुषकारवत् विपुल ऐश्वर्योक्तं पर्वते अधिष्ठानं करिजेन । ऐ पर्वत सर्वथा वनप्रयोग करिजेन अनतिक्रमणीयः अतिप्रभावी बहू कले उहा परिपूर्ण, अर्जुन उहाके पाहिवार जल बहदिन इहेते मने मने आकाङ्क्षा करिजेहिलेन ।

षष्ठः सर्गः ।

रुचिराकृतिः कनकसानुमथो

परमः पुमानिव पतिं पतताम् ।

धृतसत्पथस्त्रिपथगामभितः

स तमारुरोह पुरुहूतसुतः ॥ १ ॥

तमनिन्द्यबन्दिन इवेन्द्रसुतं

विहितालिनिक्कणजयध्वनयः ।

पवनेरिताकुलविजिह्वाशिखा

जगतीरुहोऽवचकरुः कुसुमैः ॥ २ ॥

रुचिराकृतिरिति । अथो आसादनानन्तरं रुचिराकृतिः सौम्यविग्रहः । धृतसत्पथः अवलम्बितसन्मार्गः आकारानुरूपगुणवान् इत्यर्थः । “यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति” इति सामुद्रिकाः, उपमाने अपि समानम् एतत् । सः पुरुहूतसुतः अर्जुनः, कनकस्य विकाराः सानवो यस्य तं कनकसानुम् । गरुडसावर्ण्यार्थं विशेषणम् एतत् । “समुदाये विकारषष्ठ्योश्च” इति बहुव्रीहिः उत्तरपदलोपश्च । तम् इन्द्रकीलं परमः पुमान् विष्णुः पततां पक्षिणां पतिं गरुडम् इव । त्रिभिः पथिभिः गच्छतीति त्रिपथगा भागीरथी । “अन्येष्वपि दृश्यते” इति उपप्रत्ययः, उपपदसमासः उत्तरपदसमासश्च । ताम् अभितः अभिमुखम् आरुरोह । “समोपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः” इत्यमरः । प्रमिताक्षरावृत्तम् । “प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ अस्य कार्यसिद्धिनिमित्तानि सूचयन् मार्गं वर्णयति—तमिति । विहिताः अलिनिक्कणाः जयध्वनयः इव यैः ते तथोक्ताः । पवनेरिताः पवनेन वायुना नृणाः अतएव आकुलाः लोलाः विजिह्वाः वक्राश्च शिखाः अग्राणि येषां ते तथोक्ताः । “शिखा ज्वाला केकिमौल्योः शिखाशाखायमौलिषु” इति वैजयन्तो । जगतीरुहः भूरुहः । क्विप् । अनिन्द्याः अनवद्याः ये बन्दिनः सुतिपाठकाः ते इव तम् इन्द्रसुतम् अर्जुनं कुसुमैः अवचकरुः अभिवष्टुः इत्यर्थः । “ऋच्छत्यताम्” इति गुणः । अत्र किरतेर्दृष्ट्यर्थत्वात् कुस-

अवधूतपङ्कजपरागकणा-

स्तनुजाङ्गवौसलिलवीचिभिदः ।

परिरेभिरेऽभिमुखमेत्य सुखाः

सुहृदः सखायमिव तं मरुतः ॥ ३ ॥

उदितोपलस्खलनसंवलिताः

स्फुटहंससारसविरावयुजः ।

मुदमस्य माङ्गलिकतूर्य्यकृतां

ध्वनयः प्रतेनुरनुवप्रमपाम् ॥ ४ ॥

अवरुग्णतुङ्गसुरदारुतरौ

निचये पुरः सुरसरित्पयसाम् ।

मानां करणत्वं विज्ञेयार्थत्वे तु कर्मत्वमेव । यथा “कटाक्षान् वामा किरति” इति । दृश्यते च धातूनामर्थभेदात् कारकव्यत्ययः, यथा सिञ्चतेः क्षरणार्द्राक्षरणयोः अर्थयोः द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वकरणत्वे । यथा—“मेधोऽमृतं सिञ्चति गौः पयश्च ।” “सिञ्चतीवामृतं वैपुः” इति । अत्र वाक्ये समासगतयोरुपमयोः साध्यसाधनभावात् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २ ॥

अवधूतेति । अवधूताः प्रसारिताः पङ्कजपरागकणाः यैः ते तथोक्ताः इति सौरभ्योक्तिः । तनूः जाङ्गव्याः सलिलवीचीः भिन्दन्ति इति तथोक्ताः इति शैत्योक्तिः । सुखयन्ति इति सुखाः ‘पचाद्यच्’ सुखस्पर्शाः इति मान्योक्तिः । मरुतः वाताः तम् अर्जुनं सुहृदः सखायम् इव अभिमुखम् एत्य आगत्य परिरेभिते आलिङ्गितवन्तः ॥ ३ ॥

उदितेति । उदितोपलेषु उन्नतपाषाणेषु खलनेन प्रतिघातेन संवलिताः चूर्णिताः अतः तूर्य्यघोष इव घुमघुमायमाना इत्यर्थः । स्फुटेः हंसानां सारसानां च विरावैः युज्यन्ते इति तथोक्ताः । क्षिप् । अनुवप्रम् अपाम् अन्तः पतन्तीनाम् इति शेषः । ध्वनयः अस्य अर्जुनस्य माङ्गलं प्रयोजनम् एषां ते माङ्गलिकाः “प्रयोजनम्” इति ठञ् । तैः तूर्य्यैः कृतां मुदं हर्षं प्रतेनुः । अत्र अन्यस्य अन्यकार्य्यकरणासम्भवात् तूर्य्यकृतमुत्सृष्टशीं मुदम् इति प्रतिविम्बेन आक्षेपात् निदर्शनालङ्कारः ॥ ४ ॥

स ददर्श वेतसवनाचरितां
 प्रणतिं बलीयसि समृद्धिकरौम् ॥ ५ ॥
 प्रबभूव नालमवलोकयितुं
 परितः सरोजरजसाऽरुणितम् ।
 सरिदुत्तरोयमिव संहतिमत्
 स तरङ्गरङ्गि कलहंसकुलम् ॥ ६ ॥
 दधति क्षतौः परिणतद्विरदे
 मुदितालियोषिति मदस्त्रुतिभिः ।
 अधिकां स रोधसि बबन्ध धृतिं
 महते रुजन्नपि गुणाय महान् ॥ ७ ॥

अवरुग्णेति । सः अर्जुनः पुरः अग्रे अवरुग्णतुङ्गसुरदाहृतरो
 भग्नोन्नतदेवदारुद्रुमे बलीयसि बलवन्तरे । मत्वन्तात् ईयसुनि “विन्म-
 तोर्लुक्” इति मतुपो लुक् । सुरसरित्पयसां निचये पूरे विषये वेतस-
 वनेन वाणीरवनेन आचरिताम् । “अथ वेतसे रथाभ्रपुष्पविदुरशीत-
 वानीरवञ्जुला” इत्यमरः । समृद्धिकरीं श्रेयस्करीं लोके यथा दृष्टाम्
 इत्यर्थः । प्रणतिं ददर्श । या सर्वलोकदृष्टान्तभूता इति भावः ॥ ५ ॥

प्रबभूवेति । सः अर्जुनः परितः सरोजरजसा कमलरेणुना अरुणितं
 पाटलितम्, उत्तरोयं च कुसुमादिना अरुणितं भवति । संहतिमत् नोरम्भं
 तरङ्गरङ्गि वारितरङ्गशोभि सरिदुत्तरोयं स्तनांशुकम् इव स्थितं कल-
 हंसकुलं कादम्बकुलम् अवलोकयितुम् अलम् अत्यर्थं न प्रबभूव न
 शशाक । तत्सौन्दर्योद्देलत्वात् इति भावः ॥ ६ ॥

दधतीति । सः अर्जुनः क्षतौः क्षतानि दधति धारयति । कुतः ?
 परिणताः तिर्यग्दन्तप्रहारिणः द्विरदाः यस्मिन् तस्मिन् । “तिर्यग्दन्त-
 प्रहारस्तु गजः परिणतो मतः” इति हलायुधः । मदस्त्रुतिभिः मुदिता-
 लियोषिति रोधसि अधिकां धृतिं प्रीतिं बबन्ध निश्चलीकृतवान् इत्यर्थः ।
 तथाहि—महान् जनः रुजन् पीडयन् अपि महते गुणाय उत्कर्षाय
 भवति, महत्कृता पीडा अपि शुभावहा एव इत्यर्थः । तत् युक्तं गज-
 रुग्णस्य अपि रोधसः प्रीतिकरत्वम् इति भावः ॥ ७ ॥

अनुहेमवप्रमरुणैः समतां
 गतमूर्मिभिः सहचरं पृथुभिः ।
 स रथाङ्गनामवनितां करुणै-
 रनुबध्नीमभिननन्द रुतैः ॥ ८ ॥
 सितवाजिने निजगटू रुचय-
 श्वलवीचिरागरचनापटवः ।
 मणिजालमम्भसि निमग्नमपि
 स्फुरितं मनोगतमिवाकृतयः ॥ ९ ॥
 उपलाहतोद्धततरङ्गधृतं
 जविना विधूतविततं मरुता ।
 स ददर्श क्वेतकशिखाविशदं
 सरितः प्रहासमिव फेनमपाम् ॥ १० ॥

अन्विति । सः अर्जुनः अनुहेमवप्रं कनकसानुसमीपे । समीपार्थं
 अथ्ययीभावः । अरुणैः कनककान्त्युपरञ्जनादिति भावः । पृथुभिः
 जर्मिभिः समतां तुल्यरूपतां गतम् । सादृश्यात् दुर्विवेच्यम् इति भावः ।
 सहभूतं सहचरं प्रियं, सहशब्दस्य पचाद्यजन्तेन चरशब्देन समासः ।
 करुणैः दैनैः रुतैः कूजितैः अनुबध्नीम् अन्विष्यन्तीं रथाङ्गनाम-
 वनितां चक्रवाकीम् अभिननन्द । प्रकष्टप्रेमदर्शनात् कस्य न आनन्द
 इति भावः । अत्र तावत् जर्मिणां स्वभावव्यत्यागेन आरुण्यस्वीकारात्
 तद्गुणालङ्कारः । “तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाश्रयात् ।” इति
 लक्षणात् । तन्मूला च इयं चक्रवाक्याः स्वकान्ते तरङ्गभ्रान्तिरिति तद्-
 गुणभ्रान्तिमतोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ८ ॥

सितवाजिन इति । चलवीचीनां रागः रञ्जनं वर्णान्तरापादनं तस्य
 रचना क्रिया तत्र पटवः समर्थाः रुचयः प्रभाः अम्भसि निमग्नम् अपि
 मणिजालं स्वाश्रयभूतम् इति भावः । मनोगतं स्फुरितं रोषादि-
 विकारम् आकृतयो भ्रूभङ्गादिवाह्यविकारा इव सितवाजिने अर्जुनाय
 निजगटुः ज्ञापयामासुरित्यर्थः । आकृत्या हि मनोगतं विचक्षणा
 जानन्ति इति भावः ॥ ९ ॥

उपलेति । उपलैः आहताः अतएव उद्धताश्च ये तरङ्गाः तैः धृतं

बहु बर्हिचन्द्रकमिभं विदधे
 धृतिमस्य दानपयसां पटलम् ।
 अवगाढमौचितुमिवेभपतिं
 विकसद्विलोचनशतं सरितः ॥ ११ ॥
 प्रतिबोधजम्भणविभिन्नमुखौ
 पुलिने सरोरुहदृशा ददृशे ।
 पतदच्छमौक्तिकमणिप्रकरा
 गलदश्रुबिन्दुरिव शुक्तिवधूः ॥ १२ ॥
 शुचिरप्सु विद्रुमलताविटप-
 स्तनुसान्द्रफेनलवसंवलितः ।
 स्मरदायिनः स्मरयति स्म भृशं
 दयिताधरस्य दशनांशुभृतः ॥ १३ ॥

निर्गमरोधात् इत्यर्थः । जविना वेगवता मरुता वातेन विधूतं विततं-
 च केतकस्य शिखायं तद्वत् विशदम् अपां फेनं ह्रिण्णोरम् । “ह्रिण्णो-
 रोऽब्धिकफः फेन” इत्यमरः । सरितः प्रहासम् अट्टहासम् इव इति उत्-
 प्रेक्षा । सः अर्जुनः ददर्श ॥ १० ॥

बह्विति । बर्हिचन्द्रकमिभं मयूरमेचकसदृशम् । “समी चन्द्रक-
 मेचकौ” इत्यमरः । बहु अनेकधा दानपयसां पटलम् । जातावेकवचनम् ।
 बहवः मदाश्रुबिन्दव इत्यर्थः । अवगाढम् अन्तःप्रविष्टम् । गाहेः
 कर्त्तरि क्तः । इभपतिम् ईक्षितुं विकसत् उन्मिषत् सरितः विलोचन-
 शतम् इव इति उत्प्रेक्षा । अस्य अर्जुनस्य धृतिं प्रीतिं विदधे चकार ॥ ११ ॥

प्रतिबोधेति । प्रतिबोधः स्फुटनं निद्रापगमश्च तत्र यत् जम्भणम्
 उच्छ्वनता जृम्भा च तेन विभिन्नमुखौ विस्मिष्टाग्रा, विवृतास्या च । अतएव
 पतन् प्रसरन् अच्छः मौक्तिकमणीनां प्रकरः स्तोमः यस्याः सा तथोक्ता
 अतएव गलदश्रुबिन्दुः इव स्थिता इति उत्प्रेक्षा । शुक्तिः बधूः इव शुक्ति-
 बधूः पुलिने शयनीये इव इति भावः । सरोरुहदृशा अर्जुनेन दृष्टे
 दृष्टा । अत्र प्रतिबोधादि(विशिष्ट)स्मिष्टपदोपात्तानां प्रकृतानां शुक्तिबध्वोश्च
 उपमारूपकयोः साधकबाधकाभावात् सन्देहसङ्करः । तत्सापेक्षा च
 अश्रुगलनोत्प्रेक्षा इति तयोः अङ्गाङ्गिभावः ॥ १२ ॥

उपलभा चञ्चलतरङ्गधृतं
 मद्गन्धमुत्थितवतां पयसः ।
 प्रतिदन्तिनामिव स सम्बुबुधे
 करियादसामभिमुखान् करिणः ॥ १४ ॥
 स जगाम विस्मयमुदीच्य पुरः
 सहसा समुत्पिपतिषोः फणिनः ।
 प्रहितं दिवि प्रजविभिः श्वसितैः
 शरदभ्रविभ्रममपां पटलम् ॥ १५ ॥
 स ततार सैकतवतीरमितः
 शफरीपरिस्फुरितचारुदृशः ।
 ललिताः सखीरिव बृहज्जघनाः
 सुरनिम्नगामुपयतीः सरितः ॥ १६ ॥

शुचिरिति । अप्सु शुचिः स्वच्छः तनुना सान्द्रेण च फेनस्य लवेन
 शकलेन संवलितः सङ्गतः विष्टुमलतायाः विटपः पल्लवः । “विटपः पल्लवे
 षिङ्गे विस्तारि स्तम्बशाखयोः” इति विश्वः । स्मरदायिनः कामोद्दीपकस्य
 दशनांशुभृतः दन्तकान्तिकलितस्य दयिताधरस्य इत्यर्थः । “अधौगर्थं”
 इत्यादिना षष्ठौ । भृशं स्मरयति स्म । “लट् स्मे” इति भूतार्थं लट् ।
 “मितां ऋस्वः” इति ऋस्वः । स्मरणालङ्कारः ॥ १३ ॥

उपलभेति । सः अर्जुनः चञ्चलतरङ्गैः धृतं तत्संक्रान्तम् इत्यर्थः ।
 मद्गन्धम् उपलभ्य आप्नाय पयसः उत्थितवतां रोषादिति शेषः । कर्त्या-
 कराणां यादसाम् । शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यः । प्रतिदन्तिनाम् इव अभि-
 मुखान् अभियातान् इत्यर्थः । करिणः गजान् सम्बुबुधे ददर्श इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स इति । सः अर्जुनः पुरः अग्रे सहसा समुत्पिपतिषोः समुत्पितु-
 मिच्छोः । पतेः सन्नन्तात् उपत्ययः “तनिपतिदरिद्रादिभ्यः सन् इङ्वा
 वक्तव्यः” इति विकल्पात् इडागमः । फणिनः सर्पस्य प्रजविभिः अतिवेग-
 वद्भिः श्वसितैः फुत्कारैः दिवि आकाशे प्रहितं प्रेरितं शरदभ्रस्य विभ्रमः
 इव विभ्रमः सौन्दर्यं यस्य तत् शुभ्रम् अन्नवरापकं च इत्यर्थः । अपां
 पटलं पुरः उदीच्य विस्मयं जगाम । अत्र उपमानुप्राणिता स्वभावोक्ति-
 रलङ्कारः ॥ १५ ॥

अधिरुह्य पुष्पभरनम्रशिखैः

परितः परिष्कृततलां तरुभिः ।

मनसः प्रसत्तिमिव मूर्ध्नि गिरिः

शुचिमाससाद स वनान्तभुवम् ॥ १७ ॥

अनुसानु पुष्पितलताविततिः

फलितोरुभूरुहविविक्तवनः ।

धृतिमाततान तनयस्य हरे-

स्तपसे ऽधिवस्तुमचलामचलः ॥ १८ ॥

प्रणिधाय तत्र विधिनाथ धियं

दधतः पुरातनमुनेर्मुनिताम् ।

स इति । सः अर्जुनः सैकतवतोः पुलिनवतीः अभितः शफरीणां प्रोष्ठीनां परिस्फुरितानि एव चारवः दृशः यासां ताः । सुरनिम्नगां गङ्गाम् उपयतीः भजन्तीः । इणः शतुः उगित्वात् डीप् । अत एव वृहज्जघनाः ललिताः सखीः इव स्थिताः सरितस्ततार अतिचक्रमे ॥ १६ ॥

अधिरुहेति । सः अर्जुनः अधिरुह्य अर्थात् गिरिम् इति शेषः । पुष्पभरेण नम्रशिखैः नताग्रैः तरुभिः परितः परिष्कृततलां भूषित-स्वरूपाम् । “अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्” इत्यमरः । “संपर्यपेभ्यः करोती भूषणे इति सुडागमः । शुचिं शुद्धाम् अत एव मनसः प्रसत्तिम् इव मूर्त्त-मनःप्रसादम् इव स्थितां तद्वैती तद्भावोत्प्रेक्षा । गिरिः मूर्ध्नि वनान्तभुवम् आससाद । अन्तशब्दः स्वरूपवचनः । “अन्तोऽध्रवसिते मृत्यौ स्वरूपे गिश्चये ऽन्तिके” इति वैजयन्ती ॥ १७ ॥

अनुसान्विति । अनुसानु प्रतिसानु । वीप्सार्थे अव्ययीभावः । पुष्पिताः सञ्जातपुष्पाः लताविततयः यस्मिन् सः फलिताः तरवो भूरुहाः येषु तानि विविक्तानि विजनानि पूतानि वा वनानि यस्मिन् सः तथोक्तः । “विविक्तौ पूतविजनौ” इत्यमरः । अचलः इन्द्रकीलः हरेस्तनयस्य अर्जुनस्य तपसे तपश्चर्यार्थम् अधिवस्तुम् अधिष्ठातुम् । तनिक्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वात् तुमुन् । अचलां धृतिम् आततान । अत्र अचलविशेषणपदार्थस्य धृतिकरणहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १८ ॥

श्रममादधावसुकरं न तपः

किमिवावसादकरमात्मवताम् ॥ १९ ॥

शमयन् धृतेन्द्रियशमैकमुखः

शुचिभिर्गुणैरघमयं स तमः ।

प्रतिवासरं सुकृतिभिर्वबुधे

विमलः कलाभिरिव शोतरुचिः ॥ २० ॥

अधरोचकार च विवेकगुणा-

दगुणेषु तस्य धियमस्तवतः ।

प्रतिधातिनीं विषयसङ्गरतिं

निरुपप्लवः शमसुखानुभवः ॥ २१ ॥

प्रणिधायेति । अथ तत्र अद्वो विधिना योगशास्त्रानुसारेण धियं चित्तवृत्तिं प्रणिधाय धेयविषये धियं नियम्य । “नेर्गद” इत्यादिना णत्वम् । मुनितां दधतः तपस्यतः इत्यर्थः । पुरातनमुनेः अर्जुनस्य इत्यर्थः । असुकरं दुष्करं तपः श्रमं खेदं न आदधो न चकार । तथाहि— आत्मवता मनस्विनाम् अवसादकरम् अशान्तिजनकं किम् इव । न किञ्चित् इत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ १९ ॥

शमयन्निति । धृतम् इन्द्रियशमः विषयव्यावृत्तिः एव एकं मुख्यं सुखम् आह्लादः येन सः तथोक्तः आत्मारामः इत्यर्थः । अन्यत्र धृतम् इन्द्रियाणां शमः सन्तापनिवर्त्तनम् एकम् अद्वितीयं सुखम् आह्लादश्च येन सः तथोक्तः । शुचिभिः निर्मलैः गुणैः मैत्र्यादिभिः, अन्यत्र कान्त्यादिभिः । अघमयं पापरूपं तमः अज्ञानम्, अन्यत्र अन्धकारं च शमयन् निवर्त्तयन् । विमलः अमलिनः पापरहितः शुभ्रः, अन्यत्र सः अर्जुनः प्रतिवासरं सुकृतिभिः सुकृतैः तपोभिः इत्यर्थः । स्त्रियां क्तिन् । कलाभिः शोतरुचिः चन्द्रः इव ववुधे ॥ २० ॥

अधरोचकारेति । किं च इति चार्थः । विवेकः तत्त्वावधारणं सः एव गुणः तस्मात् तेन हेतुना इत्यर्थः । “विभाषा गुणोऽस्त्रियाम्” इति पञ्चमो । अगुणेषु कामक्रोधादिदोषेषु विषये । तद्विरोधेन नञ्समासः । धियं चित्तवृत्तिम् अस्तवतः निवारितवतः तस्य अर्जुनस्य निरुपप्लवः

मनसा जपैः प्रणतिभिः प्रयतः
 समुपेयिवानधिपतिं स दिवः ।
 सहजेतरौ जयशमौ दधतो
 बिभराम्बभूव युगपत् महसौ ॥ २२ ॥
 शिरसा हरिन्मणिनिभः स वहन्
 कृतजन्मनोऽभिषवणे न जटाः ।
 उपमां ययावरुणदौधितिभिः
 परिमृष्टमूर्ध्नि तमालतरौ ॥ २३ ॥
 धृतहेतिरप्यधृतजिह्वमति-
 श्रितैर्मुनीनधरयन् शुचिभिः ।
 रजयाञ्चकार विरजाः स मृगान्
 कमिवेशते रमयितुं न गुणाः ॥ २४ ॥

निर्बाधः शमसुखानुभवः शान्त्यानन्दानुभवः प्रतिघातिनीं सोपप्लवां विषय-
 सङ्गरतिं शब्दादुपभोगरुचिम् अधरोचकार विषयनिष्पृहं चकार
 इत्यर्थः । उत्कृष्टसुखलाभस्य अप्रकृष्टवैराग्यहेतुत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

मनसेति । प्रयतः अहिंसानिरतः मनसा ध्यानेन जपैः विशिष्टमन्त्रा-
 भ्यासैः प्रणतिभिः नमस्कारैः एवं मनोवाक्कायकर्मभिः दिवः अधिपतिम्
 इन्द्रं समुपेयिवान् उपसेदिवान् सः अर्जुनः सहजेतरौ नैसर्गिकागन्तुकौ
 जौयते अनेन इति जयः वीररसः । “एरच्” इति अच् । शस्यते अनेन
 इति शमः जयशमौ वीरशान्तिरसौ दधतो पुष्णतो तेजसो महसो युगपत्
 बिभराम्बभूव बभार । “भोज्जीभृहुवाम्” इति विकल्पात् आम्प्रत्ययः ।
 अत्र युगपत् वीरशान्ताधिकरणत्वाभिधानात् अस्य लोकाद्भुतमहिमत्वं
 व्यज्यते ॥ २२ ॥

शिरसेति । हरिन्मणिनिभः मरकतमणिश्चामः अभिषवणे न स्नानेन
 कृतजन्मनः जनिताः अतः पिशङ्गोः इति भावः । जटाः शिरसा वहन् सः
 अर्जुनः अरुणस्य अनूरोः दौधितिभिः परिमृष्टमूर्ध्नि व्याप्तशिरसि
 तमालतरौ उपमां तमालतरौः सादृश्यं ययौ इति आर्थी इयम् उपमा ।
 तरौः औपम्याधिकरणत्वात् तदपेक्षया सप्तमौ ॥ २३ ॥

धृतेति । धृतहेतिः धृतायुधः अपि अधृता जिह्वा मतिः कुटिलमतिः

अनुकूलपातिनमचण्डगतिं

किरता सुगन्धिमभितः पवनम् ।

अवधोरितात्तवगुणं सुखतां

नयता रुचां निचयमंशुमतः ॥ २५ ॥

नवपल्लवाञ्जलिभृतः प्रचये

वृहत्तस्तरुन् गमयतावनतिम् ।

स्तृणता तृणैः प्रतिनिशं मृदुभिः

शयनीयतामुपयतीं वसुधाम् ॥ २६ ॥

पतितैरपेतजलदान् नभसः

पृषतैरपां शमयता च रजः ।

येन सः शुचिभिः चरितैः मुनीन् अधरयन् तिरस्कृवंन् वेषेण एव भोषणः
न तु कर्मणा इति भावः । कुतः ? विरजाः रजोगुणरहितः सः अर्जुनः
मृगान् रजयाञ्चकार रमयामास । “रञ्जोर्गौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः”
इति नलोपः । तथाहि—गुणाः दयादयः कम् इव रमयितुं न ईशते कं
वा वशीकर्तुं न शक्नुवन्ति इति भावः । शुद्धिः एव हि परं विश्वास-
बीजं परस्य न वेषः नापि संस्तवः इति भावः ॥ १४ ॥

अथ अस्य त्रिभिः तपःसिद्धिमाह—अनुकूलेत्यादिना । अनुकूल-
पातिनं न तु प्रतिकूलपातिनम् अचण्डगतिं मन्दगामिनं सुगन्धिम् ।
गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणेऽपि कवीनां निरङ्कुशत्वात् समासान्तः । अथवा
केचित् आगन्तुकत्वे अपि एकवचनेन समासान्तम् इच्छन्ति । पवनम्
अभितः किरता प्रवर्त्तयता इत्यर्थः । ऋतुः अस्य प्राप्तः आर्त्तवः ।
“ऋतोरण” इत्यण्प्रत्ययः । सः च असौ गुणः तिग्मत्वरूपः सः अवधो-
रितः तिरस्कृतः यस्य तम् अंशुमतः रुचां निचयं सुखतां सुखस्पर्शतां
नयता प्रापयता । नयतेहि कर्मकत्वम् ॥ २५ ॥

नवेति । प्रचये पुष्पावचयप्रसङ्गे नवपल्लवा एव अञ्जलयः तान्
बिभ्रतीति तथाक्तान् वृहत्तः उच्चान् तरुन् अवनतिं नञ्प्रतां गमयता ।
“गतिबुद्धि” इत्यादिना तरुणां कर्मत्वम् । प्रतिनिशं निशि निशि
शयनीयताम् उपयतीं शयनस्थानीभूताम् इत्यर्थः । वसुधां मृदुभिः
तृणैः स्तृणता आच्छादयता ॥ २६ ॥

स दयालुनेव परिगाढकृशः
 परिचर्य्ययानुजगृहे तपसा ॥ २७ ॥
 महते फलाय तदवेक्षा शिवं
 बिकसन्निमित्तकुसुमं स पुरः ।
 न जगाम विस्मयवशं वशिनां
 न निहन्ति धैर्य्यमनुभावगुणः ॥ १८ ॥
 तदभूरिवासरक्तं सुकृतै-
 रुपलभा वैभवमनन्यभवम् ।
 उपतस्थुरास्थितविषादधियः
 शतयज्वनो वनचरा वसतिम् ॥ २९ ॥

पतितैरिति । अपेतजलदात् निरभ्रात् नभसः पतितैः अपां पृष्ठतैः
 जलबिन्दुभिः रजश्च गमयता तपसा कर्ता दयालुना इव इति उत्प्रेक्षा ।
 दयालुत्वे हेतुं सूचयति—परिगाढकृशः अतिक्षोणः सः अर्जुनः परि-
 चर्य्यया उक्तविधया शुश्रूषया अनुजगृहे अनुगृहीतः । अनुग्रहः अत्र
 सहकारित्वम् एव सर्वभूतानुकूल्यलिङ्गात् । पचेलिमं तपः अस्य इति
 भावः । अस्य श्लोकत्रयस्य अपि एकवाक्यत्वात् उत्प्रेक्षा एव प्रधाना-
 लङ्कारः ॥ २७ ॥

महत इति । सः अर्जुनः महते फलाय श्रेयसे शस्याय च विकसत्
 पूर्वोक्तं शिवं निमित्तम् एव कुसुमं पुरः अग्रे अवेक्ष्य विस्मयवशं न
 जगाम । तथाहि—वशिनाम् अनुभाव एव गुणः सः च धैर्य्यं न निहन्ति
 विस्मयादिविकारं न जनयति इत्यर्थः । जनने वा तपः क्षीयेत । “तपः
 क्षरति विस्मयात्” इति स्मरणात् इति भावः ॥ २८ ॥

तदिति । सुकृतैः तपोभिः करणैः अभूरिभिः कतिपयैः एव वासरैः
 कृतं तत् पूर्वोक्तं वैभवम् अतः अन्यस्य न भवति इति अनन्यभवम्
 अन्यस्य असाध्यम् इत्यर्थः । पचाद्यजन्तोत्तरपदेन नज्जसमासः । उपलभ्य
 निश्चित्य आस्थितविषादाः प्राप्तखेदाः धियः येषां ते वनचराः । “तत्पुरुषे
 कृति बहुलम्” इति बहुलग्रहणात् लुक् । शतेन शतस्य वा मुखानां
 यज्वनः शतक्रतोः । अत्र संख्येयविशेषलाभः यजिसन्निधानात् अव-
 गन्तव्यः । “यच्चा तु विधिनेष्टवान्” इत्यमरः । “सुयजोर्द्धुनिप” ।
 वसतिम् उपतस्थुः प्रापुः ॥ २९ ॥

विदिताः प्रविश्य विहितानतयः
 शिथिलीकृतेऽधिकृतकृत्यविधौ ।
 अनपेतकालमभिरामकथाः
 कथयाम्बभूवुरिति गोत्रभिदे ॥ ३० ॥
 शुचिवल्कवीतवपुरन्यतम-
 स्तिमिरच्छिदामिव गिरौ भवतः ।
 महते जयाय मघवन्ननघः
 पुरुषस्तपस्यति तपन् जगतीम् ॥ ३१ ॥
 स बिभर्ति भोषणभुजङ्गभुजः
 पृथु बिद्विषां भयविधायि धनुः ।
 अमलेन तस्य धृतसच्चरिता-
 स्चरितेन चातिशयिता मुनयः ॥ ३२ ॥

विदिता इति । वनचराः इति अनुवर्त्तनोद्यम् । विदिताः ज्ञाताः
 अनुमतप्रवेशाः सन्तः इत्यर्थः । प्रविश्य विहितानतयः कृतप्रणामाः
 अधिकृतकृत्यस्य नियुक्तकर्मणः शैलरक्षणात्मकस्य विधौ अनुष्ठाने
 शिथिलीकृते सति अनपेतकालम् अनतिक्रान्तकालं यथा तथा गोत्रभिदे
 शक्राय इति वक्ष्यमाणप्रकारेण अभिरामकथाः आव्यवाचः । “चिन्ति-
 पूजिकथिकुम्बिचर्चश्च” इति अङ्गप्रत्ययः । कथयाम्बभूव ॥ ३० ॥

शुचीति । शुचिना वल्केन वल्कलेन वीतम् आच्छादितं वपुः यस्य
 सः । तिमिरच्छिदां सूर्यादीनाम् अन्यतमः इव स्थितः इतुत्प्रेक्षा ।
 अनघः पुरुषः हे मघवन् ! भवतः गिरौ इन्द्रकीले जगतीं भुवं तपन्
 तापयन् महते जयाय तपस्यति तपश्चरति । “कर्मणो रोमन्य” इत्यादिना
 क्यङि लट् ॥ ३१ ॥

जयाय तपस्यति इतुत्प्रेक्षां तत्र हेतुमाह—स इति । भोषयेति इति
 भोषणी । नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । तौ च तौ भुजङ्गौ च तौ इव भुजौ
 यस्य सः तथोक्तः पुरुषः, विद्विषां भयविधायि पृथु धनुः बिभर्ति अतः
 जयार्थो इत्यर्थः । अमलेन तस्य पुरुषस्य चरितेन धृतानि सच्चरितानि
 यैः ते मुनयः अतिशयिताः अतिक्रान्ताः ॥ ३२ ॥

मरुतः शिवा नवदृणा जगती

विमलं नभो रजसि वृष्टिरपाम् ।

गुणसम्पदानुगुणतां गमितः

कुरुतेऽस्य भक्तिमिव भूतगणः ॥ ३३ ॥

इतरैतरानभिभवेन मृगा-

स्तमुपासते गुरुमिवान्तसदः ।

विनमन्ति चास्य तरवः प्रचये

परवान् स तेन भवतेव नगः ॥ ३४ ॥

उरु सत्त्वमाह विपरिश्रमता

परमं वपुः प्रथयतीव जयम् ।

शमिनोऽपि तस्य नवसङ्गमने

विभुतानुषङ्गि भयमेति जनः ॥ ३५ ॥

अथ अस्य तपःसिद्धिं वर्णयति—मरुत इत्यादिना । मरुतः वाताः शिवाः सुखाः जगती पृथ्वी नवदृणा शयनासनाद्यनुकूला इत्यर्थः । नभः विमलं नीहारादिरहितं, रजसि सति अपां वृष्टिः भवतीति शेषः । किं बहुना अस्य पुरुषस्य गुणसम्पदा अनुगुणताम् अनुकूलतां गमितः वशीकृतः इत्यर्थः । भूतगणः पृथिव्यादिपञ्चकं भक्तिं सेवां कुरुते इव इति उत्प्रेक्षा ॥ ३३ ॥

इतरैतरैति । किञ्च, मृगाः पशवः तम् अन्ते अन्तिके सीदन्ति इति अन्तसदः अन्तेवासिनः । “सत्सृष्टिष” इति कृप् । गुरुम् इव इतरैतरेषाम् अनभिभवेन अद्रोहेण उपासते सेवन्ते । प्रचये पुष्पावचये तरवः अस्य विनमन्ति करप्रचेयाः भवन्ति इत्यर्थः । अस्य इति सम्बन्धसामान्ये षष्ठो । किं बहुना । सः नगः इन्द्रकीलः भवता इव तेन पुरुषेण परवान् पराधीनः । सात्त्विकस्य अपि तव इव तस्य अतिशयः वर्त्तते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

उर्विति । किञ्च, विपरिश्रमता आयासे अपि श्रमराहित्यम् उरु महत् सत्त्वम् अन्तःसारम् आह, दुर्बलस्य श्रमजयासम्भवात् इति भावः । परमं वपुः जयं प्रथयति च आकारिण एव जिष्णुत्वं गम्यते इत्यर्थः । शमिनः शान्तस्य अपि तस्य नवसङ्गमने अपूर्वप्राप्तौ जनः विभुतायाः प्रभावस्य

ऋषिवंशजः स यदि दैत्यकुले

यदि वान्वये महति भूमिभृताम् ।

चरतस्तपस्तप वनेषु सहा

न वयं निरूपयितुमस्य गतिम् ॥ ३६ ॥

विगण्य्य कारणमनेकगुणं

निजयाथवा कथितमल्पतया ।

असदप्यदः सहितुमर्हसि नः

क्व वनेचराः क्व निपुणा मतयः ॥ ३७ ॥

अधिगम्य गुह्यकगणादिति तत्

मनसः प्रियं प्रियसुतस्य तपः ।

निजुगोप हर्षमुदितं मघवा

नयवर्त्मगाः प्रभवतां हि धियः ॥ ३८ ॥

अनुषङ्गि व्यापकं, न तु हिंस्रकत्वानुषङ्गि इति भावः । भयम् एति शान्तोद्भवं पराभवं गमयतीति भावः ॥ ३५

अथ ईदृशः असौ क इति चेत् तत् न विद्यः इति आह—ऋषीति । सः पुरुषः ऋषिवंशजः वा इति शेषः काकुः वा । यदि वा दैत्यकुले, जात इति शेषः । यदि वा महति भूमिभृताम् अन्वये जातः । तव वनेषु तपः चरतः अस्य गतिं स्वरूपं निरूपयितुं वयं सहन्ते इति सहाः पचाद्यच् । न सहाः स्म इति शेषः ॥ ३६ ॥

अष्टष्टपरिभाषणापराधं परिहरन्ति—विगण्य्येति । अनेकगुणं बहु-फलं इन्द्रत्वाद्यनेकफलसाधकत्वेन योग्यम् इत्यर्थः । कारणं तपोरूपं विगण्य्य विचार्य्य अथवा निजया नैसर्गिक्या अल्पतया बालिशयेन वा कथितं नः अस्माकम् अदः इदं वचनम् इत्यर्थः । असत् असाधु अपि सहितुं सोढुम् । “तौषसह” इत्यादिना विकल्पात् इडागमः । अर्हसि योग्यः असि । तर्हि सदेव किं न उक्तं तत्र आहुः । वनेचराः क्व ? निपुणाः मतयः विवेकबुद्धयः क्व ? न उभयं सङ्गच्छते इत्यर्थः । अज्ञानेन न अपराध्यति इति भावः । अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥ ३७ ॥

अधिगम्येति । मघवा इन्द्रः इति पूर्वोक्तगुह्यकगणात् तत् मनसः

प्रणिधाय चित्तमथ भक्ततया
 विदितेऽप्यपूर्वं इव तत्र हरिः ।
 उपलब्धुमस्य नियमस्थिरतां
 सुरसुन्दरौरिति वचोऽभिदधे ॥ ३६ ॥
 सुकुमारमेकमणु मर्मभिदा-
 मतिदूरगं युतममोघतया ।
 अविपक्ष[लक्ष्य]मस्त्रमपरं कतमद्
 विजयाय यूयमिव चित्तभुवः ॥ ४० ॥

प्रियं प्रियसुतस्य अर्जुनस्य तपः अधिगम्य ज्ञात्वा । गुह्यपेक्षया समान-
 कर्तृ कत्वात् क्लान्तवर्निर्देशः । उदितं तत् तपसः देवकार्यार्थत्वात् उत्-
 पन्नं हर्षं निजुगोप गोपयामास । तथाहि—प्रभवतां प्रभूणां धियः
 नयवर्त्मगाः नौतिमार्गानुसारिण्यः हि । अन्यथा मन्त्रभेदे कार्यहानिः
 स्यादिति भावः ॥ ३८ ॥

प्रणिधायेति । अथ हरिः इन्द्रः चित्तं प्रणिधाय विषयान्तरपरिहारेण
 आत्मनि अवस्थाप्य तत्र तस्मिन् अर्जुने भक्ततया विदिते अपि । उपलक्षणे
 ततोया । अपूर्वं इव अविदित इव इत्यर्थः । “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा”
 इति विकल्पात् न स्मिन्नादेशः । अस्य अर्जुनस्य नियमे स्थिरतां दाढ्यम्
 उपलब्धुं परीक्षितुम् इत्यर्थः । लोकप्रतीत्यर्थम् इति भावः । सुरसुन्दरीः
 इति वक्ष्यमाणप्रकारं वचः अभिदधे ॥ ३९ ॥

सुकुमारमिति । मर्मभिदां मर्मच्छेदिनाम् अस्त्रान्तराणां मध्ये
 इत्यर्थः । “यतश्च निर्धारणम्” इति षष्ठो । अपरम् अन्यत् कतमत् । “वा
 बहूनां जातिपरिप्रश्ने उतमच् ।” यूयम् इव सुकुमारं कोमलं
 न तु कठिनम् । अन्यत् तु कठिनं भवति । तथा एकं न बहु
 तत् तु भवति । तथा अणु सूक्ष्मं न स्थूलम् अलक्ष-
 लक्षप्रवेशित्वादिति भावः । तत् तु लक्षलक्षप्रवेशि । तथा अति-
 दूरगं दूरलक्ष्यभेदि तत् तु समोपलक्ष्यभेदि । तथा अमोघतया
 अमोघत्वगुणेन युतं युक्तं, न कदाचित् व्यभिचरति इति भावः । अन्यत्
 तु कदाचित् अपि लक्ष्यात् अपराध्यति । तथा अविपक्ष[लक्ष्य]म्
 असत्प्रतिकारम् । अन्यत् विद्यमानप्रतीकारम् अस्त्रं चित्तभुवः कामस्य ।
 कर्त्तरि षष्ठी । विजयाय एतद्विशेषणविशिष्टमस्त्रम् अस्ति इति शेषः । न

भववौतये हतवृहत्तमसाम्

अवबोधवारि रजसः शमनम् ।

परिपोयमानमिव वोऽसकलै-

रवसादमेति नयनाञ्जलिभिः ॥ ४१ ॥

बहुधा गतां जगति भूतसृजा

कमनीयतां समभिहृत्य पुरा ।

उपपादिता विदधता भवतौः

सुरसद्मयानसुमुखी जनता ॥ ४२ ॥

तदुपेत्य विघ्नयत तस्य तपः

कृतिभिः कलासु सहिताः सचिवैः ।

हतवौतरागमनसां ननु वः

सुखसङ्गिनं प्रति सुखावजितिः ॥ ४३ ॥

किञ्चित् अस्ति इत्यर्थः । अत्र उपमालङ्कारः । साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालङ्कारश्च । तयोः उभयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ४० ॥

असामर्थ्यशङ्कां परिहरति—भवेति । भववौतये संसारनिवृत्तये हतवृहत्तमसां निरस्तमहामोहानां योगिनां सम्बन्धि रजोगुणः रजोधूलिः इति श्लिष्टरूपकं, तस्य शमनं निवर्त्तकम् अवबोधः तत्त्वज्ञानम् एव वारि तत् वः युष्माकम् असकलैः असमग्रैः नयनानि एव अञ्जलयः तैः परिपोयमानम् इव इति उत्प्रेक्षा । अवसादं तपःक्षयम् एति । सुक्तान् अपि बध्नतीनां कथम् असामर्थ्यम् इति भावः । अत्र उत्प्रेक्षारूपकयोः सङ्करः ॥ ४१ ॥

बहुधेति । किञ्च पुरा जगति बहुधा गतां नानामुखेन विप्रकीर्णां कमनीयतां चन्द्राद्युपमानद्रव्यगतलावण्यं समभिहृत्य सङ्गृह्य भवतौः विदधता सृजता भूतसृजा ब्रह्मणा जनता जनसमूहः । “ग्रामजन” इत्यादिना तत् । सुरसद्मयानसुमुखी स्वर्लोकयात्राप्रवणा उपपादिता कृता । स्वर्गस्य अपि यत्प्रसादात् सर्वलोकज्ञाध्यत्वं तासां वः कथम् असामर्थ्यम् इति भावः । अत्र अप्सरसां प्रकीर्णलावण्यसंग्रहसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानात् अतिशयोक्तिः ॥ ४२ ॥

अविमृश्यमेतदभिलस्यति सः

द्विषतां बधेन विषयाभिरतिम् ।

भववीतये न हि तथा स विधिः

क्व शरासनं क्व च विमुक्तिपथः ॥ ४४ ॥

पृथुधाम्नि तत्र परिबोधि च मा

भवतौभिरन्यमुनिवद्विकृतिः ।

स्वयशांसि विक्रमवतामवतां

न बधूष्वघानि विमृषन्ति धियः ॥ ४५ ॥

अथ कार्यशक्तिमाह—तदिति । तत् तस्मात् समर्थत्वात् कलासु गीतवाद्यादिषु कृतिभिः कुशलैः सचिवैः गन्धर्वैः सहिताः उपेत्य गत्वा तस्य पुरुषस्य तपः विघ्नयत विघ्नवत् कुरुत विहत इत्यर्थः । विघ्न वच्छब्दात् मत्वन्तात् “तत्करोति” इति णिचि लोट् । णाविष्टवद्भावात् मतुपः लुक् । न च अत्र असामर्थ्यशङ्का कार्या इति अर्थान्तरन्यासेनाह—हृतेति । ननु सम्बोधने हे अप्सरसः ! हृतानि वशीकृतानि वीतरागाणां निष्पृहाणां मुमुक्षूणां मनांसि चित्तानि याभिः तासां वः युष्माकम् अप्सरसां सुखसङ्गिनं पुरुषं प्रति सुखाभिलाषिणं प्रति अवजितिः विजयः सुखा सुखसाध्या न तु दुष्करा खलु । तेन अयं सुखार्थी न मुमुक्षुः इति उक्तम् । अर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

अथ सुखसङ्गित्वमाह—अविमृश्येति । हे अप्सरसः ! सः पुरुषः द्विषतां शत्रूणां बधेन शत्रुहननद्वारा विषयाभिरतिं विषयसुखम् अभिलस्यति वाञ्छति । “वा भ्राश” इत्यादिना श्यन्प्रत्ययः । एतद्विषयासक्तत्वम् अविमृश्यम् अविचार्यम् । अविमृश्यम् असन्दिग्धम् । “ऋदुपधाच्चाक्पिचृतेः” इति क्यप् । भवतौभिनं सन्दिग्धमित्यर्थः । हि यस्मात् सः विधिः “स विभक्तिं भोषणभुजङ्गभुजः” इत्यादिश्लोकोक्तः अनुष्ठानप्रकारः भववीतये संसारमुक्तये न भवति । कुतः इति आह—शरासनं धनुः क्व ? विमुक्तेः पन्थाश्च क्व ? द्वयं परस्परं विरुद्धम् इत्यर्थः । न खलु हिंसासाध्या मुक्तिः इति भावः । अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥ ४४ ॥

न च शापभयम् अपि सम्भाव्यम् यस्मात् इति आह—पृथ्विति । पृथुधाम्नि महातेजसि तत्र तस्मिन् पुरुषविषये अन्यमुनिवत् अन्यस्मिन् मुनौ इव । “तत्र तस्येव” इति वतिप्रत्ययः । विकृतिः कोपनविकारश्च भव-

आशंसितापचितिचारु पुरः सुराणा-
मादेशमित्यभिमुखं समवाप्य भर्तुः ।

लेभे परां द्युतिममर्त्यबधूसमूहः

सम्भावना ह्यधिकृतस्य तनोति तेजः ॥ ४६ ॥

प्रणतिमथ विधाय प्रस्थिताः सद्गनस्ताः

स्तनभरनमिताङ्गोरङ्गनाः प्रीतिभाजः ।

अचलनलिनलक्ष्मीहारि नालं बभूव

स्तिमितममरभर्तुर्द्रष्टुमक्ष्णां सहस्रम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीभारविष्णुतौ किरातार्जुनौये महाकाव्ये

युवतिप्रस्थानं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

तोभिः मा परिवोधि मा विज्ञायि मा शङ्कि इति यावत् । बुध्यतेः
कर्मणि लुङ् माङ्योगात् आशीरर्थे अडागमाभावश्च । तथाहि—
स्वयशांसि अवतां रक्षतां यशोधनानाम् इत्यर्थः । विक्रमवतां धियः
चित्तानि बधूषु स्त्रीविषयेषु अधानि व्यसनानि । “दुःखैनोव्यसनेष्वघम्”
इति वैजयन्ती । न विमृषन्ति । अर्थान्तरन्यासः । स्त्रीहिंसायाः
शूराणां यशोहानिकरत्वात् न सर्वथा वो हिनस्ति स इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

आशंसितेति । अमर्त्यबधूसमूहः अप्सरसां गणः सुराणां पुरः
अथ आशंसितापचितिभिः अपेक्षितसम्भावनाभिः चारु यथा तथा ।
“क्षयार्चयोरपचितिः” इत्यमरः । अभिमुखं समक्षं भर्तुः स्वामिनः
इति पूर्वोक्तम् आदेशं नियोगं समवाप्य परां द्युतिं लेभे । तथाहि—
अधिकृतस्य क्वचित् अधिकारे नियुक्तस्य सम्भावना स्वामिकृता पूजा तेजः
कान्तिं तनोति ॥ ४६ ॥

प्रणतिमिति । अथ प्रणतिं विधाय सद्गनः इन्द्रभवनात् प्रस्थिताः
प्रचलिताः स्तनभरैः नमितानि अङ्गानि यासां ताः । “अङ्गावकण्ठेभ्यो
वक्तव्यम्” इति डीष् । प्रीतिभाजः स्वामिसम्भावनया सन्तुष्टाः ताः
अङ्गनाः अचलनलिनानां स्थिरकमलानां लक्ष्मीः हरति इति तत्तथोक्तम्
तदवत् मनोहरम् इत्यर्थः । कुतः ? स्तिमितं विस्मयनिश्चलम् अमरभर्तुः

सप्तमः सर्गः ।

श्रीमद्भिः सरथगजैः सुराङ्गनानां

गुप्तानामथ सचिवैस्त्रिलोकभर्तुः ।

सम्भूर्च्छन्नलघुविमानरन्ध्रभिन्नः

प्रस्थानं समभिदधे मृदङ्गनादः ॥ १ ॥

सोत्कण्ठैरमरगणैरनुप्रकीर्णात्

निर्याय ज्वलितरुचः पुरात् मघोनः ।

रामाणामुपरि विवस्वतः स्थितानां

नासेदे चरितगुणत्वमातपत्रैः ॥ २ ॥

अक्षां सहस्रं कर्तुं द्रष्टुम् अलं समर्थं न बभूव । तासां सौन्दर्यसागरस्य
उद्देलत्वात् इति भावः । अत्र उपमालङ्कारः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमञ्जिनाथसूरिविरचितायां

किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां

षष्ठः सर्गः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भिरिति । अथ प्रस्थानानन्तरं श्रीमद्भिः शोभावद्भिः सह रथ-
गजेन सरथगजाः तैः । “तेन सहेति तुल्ययोगे” इति बहुव्रीहिः ।
तयाणां लोकानां भर्तुः त्रिलोकभर्तुः इन्द्रस्य । “तद्धितार्थ” इत्यादिना
उत्तरपदसमामः । सचिवैः गन्धर्वैः गुप्तानां सुराङ्गनानां प्रस्थानं गमनम्
अलघुषु महत्सु विमानरन्ध्रेषु विमानानां कुक्षिकुहरेषु भिन्नः प्रतिध्वानैः
अनेकीभूतः अतएव संभूर्च्छन् व्याप्नुवन् मृदङ्गनादः समभिदधे
आचख्यौ । पौरैभ्यः इति शेषः । अस्मिन् सर्गे प्रहर्षिणीषुत्तम् । “स्त्री
जो गः त्रिदशयतिः प्रहर्षिणोयम्” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

सोत्कण्ठैरिति । सोत्कण्ठैः अवेक्षणोत्सुकैः इत्यर्थः । अमरगणैः
अनुप्रकीर्णात् आकीर्णात् ज्वलितरुचः दीप्तप्रभावात् मघोनः इन्द्रस्य
पुरात् अमरावत्या निर्याय निर्गत्य । यातेः क्तो ल्यप् । विवस्वतः उपरि-
स्थितानां रामाणाम् आतपात्त्रायन्ते इति आतपत्रैः । “सुपि” इति

धूतानामभिमुखपातिभिः समीरैः

आयासादविशदलोचनोत्पलानाम् ।

आनिन्ये मदजनितां श्रियं बधूनाम्

उष्णांशुद्युतिजनितः कपोलरागः ॥ ३ ॥

तिष्ठद्भिः कथमपि देवतानुभावात्

आकृष्टैः प्रजविभिरायतं तुरङ्गैः ।

नेमौनामसति विवर्त्तने रथौघैः

आसेदे नभसि विमानवत्प्रवृत्तिः ॥ ४ ॥

कान्तानां कृतपुलकः स्तनाङ्गरागे

वक्त्रेषु च्युततिलकेषु मौक्तिकाभः ।

योगविभागात् कप्रत्ययः । चरितगुणत्वं न आसेदे न प्रापे । [आतप-
त्राणाम् आतपनिवारणाकरणात् इति भावः] तासां सूर्योपरिस्थितत्वात्
आतपासम्भवादिति भावः ॥ २ ॥

धूतानामिति । अभिमुखपातिभिः समीरैः प्रतिकूलवायुभिः धूतानाम्
इति दुर्निमित्तसूचनम् । आयासात् गतिप्रयासात् अविशदलोचनोत्-
पलानां बधूनाम् उष्णांशुद्युतिजनितः आतपकृतः कपोलानां रागः पाट-
लत्वं मदेन जनितां श्रियं तत्सदृशीं श्रियम् इत्यर्थः । अतएव निदर्शना-
लङ्कारः । आनिन्ये आनौतवान् बधूः इति शेषः । आङ्पूर्वात् नयतेः
कर्त्तरि लिट् । जकारानुबन्धत्वात् (पक्षे) आत्मनेपदम् ॥ ३ ॥

तिष्ठद्भिरिति । कथम् अपि बाह्वम् । “कथमादौ तथाप्यन्ते
यत्ने गौरवबाह्वयोः” इति वैजयन्ती । देवतानाम् अनुभावात् तिष्ठद्भिः
अपतद्भिः इत्यर्थः । रथविशेषणम् एतत् । प्रजविभिः वेगवद्भिः तुरङ्गैः
आयतं दूरम् आकृष्टैः रथौघैः वियति आकाशे नेमौनां चक्रधाराणाम् ।
“चक्रधारा प्रधिर्नेमिः” इति यादवः । विवर्त्तने भ्रमणे असति
विमानवत् विमानानाम् इव इति उपमा । “तत्र तस्येव” इति
वतिप्रत्ययः । प्रवृत्तिः गतिः आसेदे प्राप्ता । सदेः कर्मणि लिट् ॥ ४ ॥

कान्तानामिति । कान्तानां स्तनानाम् अङ्गरागे कृतपुलकः जनितो-
द्भेदः कृतरोमाञ्चः इत्यर्थः । च्युताः प्रमृष्टाः तिलकाः येषां तेषां तेषु

सम्पेदे श्रमसलिलोद्गमो विभूषा

रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति ॥ ५ ॥

राजझिः पथि मरुतामभिन्नरूपैः

॥ उल्कार्चिःस्फुटगतिभिध्वजंशुकानाम् ।

तेजोभिः कनकनिकाषराजिगौरैः

आयामः क्रियत इव स्म सातिरेकः ॥ ६ ॥

रामाणामवजितमाल्यसौकुमार्यै

॥ सम्प्राप्ते वपुषि सहत्वमातपस्य ।

गन्धर्वैरधिगतविस्मयैः प्रतीये

कल्याणी विधिषु विचित्रता विधातुः ॥ ७ ॥

वक्त्रे षु मौक्तिकाभः श्रमसलिलोद्गमः स्वेदोद्भेदः विभूषा मूषणं सम्पेदे सम्पन्नः । कर्त्तरि लिट् । तथाहि—रम्याणां स्वभावसुन्दराणां विकृतिः अपि श्रियं तनोति । अतः स्वेदस्य अपि विभूषणत्वम् उपपद्यत इति भावः ॥ ५ ॥

राजझिरिति । मरुतां पथि आकाशे राजझिः दीप्यमाणैः अभिन्नरूपैः अविच्छिन्नाकारैः अतएव उल्कानाम् अर्च्यैषि इव स्फुटगतीनि दीप्तमार्गाणि तैः कनकस्य निकाषः कषणं तस्य राजिः रेखा तद्वत् गौरैः अरुणैः । “गौरैः पीतेऽरुणे श्वेते” इति विश्वः । ध्वजंशुकानां तेजोभिः पताकाकान्तिभिः आयामः तेषाम् एव दैर्घ्यं सातिरेकः सातिश्रयः क्रियते स्म इव कृतः इव दीर्घाः ध्वजपटाः स्वतेजःप्रसारेण दीर्घं तमा इव लक्ष्यन्ते इति उत्प्रेक्षा । सा च उल्काद्युपमानुप्राणिता ॥ ६ ॥

रामाणामिति । माला एव माल्यं तस्य सौकुमार्यंम् अवजितं येन तस्मिन् कुसुमात् अपि मनोहरे इत्यर्थः । रामाणां वपुषि आतपस्य । कथ्योगे कर्मणि षष्ठी । सहते इति सहः क्षमः, पचाद्यच् । तस्य भावः सहत्वम् । तत् सम्प्राप्ते सति अधिगतविस्मयैः सम्प्राप्ताश्चर्यैः गन्धर्वैः विधातुः विधिषु सृष्टिषु कल्याणी साध्वी प्रेयसी उपकारकत्वात् इति भावः । विचित्रता नानाविधत्वं प्रतीये अवगता ज्ञाता ; प्रतिपूर्वात् इणः कश्चेति लिट् ॥ ७ ॥

सिन्दूरैः कृतरुचयः सहेमकक्ष्याः

स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं चरन्तः ।

सादृश्यं ययुररुणांशुरागभिन्नै-

वर्षद्भिः स्फुरितशतक्रदैः पयोदैः ॥ ८ ॥

अत्यर्थं दुरुपसदादुपेत्य दूरं

पर्यन्तादहिममयूखमण्डलस्य ।

आशानामुपरिचितामिवैकवेणीं

रम्योर्मिं त्रिदशनदीं ययुर्बलानि ॥ ९ ॥

आमत्तभ्रमरकुलाकुलानि धुन्वन्

उद्धूतग्रथितरजांसि पङ्कजानि ।

कान्तानां गगननदीतरङ्गशीतः

सन्तापं विरमयति स्म मातरिप्रवा ॥ १० ॥

सिन्दूरैरिति । सिन्दूरैः नागसम्भवस्थैः रागद्रव्यविशेषैः । “सिन्दूरं नागसम्भवम्” इत्यमरः । कृतरुचयः अलङ्कृता इत्यर्थः । सह हेमः कक्ष्याभिः मध्ये भवन्धनैः सहेमकक्ष्याः । “तेन सहेति तुल्ययोगे” इति बहुव्रीहिः । “कक्ष्या प्रकोष्ठे इर्यादेः काञ्च्यां मध्ये भवन्धने” इत्यमरः । स्रोतोभिः सप्तभिः मदनाडौभिः । ‘करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याश्च मदच्युतिः’ इति पालकाव्ये । करात् नासारन्धाभ्याम् इत्यर्थः । मदं चरन्तः वर्षन्तः त्रिदशगजाः अरुणस्य अर्कस्य अंशूनां रागेण आरुण्येन भिन्नैः संसृष्टैः वर्षद्भिः स्फुरितशतक्रदैः स्फुरिततडित्कैः पयोदैः सादृश्यं ययुः इति उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

अत्यर्थमिति । बलानि सैन्यानि अत्यर्थं दुरुपसदात् दुःसहात् अहिम-मयूखमण्डलस्य सूर्यविम्बस्य पर्यन्तात् समीपात् दूरम् उपेत्य आगत्य आशानाम् उपरिचितां गुम्फिताम् एकवेणीम् इव स्थिताम् इत्युत्प्रेक्षा । रम्याः जर्मयः तरङ्गाः भङ्गाश्च यस्याः तां त्रिदशनदीं मन्दाकिनीं ययुः प्रापुः ॥ ९ ॥

आमत्तेति । आमत्तैः भ्रमरकुलैः आकुलानि उद्धूतानि उत्थापितानि

सन्धिनैरिभतुरगावगाहनेन

प्राप्योर्वीरनुपदवीं विमानपङ्क्तौ ।

तत्पूर्वं प्रतिविदधे सुरापगाया

वप्रान्तस्खलितविवर्त्तनं पयोभिः ॥ ११ ॥

क्रान्तानां ग्रहचरितात् पथो रथाना-

मच्चायक्षतसुरवेश्मवेदिकानाम् ।

निःसङ्गं प्रधिभिरुपाददे विवृत्तिः

सम्प्रीडक्षुभितजलेषु तोयदेषु ॥ १२ ॥

तप्तानामुपदधिरे विषाणभिन्नाः

प्रह्लादं सुरकरिणां घनाः क्षरन्तः ।

ग्रथितानि अन्योऽन्यसम्बद्धानि च रजांसि येषु तानि पङ्कजानि धुन्वन्
कम्पयन् सुरभिः इत्यर्थः । गगननदीतरङ्गैः श्रोतः मातरिष्वा वायुः
क्रान्तानां सन्तापं विरमयति स्म शमयामास । मातरि अन्तरिक्षे शयति
इति मातर्याश्वयतीति वेति नैरुक्ताः ॥ १० ॥

सन्धिनैरिति । इभतुरगावगाहनेन हस्त्यश्वावलोडनेन सन्धिनैः
संक्षुभितैः सुरापगाया पयोभिः कर्त्तृभिः पदवीम् अनु पदव्याम् इत्यर्थः ।
“लक्षणेत्यभूत” इत्यादिना कर्मप्रवचनोयत्वात् द्वितीया । उर्वीः विपुलाः
विमानपङ्क्तौः प्राप्य तत् एव पूर्वं तत्पूर्वम् इदं प्रथमं यथा तथा
आकाशगङ्गाया तटाभावात् इति भावः । वप्रान्तेषु रोधोभूमिषु खलि-
तानि तैः विवर्त्तनं प्रत्यावृत्तिः वप्रान्तस्खलितविवर्त्तनं तटान्तस्खलन-
प्रतिवर्त्तनम् । “वप्रः पितरि केदारि वप्रः प्राकाररोधसोः” इति
वैजयन्तो । प्रतिविदधे चक्रे इति अतिशयोक्तिः ॥ ११ ॥

क्रान्तानोमिति । ग्रहैः सूर्यादिभिः चरितात् आश्रितात् । कर्मणि
क्तः । पथः मार्गात् । क्रान्तानां निष्क्रान्तानाम् अक्षाः चक्रधराः दारु-
विशेषाः तेषाम् अग्रैः क्षताः दारिताः सुरवेश्मवेदिकाः यैः तेषां रथानां
प्रधिभिः नैभिभिः चक्रान्तैः । चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते “नैभिः स्त्री स्यात्
प्रधिः पुमान्” इत्यमरः । सम्प्रीडनेन नोदनेन क्षुभितानि जलानि येषां
तेषु तोयदेषु निःसङ्गम् अप्रतिघातं यथा तथा विवृत्तिः परिभ्रमणम्
उपाददे स्वीकृता इति अतिशयोक्तिः स्वभावोक्त्या संसृज्यते ॥ १२ ॥

युक्तानां खलु महतां परोपकारे

कल्याणी भवति रुजत्स्वपि प्रवृत्तिः ॥ १३ ॥

संवाता मुहुरनिलेन नौयमाने

दिव्यस्त्रीजघनवरांशुके विवृत्तिम् ।

पर्यस्यत्पृथुमणिमेखलांशुजालं

संजज्ञे युतकमिवान्तरीयमूर्वीः ॥ १४ ॥

प्रत्यार्द्रीकृततिलकास्तुषारपातैः

प्रह्लादं शमितपरिश्रमा दिशन्तः ।

कान्तानां बहुमतिमाययुः पयोदा

नाल्पौयान् बहु मुक्तं हिनस्ति दोषः ॥ १५ ॥

तस्मानामिति । विषाणभिन्नाः गजदन्तक्षताः । “विषाणं दन्त-
शृङ्गयोः” इति हलायुधः । अतएव क्षरन्तः स्तवन्तः घनाः तस्मानां सुर-
करिणां प्रह्लादम् उपदधिरे उपचक्रिरे । तथाहि—परोपकारे युक्तानाम्
आसक्तानां महतां सतां रुजत्सु अपि पोड्यत्सु अपि विषये कल्याणी
हितकारिणी खलु प्रवृत्तिः व्यापारः भवति इति अर्थान्तरन्यासः
अलङ्कारः । ततो युक्तं मेधानां गजदन्तक्षतानाम् अपि तदाह्लादकत्वम्
इति भावः ॥ १३ ॥

संवातेति । संवाता संवहता । वातेर्गत्यर्थत्वात् शट्प्रत्ययः । अनि-
लेन कामिना इति भावः, दिव्यस्त्रीणां जघनेषु वरं श्रेष्ठं यत् अंशुकं
तस्मिन् विवृत्तिम् अपसारं मुहुः नौयमाने सति पर्यस्यत् प्रसर्पत् पृथु
विशालं मणिमेखलांशुजालम् ऊर्वीः युतकं चलनाख्यम् इव । “युतकं
संश्रये युग्मे यौतके चलनेऽपि च” इति विश्वः । अन्तरे भवम् अन्तरीयम्
अधोऽंशुकम् । “गहादिभ्यश्च” इति क्प्रत्ययः । “अन्तरीयोपसंभ्यान्परि-
धानान्यधोऽंशुके” इत्यमरः । संजज्ञे संजातम् । जनिधातोः कर्त्तरि
लिट् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १४ ॥

प्रतीति । तुषारपातैः शोकरवर्षैः । “तुषारी हिमशोकरौ” इति
विश्वः । प्रत्यार्द्रीकृततिलकाः मार्जितविशेषकाः अपि शमितपरिश्रमाः
प्रह्लादम् आनन्दं दिशन्तः पयोदाः कान्तानाम् । कर्त्तरि षष्ठी । बहु-
मतिं सम्मानम् आययुः । तथाहि—अल्पौयान् अल्पः दोषः बहु प्रसूतं
मुक्तम् उपकारं न हिनस्ति न हन्ति । अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥ १५ ॥

यातस्य ग्रथिततरङ्गसैकताभे
 विच्छेदं विपयसि वारिवाहजाले ।
 आतेनुस्त्रिदशबधूजनाङ्गभाजां
 सन्धानं सुरधनुषः प्रभा मणौनाम् ॥ १६ ॥
 संसिद्धाविति करणीयसन्निबद्धै-
 रालापैः पिपतिषतां विलङ्घ्य वीथीम् ।
 आसेदे दशनलोचनध्वजिन्या
 जोमूतैरपिहितसानुरिन्द्रकोलः ॥ १७ ॥
 आक्रौर्णा मुखनलिनैर्विलासिनौनाम्
 उद्धूतस्फुटविशदातपत्रफेना ।

यातस्येति । ग्रथिततरङ्गं बद्धोर्मिं यत् सैकतं तस्य आभा इव आभा
 यस्य तस्मिन्, विगतानि पयांसि यस्मात् तस्मिन् निर्जले । “शेषाद्दिभाषा”
 इत्यादिना पक्षिकत्वात् नञ्समासान्तः । उरःप्रभृतिपाठस्तु पयःशब्दस्य
 एकवचनान्तस्य एव इति न कश्चित् विरोधः । वारिवाहजाले मेघवृन्दे
 विच्छेदं वृष्टिं यातस्य सुरधनुषः इन्द्रचापस्य त्रिदशबधूजनाङ्गभाजां
 मणौनां तदङ्गसङ्घिविभूषामणौनाम् इत्यर्थः । प्रभाः कान्तयः सन्धानम्
 आतेनुः चक्रुः । अत्र आभरणप्रमाणाम् इन्द्रधनुःसन्धानासम्बन्धे अपि
 सम्बन्धाभिधानात् अतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ १६ ॥

संसिद्धाविति । संसिद्धो कार्यसिद्धिविषये इति इत्थं भाविना
 प्रकारेण कर्त्तव्यम् इति करणीयं तेन सन्निबद्धैः संयोजितैः इत्यर्थः ।
 आलापैः आभाषणैः उपलक्षितया । “स्यादाभाषणमालापः” इत्यमरः ।
 दशशतानि संख्या येषु तानि लोचनानि यस्य सः सहस्रलोचन इत्यर्थः,
 तस्य ध्वजिन्या सेनया पिपतिषतां पक्षिणां वीथीं मार्गम् । पितृन्तो
 नभसङ्गमा इत्यमरः । “तनिपति” इत्यादिना विकल्पात् इडागमः ।
 विलङ्घ्य जोमूतैः जोवस्य उदकस्य मूतः पटवन्धः येषां ते तैः । पृषो-
 दरादित्वात् साधुः ॥ अपिहितसानुः आच्छादिततटः उन्नतः इत्यर्थः ।
 इन्द्रकोलः आसेदे प्राप्तः । सोदतैः कर्मणि लिट् ॥ १७ ॥

सा तूर्यध्वनितगभीरमापतन्ती
 भूमत्तुः शिरसि नभोनदीव रेजे ॥ १८ ॥
 सेतुत्वं दधति पयोमुचां विताने
 संरम्भादभिपततो रथान् जवेन
 आनिनुर्निःश्रमितरश्मिभुग्नघोणाः
 कृच्छ्रेण क्षितिमवनामिनस्तुरङ्गाः ॥ १९ ॥
 माहेन्द्रं नगमभितः करेणुवर्याः
 पर्यन्तस्थितजलदा दिवः पतन्तः ।
 सादृश्यं निलयननिष्प्रकम्पपक्षैः
 आजग्मुर्जलनिधिशायिभिर्नगेन्द्रैः ॥ २० ॥

आकीर्णंति । विलासिनोनां मुखनलिनैः । उपमितसमासः ।
 आकीर्णा व्याप्ता उद्धूतानि ऊर्ध्वम् उत्क्षिप्तानि स्फुटानि असङ्कुचितानि ।
 विशदातपत्राणि श्वेतच्छत्राणि फेना इव यस्याः तथोक्ताः तूर्यध्वनितैः
 वाद्यघोषैः गभीरं यथा तथा भूमत्तुः इन्द्रकीलस्य शिरसि आपतन्ती
 सा सेना नभोनदी इव रेजे ॥ १८ ॥

सेतुत्वमिति । पयोमुचां विताने सेतुत्वं दधति सति संरम्भात् आटो-
 पात् जवेन अभिपततः मेघवृन्दम् अधरोक्त्य धावतः इत्यर्थः । तथा-
 भूतान् रथान् नियमितैः आकुष्ठैः रश्मिभिः प्रग्रहैः भुग्नाः आकुक्षिताः
 घोणाः प्रोथाः येषां तैः । “कुक्षितं नतम् । आबिद्धं कुटिलं भुग्नं
 वेक्षितं वक्रम्” इत्यमरः । “किरणप्रग्रहौ रश्मी” इत्यमरः “घोणा तु
 प्रोथमस्त्रियाम्” इत्यमरः । अवनमन्ति इति अवननामिनः अवनतपूर्व-
 कायाः तुरङ्गाः कृच्छ्रेण सहता प्रयत्नेन क्षितिम् आनिन्युः इति
 स्वभावोक्तिः ॥ १९ ॥

माहेन्द्रमिति । माहेन्द्रं नगम् अभितः इन्द्रकीलाभिमुखम् ।
 “अभितः परितः” इत्यादिना द्वितीया । दिवः अन्तरिक्षात् पतन्तः अव-
 तरन्तः पर्यन्तस्थिताः पार्श्वस्था जलदाः येषां ते करेणुवर्याः करेणु-
 वर्याः अष्टाः इत्यर्थः । “न निर्धारणे” इति षष्ठोसमासनिषेधात्
 “सप्तमो” इति योगविभागात् सप्तमीसमासः निलयने स्थाने निष्प्रकम्प-
 पक्षैः निश्चलपत्रैः जलनिधिशायिभिः नगेन्द्रैः मैनाकादिभिः सादृश्यम्
 आजग्मुः इत्युपमा ॥ २० ॥

उत्सङ्गे समविषमे समं महाद्रेः ।

क्रान्तानां वियदभिपातलाघवेन ।

आमूलादुपनदि सैकतेषु लेभे

सामग्री खुरपदवो तुरङ्गमाणाम् ॥ २१ ॥

साध्वानं निपतितनिष्कर्षासु मन्द्रैः

सम्पूर्णं प्रतिनिनदैरधित्यकासु ।

उद्ग्रौवैर्धनरवशङ्कया मयूरैः

सोत्कण्ठं ध्वनिरुपशुश्रुवे रथानाम् ॥ २२ ॥

सम्भिन्नामविरलपातिभिर्मयूखै-

र्नीलानां भृशमुपमेखलं मणीनाम् ।

विच्छिन्नामिव वनिता नभोऽन्तराले

वप्राग्भःस्रुतिमवलोकयाम्बभूवुः ॥ २३ ॥

उत्सङ्ग इति । महाद्रेः उत्सङ्गे मूर्ध्नि विषये यत् समविषमं समं च विषमं च निम्नोन्नतं तस्मिन् । द्वन्द्वैकवद्भावः । वियदभिपातलाघवेन गगनसञ्चारपाटवेन समम् एकरूपम् आरोहावरोहरहितम् इत्यर्थः । क्रान्तानां गच्छतां तुरङ्गमाणां खुरपदवो खुरपङ्क्तिः उपनदि नदी-समीपे । “अव्ययीभावश्च” इति नपुंसकत्वात् ऋत्वम् । सैकतेषु आमूलात् मूलम् आरभ्य आदित आरभ्य इति यावत् । समग्रस्य भावः सामग्री साकल्यं भावे ष्यञ् डोप् । लेभे । सैकतात् अन्यत्र निम्नेषु गगनचारेण समग्रदेशवत् विषमे खुरस्पर्शाभावात् विच्छिन्ना खुरसरणिः । सैकतेषु तु सर्वत्र समन्तात् अविच्छिन्ना इत्यर्थः ॥ २१ ॥

साध्वानमिति । साध्वानं सशब्दं निपतिताः निर्भराः प्रवाहाः यासु तासु । “प्रवाहो निर्भरो भ्रूः” इत्यमरः । अधित्यकासु नगोर्द्ध्वभूमिषु । “भूमिरूर्ध्वमधित्यका” इत्यमरः । “उपाधियाम्” इत्यादिना तत्कन्-प्रत्ययः । मन्द्रैः गम्भीरैः । “कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे” इत्यामरः । प्रति-निनदैः प्रतिध्वनैः सम्पूर्णं वर्द्धमानः रथानां ध्वनिः घनरवशङ्कया मेघगर्जितभ्रमेण इति भ्रान्तिमदलङ्कारः । उद्ग्रौवैः मयूरैः सोत्कण्ठम् उपशुश्रुवे उपश्रुतः । शृणोतिः कर्मणि लिट् ॥ २२ ॥

आसन्नद्विपपदवीमदानिलाय

क्रुध्यन्तो धियमवमत्य धूर्गतानाम् ।

सव्याजं निजकरिणौभिरात्तचित्ताः

प्रस्थानं सुरकरिणः कथञ्चिदौषुः ॥ २४ ॥

नौरन्ध्रं पथिषु रजो रथाङ्गनुन्नं

पर्यस्यत् नवसलिलारुणं वहन्ती ।

आतेने वनगहनानि वाहिनौ सा

घर्मान्तक्षुभितजलेव जङ्गुकन्या ॥ २५ ॥

सन्निवामिति । अविरलपातिभिः निरन्तरप्रसारिभिः उपमेखलं मेखलातटेषु इत्यर्थः । “अथ मेखला ओणिस्थानेऽद्रिकटके कटिबन्धे-
ऽसिबन्धने” इति यादवः । नीलानां मणोनां मयूखैः भृशं सन्निवाम्
एकीभूताम् अतएव नभोऽन्तराले विच्छिन्नाम् इव स्थिताम् इति
उत्प्रेक्षा । वप्राभःस्रुतिं वप्रोदकधारां वनिताः अवलोकयाम्बभूवुः ।
वप्राभःस्रुतेः स्वधवलमत्प्रागेन इन्द्रनीलानां नीलिमखीकाररूपतद्-
गुणोत्थापिता विच्छेदोत्प्रेक्षा इति तयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तेन
च नैलावच्छेदभ्रमरूपः भ्रान्तिमान् व्यज्यते ॥ २३ ॥

आसन्नेति । धुरं गताः तेषां धूर्गतानां नियन्तृणां धियम् अवमत्प्रा
अगणयित्वा अवज्ञाय इति यावत् आसन्नायां द्विपपदव्यां वनगजमार्गे यः
मदानिलः तस्मै क्रुध्यन्तः तं प्रति कुप्यन्तः । “क्रुधद्गुह” इत्यादिना
सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । सव्याजं सकपटं निजकरिणौभिः आत्तचित्ताः
आकृष्टचित्ताः सुरकरिणः देवनागाः प्रस्थानं गमनं कथञ्चित् कष्टेन
ईषुः अभिलेषुः ॥ २४ ॥

नौरन्ध्रमिति । नौरन्ध्रं सान्द्रं पथिषु रथाङ्गैः चक्रैः नुन्नं
प्रेरितम् । “नुत्तनुन्नास्तनिष्ठूतविद्वत्तिष्ठेरिताः समाः” इत्यमरः ।
पर्यस्यत् प्रसरत् नवसलिलम् इव अरुणं रजः वहन्ती सा वाहिनी सेना
घर्मान्ते प्रावृषि क्षुभितजला कलुषोदका इत्यर्थः । जङ्गुकन्या गङ्गा इव
वनानि फलकुसुमप्रधानानि गहनानि जीर्णानि च तानि च तानि
वनगहनानि आतेने व्यानशे । अत्र समासगतवाक्यगतोपमयोः अङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करः ॥ २५ ॥

सम्भोगक्षमगहनामथोपगङ्गं

बिभ्राणां ज्वलितमणीनि सैकतानि ।

अध्यषुश्चुतकुसुमाचितां सहाया

वृत्तारिरविरलशाद्वलां धरित्रीम् ॥ २६ ॥

भूमर्त्तुः समधिकमादधे तदोर्व्याः

श्रीमत्तां हरिसखवाहिनौनिवेशः ।

संसक्तौ किमसुलभं महोदयानाम्

उच्छ्रायं नयति यदृच्छयापि योगः ॥ २७ ॥

सामोदाः कुसुमतरुश्रियो विविक्ताः

सम्पत्तिः किसलयशालिनौ लतानाम् ।

सम्भोगेति । अथ वृत्तारिः शक्रस्य सहायाः सचिवाः गन्धर्वाः उपगङ्गं गङ्गासमीपे । अध्ययीभावस्य नपुंसकत्वात् ऋस्त्वम् । सम्भोगक्षमगहनाम् उपभोगयोग्यवनां ज्वलिताः मणयः येषु तानि सैकतानि बिभ्राणाम् । भृजः कर्त्तरि लट् शानच् । च्युतैः स्वयं पतितैः कुसुमैः आचितां व्याप्तम् अविरलाः सान्द्राः शाद्वलाः शादप्रायप्रदेशाः यस्यां सा तां धरित्रीम् अध्यषुः अधितस्थुः । वसतेर्यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । अत्र धरित्रीविशेषणार्थानाम् अधिवासहेतुत्वात् अनेकपदार्थहेतुकं काव्य-लिङ्गमलङ्कारः ॥ २६ ॥

भूमर्त्तुरिति । तदा हरिसखवाहिनौनिवेशः गन्धर्वसेनाशिविरम् । “निवेशः शिविरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्त्तितः” इति शाश्वतः । भूमर्त्तुः पर्वतस्य उर्व्याः समधिकं पूर्वस्मात् अभ्यधिकं यथा तथा श्रीमत्तां श्रियम् इत्यर्थः । आदधे जनयामास । तथा—महोदयानां महात्मनां संसक्तौ सम्यक्सम्बन्धे “संसक्तौ” इति पाठे तु सम्यक्सेवायां किम् असुलभं ? न किञ्चित् दुर्लभम् इत्यर्थः । यतः यदृच्छया दैवात् योगः अपि उच्छ्रायम् उत्कर्षं नयति । अत्र प्रकृतयदृच्छया योगस्य उत्कर्षाभिधानादप्राकृतभक्तियोगस्य उत्कर्षाधायकत्वे कैमुतिकन्यायेन अर्थापत्तिरिति प्राकरण्यात् अप्राकरणिकरूपार्थापत्तिरलङ्कारः । तदुक्तम्—“एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यथा पतेत् । कैमुतेन यतः सा स्यादर्थापत्तिरलङ्कारः ॥” इति ॥ २७ ॥

सामोदा इति । सामोदाः ससौरभाः कुसुमप्रधानाः तरवः । शाकः

साफल्यं ययुरमराङ्गनोपभुक्ताः

सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम् ॥ २८ ॥

क्लान्तोऽपि त्रिदशबधूजनः पुरस्ता-

ल्लौनाहिष्वसितविलोलपल्लवानाम् ।

सेव्यानां हतविनयैरिवावृतानां

सम्पर्कं परिहरति स्म चन्दनानाम् ॥ २९ ॥

उत्सृष्टध्वजकुथकङ्कटा धरित्री-

मानिता विदितनयैः श्रमं विनेतुम् ।

आक्षिप्तद्रुमगहना युगान्तवातैः

पर्यस्ता गिरय इव द्विपा विरेजुः ॥ ३० ॥

पार्थिवादिषु द्रष्टव्यः । तेषां श्रियः समृद्धयः विविक्ताः विजनप्रदेशाः ।
“विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः” इत्यमरः । किशलयशालिनी
लतानां नवपल्लवयुतवल्लीनां सम्पत्तिः एताः अमराङ्गनोपभुक्ताः सत्यः
साफल्यं ययुः । तथाहि—यया लक्ष्म्या करणेन परेषाम् उपकुरुते लक्ष्मी-
वान् इति शेषः । सा लक्ष्मीः नान्येति भावः । परेषामित्यत्र “अनुकरोति
भगवतो नारायणस्य” इत्यादिवत् क्रियायोगे हि सम्बन्धसामान्ये
षष्ठो ॥ २८ ॥

क्लान्त इति । क्लान्तः अपि त्रिदशबधूजनः पुरस्तात् अग्रे लौनानां
संश्रितानाम् अहीनां श्वसितैः निःश्वासेः विलोलाः पल्लवाः येषां तेषां
चन्दनानां सम्पर्कं, हतविनयैः दुर्जनैः खलैः आवृतानां संवृतानां सेव्यानां
प्रभूणां सम्पर्कम् इव परिहरति स्म । दुष्टवद्दुष्टसंसृष्टाः गुणाढ्या
अपि त्याज्या इति भावः ॥ २९ ॥

उत्सृष्टेति । उत्सृष्टाः आक्षिप्ताः ध्वजाः कुथाः आस्तरणानि कङ्कटाः
तनुवाणानि च येभ्यः ते । “प्रवेष्ट्यास्तरणं वर्णैः परिस्तोमः कुथो हयोः”
इत्यमरः । विदितनयैः शिक्षाभिन्नैः यन्तृभिः श्रमं विनेतुं क्लमम् अपनेतुं
धरित्रीम् आनीताः निवेश्यमाना इत्यर्थः । द्विपाः युगान्तवातैः आक्षिप्तानि
उद्धतानि द्रुमाणां गहनानि वनानि येभ्यः ते पर्यस्ताः विपर्यसिताः
गिरय इव विरेजुः शुशुभिरे ॥ ३० ॥

प्रस्थानश्रमजनितां विहाय निद्रा-

मामुक्ते गजपतिना सदानपङ्के ।

शय्यान्ते कुलमलिनां क्षणं विलीनं

संरम्भच्युतमिव शृङ्खलं चकाशे ॥ ३१ ॥

आयस्तः सुरसरिदोघरुद्धवर्त्मा

सम्प्राप्तुं वनगजदानगन्धि रोधः ।

मूर्ध्नि निहितशिताङ्कुशं विधुन्वन्

यन्तारं न विगणयाञ्चकार नागः ॥ ३२ ॥

आरोढुः समवनतस्य पीतशेषे

साशङ्कं पयसि समौरिते करेण ।

सम्भार्जनरुणमदस्तु तौ कपोलौ

सस्यन्दे मद इव शीकरः करेणोः ॥ ३३ ॥

प्रस्थानेति । गजपतिना प्रस्थानश्रमेण गमनक्षेत्रेण जनितां निद्रां विहाय आमुक्ते अतएव सदानपङ्के गजमदयुक्ते शय्यान्ते शयनीयप्रदेशे क्षणं विलीनं लग्नम् अलिनां कुलं संरम्भेण उत्थानसम्भवेण च्युतं भ्रष्टं शृङ्खलं निगडम् इव इत्युत्प्रेक्षा । “अथ शृङ्खले । अभुको निगडोऽस्त्री स्यात्” इत्यमरः । चकाशे शुशुभे ॥ ३१ ॥

आयस्त इति । वनगजदानस्य गन्धः अस्य अस्ति इति तथोक्तं रोधः परकूलमित्यर्थः । सम्प्राप्तुं गन्तुम् आयस्तः उत्सुकः प्रयत्नं कुर्वाणः इत्यर्थः । “यसु प्रयत्ने” इति धातोः कर्त्तरि क्तः । किन्तु सुरसरिदोघेन गङ्गाप्रवाहेण रुद्धं वर्त्तमानं यस्य सः । नागः गजः निहितः दत्तः शितः तीक्ष्णः अङ्कुशः यस्मिन् । “अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रिया”मित्यमरः । तं मूर्ध्नि विधुन्वन् रोषादिति भावः । यन्तारं न विगणयाञ्चकार न विगणयामास ॥ ३२ ॥

आरोढुः रिति । समवनतस्य जलपानार्थम् आनतपूर्वकायस्य करेणोः गजस्य । “करेणुरिभ्यां स्तो नेभे” इत्यमरः । करेण पीतस्य शेषे पयसि आरोढुः हस्तिपकात् साशङ्कं सभयं समौरिते क्षिप्ते सति इत्यर्थः । शीकरः अम्बुकणः अरुणे मदस्तु तौ मदधारे ययोः तौ कपोलौ सम्भार्जनं

आघ्राय क्षणमतिदृष्यतापि रोषा-
दुत्तीरं निहितविवृत्तलोचनेन ।
सम्पृक्तं वनकरिणां मदाम्बुसैकै-
र्नाचेमे हिममपि वारि वारणेन ॥ ३४ ॥

प्रश्नोतन्मदसुरभौणि निम्नगायाः
क्रीडन्तो गजपतयः पर्यासि कृत्वा ।
किञ्चलकव्यवहितताम्रदानलेखै-
रुत्तेरुः सरसिजगन्धिभिः कपोलैः ॥ ३५ ॥

आकीर्णं बलरजसा घनारुणेन
प्रक्षोभैः सपदि तरङ्गितं तटेषु ।
मातङ्गोन्मथितसरोजरेणुपिङ्गं
माञ्जिष्ठं वसनमिवाम्बु निर्बभासे ॥ ३६ ॥

प्रमृजन् । “मृजरजादौ संक्रमे विभाषावृद्धिर्वक्तव्या” इति वृद्धिः । मद इव सख्यन्दे सुस्त्राव । मदसम्पृक्तस्य मदसादृश्यात् मदोपमा ॥ ३३ ॥

आघ्रायेति । अतिदृष्यता अपि अति पिपासता अपि क्षणम् आघ्राय रोषात् उत्तीरं परतीरे । विभक्त्यर्थं अव्ययीभावः । निहिते विवृत्ते घूर्णिते लोचने यस्य तेन प्रतिगजदिदृक्षया इति भावः । वारणेन हिमं शीतलम् अपि वनकरिणां मदाम्बुसैकैः दानधाराभिः सम्पृक्तं वारि न आचेमे न पीतम् । “चसु अदने” इति धातोः कर्मणि लिट् ॥ ३४ ॥

प्रश्नोतदिति । क्रीडन्तः विहरन्तः गजपतयः निम्नगायाः गङ्गायाः पर्यासि प्रश्नोतद्भिः क्षरद्भिः मदैः सुरभौणि कृत्वा किञ्चलैः केशरैः व्यवहृताः तिरोहिताः ताम्राः ताम्रवर्णाः दानलेखाः मदराजयः येषु तैः अतएव सरसिजगन्धिभिः कपोलैः उपलक्षिताः सन्तः उत्तेरुः निर्जग्मुः । अत्र मदसरसिजगन्धयोः समयोः विनिमयोक्त्या समपरिवृत्तिरलङ्कारः । तेन च गजानां निम्नगायाश्च परिमलव्यत्ययान्तरसंरम्भो व्यज्यते ॥ ३५ ॥

आकीर्णमिति । घनारुणेन सान्द्रलोहितेन । विशेषणसमासः । बलरजसा सेनापरागेण आकीर्णं सपदि प्रक्षोभैः आलोडनैः तटेषु तीरेषु तरङ्गितं सञ्जाततरङ्गम् तारकादित्वात् इतच् । यद्वा तरङ्गवत् कृतं मत्वन्तात् “तत्करोति” इति णिचि कर्मणि क्तः, णाविष्ठवद्भावात् मतुपो

श्रीमद्भिर्नियमितकन्धरापरान्तैः
 संसक्तैरगुरुवनेषु साङ्गहारम् ।
 सम्प्रापे निसृतमदाम्बु भिर्गजेन्द्रैः
 प्रस्यन्दिप्रचलितगण्डशैलशोभा ॥ ३७ ॥
 निःशेषं प्रशमितरेणु वारणानां
 स्त्रोतोभिर्मदजलमुज्झतामजस्रम् ।
 आमोदं व्यवहितभूरिपुष्पगन्धो
 भिन्नैलामुरभिमुवाह गन्धवाहः ॥ ३८ ॥
 सादृश्यं दधति गभीरमेघघोषै-
 रुन्निद्रक्षुभितमृगाधिपश्रुतानि ।

लुक् । तथा मातङ्गैः उन्मथितानां लुलितानां सरोजानां रेणुभिः पिङ्गं
 पिङ्गम् अम्बु माञ्जिष्ठेन महारञ्जनेन आरक्तं माञ्जिष्ठं वसनम् इव
 निर्वभासे । “तेन रक्तम्” इति अण् । “माञ्जिष्ठम्” इत्यत्र “कौशेयम्” इति
 वा पाठे ‘कोशाड्ठञ्’ इति कोशशब्दात् ठञ् । “कौशेयं कृमिकौशेयम्”
 इत्यमरः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिरिति । श्रीमद्भिः शोभावद्भिः नियमिताः कन्धराः अपरान्ताः
 चरमपादाग्राणि च येषां तैः । “अपरः पश्चिमः पादः” इति वैजयन्ती ।
 अगुरुवनेषु साङ्गहारं साङ्गविच्छेपं यथा तथा संसक्तैः निःसृतानि प्रसृतानि
 मदाम्बूनि येषां तैः गजेन्द्रैः प्रस्यन्दिनः जलस्त्राविनः प्रचलिताः ये
 गण्डशैलाः च्युतोपलाः तेषां शोभा सम्प्रापे प्राप्ता । कर्मणि लिट् ।
 “गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरिः” इत्यमरः । अत्र अन्यस्य अन्य-
 शोभाप्राप्त्यसम्भवात् तत्सदृशी शोभा इति प्रतिविम्बत्वाच्चेपात्
 निदर्शनालङ्कारः ॥ ३७ ॥

निःशेषमिति । गन्धं वहति इति गन्धवाहः वायुः । कर्मण्यण् ।
 निःशेषं यथा तथा प्रशमितः रेणुः येन तत् मदजलं स्त्रोतोभिः
 मदनाडीभिः अजस्रम् उज्झतां वर्षतां वारणानां सम्बन्धिनं व्यवहितः
 तिरस्कृतः भूरिः बहुलः पुष्पगन्धः येन सः भिन्नाः फुल्लाः एलाः लता-
 विशेषाः । “पृथ्वीका चन्द्रवालैला” इत्यमरः । तत्पुष्पाणि च एलाः ।
 “पुष्पे जातीप्रभृतयः खलिङ्गा ब्रीहयः फले” इत्यमरः । भिन्नैलावत्
 सुरभिं सुगन्धिं घ्राणेन्द्रियतर्पणम् इत्युपमा । आमोदं परिमलम् उवाह
 वहति स्म ॥ ३८ ॥

आतेनुश्चकितचकोरनीलकण्ठान्
 कच्छान्तानमरमहेमवृंहितानि ॥ ३९ ॥
 शाखावसक्तकमनीयपरिच्छदाना-
 मध्वश्रमातुरबधूजनसेवितानाम् ।
 जज्ञे निवेशनविभागपरिष्कृतानां
 लक्ष्मीः पुरोपवनजा वनपादपानाम् ॥ ४० ॥
 इति * * * किरातार्जुनौये महाकाव्ये
 सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

सादृश्यमिति । गभीरैः मेघधोषैः सान्द्रगर्जितैः सादृश्यं दधति
 इत्युपमा । दधातिः शब्दप्रत्ययः “वा नपुंसकस्य” इति विकल्पान्नमभावः ।
 उन्निद्राः वृंहितश्रवणात् एव प्रबुद्धाः क्षुभिताः संरम्भाश्च ये मृगाधिपाः
 तैः श्रुतानि आकर्णितानि न तु प्रबुद्धानि इति भावः । अमरमहेमवृंहि-
 तानि महान्तश्च ते इभाः गजाश्च इति महेभाः अमराणां महेभाः तेषां वृं-
 हितानि सुरगजगर्जितानि कच्छान्तान् अनूपप्रदेशान् । “जलप्रायमनूपं
 स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः” इत्यमरः । चकिताः गर्जितशङ्कया
 सम्भ्रान्ताः चकोराः पक्षिविशेषाः नीलकण्ठाः मयूराश्च येषु तान् तथा-
 भूतान् आतेनुः । भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ३९

शाखेति । परिच्छाद्यते अनेन इति परिच्छदः परिकरः वसना-
 भरणादिः । “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण” इति घप्रत्ययः, “छादेर्घपर्य्युप-
 सर्गस्य” इति ङस्रत्वम् । शाखासु अवसक्ताः कमनीयाः परिच्छदाः येषां
 तेषाम् अध्वनि अमः तेन आतुरैः पीडितैः बधूजनैः सेवितानां निवेशन-
 विभागैः आवसतिकावच्छेदैः परिष्कृतानाम् अलङ्कृतानाम् । “संपर्य्यु-
 पेभ्यः” इत्यादिना सुट् । वनपादपानाम् अरण्यवृक्षाणाम् पुरे यत् उपवनं
 कृत्रिमवनं तत्र जाता पुरोपवनजा लक्ष्मीः शोभा जज्ञे जाता । अत्र
 अन्योन्यलक्ष्मीसम्बन्धासम्भवात् तत्सदृशी इति सादृश्याच्चेपात् असम्भवे
 तद्वसुसम्बन्धा इयं निदर्शना । वसन्ततिलकावृत्तम् । “उक्ता वसन्ततिलका
 तमजा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किराता-
 र्जुनौयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

—: * :—

अथ स्वमायाकृतमन्दिरोज्ज्वलं
ज्वलन्मणि व्योमसदां सनातनम् ।

सुराङ्गना गोपतिचापगोपुरं
पुरं वनानां विजिह्वीर्षया जहुः ॥ १ ॥

यथायथं ताः सद्दिता नभश्चरैः

प्रभाभिरुद्भासितशैलवीरुधः ।

वनं विशन्त्यो वनजायतेक्षणाः

क्षणद्युतीनां दधुरेकरूपताम् ॥ २ ॥

अथेति । अथ निवेशनानन्तरं सुराङ्गनाः अप्सरसः स्वमायया स्वेच्छाविशेषेण कृतैः निर्मितैः मन्दिरैः उज्ज्वलं दीप्तं, ज्वलन्तः मणयः यस्मिन् तत् व्योमसदां गन्धर्वाणां सनातनं सदातनम् । “सायं चिरम्” इत्यादिना भावार्थे व्युत्पत्ययः । गौः वज्रं तत्पतिः इन्द्रः तच्चापवर्णानि गोपुराणि यस्य तत् तथोक्तम् इत्युपमा । पुरं नगरं वनानां विजिह्वीर्षया वनानि विह्वस्तुम् इच्छया । कर्मणि षष्ठी । जहुः तत्पत्युः । जहातेलिङ् । अत्र ज्वलं ज्वलत् इति पुरं पुरम् इति च असक्तद्वयञ्जनद्वयावृत्त्या हेतुानुप्रासः । अन्यत् तदुपरीत्यात् वृत्त्यनुप्रासः इति तयोः उपमायाश्च संसृष्टिः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तम् । “जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

यथायथमिति । यथायथं यथास्वं स्वकीयम् अनतिक्रम्य इत्यर्थः । “यथास्वं तु यथायथम्” इत्यमरः । नपुंसकनिपातनन्तु ऋस्वार्थम् । नभश्चरैः गन्धर्वैः मेघैश्च सद्दिताः प्रभाभिः स्वदीप्तिभिः उद्भासिताः शैलवीरुधः याभिः ताः पूर्वाक्ताः वनजायतेक्षणाः पद्मलोचनाः स्त्रियः वनं विशन्त्यः क्षणं द्युतिः यासां तासां क्षणद्युतीनां विद्युताम् एकरूपतां समानरूपतां दधुः । सुहुः द्रुमान्तराले तासां स्फुरणस्य क्षणिकत्वादिति भावः । श्लेषानुप्राणितता इयम् उपमा, श्लेषत्वमिति केचित् । उभयथा अपि अनुप्रासेन संसर्गः ॥ २ ॥

निवृत्तवृत्तोरुपयोधरक्लमः

प्रवृत्तनिर्झादिविभूषणारवः ।

नितम्बिनौनां भृशमादधे धृतिं

नभःप्रयाणादवनौ परिक्रमः ॥ ३ ॥

घनानि कामं कुसुमानि बिभ्रतः

करप्रचेयान्यपहाय शाखिनः ।

पुरोऽभिसस्रे सुरमुन्दरीजनै-

र्यथोत्तरेच्छा हि गुणेषु कामिनः ॥ ४ ॥

तनूरलक्तारुणपाणिपल्लवाः

स्फुरन्नाखांशुत्करमञ्जरीभृतः ।

विलासिनौबाहुलता वनालयो

बिलेपनामोदहताः सिषेविरे ॥ ५ ॥

निवृत्तेति । निवृत्तः गतः वृत्तस्य वृत्तुलस्य उरुपयोधरस्य क्लमः यस्मिन् सः पादप्रक्षेपेषु विश्रान्तिसम्भवादिति भावः । किञ्च, प्रवृत्तः जातः निर्झादिविभूषणानां नूपुरादीनाम् आरवः यस्मिन् सः । अवनौ पृथिव्यां परिक्रमः सञ्चारः नितम्बिनौनां नभःप्रयाणात् भृशम् अधिकम् । “पञ्चमी विभ्रते” इति पञ्चमी । धृतिं सन्तोषम् आदधे । अत्र विशिष्टपरिक्रमस्य धृत्यादानहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ॥ ३ ॥

घनानेति । घनानि सान्द्राणि न तु विरलानि करप्रचेयानि हस्त-
ग्राह्यानि अनुच्चाणि । “कृत्यैरधिकार्थवचने” इति तृतीयासमासः । कामं
कुसुमानि बिभ्रतः नवकुसुमितान् शाखिनः तरुन् अपहाय सुरमुन्दरी-
जनैः पुरः अथे अभिसस्रे अभिसृतम् । भावे लिट् । तथाहि—कामिनः
गुणेषु अतिशयेषु विषये उत्तरम् उत्तरम् । वीप्सार्थे अव्ययीभावः ।
यथोत्तरम् इच्छा येषां ते यथोत्तरेच्छाः उत्तरोत्तराभिलाषुकाः हि ।
अत्र परिकरोत्यापितः अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥ ४ ॥

तनूरिति । विलेपनामोदः हताः आकृष्टाः वनालयः वनभङ्गाः तनूः
कृशाः अलङ्कारः अरुणाः पाणय एव पल्लवाः यासां ताः स्फुरन्तः नखांशु-
नाम् उत्कराः पुञ्जा एव मञ्जर्यः ताः बिभ्रति इति तथोक्ताः । क्लिप् ।

निपीयमानस्तवका शिलीमुखै-
 रशोकयष्टिश्चलबालपल्लवा ।
 विडम्बयन्ती ददृशे बधूजनै-
 रमन्ददष्टौष्ठकरावधू ननम् ॥ ६ ॥
 करौ धुनाना नवपल्लवाकृतौ
 वृथा कृथा मानिनि मा परिश्रमम् ।
 उपेयुषौ कल्पलताभिश्चङ्कया
 कथं न्वितस्वस्यति षट् पदावलिः ॥ ७ ॥

विलासिनीनां बाहव एव लताः, ताः सिषेविर । अत्र समस्तवस्तुविषय-
 रूपकालङ्कारः, बाह्वयवानां लतावयवानां पल्लवादीनाम् अपि निरु-
 पणात् इति ॥ ५ ॥

निपीयमानेति । शिलीमुखैः अलिभिः । “अलिबाणौ शिलीमुखौ”
 इत्यमरः । निपीयमानः स्तवकः गुच्छः यस्याः सा, चलाः बालपल्लवाः
 यस्याः सा अतएव अमन्दं दृढं दष्टः ओष्ठः यस्मिन् तं करावधूजनं
 करकम्पनं तत् विडम्बयन्ती । स्तवकपानेन ओष्ठदंशनं पल्लवचलनेन
 करावधूजनं च अनुकुर्वती इत्यर्थः । धूजः ख्यन्तात् ल्युट् । णिचि धूज-
 प्रीजोतुं म् वक्तव्यः । अशोकयष्टिः अशोकशाखा इत्यर्थः, बधूजनैः
 ददृशे दृष्टा । अत्र विडम्बयन्ती इति प्रस्तुताशोकशाखाविशेषणभूतो-
 पमामहिम्ना अप्रस्तुतनायिकाप्रतीतिः समासोक्तिः उत्तिष्ठमानया एव
 उपमया अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्ण्यते ॥ ६ ॥

अथ कश्चित् मधुकराक्रान्तां काञ्चिदाह—कराविति । मानपरिहारेण
 मधुपाश्रयणे तु न कश्चित् बाधः इति आशयेन सम्बोधयति—हे मानि-
 नीति । नवपल्लवस्य आकृतिः इव आकृतिः ययोः इत्युपमा, तौ करौ
 धुनाना धूजः क्रैयादिकात् कर्त्तरि लट् : शानच् । वृथा व्यर्थं परिश्रमं
 मा कृथा मा कुरुष्व । करोतिः आशोरर्थं माङि लुङ् । वृथात्वे हेतुम्
 आह—कल्पलताभिश्चङ्कया कल्पवल्लीभ्रमेण इति भ्रान्तिमदलङ्कारः ।
 उपेयुषौ उपगता षट् पदावलिः कथं नु इतः त्रस्यति बिभेति न त्रस्यति
 इव इत्यर्थः । “वा भ्राश” इत्यादिना विकल्पेन श्यन्प्रत्ययः । अत्र
 कान्तापरिश्रमवैयर्थ्यरूपकार्यस्य षट् पदावलिः कल्पवल्लीभ्रमनिबन्धन-
 वित्रासरूपकारणसमर्थनात् कारणेन कार्यसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः
 भ्रान्तिमता अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्णः सन् उपमया संसृज्यते ॥ ७ ॥

जहौहि कोपं दयितोऽनुगम्यतां

पुरानुशेते तव चञ्चलं मनः ।

इति प्रियं काञ्चित्पुनैतुमिच्छतीं

पुरोऽनुनिन्ये निपुणः सखीजनः ॥ ८ ॥

समुन्नतैः काशदुकूलशालिभिः

परिक्लणत्सारसपङ्क्तिमेखलैः ।

प्रतीरदेशैः स्वकलत्रचारुभि-

र्विभूषिताः कुञ्जसमुद्रयोषितः ॥ ९ ॥

विदूरपातेन भिदामुपेयुष-

श्रुताः प्रवाहादभितः प्रसारिणः ।

प्रियाङ्गुशैताः शुचिमौक्तिकत्विषो

वनप्रहासा इव वारिविन्दवः ॥ १० ॥

अथ काचित् सखी काञ्चित् प्रणयकुपिताम् आह—जहौहीति । प्रियम् उपैतुं स्वयम् एव अनुसर्तुम् इच्छतीम् । “आच्छीनद्योर्मुम्” इति विकल्पात् नुमभावः । काञ्चित् नायिकां निपुणः चित्तज्ञः सखी-जनः कोपं जहौहि त्यज । “आ च ही” इति विकल्पात् इकारादेशः । दयितः अनुगम्यताम् अनुस्त्रियताम् । उभयथापि प्रार्थनायां लोट् । अन्यथा चञ्चलम् अस्थिरं तव मनः पुरा अनुशेते अग्रे अनुशयिष्यते अनु-तपस्यते इत्यर्थः । “यावत् पुरानिपातयोर्लट्” इति लट् । इति अनेन प्रकारेण पुरः पूर्वम् एव अनुनिन्ये प्रसादयामास ॥ ८ ॥

अथ चतुर्भिः श्लोकैः कलापकम् आह—समुन्नतैरिति । समुन्नतैः काशानि अश्वबालकुसुमानि तानि दुकूलानि इव तैः शालन्ते इति तथोक्तैः । सारसपङ्क्तयः मेखलाः इव ताः परिक्लणन्त्यः येषु ते तैः स्वेषां कलत्राणि शोण्यः तद्वत् चारवः तैः । “कलत्रं शोणिभार्ययोः” इत्यमरः । प्रतीरदेशैः विभूषिताः तटप्रदेशैः भूषिताः कुञ्जसमुद्रयोषितः वननद्यः इत्यर्थः । अत्र तीरादीनां कलत्राद्यौपम्योपमेयत्वात् योषिच्छब्द-सामर्थ्याच्च नदीनां योषिदौपम्यं गम्यते ॥ ९ ॥

विदूरेति । विदूरपातेन भिदां भेदम् । “षिङ्गिदादिभ्योऽङ्” ।

सखीजनं प्रेमगुरुकृतादरं
 निरोक्षमाणा इव नममूर्त्तयः ।
 स्थिरद्विरेफाञ्जनशारितोदरै-
 र्विसारिभिः पुष्पविलोचनैर्लताः ॥ ११ ॥
 उपेयुषीणां वृहतीरधित्यका
 मनांसि जङ्घुः सुरराजयोषिताम् ।
 कपोलकाषैः करिणां मदारुणै-
 रुपाहितश्यामरुचश्च चन्दनाः ॥ १२ ॥

॥ कलापकम् ॥

स्वगोचरे सत्यपि चित्तहारिणां
 विलोभ्यमानाः प्रसवेन शाखिनाम् ।

उपेयुषः उपगतात् प्रवाहात् च्युताः, अत एव अभितः प्रसारिणः प्रस-
 र्पन्तः इति प्रियायाः अङ्गः उत्सङ्गः इव शीताः शीतलाः शुचीनां मौक्तिक-
 कानां त्विष इव त्विषः येषां ते । किञ्च वनस्य प्रहासा इव स्थिता इत्युत्-
 प्रेक्षा । वारिबिन्दवश्च । अत्र उपमयोः उभयोः उत्प्रेक्षायाश्च संसृष्टिः ॥ १० ॥

सखीति । द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ येषां ते द्विरेफाः भ्रमरशब्देन तदर्थो
 लक्ष्यते । “द्व्यक्षरं मासमिति विदधाति” इति भाष्यकारः । स्थिराः
 निखलाः द्विरेफा एव अञ्जनानि तैः, शारितानि शबलीकृतानि उदराणि
 येषां तैः । “शारः शबलवातयोः” इति विश्वः । विसारिभिः विस्तृतैः
 पुष्पाणि एव विलोचनानि तैः प्रेम्णा गुरुकृतः आदरो यस्मिन् कर्मणि
 तत् । तथा सखीजनं निरोक्षमाणाः पश्यन्त इव स्थिताः । कुतः ? नम-
 मूर्त्तयः अवनताङ्गः लताश्च । अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ११ ॥

उपेयुषीणामिति । मदेन अरुणैः अव्यक्तरागैः । “अव्यक्तरागस्वरूपः”
 इत्यमरः । करिणां कपोलानां काषैः कषणैः उपाहितश्यामरुचः जनित-
 कृष्णवर्णा इति तदभूषणालङ्कारः । चन्दनाः मलयजाः “गन्धसारी
 मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनेऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । वृहतीः अधित्यकाः जङ्घुः
 भूमौः उपेयुषीणां सुरराजयोषितां मनांसि जङ्घुः । अत्र चतुःश्लोका
 नद्यादीनां विशिष्टानाम् एव अप्सरोमनोहरणहेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गम्
 उन्नेयम् ॥ १२ ॥

नभश्चराणामुपकर्तुमिच्छतां

प्रियाणि चक्रुः प्रणयेन योषितः ॥ १३ ॥

प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनौ

विपक्षगोत्रं दयितेन लम्बिता ।

न किञ्चिदूचे चरणेन केवलं

लिलेख बाष्पाकुललोचना भुवम् ॥ १४ ॥

प्रियेऽपरां यच्छति वाचमुन्मुखी

निबद्धदृष्टिः शिथिलाकुलोच्चया ।

समादधे नांशुकमाहितं वृथा

विवेद पुष्पेषु न पाणिपल्लवम् ॥ १५ ॥

स्वगोचर इति । चित्तहारिणा मनोहरेण शाखिनां प्रसवेन पुष्प-
जातेन विलोभ्यमानाः आकृष्यमाणाः योषितः स्वगोचरे स्वविषये ।
स्वकरप्रचये सति अपि इत्यर्थः । प्रसवे इति शेषः । उपकर्तुम् परिचरि-
तुम् इच्छतां नभश्चराणां गन्धर्वाणां प्रणयेन सहायहेतुना प्रियाणि चक्रुः ।
स्वकराद्यन्तम् अपि प्रसवं स्वकान्तप्रियार्थं तद्दीयमानम् एव अग्रहीषुः
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रयच्छतेति । कुसुमानि प्रयच्छता ददता दयितेन उच्चैः उच्चैस्तरां
विपक्षगोत्रं सपत्नीनामधेयं लम्बिता प्रापिता तन्नाम्ना आहता इत्यर्थः ।
“नाम गोत्रं कुलं गोत्रम्” इति शाश्वतः । मानिनौ अत एव न किञ्चित्
ऊचे । कर्त्तरि लिट् । किन्तु केवलं बाष्पाकुललोचना सती चरणेन
भुवं लिलेख । गोत्रस्खलनजनितेर्था निमित्तनिर्व्वेदादिति भावः ।
मानिनौ अत एव न किञ्चित् ऊचे इति उक्तम् । तदुक्तं दशरूपके—
तत्त्वान्नानापदोर्थादेर्निर्व्वेदः स्वावमानना । तत्र चिन्ताशुनिश्वास-
वैवर्ण्योच्छ्वासदीनता” इति ॥ १४ ॥

प्रिय इति । वाचं यच्छति ददति समालपति इत्यर्थः । दाणः शब्द-
प्रत्ययः । “पाप्ना” इत्यादिना यच्छादेशः । प्रिये निबद्धदृष्टिः अत एव
उन्मुखी शिथिलः स्मृतः आकुलः चलितश्च तादृशः उच्चयो नौविबन्धः
यस्याः सा । “नारीकव्यंशुकयन्तौ नौविः स्वादुच्चयोऽप्यथ” इति
मार्त्तण्डः । अपरा अन्या स्त्री अंशुकं न समादधे न बबन्ध । रागपार-
वश्यादिति भावः । पुष्पेषु वृथा व्यर्थम् । आहितम् आरोपितम् अस्थाने

सलीलमासक्तलतान्तभूषणं

समासजन्या कुसुमावतंसकम् ।

स्तनोपपीडं नुनुदे नितम्बिना

घनेन कश्चिज्जघनेन कान्तता ॥ १६ ॥

कलत्रभारेण विलोलनीविना

गलद्दुकूलस्तनशालिनोरसा ।

बलिव्यपायस्फुटरोमराजिना

निरायतत्वादुदरेण ताम्यता ॥ १७ ॥

विलम्बमानाकुलकेशपाशया

कयाचिदाविष्कृतबाहुमूलया ।

प्रसारितम् इत्यर्थः । पाणिपल्लवं च न विवेद । प्रियासक्तचित्तत्वात् इति भावः । एषा च प्रगल्भा नायिका । “पाणिपल्लवम्” इत्यत्र अन्यतर-साधकप्रमाणाभावात् उपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः ॥ १५ ॥

सलीलमिति । आसक्ताः लतान्ताः पल्लवाः भूषणं यस्य तत् पल्लवैः सह ग्रथितम् इत्यर्थः । कुसुमावतंसकं पुष्पशेखरं कान्तदत्तम् इति भावः । सलीलं सविलासं समासजन्याः शिरसि प्रणिदधत्या । “दंश-सञ्जखञ्जां शपि” इति नलोपः । कान्तया कश्चित् स्तनाभ्याम् उपपीड्य इति स्तनोपपीडम् । “सप्तम्याञ्च” इत्यादिना णमुलप्रत्ययः । नितम्बिना प्रशंसायाम् इति । घनेन निविडेन जघनेन । “पञ्चान्नितम्बः स्त्रीकव्याः क्लोवि तु जघनं पुरः” इत्यमरः नुनुदे लुन्नः अंशुकातिरेकादिति भावः । एषा च प्रगल्भा एव ॥ १६ ॥

अथ युग्मेन आह—कलत्रेति । विलोलनीविना गात्रोन्नमनात् विश्लिष्टवस्त्रग्रन्थिना कलत्रभारेण ओणिभारेण “कलत्रं ओणिभार्थयोः” इत्यमरः । तथा गलत् स्त्रंसमानं दुकूलं याभ्यां ताभ्यां स्तनाभ्यां शालते इति तथोक्तेन उरसा । तथा बलिव्यपायेन भङ्गिनिवृत्त्या स्फुटा रोमराजिः यस्मिन् तेन निरायतत्वात् अपसारितत्वात् ताम्यता तनूभवता उदरेण च उपलक्षितया स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १७ ॥

विलम्बमानेति । विलम्बमानः विस्त्रंसमानः आकुलः विलुलितश्च

तरुप्रसूनान्यपदिश्य सादरं
मनोऽधिनाथस्य मनः समाददे ॥ १८ ॥

॥ युग्मम् ॥

व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलै-
रपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।

पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः
प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनौ ॥ १९ ॥

इमान्यमूनीत्यपवर्जिते शनै-
र्यथाभिरामं कुसुमागपल्लवे ।

विहाय निःसारतयेव भूरुहान्
पदं वनश्रीर्वनितासु सन्दधे ॥ २० ॥

केशपाशः यस्याः तथा आविष्कृतबाहुमूलया दर्शितकक्षप्रदेशया कया-
चित् कान्तया तरुप्रसूनानि अपदिश्य प्रसूनग्रहणं व्याजीकृत्य इत्यर्थः
‘व्याजीपदेशो लक्ष्यं च’ इत्यमरः । सादरं साभिलाषं मनोऽधिनाथस्य
प्रियस्य मनः समाददे आचक्षुषे । कश्चेति लिट् । सर्वाङ्गसौष्ठवदर्शनात्
सद्योलम्बनं प्रियमनः तत्र इति भावः । अत्र प्रियमनोहरणहेतुभिः
कान्ताविशेषणपदार्थैः काव्यलिङ्गम् उत्तिष्ठमानं स्वभावोक्त्या सह अङ्गा-
ङ्गिभावेन सङ्कीर्ष्यते ॥ १८ ॥

व्यपोहितुमिति । उन्नतौ च पीवरौ च स्तनौ यस्याः सा उन्नतपीवर-
स्तनौ । ‘स्वाङ्गाच्च’ इत्यादिना ङोष् । काचित् लोचनतः स्तनेत्वात्
पुष्पजं रजः परागं मुखानिलैः फूत्कारमारुतैः व्यपोहितुम् अपनेतुं
अपारयन्तं किल अशक्तु वन्तं किल इति अलौके । वस्तुतः तदास्यस्पर्श-
लोभात् अपारयन्तम् इत्यर्थः । प्रियम् उन्मनाः उत्सुका सती अत एव
पयोधरेण उरसि जघान । तत्कपटपरिज्ञानजन्यात् औत्सुक्यादिति
भावः । हननस्थानत्वात् उरसि इति सप्तमी । इयञ्च प्रगल्भा एव ॥ १९ ॥

इमानोति । यथाभिरामम् । वीप्सायाम् अव्ययीभावः । कुसुमानि
अगपल्लवानि च कुसुमागपल्लवं तस्मिन् । ‘जातिः अप्राणिनाम्’ इत्येक-
वङ्गावात् नपुंसकत्वम् । इमानि अमूनि इति इत्थं निर्देशपूर्वकम्
इत्यर्थः । इदमदसौ सन्निकष्टविप्रकष्टार्थः । शनैः अपवर्जिते अपचिते
सति वनश्रीः निःसारतया एव इति हेतुत्वे च । भूरुहान् तरुन् विहाय

प्रबालभङ्गाकृणपाणिपल्लवः
 परागपाण्डूकृतपौवरस्तनः ।
 महीरुहः पुष्पसुगन्धिराददे
 वपुर्गुणोच्छ्रायमिवाङ्गनाजनः ॥ २१ ॥
 वरोरुभिर्वारणहस्तपौवरै-
 श्चिराय खिन्नान् नवपल्लवश्रियः ।
 समेऽपि यातुं चरणाननौश्वरा-
 न्मदादिव प्रस्खलतः पदे पदे ॥ २२ ॥
 विसारिकाञ्चोमणिरश्मिलब्धया
 मनोहरोच्छ्रायनितम्बशोभया ।

वनितासु पदं सन्दधे । अत्र वनितागतायाः पुष्पप्रसाधनसम्भाव्यमानायाः
 लक्ष्म्याः विषयभूतायाः निगरणेन विषयेण वनश्रियः वनितागतत्वोत्-
 प्रेक्षया सम्बन्धे असम्बन्धरूपा भेदेऽभेदरूपा वा अतिशयोक्तिरलङ्कारः ।
 “विषयस्यानुपादानात् विषय्युपनिबध्यते । यत्र सातिशयोक्तिः स्यात्
 कविप्रौढोक्तिजोविता ॥” इति लक्षणात् उत्प्रेक्षाङ्गत्वमस्याः ॥ २० ॥

प्रबालेति । प्रबालभङ्गेन पल्लववलयेन अरुणः पाणिपल्लवः यस्य
 तद्रसरञ्जनात् इत्यर्थः । परागेण पुष्परजसा पाण्डूकृतौ पौवरौ स्तनौ
 यस्य सः पुष्पैः सुगन्धिः सुरभिः अङ्गनाजनः महीरुहः वृक्षजातात् वपु-
 र्गुणस्य स्वदेहगुणस्य उच्छ्रायः पाणिपल्लवारुण्यादेः यः उत्कर्षः तम्
 आददे लब्धवान् इव इति उत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु स्वाभाविक एव प्रबाल-
 भङ्गादिभिः अभिव्यज्यते इति भावः । उत्कृष्टः आय “उच्छ्राये” इति
 घञन्तेन प्रादिसमासः । न तु उपसृष्टात् घञ्प्रत्ययः, “श्रिणीभुवो-
 ऽनुपसर्ग” इति प्रतिषेधात् ॥ २१ ॥

पञ्चभिः कुलकम् आह—वरोरुभिरित्यादिभिः । अनुसानु सागुषु
 यत् वर्त्म ततः सकाशात् गुरुणा खेदेन मत्सरम् अलसं विनियन्तोनां
 निर्गच्छन्तोनां सुराङ्गनानां सम्बन्धिभिः वारणहस्तपौवरैः करिकरस्थूलैः
 वराश्च ते ऊरवश्च इति तैः चिराय खिन्नान् । किञ्च नवपल्लवानां श्रीः इव
 श्रीः येषां तान् तद्वत् सृष्टुम् इत्यर्थः । अत एव समे समस्थले अपि किं
 विषम इति भावः । यातुं गन्तुम् अनौश्वरान् अशक्तान् अत एव मदात्
 इव पदे पदे । वीप्सायां हिर्भावः । प्रस्खलतः चरणान् । मदात् इव
 इति उपमा ॥ २२ ॥

स्थितानि जित्वा नवसैकतद्युतिं
 श्रमातिरिक्तैर्जघनानि गौरवैः ॥ २३ ॥
 समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलै-
 रुपाहितश्रीणुपनौवि नाभिभिः ।
 दधन्ति मध्येषु बलीविभङ्गिषु
 स्तनातिभारादुदराणि नम्रताम् ॥ २४ ॥
 समानकान्तीनि तुषारभूषणैः
 सरोरुहैरस्फुटपत्रपङ्क्तिभिः ।
 चितानि घर्माम्बुकणैः समन्ततो
 मुखान्यनुत्फुल्लविलोचनानि च ॥ २५ ॥

विसारोति । विसारिभिः काञ्चीमणिरश्मिभिः लब्धया तज्जनितया
 इत्यर्थः, मनोहरः उच्छ्वायः उत्सेधः येषां तेषां नितम्बानां शोभया
 करणेन नवसैकतानां द्युतिं शोभां जित्वा स्थितानि तत्तुल्यानि इत्यर्थः ।
 अत एव उपमालङ्कारः । क्रमेण अतिरिक्तैः अतिशयितैः गौरवैः गुरुत्वैः
 उपलक्षितानि नितरां भारायमाणानि इत्यर्थः । जघनानि च । उच्छ्वायः
 व्याख्यातः ॥ २३ ॥

समुच्छ्वसदिति । समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलैः उल्लसत्कमलमुकुलैः
 इव सुगधैः इति उपमा । नाभिभिः प्रतारिकाख्यैः । “अथ नाभिस्तु
 जन्वङ्गं यस्य संज्ञा प्रतारिका” इति केशवः । पुंलिङ्गतायां तु कविः
 एव प्रमाणम् । उपनौवि नौविसमोपे उपाहितश्रीणि जनितशोभानि
 तथा बलीविभङ्गिषु जर्मिमत्सु मध्येषु जघनस्थलेषु स्तनातिभारात्
 नम्रतां दधन्ति विभ्राणानि । “वा नपुंसकस्य” इति विकल्पे नुमागमः ।
 उदराणि च ॥ २४ ॥

समानेति । किञ्च घर्माम्बुकणैः स्वेदोदकविन्दुभिः समन्ततः चितानि
 व्याप्तानि अनुत्फुल्लविलोचनानि अविकसदक्षीणि अत एव तुषारभूषणैः
 शीकरपरिवृतैः । “तुषारौ हिमशीकरौ” इत्यमरः । अस्फुटपत्रपङ्-
 क्तिभिः अविकचदलावलिभिः । “व्याकोशविकचस्फुटाः” इत्यमरः ।
 सरोरुहैः समानकान्तीनि । इति उपमा । मुखानि च ॥ २५ ॥

विनिर्व्यतीनां गुरुखेदमन्यरं
 सुराङ्गनानामनुसानु वर्त्मनः ।
 सविस्मयं रूपयतो नभश्चरान्
 विवेश तत्पूर्वमिवेक्षणादरः ॥ २६ ॥

॥ कुलकम् ॥

अथ स्फुरन्मौनविधूतपङ्कजा
 विपङ्कतीरखलितोर्मिसंहतिः ।
 पयोऽवगाढुं कलहंसनादिनौ
 समाजुहावेव बधूः सुरापगा ॥ २७ ॥
 प्रशान्तघर्माभिभवः शनैर्विवान्
 विलासिनीभ्यः परिमृष्टपङ्कजः ।
 ददौ भुजालम्बमिवात्तशौकर-
 स्तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः ॥ २८ ॥

विनिर्व्यतीनामिति । सविस्मयं रूपयतः पूर्वोक्तचरणादोनि वर्णयतः
 नभश्चरान् गन्धर्वान् तत् पूर्वम् इव तत् तव प्रथमं यथा इति उन्नेष्टा ।
 ईक्षणादरः आलोकनकौतुकं विवेश । पूर्वाङ्गं व्याख्यातम् । अत्र कुलके
 स्वभावोक्तिः उत प्रेक्षाङ्गम् ॥ २६ ॥

सम्प्रति सलिलक्रीडावर्णनम् आरभते—अथेति । अथ पुष्पावचयानन्तरं
 स्फुरद्भिः चलद्भिः मौनैः विधूतपङ्कजा इति सट्टशत्वात् सुखबोक्षणोक्तिः ।
 विपङ्कं पङ्करहितं विहारयोग्यम् इति यावत् । तत्र तीरे खलिता
 विचलिता जर्मिसंहतिः यस्याः सा इति हस्तसंज्ञोक्तिः । कलहंस-
 नादिनौ कादम्बशब्दवती इति वाग्व्यापारोक्तिः । अत एव सुरापगा
 गङ्गा बधूः अप्सरसः पयः अवगाढुम् अवगाहितुम् । गाहेः उदित्वात्
 इडिकल्पः । समाजुहाव इव आकारयामास इव इति उत प्रेक्षा ।
 “इतिराकारणाद्धानम्” इत्यमरः । ह्यतेर्लिट् । “अभ्यस्तस्य च”
 इति सम्प्रसारणम् ॥ २७ ॥

प्रशान्तेति । प्रशान्तघर्माभिभवः प्रशान्तोष्णबाधः । “वा दान्तशान्त”
 इत्यादिना निपातनात् साधुः । शनैः विवान् मन्दं वहन् । वातेः शत-

गतैः सहावैः कलहंसविक्रमं
 कलत्रभारैः पुलिनं नितम्बिभिः ।
 मुखैः सरोजानि च दीर्घलोचनैः
 सुरस्त्रियः सामागुणान्निरासिरे ॥२६॥
 विभिन्नपर्यन्तगमीनपङ्क्तयः
 पुरो विगाढाः सखिभिर्मरुत्वतः ।
 कथञ्चिदापः सुरमुन्दरोजनैः
 सभौतिभिस्तत्प्रथमं प्रपेदिरे ॥३०॥
 विगाढमात्रे रमणीभिरम्भसि
 प्रयत्नसंवाहितपीवरोरुभिः ।

प्रत्ययः । परिमृष्टपङ्कजः । पङ्कगन्धो इत्यर्थः । आन्तशोकरः । कुतः ?
 तरङ्गमालानाम् अन्तरे मध्ये गोचरः स्थानं यस्य सः अनिलः
 विलासिनोभ्यः भुजावलम्बनं ददौ इव इति उत्प्रेक्षा । विशिष्टवायु-
 सम्पर्कात् तथा उच्छ्वसुः इत्यर्थः ॥ २८ ॥

गतैरिति । सुरस्त्रियः अप्सरसः सहावैः सविलासैः गतैः गतिभिः ।
 नपुंसके भावे क्तः । कलहंसानां विक्रमं गतिं, विलासविधुरम् इति शेषः ।
 तथा नितम्बिभिः प्रशस्तनितम्बैः कलत्रभारैः जघनभारैः पुलिनं
 नितम्बभारशून्यम् इत्यर्थः, तथा दीर्घलोचनैः मुखैः सरोजानि च
 अलोचनानि इति शेषः । साम्यगुणात् समानगुणत्वात् निरासिरे
 निरस्तवत्यः । गुणवदगुणयोः कुतः साम्यम् इति भावः । अस्यतेः
 कर्त्तरि लिट् । “उपसर्गादस्यल्यूहोर्वा” इति विकल्पात् आत्मनेपदम् ॥२९॥

विभिन्ने इति । विभिन्नाः विच्युतसङ्घाताः पर्यन्तगाः प्रान्तगताः
 मोनानां पङ्क्तयः यासां ताः । कुतः ? मरुत्वतः सखिभिः इन्द्रस्य
 सविवैः गन्धर्वैः पुरः पूर्वं विगाढाः प्रविष्टाः, तासां विश्वासार्यं गर्त्त-
 ग्राहादिपरीक्षार्थं च इति भावः । सभौतिभिः अप्रविष्टविषयत्वात्
 सभयैः । “विषादिभिः” इति पाठे अपि अयम् एव अर्थो लक्ष्यः ।
 सुरमुन्दरोजनैः तदेव अवगाहनं प्रथमं यथा तथा अतएव कथञ्चित्
 भयात् कञ्चुकेण आपः प्रपेदिरे जगाहिरे ॥ ३० ॥

विभिद्यमाना विससाद सारसान्
 उदस्य तीरेषु तरङ्गसंहतिः ॥३१॥
 शिलाघनैर्नाकसदामुरःस्थलै-
 र्वहन्निवेशैश्च बधूपयोधरैः ।
 तटाभिनौतेन विभिन्नवीचिना
 रुषिव भेजे कलुषत्वमम्भसा ॥३२॥
 विधूतकेशाः परिलोलितस्त्रजः
 सुराङ्गनानां प्रविलुप्तचन्दनाः ।
 अतिप्रसङ्गाद्विहितागसो मुहुः
 प्रकम्पमौयुः सभया द्वयोर्मयः ॥३३॥

विगाढेति । प्रयत्नेन संवाहिताः संचारिताः पीवराः स्थूलाः ऊरवः
 याभिः ताभिः रमणीभिः अश्वसि विगाढमात्रे प्रविष्टे एव सति । सुप्सुपा
 इति समासः । “मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे” इत्यमरः । विभिद्यमाना
 स्वयं विशोध्यमाणा । कर्मकर्त्तरि शानच् । तरङ्गसंहतिः तीरेषु
 सारसान् पक्षिविशेषान् । “सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वयः”
 इति यादवः । यद्वा सारसान् हंसान् । “चक्राङ्गः सारसो हंसः” इति
 शब्दार्णवे । उदस्य उत्सार्य विससार वितस्तार ॥ ३१ ॥

शिलेति । शिलावदघनैः कठिनैः नाकसदां गन्धर्वाणाम् उरःस्थलैः
 वृहन्निवेशैः महासंस्थानैः अतिस्थूलैः इत्यर्थः । बधूपयोधरैश्च तटम्
 अभितः नौतेन प्रापितेन अतएव विभिन्नवीचिना भग्नीर्मिणा अम्भसा
 कर्त्वा रुषा इव । इति हेतुत्प्रेक्षा । कलुषत्वम् आविलत्वम्, अन्तः-
 क्षोभश्च ध्वन्यते भेजे । कर्मणि लिट् । यथा कश्चित् मृदुस्वभावः केनचित्
 कठिनादिना साङ्गभङ्गं ताडयित्वा निष्कासितः क्षुब्धति तद्वदिति भावः ।
 कलुषत्वम् इत्यत्र वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायः । अन्यथा शुद्ध-
 वाच्यस्य आविलत्वस्य रोषहेतुकत्वात् उत्प्रेक्षानुविधानादिति ॥ ३२ ॥

विधूतेति । विधूताः विक्षिप्ताः केशाः यैः ते परिलोलिताः विलोलिताः
 स्त्रजः यैः ते प्रतिलुप्तचन्दनाः प्रमृष्टाङ्गरागाः अतिप्रसङ्गात् अविच्छेदसङ्गात्
 सुराङ्गनानां विहितागसः कृतमण्डनस्तण्डनरूपापराधाः अतएव जर्मयः

विपक्षचित्तोन्मथना नखव्रणा-

स्तिरोहिता विभ्रममण्डनेन ये ।

हृतस्य शेषानिव कुङ्कुमस्य तान्

विकत्यनीयान् दधुरन्यथा स्त्रियः ॥३४॥

सरोजपत्रे नु विलीनषट्पदे

विलोलदृष्टेः खिदमू विलोचने ।

शिरोरुहाः खित् नतपक्ष्मसन्तते-

द्विरेफवृन्दं नु निःशब्दनिश्चलम् ॥३५॥

अगूढहासस्फुटदन्तकेसरं

मुखं खिदेतद् बिकसत् नु पङ्कजम् ।

तरङ्गाः । सभया इव स्त्रीभ्यः भीता इव मुहुः प्रकम्प्यम् ईयुः । स्वाभाविकस्य कम्पस्य भयहेतुकत्वम् उत्प्रेक्ष्यते । यद्वा सुराङ्गनानां विधूतकेशा इत्यादियोजना । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । स्त्रोसङ्गुहणसाहसम् अपराधः भयं तु राजादिभ्य इति ॥ ३३ ॥

विपक्षेति । विपक्षस्य सपत्नीजनस्य चित्तानाम् उन्मथनाः व्यथकाः इत्यर्थः । बहुलग्रहणात् कर्त्तरि ल्युट् । ये नखव्रणाः नखचतानि । “व्रणोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । विभ्रमस्य सोन्दर्यस्य मण्डनम् । तादर्थ्यं अपि अखचासादिवत् षष्ठीसमासः, न तु चतुर्थीसमासः, यूपदादीदिवत् प्रकृतिविकाराभावादिति । तेन कुङ्कुमलेपादिना तिरोहिताः कृत्वाः हृतस्य क्षालितस्य कुङ्कुमस्य व्यञ्जकत्वेन शेषान् इव अवशिष्टलेशान् इव स्थितान् इति उत्प्रेक्षा । विकत्यनीयान् भर्तृवाङ्मयस्य व्यञ्जकत्वेन स्नाघनीयान् तान् नखव्रणान् स्त्रियः अन्यथा दधुः प्रकाशं दधुः इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथ युग्मेन आह—सरोजेत्यादिना । अमू पुरोवर्त्तिनौ विलीनषट्पदे संसक्तभृङ्गे सकनौनिकत्वम् अक्षाः अर्थसिद्धम् इति उपमानं विशिष्यते । सरोजपत्रे नु । यद्वा विलोलदृष्टेः चञ्चलाक्षया विलोचने खित् । मुखच्छब्दौ वितर्कौ । किञ्च नतपक्ष्मसन्ततेः चञ्चलाक्षयाः शिरोरुहाः खित् निःशब्दं नौरवं च तत् निश्चलं च तत् द्विरेफवृन्दं नु ॥३५॥

अगूढेति । किञ्च अगूढहासं व्यक्तस्मितं तेन स्फुटाः दन्ताः केसरा इव दन्तकेसराः यस्य तत् मुखं खित् ? यद्वा बिकसत्पङ्कजं नु !

इति प्रलीनां नलिनौवने सखीं
विदाम्बभूवुः सुचिरेण योषितः ॥३६॥

॥ युग्मम् ॥

प्रियेण संगृह्य विपक्षसन्निधा-
वुपाहितां वक्षसि पौवरस्तने ।
सृजं न काचिद्विजहौ जलाविलां
वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥३७॥
असंशयं न्यस्तमुपान्तरक्ततां
यदेव रोद्धुं रमणौभिरञ्जनम् ।
हृतेऽपि तस्मिन् सलिलेन शुक्लतां
निरास रागो नयनेषु न श्रियम् ॥२८॥

इति इत्यम् संशयेन इति शेषः । नलिनौवने प्रलीनां निगूढां सखीं
योषितः सुचिरेण अतिविलम्बा विदाम्बभूवुः विविदुः निश्चिक्तुः ।
इत्यर्थः । “उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्” इति विकल्पात्
आम्बल्ययः । अत्र युग्मे निश्चयान्तसन्देहालङ्कारः ॥ ३६ ॥

प्रियेणेति । काचित् प्रियेण संगृह्य स्वयम् एव रचयित्वा
विपक्षसन्निधौ सपत्नीजनसमक्षं पौवरस्तने वक्षसि उपाहितां सृजं
मालां जलाविलाम् सृदिताम् अपि इत्यर्थः । तां न विजहौ न
तत्ताज । न च निर्गुणार्थां तत्र का प्रीतिः ? इति वाच्यम् इति
अर्थान्तरन्यासेन आह । गुणाः प्रेम्णि वसन्ति, वस्तुनि न वसन्ति हि ।
यत् प्रेमास्पदं तत् एव गुणवत् अन्यत् तु गुणवत् अपि निर्गुणम्
एव । प्रेम तु न वस्तुपरोक्षम् अपेक्षते इति भावः ॥२७॥

असंशयमिति । स्त्रीणां नेत्रशोभायाम् अञ्जनधारणम्
अम्बुविहारोपगमात् रक्तवर्णत्वं च अक्ष्णां, ततः शुक्लत्वतिरोधानं च
निश्चितम् इति उत्प्रेक्ष्यते । रमणौभिः यत् अञ्जनं न्यस्तं तत् इति
शेषः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । तत् अञ्जनम् उपान्तयोः रक्ततां
रोद्धुं प्रतिबद्धम् एव न्यस्तं न तु शोभायाम् इत्यर्थः । अन्यथा
रागाभिव्याख्या शुक्लत्वतिरोधानं स्यादित्यर्थः । असंशयम् इति

दुतिं वहन्तो वनितावतंसका

हृताः प्रलोभादिव वेगिभिर्जलैः ।

उपप्लुतास्तत्क्षणशोचनीयतां

च्युताधिकाराः सचिवा इवाययुः ॥३६॥

विपत्रलेखा निरलक्तकाधराः

निरञ्जनोक्षौरपि बिभ्रतीः श्रियम् ।

निरीक्ष्य रामा बुबुधे नमश्चरै-

रलङ्कृतं तद्वपुषैव मण्डनम् ॥४०॥

उत्प्रेक्षाव्यञ्जकं, संशयस्यापि अभावः न अत्र संशयः अस्ति इत्यर्थः । अर्थाभावे अव्ययीभावः । कुतः एतत् इति चेत् ? यतः तस्मिन् अञ्जने सलिलेन हृते चालिते मति अपि रागः पूर्वोक्त एव उपान्तरक्तता किन्तु प्रतिबन्धाभावात् अभितः व्याप्य इति आशयः । नयनेषु शुक्लतां निरास निरस्तवान् । अस्यतेः लिट् । श्रियं शोभां तु न निराम अतः शुक्लत्व-विरोधिरागनिरोधार्थम् एव इदम् अञ्जनं स्यात्, न तु शोभार्थं, तस्याः तदभावे अपि सद्भावात् इत्यर्थः । अञ्जनापगमे अपि तन्नयनानां राग एव अलङ्कारः अभूत् इति भावः । अत्र अञ्जनन्यासम् अन्वय तस्य शोभा-र्थत्वनिषेधेन रागरोधार्थं त्वोत्प्रेक्षणमुदितम् । उत्तरार्द्धे तस्य एव समर्थनात् । एवमुपान्तरक्ततां रोद्धुं यत् अञ्जनं न्यस्तम् इति एका-न्यये विध्यनुवादविरोधः स्यात् ॥ ३८ ॥

दुतिमिति । दुतिं शोभां तेजश्च वहन्तः वेगिभिः जविभिः जलैः जडैः अज्ञैश्च डलयोरभेदात् । “जलं गोकवले नीरे ज्जोवेरे च जडं ऽन्य-धत्” इति विश्वः । प्रलोभात् मोहात् । हृताः गृहीताः उपप्लुताः मृदिताः । यद्वा कर्त्तरि क्तः प्लवमाना इत्यर्थः । अन्यत्र धनग्रहणबन्ध-नादिना पोडिताः वनितावतंसकाः च्युताधिकाराः भ्रष्टाधिकाराः सचिवा इव तत्क्षणं शोचनीयताम् आययुः प्रापुः ॥ ३९ ॥

विपत्रेति । विगताः पत्रलेखाः तिलकविशेषाः यासां ताः विपत्र-लेखाः, निरलक्तकाः चालितरागाः अधराः यासां ताः । निरञ्जनानि अक्षौणि यासां ताः, निरञ्जनाक्षौः अपि । बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्, अथ “षिद्गौरादिभ्यश्च” इति ङीप् । तथापि श्रियं बिभ्रतीः, शोभा-

तथा न पूर्वं कृतभूषणादरः
 प्रियानुरागेण विलासिनोजनः ।
 यथा जलाद्रीं नखमण्डनश्रिया
 ददाह दृष्टीश्च विपक्षयोषिताम् ॥४१॥
 शुभाननाः साम्बुरुहेषु भौरवो
 विलोलहाराश्चलफेनपङ्क्तिषु ।
 नितान्तगौर्यो हृतकुङ्कुमेवल्
 न लेभिरे ताः परभागमूर्मिषु ॥४२॥

कारणाभावे अपि शोभमाना इति । विभावनालङ्कारः । रामाः निरोद्धा
 नभश्चरैः गन्धर्वैः तासां वपुषा एव मण्डनम् अलङ्कृतं, न तु मण्डनेन
 तद्वपुः इति अन्तरार्थः । इति बुबुधे ज्ञातम् । कर्मणि लिट् । स्वभाव-
 रमणीयानां किम् अलङ्करणैः ? इति भावः ॥ ४० ॥

तथेति । विलासिनोजनः पूर्वं जलविहारात् प्राक् प्रियानुरागेण
 कृतः भूषणेषु आदरः आसक्तिः येन सः अनुरक्तप्रियत्वात् सम्यक् प्रमा-
 धितः सन् अपि इत्यर्थः । प्रियस्य अनुरागेण च विपक्षयोषितां सपत्नीनां
 दृष्टीः चक्षूषि तथा न ददाह न दुःखोचकार । यथा जलाद्रीः सन्
 नखशब्दे न नखक्षतानि लक्ष्यन्ते, तानि एव मण्डनं तस्य श्रिया तत्-
 कृतशोभया इत्यर्थः । विपक्षयोषितां सपत्नीनां दृष्टेः चक्षूषि यथा ददाह
 तापयामास । मण्डनान्तरात् अपि नखमण्डनानुरागात् अपि च तदनु-
 भाव एव सपत्नीनां दुःखहेतुरिति भावः । जलाद्रीः ददाह इति विरुद्ध-
 कार्योत्पत्तिरूपः विषमालङ्कारः । “विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य
 वा भवेत् । विरुपघटना वा स्याद् विषमालङ्कृतिस्त्रिधा” इति
 लक्षणात् ॥ ४१ ॥

शुभेति । शुभाननाः विलोलहाराः नितान्तगौर्यः अरुणाङ्गः
 ‘गौरोऽरुणे सिते पीते’ इति वैजयन्ती । भौरवः ताः स्त्रियः साम्बुरुहेषु
 चलाः फेनपङ्क्तयः येषु तेषु हृतानि कुङ्कुमानि यैः तेषु कुङ्कुमसङ्ग-
 मारुणेषु इत्यर्थः । कर्मिषु विषयेषु अलम् अत्यर्थपरभागं गुणोत्कर्षं
 लेभिरे । ‘परभागो गुणोत्कर्षः’ इति यादवः । तामाम् कर्मिणां च
 अरुणत्वादिगुणसाम्यात् न कश्चित् विशेषः लक्ष्यते इत्यर्थः । अतएव
 सामान्यालङ्कारः । “सामान्यं गुणसाम्ये न यत्र वस्त्वन्तरैकता” इति
 लक्षणात् । शुभाननत्वसाम्बुरुहत्वाद्यभयविशेषणानां क्रमेण उभयस्मिन्

ऋदाभसि व्यस्तबधूकराहते
 रवं मृदङ्गध्वनिधीरमुज्झति ।
 मुहुः स्तनैस्तालसमं समाददे
 मनोरमं नृत्यमिव प्रवेपितम् ॥४३॥
 श्रिया हसद्भिः कमलानि सस्मितै-
 रलङ्कृताम्बुः प्रतिमागतैर्मुखैः ।
 कृतानुकूलया सुरराजयोषितां
 प्रसादसाफल्यमवाप जाङ्गवी ॥४४॥

समन्वयात् यथासंख्यालङ्कारश्च । “यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयात्” इति काव्यप्रकाशे लक्षणात् । अनयोः अङ्गाङ्गिभावेन सहचरः ॥ ४२ ॥

ऋदेति । व्यस्ताभ्यां विपर्ययासिताभ्यां बधूकराभ्याम् आहतं, एकेन करेण उत्सार्य अग्रेण ताडिते इत्यर्थः । ऋदाभसि मृदङ्गध्वनिवत् धीरं गम्भीरं रवम् उज्झति सति तथा ध्वनति सति इत्यर्थः । मुहुः स्तनैः तालः गीतवाद्यनृत्यानां कालपरिच्छेदः । “तालः काल-क्रियमानम्” इत्यमरः । तस्य समम् अनुरूपं मनोरमं नृत्यम् इव प्रवेपितं प्रकम्पितम् । भावे क्तः । समाददे स्वीकृतम् । उपमालङ्कारः ॥४३॥

श्रियेति । श्रिया शोभया कमलानि हसद्भिः कमलसदृशैः इत्यर्थः । “हसतोऽप्यलस्यति” इति दण्डिना सदृशपर्यायपरा उक्ताः । सस्मितैः प्रतिमागतैः प्रतिबिम्बगतैः इत्यर्थः । “प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा” इत्यमरः । मुखैः अलङ्कृतानि अम्बूनि यस्याः सा । किञ्च, सुरराजयोषितां कृतम् आनुकूल्यं विहारादुपकारः यथा सा, इत्थं योषिद्भिः उपकृता स्वयं च तासाम् उपविकारिणः जाङ्गवी गङ्गा प्रसादस्य स्वच्छत्वस्य साफल्यम् । अथगोरववत् षष्ठोऽसमासनिर्वाहः । अवाप, अप्रसन्नाभसि विहारविषयग्रहणयोरसम्भवात् इत्यर्थः । स्वच्छा एव हि परैः उपक्रियन्ते स्वयं च उपकुर्वन्ते तेषाम् इति भावः । “कृतानुकारा” इति पाठे अनुकारः अनुकूलकरणम्, उपकारः इत्येवं व्याख्येयम् । अत्र जाङ्गवी-विशेषवचनार्थस्य साफल्यं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥४४॥

परिस्फुरन्मौनविघटितोरवः
 सुराङ्गनास्त्रासबिलोलदृष्टयः ।
 उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः
 सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥४५॥
 भयादिबाष्पिष्य भ्रष्टाहतेऽम्भसि
 प्रियं मुदानन्दयति स्म मानिनी ।
 अकृत्रिमप्रेमरसाहितैर्मनो
 हरन्ति रामाः कृतकैरपोहितैः ॥४६॥
 तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलै-
 रपां विगाहादलकैः प्रसारिभिः ।
 ययुर्बधूनां वदनानि तुल्यतां
 द्विरेफवृन्दान्तरितैः सरोरुहैः ॥४७॥

परोति । परितः स्फुरद्भिः विवर्त्तमानैः मौनैः विघटिताः ऊरवो
 यासां ता, अतएव त्रासबिलोलदृष्टयः भयाविकसन्नेत्राः कम्पितपाणि-
 पल्लवाश्च सुराङ्गनाः सखीजनस्य अपि विलोकनीयताम् उपाययुः ।
 किमुत प्रियजनस्य इति भावः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ४५ ॥

भयादिति । मानिनो दुर्लभस्वयंग्रहणा इति भावः । अम्भसि जले
 भ्रष्टेण मतस्येन आहते सति । “पृथुलोमा भ्रष्टो मतस्यः” इत्यमरः ।
 भयात् इव वस्तुतस्तु न तथा इति भावः । किन्तु मुदा औत्सुक्येन एव
 आश्लिष्य प्रियम् आनन्दयति स्म । तथाहि—रामाः स्त्रियः अकृत्रिमः
 अनारोपितः यः प्रेम एव रसः तेन आहितैः जनितैः कृतकैः कृत्रिमैः
 अपि इत्यर्थः । ईहितैः चेष्टितैः मनः हरन्ति । आरोपितम् अपि भयं
 प्रेममूलत्वात् मनोहरं बभूव इत्यर्थः । अत्र अल्पानुभावेन भयेन सहज-
 रागनिगूहनात् मौलनालङ्कारः । “मौलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनि-
 गूहनम्” इति लक्षणांतरसम्भवात् अर्थान्तरन्यासेन संसृज्यते ॥४६॥

तिरोहितेति । अपां विगाहात् नितान्तम् आकुलैः विकारैः प्रसारिभिः
 आयतैः अलकैः केशैः तिरोहितान्तानि कचप्रान्तानि बधूनां वदनानि द्विरेफ-

करौ धुनाना नवपल्लवाकृतौ
 पयस्यगाधे किल जातसम्भ्रमा ।
 सखीषु निर्वाच्यमधाष्ट्य'दूषित'
 प्रियाङ्गसंश्लेषमवाप मानिनी ॥ ४८ ॥
 प्रियैः सलोलं करवारिवारितः
 प्रवृद्धनिःश्वासविकम्पितस्तनः ।
 सविभ्रमाधूतकराग्रपल्लवो
 यथार्थतामाप विलासिनौजनः ॥ ४९ ॥

वृन्दैः अन्तरितानि कृन्नानि सरोरुहाणि तैः सरोरुहैः तुल्यतां ययुः
 इति उपमालङ्कारः ॥ ४७ ॥

कराविति । मानिनी पयसि अगाधे सति किल इति अलोके, मञ्जन-
 भयात् इव इत्यर्थः । जातसम्भ्रमा उत्पन्नभया अतएव नवपल्लवाकृतौ
 करौ धुनाना कम्पयन्ती । धुनोतिः क्रादिकात् कर्त्तरि लटः शानच् ।
 सखीषु विषये निर्वाच्यम् अवाच्यम् अनिन्द्यम् इत्यर्थः । आष्ट्य'दूषितश्च
 न भवति इति अधाष्ट्य'दूषितः, वस्तुतः रागमूलम् अपि
 भयमूलत्वरोपात् इति भावः । प्रियाङ्गसंश्लेषम् अवाप । अत्रापि
 तुल्याङ्गेन भयेन आगन्तुकेन सहजानुरागनिगूहनात् मीलनालङ्कारः ।
 तदुक्तं काव्यप्रकाशे—“समानलक्षणं वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते ।
 निजेनागन्तुना वापि तन्मीलनमुदाहृतम्” ॥ ४८ ॥

प्रियैरिति । प्रियैः कामिभिः सलोलं करवारिभिः अञ्जलिजलैः
 वारितः अवरुद्धः सिक्त इत्यर्थः । प्रवृद्धैः सन्ततैः निःश्वासेः विकम्पितौ
 कम्पितौ स्तनौ यस्य सः । सविभ्रमं सविलासम् आधूतानि कराग्र-
 पल्लवानि पाणिपल्लवानि येन सः । विलसनशैला विलासिनी । “वौ
 कषलसकलस्रम्भः” इति विनृणप्रत्ययः । सा एव जनः । जातो
 एकवचनम् । यथार्थताम् आप उक्तरौत्या अनेकविलासवत्तया यथार्थ-
 नामकत्वम् अवाप इत्यर्थः । क्वचित् गम्यमानार्थस्य नाम्नः न प्रयोगः ।
 यथा मावे—“चिराय याथार्थ्यमलम्बि दिग्गजैः” इति । क्वचित् प्रयुज्यते
 च, यथा रघुवंशे—“परन्तपो नाम यथार्थं नामा” इति । नैषधेऽपि—
 “स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा किल भीमभूपतिः” इति ।
 स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ४९ ॥

उदस्य धैर्यं दयितेन सादरं
 प्रसादितायाः करवारिवारितम् ।
 मुखं निमोलन्नयनं नतभ्रुवः
 श्रियं सपत्नीवदनादिवाददे ॥ ५० ॥
 विहस्य पाणौ विधृते धृताम्भसि
 प्रियेण बध्वा मदनाद्र्चेतसः ।
 सखीव काञ्ची पयसा घनौकृता
 बभार वीतोच्चयबन्धमंशुकम् ॥ ५१ ॥
 निरञ्जने साचिविलोकितं दृशा-
 वयावकं वेपथुरोष्ठपल्लवम् ।
 नतभ्रुवो मण्डयति स्म विग्रहे
 बलिक्रिया चातिलकं तदास्पदम् ॥ ५२ ॥

उदस्येति । दयितेन धैर्यं काठिन्यम् उदस्य अपनीय अनुनीय
 इत्यर्थः । सादरं यथा तथा प्रसादितायाः सौमनस्यं गमितायाः नतभ्रुवः
 स्त्रियाः सम्बन्धि करवारिभिः वारितम् अवरुद्धम् अतएव निमोलिते
 मयने यस्य तन्मुखं सपत्नीवदनात् इव श्रियम् आददे जग्राह । तदानीं
 तद्वदनस्य निःश्रोकत्वात् तदीयश्रोग्रहणम् उत्प्रेक्ष्यते ॥ ५० ॥

विहस्येति । धृताम्भसि प्रियसेवनार्थं गृहीतजले पाणौ अञ्जली
 इत्यर्थः । प्रियेण विहस्य विधृते अवलम्बिते सति अतएव मदनाद्र्चेतसः
 मदनपरवशाया इत्यर्थः । बध्वाः सम्बन्धि वीतोच्चयबन्धं मुक्तनीविग्रन्थि
 स्वसमानम् इत्यर्थः । अंशुकं पयसा घनौकृता काञ्ची सखी इव बभार
 जग्राह । स्त्रीणां किल स्त्रीषु एव आयत्तं लज्जारक्षणम् इति भावः ॥ ५१ ॥

निरञ्जने इति । नतभ्रुवः अङ्गनायाः विग्रहे वपुषि निरञ्जने
 निर्धौतकज्जले दृशौ विलोचने कर्म, साचिविलोकितं तिर्यक् ईक्षणं
 कर्तुं मण्डयति स्म । “तिर्यग्र्थं साचि तिरः” इत्यमरः । अयावकं
 अलितलाक्षारागम् ओष्ठपल्लवं वेपथुः कम्पः मण्डयति स्म । “ट्टितोऽ-
 थुच्” इति अथुच्प्रत्ययः । अतिलकं तिलकरहितं तदास्पदं तिलकस्थानं

निमौलदाकेकरलोलचक्षुषां

प्रियोपकण्ठं कृतगात्रवेपथुः ।

निमज्जतीनां श्वसितोद्धतस्तनः

श्रमो नु तासां मदनो नु पप्रथे ॥ ५३ ॥

प्रियेण सिक्ता चरमं विपक्षत-

श्रुकोप काचित् न तुतोष सान्त्वनैः ।

जनस्य रूढप्रणयस्य चेतसः

किमप्यमर्षोऽनुनये भृशायते ॥ ५४ ॥

दूतं विहृत्य वनिताभिरुदस्यमानं

पीनस्तनोरुजघनस्थलशालिनीभिः ।

ललाटम् । “आस्यदं प्रतिष्ठायाम्” इति निपातः । बलिक्रिया रेखाबन्धश्च मण्डयति स्म । तदा निरलङ्कारस्य अङ्गनाशरीरस्य तच्छरीरविकारैः एव अलङ्कारः समजनि इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

निमौलदिति । प्रियोपकण्ठं प्रियसमीपे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । निमज्जतीनां विगाहमानानाम् अतएव निमौलन्ति निमिषन्ति आकेकराणि आकेकरवन्ति लोलानि चक्षूषि यासां तासाम् । आकेकरलक्ष्यं तु नृत्यविलासे—“दृष्टिराकेकरा किञ्चित् स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मौलिताडपुटा लोके ताराव्यावर्त्तनोत्तरा” इति । तासां स्त्रोणां कृतः गात्राणां वेपथुः कम्पः येन सः श्वसितैः निःश्वासेः उद्धतो उत्पतितो स्तनौ येन सः श्रमः खेदः नु मदनः नु पप्रथे प्रादुर्बभूव ? निमज्जनप्रिय-सन्निधानरूपोभयकारणसम्भवात् नेत्रनिमौलनगात्रकम्पनिःश्वासधारणाश्च सन्देहः, स एव अलङ्कारः ॥ ५३ ॥

प्रियेणेति । काचित् प्रियेण विपक्षतः सपत्नीतः चरमं पश्चात् सिक्ता सती चुकोप । “पृष्ठन्तु चरमं तनोः” इत्यमरः । सान्त्वनैः अनुनयैः न तुतोष । तथाहि—रूढप्रणयस्य गाढप्रेमणः जनस्य सम्बन्धी चेतसः मनसः अमर्षः प्रकोपः किम् अपि कुतः अपि हेतोः अनुनये सति भृशायते गाढो भवति । “भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः” इति क्यङ् । अन्यत्र शान्तिहेतुः अनुनयः अत्र प्रकोपाय एव भवति, तत्र कारणं तु न ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

उत्सर्पितोर्मिचयलङ्घिततीरदेश-
 मौत्सुक्यनुन्नमिव वारि पुरः प्रतस्थे ॥५५॥
 तीरान्तराणि मिथुनानि रथाङ्गनाम्नां
 नीत्वा विलोलितसरोजवनश्रियस्ताः ।
 संरेजिरे सुरसरिज्जलधौतहारा-
 स्तारावितानतरला इव यामवत्यः ॥५६॥
 संक्रान्तचन्दनरसाहितवर्णभेदं
 विच्छिन्नभूषणमणिप्रकरांशुचित्रम् ।
 बद्धोर्मिं नाकवनितापरिभुक्तमुक्तं
 सिन्धोर्वभार सलिलं शयनीयलक्ष्मीम् ॥५७॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायभारविष्णुतौ किराताजुनीये
 महाकाव्ये सुराङ्गनाविहारो नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

इत्यमिति । पीनैः स्तनैः ऊरुभिः जघनस्थलैश्च शालन्ते इति तथो-
 क्ताभिः इति सलिलनोदनसामर्थ्याक्तिः । स्थलस्य साक्षात् अप्राप्यङ्गत्वात्
 न हन्ते कवद्भावः । वनिताभिः इत्थं विहृत्य उदस्थमानं नुद्यमानम्
 उत्सर्पितैः उपरिभावं प्रापितैः ऊर्मिचयैः लङ्घितः तीरदेशः येन तत्
 वारि । औत्सुक्यं विहारासहिष्णुत्वं तेन नुन्नं प्रेरितम् इव इति उत्-
 प्रेक्षा । “नुदविद” इत्यादिना निष्ठानत्वम् । पुरः अथ प्रतस्थे स्वजन-
 वत् इति भावः ॥ ५५ ॥

तीरान्तराणीति । रथाङ्गनाम्नां मिथुनानि चक्रवाकइन्दानि अन्यानि
 तीराणि तीरान्तराणि नीत्वा नियोज्य इत्यर्थः । अविहितलक्षणः तत्-
 पुरुषः मयूरव्यं सकादिषु द्रष्टव्यः । विलोलिताः विलुलिताः सरोजवन
 श्रियः याभिः ताः सुरसरिज्जलैः धौतहाराः क्षालितमुक्तावलयः ताः स्त्रियः
 तारावितानैः उडुगणैः तरलाः भासुराः । “तरलो भासुरे हौरे चञ्चलेऽपि”
 इति वैयाक्यन्ती । यामवत्यः रात्रय इव संरेजिरे शुशुभिरे ॥ ५६ ॥

संक्रान्तेति । संक्रान्तैः चन्दनैः मलयजद्रवैः आहितः वर्णभेदः
 रूपान्तरं यस्य तत् । विच्छिन्नानि द्रुटितानि यानि विभूषणानि तेषां ये

नवमः सर्गः ।

वीक्ष्य रन्तुमनसः सुरनारौः

आत्तचित्रपरिधानविभूषाः ।

तत्प्रियार्थमिव यातुमथास्तं

भानुमानुपपयोधि ललम्बे ॥ १ ॥

मध्यमोपलनिभे लसदंशौ

एकतश्चातिमुपेयुषि भानौ ।

मणिप्रकराः मणिगणाः तेषाम् अंशुभिः चित्रं नानावर्णम् बद्धोर्मितरलं
तरङ्गितं नाकवनिताभिः परिभुक्तमुक्तं पूर्वं परिभुक्तं पश्चात् सुक्तम् ।
“पूर्वकाल” इत्यादिना तत्पुरुषः । सिन्धोः गङ्गायाः सलिलम् । शिरते
अत्र इति शयनीयं तत्पम् । बहुलग्रहणात् साधु । तस्य लक्ष्मीं बभार ।
अतएव निदर्शनालङ्कारः । लक्षणं तु उक्तम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां

किराताजुनीयकाव्यव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायाम्

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

वीक्ष्येति । अथ जलक्रीडानन्तरं भानुमान् अंशुमान् सूर्यः आत्त-
चित्रपरिधानविभूषाः स्वीकृतविविधवस्त्राभरणाः सुरतसन्नाहं वहतौः
इत्यर्थः । अतएव रन्तुमनसः । “समानकटकेषु तुमुन्” । “लुम्पेद-
वश्यं मः कृत्ये तुम् काममनसोरपि” इति मकारलोपः । सुरनारौः वीक्ष्य ।
तासां प्रियार्थं तत्प्रियार्थम् इव अवसरदानरूपं प्रियं कर्तुम् इव
इत्यर्थः । फलोत्प्रेक्षा इयम् । अस्तम् अदर्शनम् मकारान्तम् अव्ययम्
एतत् । यातुं प्राप्तुम् उपपयोधि पयोधिसमीपे ललम्बे सस्रंसे । अस्मिन्
सर्गे स्वागतावृत्तम् । “स्वागतेति रनभाद् गुरुयुग्मम्” इति लक्षणात् ॥ १

द्यौरुवाह परिवृत्तिविलोलां
 हारयष्टिमिव वासरलक्ष्मीम् ॥ २ ॥
 अंशुपानिभिरतीव पिपासुः
 पद्मजं मधु भृशं रसयित्वा ।
 क्षीवतामिव गतः क्षितिमेष्यन्
 लोहितं वपुरुवाह पतङ्गः ॥ ३ ॥
 गम्यतामुपगते नयनानां
 लोहितायति सहस्रमरीचौ ।
 आससाद विरहय्य धरित्रौ
 चक्रवाकहृदयान्यभितापः ॥ ४ ॥

मध्यंति । मध्यमोपलनिभे नायकमणिसदृशे । “निभसङ्काशनीकाश-
 प्रतिकूपोपमादयः” इत्यमरः “शर्करायां दृषत्पुत्रे [स्त्रियां प्रोक्तः] पुंस्त्व-
 श्मन्युपलो मणौ” इति वैजयन्ती । लसदंशौ प्रसरदश्मौ भानौ एकतः
 एकस्मिन् भागे च्युतिं स्वस्तताम् उपेयुषि प्राप्ते सति द्यौः परिवृत्त्या
 मध्याह्नातिक्रमेण विलोलां गत्वरीम् अन्यत्र गात्रस्य तिर्यक् आवृत्त्या
 मुहुः चलन्तीं वासरलक्ष्मीं हारयष्टिं मुक्तावलीम् इव उवाह वहति
 स्म ॥ २ ॥

अंशुपाणिभिरिति । पतङ्गः सूर्यः । “पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः” इत्यमरः ।
 अतीव निर्भरम् । “अत्यतीव च निर्भरे” इत्यमरः । पातुम् इच्छुः
 पिपासुः तृषितः सन् । पिबतेः सन्नन्तात् उपत्ययः । अंशवः एव पाणयः तैः
 पद्मेषु जातं पद्मजं मधु मध्वेव । मध्विति स्त्रिष्टं रूपकम् । मकरन्दमयम्
 इत्यर्थः । “मधु मये पुष्परसे” इत्यमरः । भृशम् अत्यन्तं रसयित्वा
 आस्वादय क्षीवतां मत्तत्वं गते इव इति उत्प्रेक्षा । “मत्ते शौण्डीकट-
 क्षीवाः” इत्यमरः । क्षितिम् एष्यन् गमिष्यन् लोहितं रक्तं वपुः उवाह ।
 यथा मत्तः क्षीवतया क्षितौ लुण्ठति रज्यते च तद्वदिति भावः । सूर्यस्य
 क्षितिविलयनम् अस्तमयः इति आगमः । अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः
 सापेक्षत्वात् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३ ॥

गम्यतामिति । सहस्रमरीचौ सूर्ये । लोहितो भवतीति लोहिता-
 यति । “लोहितादिडाजभ्यः क्यप् ।” “वा क्यप्” इति परस्मैपदे शत-

मुक्तमूललघुरुज्जितपूर्वः

पश्चिमे नभसि सम्भृतसान्द्रः ।

सामि मज्जति रवौ न विरेजे

खिन्नजिह्वा इव रश्मिसमूहः ॥५॥

कान्तदूत्य इव कुङ्कुमताम्राः

सायमण्डलमभि त्वरयन्त्यः ।

सादरं ददृशिरे वनिताभिः

सौधजालपतिता रविभासः ॥६॥

प्रत्ययः । अतएव नयनानां गम्यताम् उपगते दर्शनीयतां प्राप्ते सति अभितापः धरित्रीं विरह्य विहाय । “ल्यपि लघुपूर्वात्” इति अयादेशः । चक्रवाकहृदयानि आससाद प्राप । अत्र धरित्रयाः यादृशः तीव्रार्ककरक्तसन्तापः तादृक्चक्रवाकहृदयेषु विरहसन्तापः सञ्जात इति परमार्थः । परन्तु तदुपक्रमानन्तरम् एतस्याविर्भावात् स एव अत्र संक्रान्त इति अभेदाध्यवसायेन उपदेशः । अतएव भेदे अभेदरूपातिशयोक्तिः अलङ्कारः ॥ ४ ॥

मुक्तेति । रवौ सामि मज्जति अर्द्धास्तमिते सति । “सामि त्वर्द्धं जुगुप्सायाम्” इत्यमरः । मुक्तं त्यक्तप्रायं मूलम् आश्रयभूतः रविः । अन्यत्र स्वामी येन सः अतएव लघुः अल्पकश्च मुक्तमूललघुः उज्जितपूर्वः त्यक्तपूर्वदिकः । अन्यत्र त्यक्तपूर्वजनः । पश्चिमे नभसि पश्चिमनभोभागे । अन्यत्र क्वचित् नोचस्थले । सम्भृतः संहतः सन् अतएव सान्द्रश्च रश्मिसमूहः आश्रितजनश्च ध्वन्यते । दुःखेन खिन्नश्चासौ जिह्वाखिन्नेन दुःखेन जिह्वो वा दीनः इव न विरेजे । अत्र मुक्तत्वादिप्रस्तुतविशेषणसाम्यात् अप्रस्तुताश्रितजनप्रतीतिः समासोक्तिः । तत्र वाच्यस्य रश्मिसमूहस्य अचेतनस्यापि प्रतीयमानेन चेतनेन अभेदाभिधानात् दुःखित्वाद्युत्प्रेक्षा इति तयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५ ॥

कान्तेति । कुङ्कुमवत् कुङ्कुमेन वा ताम्राः सायस्य सायंकालस्य । “सायं साये प्रगे प्रातः” इत्यमरः । यत् मण्डनं तत् अभि तत् उद्दिश्य त्वरयन्त्यः त्वरां कारयन्त्यः सौधानां जालैः गवाक्षैः पतिताः प्रविष्टाः । “जालं गवाक्षं आनाय” इति वैजयन्ती । रविभासः सूर्यरश्मयः कान्तानां

अग्रसानुषु नितान्तपिशङ्गैः -

भूरुहाम् मृदुकरैरवलम्बा ।

अस्तशैलगहनं नु विवस्वान्

॥ आविवेश जलधिं नु महीं नु ॥ ७ ॥

आकुलञ्चलपतत्रिकुलानाम्

आरवैरनुदितौषसरागः ।

आययावहरिदश्वविपाण्डु -

॥ स्तुल्यतां दिनमुखेन दिनान्तः ॥ ८ ॥

प्रेयसां दूत्य इव वनिताभिः सादरं यथा तथा दृष्टिरे दृष्टाः । सायन्त-
नार्कभासां प्रियसमागमसूचकत्वादेव दूत्य इव तासु स्त्रीणामादरोऽभव-
दित्यर्थः ॥ ६ ॥

अग्रेति । विवस्वान् सूर्यैः अग्रे अस्तशैलशिखरे ये सानवः तेषु ये
भूरुहाः तान् नितान्तपिशङ्गैः अत्यन्तारुणैः मृदुभिः करैः इव करैः
अंशुहस्तैः इति स्निष्टरूपकम् । “बलिहस्तांशवः कराः” इत्यमरः । यद्वा
करैः मृदु स्पर्शम् अवलम्बा अस्तः इति शैलः अस्तशैलः । “अस्तसु
चरमत्समाभृत्” इत्यमरः । तस्य गहनं काननं नु, आविवेश । तपनस्य
पतनसन्देह एव दृष्टः । पतनं तु क्व च अस्य तत् न ज्ञायते शीघ्रगमनात्
इत्यर्थः । अत्र तपने तपनस्य आरोप्यमाणस्य गहनाद्यनेकविषयत्वेन
सन्देहालङ्कारः । उत प्रेक्षा इति केचित् ॥ ७ ॥

आकुल इति । चलानां कुलायेभ्यः कुलायान् प्रति चलतां पतत्रि-
कुलानाम् आरवैः शब्दैः आकुलः व्याप्तः । अनुदितशब्देन अभावमात्रम्,
उषःशब्देन सन्ध्यामात्रं च विवक्ष्यते उषसि भवः औषसः । “सन्धिवेला”
इत्यादिना योगविभागात्, अण्प्रत्ययः, अन्यथा कालात् ठञ् स्यात् ।
तथा च अनुदितौषसराग इति अविद्यमानसन्ध्याराग इत्यर्थः । एकत्र
अपगमात् अन्यत्र अनुदयात् च इति भावः । अहरिदश्वः अविद्यमान-
सूर्यः एकत्र अनुदयात् अन्यत्र अस्तमयात् च इति भावः । अतएव
विपाण्डुः तिमिरानुदयात् इति शेषः । दिनान्तः सायंकालः दिनमुखेन
प्रातःकालेन तुल्यताम् आययौ तद्वत् बभूव इत्यर्थः । अतएव
उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

आस्थितः स्थगितवारिदपङ्क्त्या

सन्ध्यया गगनपश्चिमभागः ।

सोर्मिविद्रुमवितानविभासा

रञ्जितस्य जलधेः श्रियमूहे ॥ ९ ॥

प्राञ्जलावपि जने नतमूर्ध्नि

प्रेम तत्प्रवणचेतसि हित्वा ।

सन्ध्ययानुविदधे विरमन्त्या

चापलेन सुजनेतरमैत्री ॥ १० ॥

औषसातपभयादपलीन

वासरच्छविविरामपटीयः ।

सन्निपत्य शनकैरिव निम्नात्

अश्वकारमुदवाप समानि ॥ ११ ॥

आस्थित इति । स्थगितवारिदपङ्क्त्या पिहितमेघवृन्दया सन्ध्यया
आस्थितः आक्रान्तः व्याप्तः गगनपश्चिमभागः । सोर्मिः ऊर्मिसंक्रान्ता इत्यर्थः
तया विद्रुमवितानविभासा प्रवालप्रकरकान्त्या रञ्जितस्य स्वसावर्ण्यम्
आपादितस्य जलधेः श्रियम् ऊहे सन्ध्याया रक्तवर्णत्वादिति भावः । वहतेः
कर्त्तरि लिट् । तत्सदृशीं श्रियमुवाहेत्यर्थः । अतएव निदर्शनालङ्कारः ॥ ९ ॥

प्राञ्जलाविति । प्रबद्धः अञ्जलिः येन तस्मिन् प्राञ्जली बद्धाञ्जली ।
“तौ युतावञ्जलिः पुमान्” इत्यमरः । प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वाच्यः
वोत्तरपदलोपश्च । नतमूर्ध्नि नमस्कृत्वाणे तत्प्रवणं तत्र सन्ध्यायामिव
आहितं चेतः यस्य तस्मिन् एवंविधे अपि जने विषये प्रेम हित्वा विहाय
विरमन्त्या निवर्त्तमानया । “व्याङ् परिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् ।
सन्ध्यया चापलेन अस्थैर्येण । शुवादित्वात् अण्प्रत्ययः । सुजनात् इतरः
दुर्जनः तस्य मैत्री सख्यम् अनुविदधे अनुचक्रे । कर्मणि लिट् । यथा
दुर्जनमैत्री स्निह्यन्तमपि जहाति तद्वत् सन्ध्यापि सेवमानं जनम् अहा-
सीत् इत्यर्थः । मितस्य कर्म मैत्री । अणन्तात् डीप् । अत्र सन्ध्या-
दुर्जनमैत्र्योः चापलं समानधर्मः अनुविधानम् । अतएव अर्थरूपेण
इयमुपमा ॥ १० ॥

औषसेति । औषसात् प्राभातिकात् आतपात् भयं तस्मात् इव इति

एकतामिव गतस्य विवेकः

कस्यचिन्न महतोऽप्युपलेभे ।

भास्वता निदधिरे भुवनानाम्

आत्मनोव पतितेन विशेषाः ॥ १२ ॥

इच्छतां सह बधूभिरभेदं

यामिनोविरहिणां विहगानाम् ।

आपुरेव मिथुनानि वियोगं

लङ्घ्यते न खलु कालनियोगः ॥ १३ ॥

यच्छति प्रतिमुखं दयितायै

वाचमन्तिकगतेऽपि शकुन्तौ ।

उत्प्रेक्षा । अपलीनं क्वचिद् गूढं वासरच्छ्वेः आतपस्य विरामात् हेतोः पटीयः प्रभविष्णुतरम् अन्धं करोति इति अन्धकारं ध्वान्तम् । “अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तम्” इति मरः । अथ सन्ध्यापगमनानन्तरं शनकैः मन्दं मन्दं निम्नात् सन्निपत्या आगत्य समानि समस्थलानि उदवाप व्यानशे । अत्र प्रस्तुतान्धकारविशेषणसाम्यात् अप्रस्तुतार्थं प्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः । उत्प्रेक्षात्वङ्गतः स्यात् ॥ ११

एकतामिति । एकताम् अभेदं गतस्य इव तमोव्याप्त्या तथा प्रतीतिः इयम् उत्प्रेक्षा । महतः शैलादेः अपि कस्यचित् कस्यापि पदार्थस्य विवेकः भेदः न उपलेभे न गृहीतः । अतएव उत्प्रेक्ष्यते पतितेन अस्तमितेन भास्वता सूर्येण । “भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्व” इति मरः । भुवनानां भुवनस्थपदार्थानामित्यर्थः । विशेषाः भूधरादिभेदाः आत्मनि स्वस्मिन् एव निदधिरे इव निहिता इव । कथमन्यथा न उपलभ्येरन् इत्यर्थः । अत्र उत्प्रेक्ष्योः सजातीययोः सापेक्षत्वात् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ १२

इच्छतामिति । बधूभिः स्वकामिनोभिः सह अभेदम् अवियोगम् इच्छतां तथा सङ्ख्यवतामपोत्यर्थः । यामिनोषु विरहिणां नियतवियोगानामित्यर्थः । रहतेः आवश्यकं अर्थं णिनिः, यद्वा निन्दायाम् इनिः । तेषां विहगानां चक्रवाकाणामित्यर्थः । मिथुनानि वियोगम् आपुः एव । न तु न आपुः । इति अयोगव्यवच्छेदः तथाहि कालनियोगो देवाङ्गा न लङ्घ्यते खलु । दुर्वार इत्यर्थः ॥ १३

नौयते स्म नतिमुज्झितहर्षं

पङ्कजं मुखमिवोम्बुरुहिण्या ॥ १४ ॥

रञ्जिता नु विविधास्तरुशैलाः

नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।

पूरिता नु विषमेषु धरित्री

संहता नु ककुभस्तिमिरेण ॥ १५ ॥

यच्छतीति । शकुन्ती चक्रवाकपक्षिणि सामान्यस्य प्राकरणिकविशेष-
पर्यवसानात् । “शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनहिजाः” इत्यमरः ।
अन्तिकगते समीपस्थे अपि दयितायै चक्रवाक्यै प्रतिमुखम् अभिमुखं यथा
तथा वाचं यच्छति वाचम् एव ददाने सति न तु सङ्गच्छमाने सति
इत्यर्थः । “पात्राध्या” इत्यादिना दाणः यच्छादेशः । अम्बुरुहिण्या
नलिन्या उज्झितहर्षं चक्रवाकदुर्दशादर्शनादिव त्यक्तविकासं पङ्कजं
मुखमिव नतिं नम्रत्वं नौयते स्म नोतम् । “प्रधानकर्मण्याख्ये लादो-
नाहुर्हि कर्मणाम्” इति नयतेः द्विकर्मकत्वात् प्रधाने कर्मणि लिट् ।
प्रायेण दुःखदर्शनात् स्त्रियः खिद्यन्ते विशेषेण विरहदर्शनात् इति भावः ।
अत्र पङ्कजावनतेः चक्रवाकविक्रोशानन्तर्यात् तद्धेतुकत्वम् उत्प्रेक्ष्यते ।
तच्च मुखोपमा इयम् अम्बुरुहिण्या कामिनीसाम्यं गमयन्त्या निरुह्यत
इति उपमोत्प्रेक्षयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । व्यञ्जकाद्यप्रयोगात् प्रतीय-
मानोत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

रञ्जिता इति । तिमिरेण अन्धकारेण विविधाः तरवः शैलाश्च रञ्जिताः
स्वसावर्ण्यम् आपादिताः नु ? अन्यथा कथमेषां नीलाव्यत्वमिति भावः ।
तथा गगनं नामितं नु ? अभूतलात् इति शेषः । “मितां ऋषः” इत्यत्र
वाशब्दानुवृत्त्या व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् न ऋषः । यद्वा, गगनं स्थगि-
तम् आच्छादितं नु ? उभयत्र अपि तमसावृतत्वात् न दृश्यते इति
भावः । तथा धरित्री विषमेषु निम्नोन्नतेषु पूरिता समीकृता नु ? अन्यथा
तद्विवेकः कथं न स्यात् ? इति भावः । ककुभः दिशश्च संहताः नु लुप्ताः
किम् ? “दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः । कथम्
अन्यथा न दृश्यन्ते इति भावः । अत्र तिमिरे तरुशैलाद्यनेकविषयरञ्ज-
कत्वादिकम् आरोप्य सन्दिग्ध इति सन्देहालङ्कारः । अनेन गुणशब्दस्य
सम्भावनाद्योक्तकत्वम् अत्रोत्प्रेक्षालङ्कार इति अलङ्कारसर्वस्वकारः ॥ १५ ॥

रात्रिरागमलिनानि विकाशं

पङ्कजानि रहयन्ति विहाय ।

स्पष्टतारकमियाय नमःश्रीः

वस्तुमिच्छति निरापदि सर्वः ॥ १६ ॥

व्यानशे शशधरेण विमुक्तः

केतकी कुसुमकेसरपाण्डुः ।

चूर्णमुष्टिरिव लम्बितकान्तिः

वासवस्य दिशमंशुसमूहः ॥ १७ ॥

उज्झतौ शुचमिवाशु तमिस्राम्

अन्तिकं ब्रजति तारकराजे ।

दिक्प्रसादगुणमण्डनमूहे

रश्मिहासविशदं मुखमैन्द्री ॥ १८ ॥

रात्रौति । श्रीः शोभा कर्त्री रात्रेः सन्ध्यायाः रागेण स्वच्छायोपर-
रक्षणेन मलिनानि अतएव विकाशं रहयन्ति त्यजन्ति । रहयतेः त्यागा-
र्यात् शब्दप्रत्ययः । पङ्कजानि विहाय तत्काला स्पष्टतारकं नमः खम् इयाय
प्राप तथाहि सर्वैः जनैः निरापदि निर्बाधस्थले वस्तुं स्थातुम् । “एकाच
उपदेशेऽनुदात्तात्” इति इट् प्रतिषेधः । घमिष्य सान्तेषु वसिः प्रसारि-
णीति वचनात् । इच्छति ॥ १६ ॥

अस्तादिसन्धान्तं वर्णयित्वा चन्द्रोदयवर्णनम् आरभते । व्यानशे
इति । शशधरेण चन्द्रेण विमुक्तः क्षिप्तः केतकीकुसुमकेसरः इव पाण्डुः
लम्बिता प्रापिता कान्तिः यस्य सः अंशुसमूहः रश्मिसमूहः चूर्णस्य
कपूर्वोदस्य मुष्टिः इव । मुष्टिशब्दस्य हिलिङ्गत्वे अपि अत्र पुलिङ्गता
एव ग्राह्या । उपमेयानुसारात् वासवस्य इन्द्रस्य दिशं प्राचीं व्यानशे
व्याप । अनेन निशानिशाकरयोः नायिकानायकौपम्यं गम्यते ॥ १७ ॥

उज्झतौति । इन्द्रस्य इयम् ऐन्द्री दिक् प्राची तारकराजे नक्षत्र-
नाथि । “कनौनिकायां नक्षत्रे तारकं तारकापि च” इति विश्वः । अन्तिकं
समोपं ब्रजति सति । आशु तमिस्राम् अन्धतमसम् । “तमिस्रा स्त्री
ध्वान्तनिशि निश्चान्तमसे न ना” इति वैजयन्ती । शुचम् इव विरह-

नीलनीरजनिभे हिमगौरं
 शैलरुद्धवपुषः शितरश्मेः ।
 खे रराज निपतत्करजालं
 वारिधेः पयसि गाङ्गमिवान्मः ॥ १९ ॥
 द्यां निरुन्धदतिनीलघनाभं
 ध्वान्तमुद्यतकरेण पुरस्तात् ।
 क्षिप्यमाणमसितेतरभासा
 शम्भुनेव करिचर्म चकासे ॥ २० ॥
 अन्तिकान्तिकगतेन्दुविसृष्टे
 जिह्मतां जहति दीधितिजाले ।
 निःसृतस्तिमिरभारनिरोधात्
 उच्छ्वसन्निव रराज दिगन्तः ॥ २१ ॥

दुःखमिव इत्यर्थः । उज्झती विजहती प्रसादः नैर्मल्यम् एव गुणः सः
 एव मण्डनं यस्य तत् । रश्मयः हास इव तेन विशदं मुखम् इव मुखम्
 अग्रभागम् । श्लिष्टोपमेयम् । जहे वहति स्म । अत्र दिक्चन्द्रयोः नायिका-
 नायकौपम्यं गम्यते ॥ १८ ॥

नोलेति । शैलरुद्धवपुषः उदयगिरितिरोहितमण्डलस्य शितरश्मेः
 इन्दोः संखन्धि नीलनीरजनिभे श्यामकमलतुल्ये खे आकाशे निपतत्
 प्रसरत् । हिमवत् गौरं शुभ्रं करजालं अंशुसमूहः वारिधेः पयसि निप-
 तत् गाङ्गम् अन्ध इव रराज । उपमाने अपि विशेषणं योज्यम् ॥ १९ ॥

दामिति । द्यां निरुन्धत् आकाशम् आलुण्वत् अतिनीलघनाभं
 मेचकम् । उद्यताः कराः अंशवः हस्ताश्च यस्य तेन । असिताभ्य इतराः
 शुभ्राः भासः यस्य तेन चन्द्रेण पुरस्तात् प्राच्याम् अग्रे च क्षिप्यमाणं
 नुद्यमानं ध्वान्तं शम्भुना क्षिप्यमाणं करिचर्म इव चकासे । उपमाने
 अपि विशेषणानि योज्यानि ॥ २० ॥

अन्तिकेति । अन्तिकान्तिके अतिसमीपे । “प्रकारे गुणवचनस्य”
 इति द्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात् सुपः लुक् । अन्तिकान्तिकगतेन
 इन्दुना विसृष्टे मुक्ते दीधितिजाले किरणसमूहे जिह्मतां सङ्कोचं जहति

लेखया विमलविद्रुमभासा
 सन्ततं तिमिरमिन्दुरुदासे !
 दंष्ट्रया कनकटङ्कपिशङ्गा
 मण्डलम्भुव इवादिवराहः ॥ २२ ॥
 दीपयन्नथ नभः किरणौघैः
 कुङ्कुमारुणपयोधरगौरः ।
 हेमकुम्भ इव पूर्वपयोधेः
 उन्ममज्ज शनकैस्तुहिनांशुः ॥ २३ ॥
 उद्गतेन्दुमविभिन्नतमिस्रां
 पश्यति स्म रजनौमवितप्तः ।
 व्यंमुकस्फुटमुखीमतिजिह्वां
 ब्रीडया नवबधूमिव लोकः ॥ २४ ॥

तत्रात्रति सति तिमिरभारैः तमःस्तोमैः निरोधात् उपरोधात् निःसृतः
 निर्गतः दिगन्तः उच्छ्वसन् प्राणन् एव रराज इति उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २१ ॥

लेखयेति । इन्दुः विमलविद्रुमभासा स्वच्छप्रवालसवर्णया लेखया
 कलया सन्ततं सान्द्रं तिमिरम् आदिवराहः कनकस्य टङ्कः शिलाभेदकं
 शस्त्रम् । “टङ्कः पाषाणदारणः” इत्यमरः । तद्वत् पिशङ्गा लोहित-
 वर्णया । पिशङ्गादुपसंख्यानम् ” इति डोप् । दंष्ट्रया भुवः मण्डलम् इव
 उदासे उच्चिन्तिपे । अस्यतेः कर्त्तरि लिट् । सोपसर्गात् अस्यतेः आत्मने-
 पदं विकल्पात् ॥ २२ ॥

दीपयन्निति । अथ उदयानन्तरं किरणौघैः नभः दीपयन् प्रकाशयन्
 कुङ्कुमेन अरुणः यः पयोधरः कुचः तद्वत् गौरः अरुणः उदयरागात् इति
 भावः । तुहिनांशुः इन्दुः शनकैः पूर्वपयोधेः पूर्वसागरात् हेम्नः कुम्भ इव
 उन्ममज्ज उज्जगाम इति उत्प्रेक्षा ॥ २३ ॥

उद्गतेन्दुमिति । लोकः जनः । “लोकस्तु भुवने जने” इत्यमरः ।
 उद्गतेन्दुम् उदितचन्द्राम् अविभिन्नतमिस्राम् अनिशेषितध्वान्तां रजनीं
 व्यंशुकम् अपनोतावगुण्ठनम् अतएव स्फुटं दृश्यमानं मुखं यस्याः
 सा तां तथापि ब्रीडया अतिजिह्वां वक्रां नवबधूं नवोदाम् । “बधुर्न-

न प्रसादमुचितं गमिता द्यौः

नोद्धृतं तिमिरमद्विवनेभ्यः ।

दिङ्मुखेषु न च धाम विकीर्णं

भूषितैव रजनौ हिमभासा ॥ २५ ॥

मानिनीजनविलोचनपातान्

उष्णवाष्पकलुषान् प्रतिगृह्णन् ।

मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खं

भीत भीत इव शीतमयूखः ॥ २६ ॥

श्लिष्यतः प्रियवधूरुपकण्ठं

तारकास्ततकरस्य हिमांशोः ।

उदमन्नभिरराज समन्तात्

अङ्गराग इव लोहितरागः ॥ २७ ॥

बोद्धव्योपायां स्तुषाभार्याङ्गनासु च" इति धरणिः । स्त्रियम् इव अवि-
लम्बः सन् पश्यति स्म ॥ २४ ॥

नेति । हिमभासा चन्द्रेण द्यौः आकाशम् उचितं योग्यं प्रसादं न
गमिता । अद्रयः वनानि च तेभ्यः तिमिरं न उद्धृतं न उत्सारितं, दिशां
मुखेषु धाम तेजश्च न विकीर्णं न पर्यस्तं । तथापि रजनौ भूषिता एव
किमुत उक्तगुणसम्पत्तौ इति भावः । अत्र प्रसाधनकारणाभावे अपि
तत्कार्यभूषणोक्त्या विभावनालङ्कारः ॥ २५ ॥

मानिनीति । उदितः शीतमयूखः उष्णेन विरहतप्तेन बाष्पेण कलु-
षान् आविलान् मानिनीजनस्य कलहान्तरितनायिकाजनस्य विलोचन-
पातान् मानभङ्गजनितरोषेण भौषणान् इति भावः । "कोपात् कान्तं
पराण्य पश्चात्तापसमन्विता । कलहान्तरिता प्रोक्ता नायिका नयशा-
लिभिः ॥" इति दशरूपके । प्रतिगृह्णन् स्वीकुर्वन् अपराधस्य अपरि-
हार्थत्वात् इति भावः । अतएव भीतभीतः भीतप्रकारः इव इति
उत्प्रेक्षा । मन्दमन्दं मन्दप्रकारम् उभयत्रापि "प्रकारे गुणवचनस्य"
इति द्विर्भावे कर्मधारयवद्भावात् सुलोपः । खम् आकाशं प्रययौ ॥ २६ ॥

श्लिष्यत इति । तताः प्रसारिताः कराः एव कराः अंशुहस्ता येन

प्रेरितः शशधरेण करौघः
 संहतान्यपि नुनोद तमांसि ।
 क्षीरसिन्धुरिव मन्दरभिन्नः
 काननान्यविरलोच्चतरूणि ॥ २८ ॥
 शारतां गमितया शशिपादैः
 क्वायया विटपिनां प्रतिपेदे ।
 न्यस्तशुक्लबलिचित्रतलाभिः
 तुल्यता वसतिवेश्ममहोभिः ॥ २९ ॥
 आतपे धृतिमता सह बध्वा
 यामिनौविरहिणा विहगेन ।

तस्य ततकरस्य तारका एव प्रियवधूः उपकरणम् अन्तिके कण्ठे वा ।
 अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । विभक्त्यर्थे अव्ययोभावः । श्लिष्यतः प्रत्यासीदतः
 आलिङ्गितश्च हिमांशोः सम्बन्धो समन्तात् उद्गमन् उत्सर्पन् अर्थान्तरत्वात्
 अकर्मकत्वम् । “धातोरर्थान्तरे वृत्ते” इति वचनात् । लोहितरागः
 अरुणप्रभः अङ्गराग इव अभिरराज । आलिङ्गनात् रागः गलति इति
 प्रसिद्धिः । अत्र रूपकोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २७ ॥

प्रेरित इति । शशधरेण चन्द्रेण प्रेरितः, विरूढः करौघः संहतानि
 सान्द्राणि अपि तमांसि मन्दरेण मन्दराचलेन भिन्नः नुन्नः क्षीरसिन्धुः
 अविरलाः सान्द्राः उच्चाः उन्नताश्च तरवः येषु तानि काननानि इव
 नुनोद चित्रपि दूरोचकार ॥ २८ ॥

शारतामिति । शशिपादैः चन्द्ररश्मिभिः । “पादा रश्मिपङ्क्ति-
 तुर्यांशाः” इत्यमरः । शारतां शबलतां गमितया । “शारः शबलपौतयोः”
 इति विश्वः । विटपिनां तरूणां क्वायया न्यस्तैः निक्षिप्तैः शुक्लबलिभिः
 श्वेतपुष्पाद्युपहारैः चित्राणि तलाणि उपरिभागाः यासां तलाभिः ।
 “करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्” इत्यमरः । वसतिवेश्म-
 महोभिः निवासगृहभूमिभिः तुल्यता साम्यं प्रतिपेदे प्राप्ता । कर्मणि
 लिट् । आर्थीयमुपमा ॥ २९ ॥

आतपे इति । आतपे दुःखकरे अपि इति भावः । बध्वा चक्रवाक्या

सेहिरे न किरणा हिमरश्मे -
 दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम् ॥ ३० ॥
 गन्धमुद्धतरजः कणवाही
 विक्षिपन् विकसतां कुमुदानाम् ।
 आदुधाव परिलौनविहङ्गा
 यामिनीमरुदपां वनराजीः ॥ ३१ ॥
 संविधातुमभिषेकमुदासी
 मन्मथस्य लसदंशुजलौघः ।
 यामिनौवनितया ततचिह्नः
 सोत्पलो रजतकुम्भ इवेन्दुः ॥ ३२ ॥

सह अतएव धृतिमता सन्तोषवता यामिनीषु विरहिणा नियतविरहेण
 अतएव विहगेन चक्रवाकेण हिमरश्मेः चन्द्रस्य किरणा न सेहिरे ।
 तथाहि—दुःखिते सञ्जातदुःखे मनसि सर्वं मनोहरम् अपीति भावः ।
 असह्यं सोढुम् अशक्यम् । “शक्तिसहोश्च” इति यत्प्रत्ययः । पूर्वं तु
 “आतपाः” इति पेटुः । तत्र बध्वा सह आतपाः अपि सेहिरे । तद्विरहिणा
 तु शशिकिरणाः अपि न सेहिरे इति योज्यम् । फलन्तु समानम् ॥ ३० ॥

गन्धमिति । अपां कणवाही । योग्यान्वये व्यवधानम् अपि सोढव्यम् ।
 विकसतां कुमुदानां गन्धं सौरभम् उद्धतं रजः परागः यस्मिन् कर्मणि
 तत् यथा तथा । “शेषादिभाषा” इति विकल्पात् न कप् । विक्षिपन्
 विकिरन् इत्थं शिशिरः सुरभिः यामिनीमरुत् रात्रिवायुः परितः लोनाः
 शयिताः विहङ्गाः यासु ताः वनराजोः आदुधाव ईषत् कम्पयामास ।
 विहङ्गशयनाविरोधेन वनराजिः किञ्चित् कम्पिता इत्यर्थः । “आङ्गो-
 षदर्थेऽभिव्याप्तौ” इत्यमरः । यथा कश्चित् कामिनीं गन्धोदकादिना
 सिञ्चन् आकर्षति तद्वदिति भावः ॥ ३१ ॥

संविधातुमिति । यामिनो वनिता इव तथा रात्रिरूपया कान्तया
 मन्मथस्य अभिषेकं त्रिभुवनजैत्रयात्राभिषेकं संविधातुं सम्यक् कर्तुंम्
 अंशवः जलानोव तेषाम् ओघः पूरः लसन् यस्मिन् सः । ततचिह्नः स्फुट-
 लाञ्छनः इन्दुः सोत्पलः रजतकुम्भ इव उदासे उत्क्षिप्तः । अस्मत्तेः कर्मणि

ओजसामि खलु नूनमनूनं
 नासहायमुपयाति जयश्रीः ।
 यद्विभुः शशिमयूखसखः स-
 न्नाददे विजयि चापमनङ्गः ॥ ३३ ॥
 सद्गनां विरचनाहितशोभै-
 रागतप्रियकथैरपि दूत्यम् ।
 सन्निकृष्टरतिभिः सुरदारै-
 र्भूषितैरपि विभूषणमौषे ॥ ३४ ॥
 न स्रजो रुचिरे रमणीभ्य-
 च्छन्दनानि विरहे मदिरा वा ।
 साधनेषु हि रतेरुपधत्ते
 रम्यतां प्रियसमागम एव ॥ ३५ ॥

लिट् । अत्र संविधातुम् इति तुमुना प्रतीयमानोत्प्रेक्षया अनुप्राणितः
 अयमुपमोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ३२ ॥

ओजसेति । ओजसा अनूनं सम्पूर्णम् अपि असहायं सहायरहितं पुरुषम्
 इति शेषः । जयश्रीः न उपयाति खलु नूनम् । कुतः ? यदि अस्मात् विभुः
 समर्थः अपि अनङ्गः शशिमयूखानां सखा सहचरः तथोक्तः ससहायः सन्
 इत्यर्थः । विजयि विजयशीलम् । “जिहृक्षि” इत्यादिना इन्प्रत्ययः ।
 चापम् आददे । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ॥ ३३ ॥

इत्यम् उद्घोषनसामग्रीम् उपवर्ण्य संप्रति तत्कार्यभूतं रतिवर्णनम्
 आरभते—सद्गनामित्यादि । सन्निकृष्टरतिभिः आसन्नसुरतोत्सवैः अतएव
 सुरदारैः सुरबधूभिः आहितशोभैः प्रागेव विहितकेलिगृहमण्डनैः अपि
 पुनः सद्गनां केलिगृहाणां विरचना मण्डनम् ईषे अभिलेखे । ईषेः कर्मणि
 लिट् । आगतप्रियकथैः प्राप्तप्रियजनवृत्तान्तेः अपि दूतस्य कर्म दूत्यं दूतो-
 व्यापारः ईषे । “वा दूतवणिग्भ्याञ्च” इति दूतस्य भावकर्माणोर्यप्रत्ययः ।
 तथा भूषितैः अपि विभूषणं प्रसाधनम् ईषे । औत्सुक्यातिरेकादिति
 भावः ॥ ३४ ॥

नेति । विरहे वियोगावस्थायां स्रजः माल्यानि चन्दनानि गन्धाः
 मदिराः मद्यानि वा रमणीभ्यः । “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” इति सम्प्रदान-

प्रस्थिताभिरधिनाथनिवासं

ध्वंसितप्रियसखीवचनाभिः ।

मानिनौभिरपहस्तितधैर्यः

सादयन्नपि मदोऽवललम्बे ॥ ३६ ॥

कान्तवेश्म बहु सन्दिशतीभि-

र्यातमेव रतये रमणीभिः ।

मन्मथेन परिलुप्तमतीनां

प्रायशः स्खलितमप्युपकारि ॥ ३७ ॥

आशु कान्तमभिसारितवत्या

योषितः पुलकरुङ्गकपोलम् ।

त्वात् चतुर्थी । न रुचिरे न रोचन्ते स्म । हि यस्मात् प्रियसमागम एव रतेः साधनेषु स्तगादिषु रम्यतां मनोहरत्वं रुचिकरत्वमिति यावत् उपधत्ते आधत्ते । तदभावात् अरुचिः युक्तैवेत्यर्थः । अतएव वैधर्म्यात् कारणेन कार्यसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः । रम्यन्ते एष्विति रम्याणि । “पोरदुपधात्” इति यत्प्रत्ययः । “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति बहुलग्रहणात् अधिकरणार्थः ॥ ३५ ॥

प्रस्थिताभिरिति । अधिनाथनिवासं प्रियगृहं प्रति प्रस्थिताभिः प्रचलिताभिः ध्वंसितानि खण्डितानि प्रियसखीवचनानि, स्वयं प्रस्थानं लाघवाय, इत्येवं रूपाणि याभिः ताभिः मानिनौभिः कोपनाभिः । “स्त्रीणामोर्षाकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये” इति लक्षणात् । अपहस्तितं निरस्तं धैर्यं येन सः तथा सादयन् मानं शरीरञ्च कर्षयन् अपि सदोषः अपीत्यर्थः । मदः अवललम्बे स्वीकृतः । अज्ञानव्याजेन लाघवापह्नवसौकर्यादिति भावः ॥ ३६ ॥

कान्तेति । रतये सुरताय बहु सन्दिशतीभिः अनेकं वाचिकं कथयन्तीभिः सन्देश्यसनात् गन्तव्यम् अपि अजानतीभिरित्यर्थः । रमणीभिः कान्तवेश्म यातं प्राप्तमेव न तु मध्ये मार्गात् निवृत्तम् इत्यर्थः । तथाहि — मन्मथेन परिलुप्तमतीनां स्खलितं विरुद्धाचरणमपि प्रायशः उपकारि भवति ॥ ३७ ॥

आश्विति । आशु कान्तम् अभिसारितवत्याः अभिगतवत्याः । स्वाथ]

निर्जिगाय मुखमिन्दुमखण्डं

खण्डपत्रतिलकाकृति कान्त्या ॥ ३८ ॥

उच्यतां स वचनीयमशेषं

नेश्वरे परुषता सखि ! साध्वी ।

आनयैनमनुनीय कथं वा

विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः ॥ ३९ ॥

किं गतेन न हि युक्तमुपेतुं

कः प्रिये सुभगमानिनि ! मानः ।

योषितामिति कथामु समेतैः

कामिभिर्बहुरसा धृतिरूहे ॥ ४० ॥

॥ युग्मकम् ॥

णिच् । योषितः सम्बन्धि पुलकैः रुद्धो आहतौ कपोलौ यस्य तत् । खण्डा प्रमृष्टा पत्राणां पत्रलेखानां तिलकस्य च आकृतिः सन्निवेशः यस्य तत्, तथोक्तं मुखं कान्त्या अखण्डं पूर्णमिन्दुं निर्जिगाय जयति स्म । आर्यीय-मुपमा । “जयति ह्येष्टि” इति दण्डिना सादृश्यार्थे षु गणनात् ॥ ३८ ॥

अथ युग्मेन सखीनायिकासंवादमाह—उच्यतामिति । तत्र नायिका आह—स धूतः अशेषम् अखिलं वचनीयं वक्तव्यम् उच्यतां, निःशङ्कम् उपालभ्यताम् इत्यर्थः । ब्रूजो दुहादित्वात् अप्रधाने कर्मणि लोट् । अथ सखी आह—हे सखि ! ईश्वरे भर्त्तरि नायके विषये परुषता पारुष्यं न साध्वी न हिता । अथ नायिका आह—हे सखि ! तर्हि एनम् अनुनीय सान्त्वयित्वा आनय । पुनः सखी आह—विप्रियाणि जनयन् अप्रियाणि कुर्वन् स कथं वा अनुनेयः अनुनयार्हः ॥ ३९ ॥

किमिति । पुनर्नायिका आह—तर्हि गतेन तं प्रति गमनेन किं कः अर्थ इत्यर्थः । कुतः ? उपेतुं गन्तुं न युक्तं हि । पुनः सखी आह—हे सुभगमानिनि ! सौन्दर्यमानिनि ! सुभगम् आत्मानं मन्यते इति “आत्ममाने खञ्” इति चकारात् णिनिप्रत्ययः । तस्मिन् प्रिये विषये कः मानः ? मानो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । यद्वा नहि इत्यादि सखीवाक्यम् । तत्र न हि इत्येकं वाक्यं, तद्युक्तं सखीतरथः । हे सखि ! किन्तु उपेतुं

योषितः पुलकरोधि दधत्या

घर्मवारि नवसङ्गमजन्म ।

कान्तवक्षसि बभूव पतन्त्या

मण्डनं ललितमण्डनतैव ॥ ४१ ॥

शीधुपानविधुरासु निगृह्णन्

मानमाशु शिथिलीकृतलज्जः ।

सङ्गतासु दयितैरुपलेभे

कामिनीषु मदनो नु मदो नु ॥ ४२ ॥

द्वारि चक्षुरधिपाणि कपोलौ

जौवितं त्वयि कुतः कलहोऽस्याः ।

कामिनामिति वचः पुनरुक्तं

प्रौतये नवनवत्वमियाय ॥ ४३ ॥

युक्तम् । कुतः ? सुभगमानिनि प्रिये कः मानः तादृग्जनस्य दुर्लभत्वादिति भावः । इत्येवंरूपासु योषितां कथासु विषये समेतैः समीपम् आगत्य आकर्षयद्भिरित्यर्थः । कामिभिः बहुरसा अनेकस्वादा धृतिः सन्तोषः ऊहे ऊढा । अत्र रौक्षीत्सु क्यनिर्वेदाद्यनेकभावशाबल्यपरिपूर्णकान्ताकथाकर्णनात् उत्तरोत्तरम् अपूर्वहृदयानन्दनिष्पन्दम् आनन्दसन्दोहम् अविन्दन् इत्यर्थः । पायेण अत्र प्रौढाः कलहान्तरिताश्च नायिकाः ॥ ४० ॥

योषित इति । पुलकरोधि रोमाञ्चव्यापि नवसङ्गमेन जन्म यस्य तत् घर्मवारि स्वे दोदकं दधत्या इति साख्विकोक्तिः । कान्तवक्षसि पतन्त्याः इति श्रौत्सुकोक्तिः । योषितः या ललितमण्डनता उत्सृष्टप्रसाधनत्वम् । भावे तल् । सैव मण्डनं वभूव । तादृशफलत्वात् तस्येति भावः ॥ ४१ ॥

शोध्यति । शिरते अनेन इति शीधुः पक्वोक्षुरसविकारः मद्यविशेषः तस्य पानेन विधुरासु विमूढासु तथा दयितैः सङ्गतासु स्वयंप्राप्तासु च कामिनीषु अतिमानवतीषु आशु मानं कोपं निगृह्णन् निवर्त्तयन् शिथिलीकृता लज्जा येन स मदनः नु ? मदः नु उपलेभे लक्ष्मते स्म इत्यर्थः । प्रियसमागमशीधुपानरूपोभयकारणभङ्गात् उभयथा माननिग्रहाद्यनुभावसाधारण्याच्च सन्देहः स एव अलङ्कारः ॥ ४२ ॥

साचि लोचनयुगं नमयन्ती
 रुन्धतौ दयितवक्षसि पातम् ।
 सुभ्रुवो जनयति स्म विभूषां
 सङ्गतावुपरराम च लज्जा ॥ ४४ ॥
 सव्यलोकमवधीरितखिन्नं
 प्रस्थितं सपदि कोपपदेन ।
 योषितः सुहृदिव स्म रुणद्धि
 प्राणनाथमभिवाष्पनिपातः ॥ ४५ ॥
 शङ्किताय कृतवाष्पनिपाताम्
 ईर्ष्याया विमुखितां दयिताय ।

हारोति । हारि त्वदागमनमार्गे एव चक्षुरिति प्रीतुमुक्तोक्तिः ।
 अधिपाणि पाणौ करे कपोलौ इति चिन्तोक्तिः । किं बहुना, जीवितं त्वयि
 त्वदधीनं, त्वां विना न जीवति इत्यर्थः । इति गाढानुरागोक्तिः । अतो-
 ऽस्याः कलहः विग्रहः कुतः ? इत्येवं कामिनीनां प्रीतये पुनरुक्तं पुनःपुनः
 उच्यमानं वचः दूतोवाक्यं नवनवत्वं नवप्रकारत्वम् अपूर्ववद्भावम्
 इयाय । प्रकारार्थं द्विर्भावः कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक् । कान्तानुराग-
 प्रकटनात् कामिनः प्रहृष्यन्ति इति भावः । कलहान्तरितेयम् ॥ ४३ ॥

साचीति । लोचनयुगं साचि तिर्य्यक् नमयन्ती प्रिये तिर्य्यक् पात-
 यन्ती न तु ह्रिया इत्यर्थः । दयितवक्षसि पातं रुन्धतौ इष्टम् अपि प्रति-
 बध्नतौ लज्जा सुभ्रुवः नायिकायाः विभूषां शोभां जनयति स्म । सङ्गतौ
 सुरतप्रसङ्गे सति उपरराम च । एवं यतः तदा चाभूषणं [न दूषणम्]
 एवेति भावः । “विभाषाकर्मकात्” इति परस्मैपदम् ॥ ४४ ॥

सव्यलोकमिति । सव्यलोकं सापराधम् अतएव अवधीरितः अवघ्नातः
 सन् खिन्नः तम् । “पूर्वकाल” इत्यादिना तत्पुरुषः । सपदि कोपस्य
 पदेन व्याजेन प्रस्थितं निर्गच्छन्तं प्राणनाथं प्रियं योषितः सम्बन्धि अभि-
 वाष्पनिपातः अभिमुख्येन अश्रुमोक्षः सुहृत् इव रुणद्धि स्म रुरोध । वाष्प-
 पातस्य मन्थुमोक्षलङ्घतया प्रस्थानप्रतिबन्धकत्वात् सुहृदौपम्यम् । इयम्
 अधीरा खण्डिता । “ज्ञातेऽन्यासङ्गिनि पत्न्यौ खण्डितेर्याकषायिता ।
 अधीराश्रु विमुञ्चन्ती विघ्ने या चात्र नायिका ॥” इति दशरूपके ॥ ४५ ॥

मानिनौमभिमुखाहितचित्तां

शंसति स्म घनरोमविभेदः ॥ ४६ ॥

लोलदृष्टि वदनं दयिताया-

श्चुम्बति प्रियतमे रभसेन ।

ब्रीडया सह विनौवि नितम्बा-

दंशुकं शिथिलतामुपपेदे ॥ ४७ ॥

क्रीतया गलितनौवि निरस्यन्

अन्तरीयमवलम्बितकाञ्ची ।

मण्डलीकृतपृथुस्तनभारं

सखजे दयितया हृदयेशः ॥ ४८ ॥

शङ्कितायेति । शङ्किताय नायकाय अविश्वस्ताय दयिताय ईर्ष्या विमुखितां विमुखीकृताम् अतएव कृतबाष्पनिपातां मानिनीं घनरोम-विभेदः सान्द्रपुलकोदयः अभिमुखम् आहितं चित्तं यया तां निष्कोपा-मित्यर्थः । शंसति स्म व्यनक्ति स्म इत्यर्थः । अन्यथा सास्विकानुदयादिति भावः । अत्रापि पूर्वोक्तैव नायिका ॥ ४६ ॥

अथ सभोगशृङ्गारमाह—स आन्तरः बाह्यश्च, तत्रापि बाह्यरतमाह—लोलेति । प्रियतमे लोलदृष्टि चञ्चलेक्षणं दयितायाः वदनं रभसेन बलात्कारेण चुम्बति सति विनौवि निर्गतबन्धनम् अंशुकं नितम्बाद्-ब्रीडया सह शिथिलताम् उपपेदे उभयम् अपि शिथिलम् आसीत् इत्यर्थः । अत्र ब्रीडांशुक-सम्बन्धिभेदभिन्नवृत्तिसंनिरूपणैथिल्यस्य अभेदाध्यवसायनिबन्धनातिशयोक्तिमूलः सहोक्तिविशेषोऽलङ्कारः । अतएव ब्रीडांशुकौपम्यञ्च कल्पम् । अत्र वाक्यायनः—“बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं रतमुच्यते । तत्राद्यं चुम्बनाश्लेषनखदन्तक्षतादिकम् । द्वितीयं सुरतं साक्षान्नानाकारेण कल्पितम् ।” इति ॥ ४७ ॥

क्रीतयेति । गलितनौवि गलितबन्धनं तथापि अवलम्बिता काञ्ची येन तत् काञ्चीलग्नमित्यर्थः । तदन्तरीयम् अधोऽंशुकम् । “अन्तरीयोपसं-व्यानपरिधानान्यधोऽंशुके” इत्यमरः । निरस्यन् आक्षिपन् हृदयेशः प्रियः क्रीतया वस्त्रापगमात् लज्जितया । क्रीडातोः कर्त्तरि क्तः । दयितया

आदृता नखपदैः परिरम्भा-
 श्रुम्बितानि घनदन्तनिपातैः ।
 सौकुमार्यगुणसम्भृतकीर्त्ति-
 वाम एव सुरतेष्वपि कामः ॥ ४६ ॥
 पाणिपल्लवविधूननमन्तः
 सौत्कृतानि नयनार्द्धनिमेषाः ।
 योषितां रहसि गद्गदवाचा-
 मस्त्रतामुपययुर्मदनस्य ॥ ५० ॥

मण्डलीकृतः वक्तुं लीकृतः पृथुः स्तनभारः यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा गादम् इत्यर्थः । सखजे आश्लिष्टः, प्रियदृष्टेः प्रतिबन्धार्थं मित्यर्थः ॥ ४८ ॥

आदृता इति । परिरम्भा अलिङ्गनानि नखपदैर्हेतुभिः आदृता अभि-
 मताः । हेतौ इति दृतोया । तथा चुम्बितानि चुम्बनानि घनदन्तनिपातैः
 गाददन्तचतैः हेतुभिः आदृतानि इति लिङ्गविपरिणामः । सुरतसुखो-
 द्वीपकत्वात् नखदन्तचतपूर्वकेषु अलिङ्गनचुम्बनेषु आदरः संवृत्त इत्यर्थः ।
 ननु सुकुमारे कामतन्त्रे कथं पौड्याकरेषु आदर इति न वाच्यम्, इति
 आह—सौकुमार्यम् एव गुणः तेन सम्भृतकीर्त्तिः लब्धयशाः कामः सुर-
 तेषु सम्भोगेषु अपि न केवलं विप्रलम्बेषु इति भावः । वामः क्रूर एव
 सुकुमारः काम इति वादमात्रम् । वस्तुतस्तु पौड्यन् एव सुखम् आवहति
 इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थं नरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४८ ॥

अथ आभ्यन्तरं रतमाह—पाणोति । रहसि एकान्ते इति विश्र-
 म्भातिशयोक्तिः । गद्गदवाचां खल्लङ्घितां योषितां सम्बन्धोनि पाणिपल्ल-
 वयोर्विधूननं कम्पनम् अन्तःसौत्कृतानि सौत्काराः । एतेन कुड्मिताख्यो
 भाव उक्तः । “अधरपौड्यादौ सुखेऽपि दुःखवदुपचारः कुड्मितम्” इति
 लक्षणात् । नयनानाम् अर्द्धनिमेषाः अर्द्धनिमोलितानि । रहसि एकान्ते
 गद्गदवाचां योषितामिति विशेषणसामर्थ्यात् गद्गदकण्ठत्वं च इति, एतानि
 मदनस्य अस्त्रताम् उपययुः अस्त्रवत् पुंसाम् उद्दीपनानि आसन् इत्यर्थः ।
 अत्र सौत्कारार्द्धनिमेषादिना सुखपारवश्यं व्यज्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये—
 “स्वस्तता वपुषि मोलनं दृशोर्मूर्च्छना च रतिलाभलक्षणम् । श्लेषयेत्
 खजघनं मुहुर्मुहुः सौत्करोति गतलज्जिताकुला ॥” इति ॥ ५० ॥

पातुमाहितरतौन्यभिलेषु-
 स्तर्षयन्त्यपुनरुत्तरसानि ।
 सस्मितानि वदनानि बधूनां
 सोत्पलानि च मधूनि युवानः ॥ ५१ ॥
 कान्तसङ्गमपराजितमन्यौ
 वारुणोरसनशान्तविवादे ।
 मानिनीजन उपाहितसन्धौ
 सन्दधे धनुषि नेषुमनङ्गः ॥ ५२ ॥
 कुप्यताशु भवतानतचित्ताः
 कोपितांश्च वरिवस्यत यूनः ।
 इत्यनेक उपदेश इव स्म
 स्वाद्यते युवतिभिर्मधुवारः ॥ ५३ ॥
 भर्तृभिः प्रणयसम्भ्रमदत्तां
 वारुणीमतिरसां रसयित्वा ।

अथ मधुपानवर्णनमारभते—पातुमित्यादिना । युवानः आहित-
 रतौनि वर्द्धितरागाणि अतएव अपुनरुत्तरसानि पुनःपुनः पानेनापि
 अपूर्वस्वादानि अतएव तर्षयन्ति । तृष्णोत्पादकानि अट्टमिकाराणोत्पत्तिः ।
 सस्मितानि बधूनां वदनानि सोत्पलानि मधूनि च पातुमभिलेषुः इच्छन्ति
 स्म । अतः प्रसुतानामिव वदनानां मधूनां च पानक्रियौपम्यस्य गम्यत्वात्
 केवलं प्राकरणिकविषयतया तुल्ययोगितालङ्कारः । “प्रसुतानां
 तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्य-
 योगिता ॥” इति लक्षणात् ॥ ५१ ॥

कान्तेति । कान्तसङ्गमेन पराजितमन्यौ त्यक्तरोषे तदवधिकत्वात्
 तस्येति भावः । किञ्च, वारुणोरसनेन मध्वास्वादेन शान्तः विवादः वाक्कल-
 हादिः यस्य तस्मिन्, अतः उपाहितसन्धौ प्रियैः सह कृतसन्धाने
 मानिनीजने विषये अनङ्गः धनुषि इषुं न सन्दधे सन्धानं नाकरोत् ।
 सिद्धसाध्ये साधनवैयर्थ्यादिति भावः ॥ ५२ ॥

कुप्यतेति । यूनः प्रियान् कुप्यत यूनां कोपं जनयत । नात्र
 “क्रुधद्रुह” इत्यादिना यूनां सम्यदानत्वे चतुर्थी, तस्य “य” प्रति

क्रीविमोहविरहादुपलेभे

पाटवं नु हृदयं नु बधूभिः ॥ ५४ ॥

खादितः स्वयमयैधितमानं

लम्बितः प्रियतमैः सह पीतः ।

आसवः प्रतिपदं प्रमदानां

नैकरूपरसतामिव भेजे ॥ ५५ ॥

कोपः” इति नियमात् । अत्र कोपस्तावत् कृत्रिम इति । आशु आनत-
चित्ताः अनुकूलचित्ताः भवतः । किञ्च, कोपितास्तान् वरिवस्यतः परिचरतः ।
“नमोवरिवस्यित्तुः क्यच्” इति क्यच् । वरिवसः परिचर्यायामित्यर्थे तस्य
नियमश्च । इत्येवम् अनेकः अनेकप्रकारः यः उपदेशः प्रवृत्तकवाक्यं स
इव मधुवारः मधुपानावृत्तिः । “मधुवारा मधुक्रमा” इत्यमरः । युवतिभिः
खाद्यते स्म । मधुवारस्य कोपादिकार्यप्रवृत्तकत्वसाम्यात् उपदेश इवेति
उत्प्रेक्षा । अनियताः खलु मत्तचेष्टा इति भावः ॥ ५३ ॥

भर्तृभिरिति । भर्तृभिः प्रणयसम्भ्रमाभ्यां प्रेमादराभ्यां दत्ताम् ।
“संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात् संवेगादरयोरपि” इति विश्वः । अतएव
अतिरसाम् अधिकखादां वारुणीं वरुणात्मजाम् । “सुरा हलिप्रिया हला
परिस्त्रुङ्गरुणात्मजा” इत्यमरः । रसयित्वा आखाद्य बधूभिः क्रीविमोह-
विरहात् मदेन लज्जाजाड्यापगमात् हेतोः पाटवं पटुत्वं नु हृदयं
ज्ञानविशेषं नु उपलेभे ? अतएव हृदयस्य तत्कार्यज्ञानसामर्थ्यात् हृदयमेव
प्रागमत् पश्चात् लब्धमिति सन्देहः । अन्यथा कथं प्रियं प्रति वक्रोक्त्या-
द्यर्थेषु प्रवृत्तिरिति भावः । सन्देहालङ्कारः ॥ ५४ ॥

खादित इति । स्वयं खादितः आदौ स्वयमेव आदाय पीतः, अथ
अनन्तरं प्रियतमैः एधितमानं वर्द्धितबहुसम्मानं यथा तथा लम्बितः
आहितः स्वहस्तेन प्रापित इत्यर्थः । ततः प्रियतमैः सह पीतः, युगपदेक-
पात्रेण पीत इत्यर्थः । आसवः प्रमदानां प्रतिपदं प्रतिक्षणं न एकरूप-
रसतामनेकविधखादुत्तमम् । नजर्यस्य नशब्दस्य सुप्तं पति समासः । नज्-
समासे नलोपः स्यात् । भेजे इव प्राप इव । प्रायेण उपचारविशेषाद्
भोज्येषु रसविशेषः स्यादिति भावः । आखादनादिपदार्थानाम् अनेक-

भ्रूविलाससुभगाननुक्तुं
विभ्रमानिव बधूनयनानाम् ।

आददे मृदुविलोलपलाशै-

रुत्पलैश्चषकवीचिषु कम्पः ॥ ५६ ॥

ओष्ठपल्लवविदंशरुचीनां

हृद्यतामुपययौ रमणानाम् ।

फुल्ललोचनविलोलसरोजै-

रङ्गनास्यचषकैर्मधुवारः ॥ ५७ ॥

प्राप्यते गुणवतापि गुणानां

व्यक्तमाश्रयवशेन विशेषः ।

तत्तथा हि दयिताननदत्तं

व्यानशे मधु रसातिशयेन ॥ ५८ ॥

रसताप्राप्तिहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं तावदेकं स्वादनादोनाम् अनेकधर्माणाम्
एकस्मिन् एव सर्व्वक्रमेण सम्बन्धात् पर्यायभेदश्च, तयोश्च संसृष्टयोः
अनेकरसत्वोत्प्रेक्षाबीजत्वात् तथा सह अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५५ ॥

भ्रूविलासेति । भ्रूविलासैः सुभगान् सुन्दरान् बधूनयनानां विभ्र-
मान् अनुक्तुं तैः आत्मानं समीकितुं मिषेति फलोत्प्रेक्षार्थत्वात् । मृदु-
विलोलपलाशैः ईषच्चञ्चलदलैः उत्पलैः चषकेषु याः वीचयः मधूर्मयः तासु
यः कम्पः सः आददे स्वीकृतः न तु स्वकम्पः तस्य विलोलविशेषणे नैव
उक्तत्वात् तत्स्वीकारश्च तदुद्योग एव । पूर्वं नेत्रमात्रसाम्यभाजाम् उत्-
पलानां कम्पमानवीचियोगात् सभ्रूविलासनेत्रसाम्यं जातमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ओष्ठेति । ओष्ठ एव पल्लवः तस्य विदंशे दंशने रुचिः अभिलाषः
येषां तेषां, सुखसुरापानमिषेण अधरं पिपासतामित्यर्थः । रमणानां फुल्लानि
लोचनानि एव विलोलसरोजानि येषु तैः, अङ्गनास्यानि एव चषकाणि
पानपात्राणि । “चषकोऽस्त्री पानपात्रम्” इत्यमरः । तैः मधुवारः
मधुपानावृत्तिः हृद्यतां हृदयप्रियताम् उपययौ । “हृदयस्य प्रियः” इति
यत्प्रत्ययः । “हृदयस्य हृत्स्वयदण्लासेषु” इति ह्रस्वावः । रमणविशेष-
णार्थहेतुककाव्यलिङ्गसङ्कीर्णं रूपकालङ्कारः ॥ ५७ ॥

वौक्ष्य रत्नचषकेष्वतिरिक्तां

कान्तदन्तपदमण्डनलक्ष्मीम् ।

जज्ञिरे बहुमताः प्रमदाना-

मोष्ठयावकनुदो मधुवाराः ॥ ५६ ॥

लोचनाधरकृताहतरागा

वासिताननविशेषितगन्धा ।

वारुणी परगुणात्मगुणानां

व्यत्ययं विनिमयं नु वितेने ॥ ६० ॥

प्राप्यत इति । गुणवतापि आश्रयवशेन गुणानां विशेषः प्रकर्षः प्राप्यते व्यक्तं तत् तथा यदुक्तं तथैवेत्यर्थः । हि यस्मात् दयितायाः आननेन करणेन दत्तं मधु रसातिशयेन स्वादुप्रकर्षेण कर्त्ता व्यानशे व्याप्तम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५८ ॥

वौक्ष्यति । रत्नचषकेषु स्फटिकादिमणिपात्रेषु अतिरिक्तां यावकाप-
गमात् पूर्वाभ्यधिकां कान्तस्य यत् दन्तपदमण्डनं तस्य लक्ष्मीं शोभां
प्रतिविम्बतामिति शेषः । वौक्ष्य ओष्ठयावकनुदः अधरलाक्षारगहारिणः
मधुवाराः मधुपानाभ्यासाः प्रमदानां बहुमताः अभिमताः । वक्तुमाने
क्ताः तदयोगात् षष्ठो । जज्ञिरे जाताः । तेषां प्रियानुरागचिह्नप्रकाश-
कत्वादिति भावः ॥ ५९ ॥

मधुपानात् विलोचनेषु रागोत्पत्तिः अधरेभ्यश्च लाक्षारगनिवृत्तिः
मध्वाननयोश्च अन्योन्यगन्धसंक्रान्तिरिति स्थिते सति उत्प्रेक्ष्यते—लोच-
नेति । लोचने च अधरश्च लोचनाधरम् । “समुद्राभ्रादः” इति व्यभि-
चारज्ञापकात् नात्राधरशब्दस्य पूर्वनिपातः । कृतश्चासौ आहृतश्च
इति विशेषणसमासः । लोचनाधरस्य कृताहृतः रागः यया सा तथोक्ता ।
लोचनयोः कृतरागा अधरात् आसमन्तत् हृतरागा चेत्यर्थः । षष्ठ्याश्च
अर्थसम्बन्धात् सामान्यस्य योग्यविशेषे पर्यवसाननियमेन अधिकरणा-
पादानार्थयोराक्षेपात् । तथाच अधरलोचनगुणयोः रागतद्विरहयोः
स्थानपरिवृत्तिं कृतवतोत्यर्थः । तथा वासितेन स्वगन्धसंक्रान्ति-
सुरभितेन आननेन विशेषितः अतिशयितः गन्धो यस्याः सा । यद्वा
वासितानना चासौ अर्थात् आननेनैव विशेषितगन्धा चेति कृतबहु-

तुल्यरूपमसितोत्पलमक्षोः

कर्णगं निरुपकारि विदित्वा ।

योषितः सुहृदिव प्रविभजे

लम्बितेक्षणरुचिर्मदरागः ॥ ६१ ॥

क्षोण्यावकरसोऽप्यतिपानैः

कान्तदन्तपदसम्भृत[लम्बित]शोभः ।

ब्रोह्मविशेषणसमासः । उभयथापि आननसंक्रान्तस्वगन्धा स्वसंक्रान्तानन-
गन्धा चेत्यर्थः । एवम्भूता वारुणो मदिरा परगुणात्मगुणानां परयोः
लोचनाधरयोः गुणौ च परस्य आननस्य गुणः आत्मनः वारुण्याः गुणश्च
परगुणात्मगुणाः तेषां परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं नु विनिमयं नु
वितेने विस्तारयामास । चित्तेन प्रामादिकौ वस्तुपरिवृत्तिव्यत्ययः ।
बुद्धिपूर्वा वस्तुपरिवृत्तिसु विनिमयः । अत्र तन्त्रोच्चरितस्य परगुणशब्दस्य
आवृत्त्या परगुणौ च परगुणात्मगुणौ चेति विग्रहः कथञ्चित् अगत्या
सोढव्यः । उपमानपूर्वपदबहुव्रीहिवत् । तथाचायमर्थः—परगुणयोः
अधरलोचनगुणयोः रागतद्विरहयोर्व्यत्ययं नु विनिमयं नु वितेने ? तथा
परगुणात्मगुणयोराननगन्धात्मगन्धयोश्च व्यत्ययं नु विनिमयं नु वितेने ?
अन्यथा कथम् अन्यस्मिन् अन्यधर्मापलम्भः सम्भवतीति भावः । अत्र
लोचनाधररागयोस्तदभावयोर्वा भेदे अपि अभेदाध्यवसायात् एकत्ववाचो
युक्तिः, तस्मात् तन्मूलातिशयोक्त्यनुप्राणिता चेयं व्यत्ययविनिमययो-
रन्यतरकरणोत्प्रेक्षा इति संक्षेपः । सा च प्रतीयमाना व्यञ्जकाप्र-
योगात् । नुशब्दसु संशये ॥ ६० ॥

तुल्येति । अक्षोस्तुल्यरूपम् अक्षितुल्याकृति योषितः कर्णगं
कर्णावतंसोक्तम् असितोत्पलं निरुपकारि अनुपकारकं विदित्वा ज्ञात्वा
तत्कार्यं शोभायाः कर्णान्तविश्रान्तेन अक्षणा एव कृतत्वादिति भावः ।
मदरागः सुहृत् इव उत्पलस्य बन्धुरिव अनिष्टवारकत्वादिति भावः ।
लम्बितेक्षणरुचिः आहितनयनकान्तिः सन् प्रविभजे वर्णान्तरापादनेन
प्रविभक्तवान् । अवैलक्षण्यकरात् अक्षः व्यावर्त्तयामास । ततः
विच्छिन्नकरत्वादिति भावः ॥ ५१ ॥

आययावतितरामिव बध्वाः

सान्द्रतामधरपल्लवरागः ॥ ६२ ॥

रागकान्तनयनेषु नितान्तं

विद्रुमारुणकपोलतलेषु ।

सर्वगापि ददृशे वनितानां

दर्पणेष्विव मुखेषु मदश्रीः ॥ ६३ ॥

बद्धकोपविकृतौरपि रामा-

श्चारुताभिमततामुपनिन्ये ।

वश्यतां मधुमदो दयिताना-

मात्मवर्गहितमिच्छति सर्वः ॥ ६४ ॥

क्षीणेति । अतिपानैः क्षीणयावकरसः क्षीणलाक्षारगोऽपि कान्तस्य दयितस्य दन्तपदेन दन्तक्षतेन सम्भृता शोभा यस्तु सः बध्वा अधरपल्लवरागः अतितराम् अतिमात्रम् । अतिशब्दात् तरपप्रत्यये “किमेन्तिङव्यय” इत्यादिना आम्प्रत्ययः । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” इति अव्ययसंज्ञा । सान्द्रतां घनत्वम् आययौ इव । प्रियोपभोगचिह्नमण्डितानां कामिन्यवयवानां किम् अन्यैः मण्डनैरिति भावः । तत्र क्षीणस्यापि सान्द्रता इति विरोधात् कान्तदन्तेत्यादिविशेषणगत्या सान्द्रत्वे हेतूक्त्या काव्यलिङ्गं तत्सङ्कीर्णं लघुचेष्टा ॥ ५२ ॥

रागेति । वनितानां सर्वगा अपि सर्वाङ्गगता अपि । “अन्तात्यन्त” इत्यादिना ङः । मदश्रीः रागेण कान्तानि नयनानि येषु तेषु विद्रुमवत् अरुणानि कपोलतलानि येषु तेषु मुखेषु दर्पणेषु इव नितान्तं ददृशे, तेषां नयनादिनैर्मल्येन रागाभिव्यक्तिसम्भवादिति भावः । अत्र मदश्रीः सर्वगतापि मुखेषु इव ददृशे इति विरोधः । तस्य मुखविशेषणैः समाधानात् काव्यलिङ्गानुप्राणितो विरोधवदाभासोऽलङ्कारः । स च उपमया संसृज्यते ॥ ६३ ॥

वद्वेति । वद्धा केपेन विकृतिः याभिः ताः तथाभूताः अपि रामाः कश्चिच्चारुता तासां सौन्दर्यं कर्त्ता अभिमततां प्रियवाङ्मयम् उपनिन्ये । सौन्दर्यं हि विकृतिम् अपि रोचयते इति भावः । मधुमदः दयितानां वश्यतां विधेयत्वम् उपनिन्ये । तथाहि—

वाससां शिथिलतामुपनाभि
 क्लीनिरासमपदे कुपितानि ।
 योषितां विदधती गुणपक्षे
 निर्ममार्ज मदिरा वचनीयम् ॥ ६५ ॥
 भर्तृषूपसखि निक्षिपतीना-
 मात्मनो मधुमदोद्यमितानाम् ।
 ब्रौड्या विफलता वनितानां
 न स्थितं न विगतं हृदयेषु ॥ ६६ ॥
 रुन्धतौ नयनवाक्यविकाशं
 सादितोभयकरा परिरम्भे ।

सर्वः आत्मवर्गहितम् इच्छति अतः चारुता स्त्रीत्वात् स्त्रीणाम् उप-
 चकार । मधुमदस्तु पुंस्त्वात् पुंसाम् इति युक्तमित्यर्थः । अत्र विक्लता
 अपि अभिमताः कुपिताः अपि वक्ष्याः इति विरोधस्य चारुतामदाभ्यां
 समाधानात् उभयथापि विरोधाभासो भवन् अर्थान्तरन्यासेन संसृज्यते ॥ ६४

वाससामिति । उपनाभि नाभिसमीपे वाससां शिथिलतां क्लीनिरासं
 लज्जातप्रागम् अपदे कुपितानि अस्थानकोपांश्च गुणपक्षे गुणकोटौ विद-
 धती निवेशयन्ती, दोषान् अपि एतान् गुणान् कुर्वतीत्यर्थः । मदिरा
 अपि योषितां वचनीयम् । “न नाभिं दर्शयेत्” इति शास्त्रनिषिद्धाचरण-
 निन्दां निर्ममार्जं । तथा दोषाणामपि वस्त्रशैथिल्यादीनां तदानीं गुण-
 त्वात् न कश्चित् वचनीयावकाश इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

भर्तृष्विति । उपसखि सखीसमीपे । समीपार्थे अव्ययीभावः ।
 आत्मनः स्वदेहान् । “आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि” इति
 वैजयन्ती । भर्तृषु निक्षिपतीनां निपातयन्तीनां भर्तृणामुपरि पतन्ती-
 नामित्यर्थः । “आच्छीनद्योनुम्” इति विकल्पात् नुमभावः । कुतः ?
 मधुमदेन उद्यमितानां प्रेरितानां न तु स्वेच्छया इति भावः । वनिता-
 नाम् अनुरक्तस्त्रीणाम् । “वनिता जनितातर्यानुरागायां च योषिति”
 इति विश्वः । हृदयेषु विफलया, अनुचिताचरणादिति भावः । ब्रौड्या न
 स्थितं न विगतम् । वैफलयात् तस्याः मदोपाधिकत्वाच्चेति भावः ।
 ब्रौड्या न स्थितं न विगतम् । वैफलयात् तस्याः मदोपाधिकत्वाच्चेति
 भावः । अतएव न उभयनिषेधविरोधः ॥ ६६ ॥

ब्रीडितस्य ललितं युवतीनां
 क्षीबता बहुगुणैरनुजह्ने ॥ ६७ ॥
 योषिदुद्धतमनोभवरागा
 मानवत्यपि ययौ दयिताङ्गम् ।
 कारयत्यनिभृता गुणदोषे
 वारुणौ खलु रहस्यविभेदम् ॥ ६८ ॥
 आहिते नु मधुना मधुरत्वे
 चेष्टितस्य गमिते नु विकाशम् ।
 आवभौ नव द्वोद्धतरागः
 कामिनौष्ववसरः कुसुमेषोः ॥ ६९ ॥

रुन्धतीति । नयनानां वाक्यानां च विकाशं प्रागल्भ्यं रुन्धतीति प्रति-
 बध्नती । तथा परिरम्भे आलिङ्गने सादितौ स्तम्भितौ उभौ करौ यया सा
 युवतीनां सम्बन्धिनी क्षीबता मत्तता । कर्त्तरि क्तः । अनुपसर्गात् “फुल्ल-
 क्षीबकशोक्ताघा” इति निपातनात् साधुः । क्षीबा मत्ता तस्याः भावः
 क्षीबता । त्वतलो गुणवचनस्य पुं वद्भावो वक्तव्यः । बहुगुणैः दृष्टिसङ्कोचा-
 दिभिः ब्रीडितस्य ब्रीडायाः । भावे क्तः । ललितं विलासम् अनुजह्ने
 अनुचक्रो । कर्त्तरि लिट् । ब्रीडाकार्यं करत्वात् ब्रीडानुकरणम् इति
 उपमालङ्कारः ॥ ६७ ॥

योषिदिति । उद्धतः उत्कटः मनोभवेन यो रागः प्रीतिः सः यस्याः
 सा योषित् मानवती अपि दयितस्य अङ्गं ययौ । यतः मानात् रागः
 बलीयान् इति भावः । लाघवदोषं परिहरति—कारयतीति । अनिभृता
 चपला न कार्यकारिणीत्यर्थः । वारुणौ मदिरा गुणेषु दोषेषु च
 विषये । सर्वोऽपि द्वन्द्वः विभाषया एकवद् भवति । रहस्यविभेदं रहस्य-
 भङ्गं कारयति खलु । बलात् निगूहितौ अपि गुणदोषौ प्रकाशयती-
 त्यर्थः यतोऽतिगूढरागप्रकटनं प्रकटमानतयागश्च प्रमत्तायाः न लाघवम्
 आवहति, अनुद्विपूर्वकत्वादिति भावः ॥ ६८ ॥

आहित इति । मधुना मद्ये न चेष्टितस्य रतिव्यापारस्य मधुरत्वे माधुर्यं
 आहिते नु ? सम्पादिते नु ? प्रागसतेष्व मनोहरत्वे सम्प्रति उत्पादिते वा ।
 विकाशं गमिते नु प्राक् सतेष्व माधुर्यं प्रकर्षं प्रापिते वा । उद्धतरागः

मा गमन्मदविमूढधियो नः

प्रोज्झ्य रन्तुमिति शङ्कितनाथाः ।

योषितो न मदिरां भृशमौषुः

प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि ॥ ७० ॥

चित्तनिर्वृतिविधायि विविक्तं

मन्मथो मधुमदः शशिभासः ।

सङ्गमश्च दयितैः स्म नयन्ति

प्रेम कामपि भुवः प्रमदानाम् ॥ ७१ ॥

उद्भ्रान्तरागः । अत एव कुसुमेषोः कामिनीषु अवसरः प्रवेशः नव इव आवभौ नित्यसन्निहितोऽपि मदनः कामिनीषु मदकृततात्कालिकचेष्टा-
माधुर्यादुरागोद्रेके सति अपूर्ववत् उद्दीप्तः अभूदित्यर्थः । संशयानुप्राणि-
तेयमुपेक्षा ॥ ६८

मा गमन्निति । शङ्कितनाथाः अविश्वस्तपुरुषाः योषितः मदेन विमूढधियः स्तब्धबुद्धयो नः अस्मान् प्रोज्झ्य विमृज्य । प्रपूर्वात् उज्झतेः समासे अनन्पूर्वं क्तो ल्यप् । रन्तुं मा गमन् न गच्छन्तु इति मनौषयेति शेषः । गमेर्माङ्गि लुङ्, “न माङ्गो” इति अङ्गागमप्रतिषेधः । मदिरां भृशम् अतिमात्रं न ईषुः न इच्छन्ति स्म, किन्तु भर्तृवियोगभयात् ईष-
देव पपुरित्यर्थः । तथाहि - प्रेम स्नेहः अपदे अस्थाने अपि भयानि अनिष्टानि पश्यति उत्प्रेक्षते, शङ्कते इति यावत् । शङ्काहेतौ प्रेम्णि कर्तृत्वोपचारः ॥ ७०

चित्तेति । चित्तस्य निर्वृतिविधायि सुखकरं विविक्तं रहः । “विविक्तं रहसि स्मृतम्” इति विश्वः । मन्मथः मधुमदः मद्यमदः शशिभासः चन्द्रिकाः दयितैः सह सङ्गमश्च । “वृद्धो यूना” इति निर्देशात् सहशब्दा-
प्रयोगेऽपि सहार्थे तृतीया । एतानि प्रमदानां स्त्रीणां प्रेम वियोगासह-
त्वावस्थासम्भोगं कामपि भुवं काञ्चित् दशां नयन्ति स्म । रत्नवस्थामपि अतिक्रम्य शृङ्गारावस्थां क्रोडामयीं निन्यु रित्यर्थः । “प्रेमाभिलाषो रागश्च स्नेहः प्रेम रतिस्तथा । शृङ्गारश्चेति सम्भोगः सप्तावस्थः प्रकीर्तितः ॥” इत्युक्तं रसरत्नाकरे । “प्रेमा दिदृक्षा रम्येषु तच्चिन्ताप्यभिलाषकः । रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्वात् स्नेहस्तत्प्रवणक्रिया । तद्वियोगासहं प्रेम रति-
स्तत्सहवर्त्तनम् । शृङ्गारस्तत्समं क्रोडा सम्भोगः सप्ताधा क्रमः ॥” इति ॥ ७१

धाष्ट्रं लङ्घितयथोचितभूमौ
 निर्दयं विलुलितालकमालये ।
 मानिनोरतिविधौ कुसुमेषु-
 र्मत्तमत्त इव विभ्रममाप ॥ ७२ ॥
 शौधुपानविधुरेषु बधूनां
 निघ्नतामुपगतेषु वपुःषु ।
 ईहितं रतिरसाहितभावं
 वीतलक्ष्यमपि कामिषु रेजे ॥ ७३ ॥
 अन्योन्यरक्तमनसामथ विभ्रतीनां
 चेतोभुवो हरिसखाप्सरसां निदेशम् ।
 वैवोधिकध्वनिविभावितपश्चिमाङ्गा
 सा संहृतेव परिवृत्तिमियाय रात्रिः ॥ ७४ ॥

क्रीडाधस्यामाह—धाष्ट्रंति । धाष्ट्रंन प्रागल्भ्येन लङ्घिता अति-
 क्रान्ता यथोचिता योग्या भूमिः मर्यादा यस्मिन् तथोक्ते । चुम्बनताडन-
 मणितसत्कारपुरुषायितादौ स्वयम् उच्छृङ्खलवृत्तिरिति भावः । निर्दयं
 यथा तथा विलुलितानि आकर्षणाकुलितानि अलकमाल्यानि च यस्मिन्
 तस्मिन् मानिनोरतिविधौ सुरते कुसुमेषुः कामः मत्तमत्तः मत्तप्रकार
 इव विभ्रमं विजृम्भणम् आप प्राप । मत्तः किं न करोतीति भावः ।
 कारयितरि कर्तृत्वोपचारात् उत्प्रेक्षा ॥ ७१ ॥

शोष्विति । शौधुपानेन मद्यपानेन विधुरेषु विह्वलेषु । “मैरेयमासवः
 शोषुः” इत्यमरः । अत एव वपुःषु अङ्गेषु निघ्नतां प्रियपराधोनामुप-
 गतेषु सत्सु । “अधीनो निघ्न आयत्तः” इत्यमरः । बधूनां सम्बन्धिनि
 रतिरसे सुरतरसास्वादे आहितभावं दत्तचित्तं कामिषु विषये ईहितं
 चुम्बनताडनादिचेष्टितं वीतलक्ष्यं निर्विषयम् । अस्थानकृतमपीत्यर्थः ।
 रेजे रागिणां खलितम् अपि शोभते इति भावः । विरोधालङ्कारः ॥ ७२ ॥

अन्योन्येति । अथ हरिसखाः इन्द्रसचिवाः गन्धर्वाः तेषाम् अप्सरसां
 च अन्योन्यरक्तमनसां परस्परानुरक्तचित्तानां चेतोभुवः कामस्य निदेशम्
 आङ्गा विभ्रतीनां स्मरविधेयानां, तासु रममाणास्वेव इत्यर्थः । “षष्ठी

निद्राविनोदितनितान्तरतिक्लमाना-
 मायामिमङ्गलनिनादविबोधितानाम् ।
 रामासु भाविविरहाकुलितासु यूनां
 तत्पूर्वतामिव समादधिरे रतानि ॥ ७५ ॥
 कान्ताजनं सुरतखेदनिमोलिताक्षं
 संवाहितुं समुपयानिव मन्दमन्दम् ।
 हर्येषु माल्यमदिरापरिभोगगन्धा-
 नाविश्वकार रजनौपरिवृत्तिबायुः ॥ ७६ ॥

‘‘नानादरे’’ इति षष्ठो । विबोधः प्रबोधनं शोलम् एषां ते वैबोधिकाः वैता-
 लिकाः । ‘‘शोलम्’’ इति ठक् । तेषां ध्वनिभिः मङ्गलरवैः विभावितः
 अभू हितः ज्ञातः पश्चिमाङ्गः चरमभागो यस्याः सा तथोक्ता सा रात्रिः
 संहृता संचिन्ता एवेति उत्प्रेक्षा । सुखिनां भूयानपि कालः लघूयानिव
 भवतीति भावः । परिवृत्तिं विवृत्तिम् इयाय प्रभातकल्या अभूदित्यर्थः ॥ ७४

निद्रेति । निद्रया विनोदितः अपनोतः नितान्तम् अत्यर्थं यः रत्याः
 क्लमः सः येषां तेषाम् आयामिभिः आयामवद्भिः दीर्घैः मङ्गलनिनादैः
 वैबोधिकध्वनिभिः विबोधितानाम् यूनां रामासु । ‘‘सुन्दरी रमणी
 रामा’’ इत्यमरः । भावविरहेण आकुलितासु सतीषु रतानि तान्येव
 पूर्वाणि प्रथमानि तत्पूर्वाणि तेषां भावः तत्पूर्वता ताम् । भावे तत्-
 प्रत्ययः । समादधिरे प्रापुः इवेत्युत्प्रेक्षा । आद्यसुरतवत् आदरात्
 प्रवृत्तं न्ते इत्यर्थः । यदुत्तरकालं दुर्लभं तत् अतिदृष्ट्या अनुभूयते
 इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

कान्तेति । सुरतखेदेन निमोलितानि अक्षीणि येन तं कान्ताजनं
 स्त्रीसमूहं संवाहितुं सेवितुम् इव, खेदापनोदार्थम् अङ्गमर्दनं कर्तुं मिवे-
 त्यर्थः । ‘‘संवाहनं वाहनेऽपि नरादेरङ्गमर्दने’’ इति विश्वः । ‘‘वाह
 प्रयत्ने’’ इति धातोः अण्यन्तात् तुमुन् । अन्यथा णिजग्रहणे संवाहयितु-
 मिति स्यात् । मन्दमन्दं मन्दप्रकारम् । ‘‘प्रकारे गुणवचनस्य’’ इति
 हिर्भावे कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक् । समुपयान् संवान् रजनौपरि-
 वृत्तिबायुः निशावसानमरुत् । हर्येषु माल्यानि च मदिरा च परिभोगः
 विमर्दश्च तेषां गन्धान् आविश्वकार बहिः प्रसारयामास इत्यर्थः । अत्र

आमोदवासितचलाधरपल्लवेषु
 निद्राकषायितविपाटललोचनेषु ।
 व्यामृष्टपत्रतिलकेषु विलासिनीनां
 शोभां बबन्ध वदनेषु मदावशेषः ॥ ७७ ॥
 गतवति नखलेखालक्ष्यतामङ्गरागे
 समददयितपीताताम्रविम्बाधराणाम् ।
 विरहविधुरमिष्टा सत्सखीवाङ्गनानां
 हृदयमवललम्बे रात्रिसम्भोगलक्ष्म्यौः ॥ ७८ ॥

इति * * * सुरसुन्दरीसम्भोगवर्णनं नाम
 नवमः सर्गः ॥ ६ ॥

संवाहितुमिव इत्युत्प्रेक्षा । मान्दगुणमूलत्वात् गुणनिमित्तक्रियाफला
 उत्प्रेक्षा ॥ ७६ ॥

आमोदिति । आमोदेन मद्यगन्धेन वासिताः सुरभिः चलाः दष्ट-
 मुक्तत्वात् स्फुरन्त्य अधरपल्लवाः येषु तेषु, निद्रया कषायितानि अपटु-
 क्तानि विपाटलानि लोचनानि येषु तेषु । “कषायस्तुवरे न स्तो नित्यासि
 रञ्जकादिके । सुरभावपटौ रक्ते सुन्दरे लवणेऽपि च ॥” इति केशवः ।
 व्यामृष्टानि प्रमृष्टानि पत्राणि तिलकाश्च येषां तेषु, विलासिनीनां वदनेषु
 मदावशेषः शोभां बबन्ध । मण्डनान्तरापाये मदशेष एव मण्डनं बभूव
 इत्यर्थः । स्त्रीणां मद एव विभूषणमिति भावः ॥ ७७ ॥

गतवतीति । अङ्गरागे अङ्गविलेपने नखरेखासु लक्ष्यतां दृश्यतां
 गतवति सति विमर्दात् तन्मात्रावशेषे सतीत्यर्थः । किञ्च विम्बतुलराः
 अधराः विम्बाधराः । “शाकपार्थिवादित्वात् मध्यमपदलोपो समानाधि-
 करणसमासः” इति वामनः । समदैः दयितैः पीताः पोडिताः अतएव
 अतिपीडितात् आताम्राः आसमन्तात् रक्ताः विम्बाधराः यासां तासाम्
 अङ्गनानां सम्बन्धि विरहेण आङ्गिकेन वियोगेन विधुरं विह्वलं हृदयं
 रात्रिसम्भोगलक्ष्म्यौः नखपदादिशोभा इत्यर्थः । दृष्टा आत्मा सत्सखीव